

**Управління освіти і науки
Чернігівської обласної державної адміністрації**

**Ніжинський обласний педагогічний ліцей
Чернігівської обласної ради**

**кафедра права та методики викладання
історико-правознавчих дисциплін
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя**

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

**Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної
конференції**

(м. Ніжин, 16 листопада 2012 р.)

м. Ніжин

УДК 34
ББК 67я43
П 36

Рекомендовано до друку:

- методичною радою Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради (протокол № 2 від 09 листопада 2012 р.);
- кафедрою права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (протокол № 5 від 10 грудня 2012 р.).

П 36 Права людини та громадянина в Україні : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Ніжин, 16 листопада 2012 року / упорядник О.С. Дудченко. – Ніжин : ПП Лисенко, 2012. – 232 с

Збірник містить наукові статті та доповіді, подані на Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Права людини та громадянина в Україні», м. Ніжин, 16 листопада 2012 року.

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, посилань, стилістичне та орфографічне оформлення відповідальність несуть автори публікацій та їхні наукові керівники.

УДК 34
ББК 67я43
© Ніжинський обласний педагогічний ліцей
Чернігівської обласної ради, 2012 р.
© Видавець ПП Лисенко М.М., 2012 р.

ПРОГРАМА
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ»

(16 листопада 2012 року, місто Ніжин)

**ЗНАННЯ ЗАКОНІВ ПОЛЯГАЄ НЕ В ТОМУ,
ЩОБ ПАМ'ЯТАТИ ЇХ СЛОВА, А В ТОМУ,
ЩОБ РОЗУМІТИ ЇХ ЗМІСТ**
Цицерон

ПОРЯДОК РОБОТИ
Всеукраїнської науково-практичної конференції
«Права людини та громадянина в Україні»

РЕГЛАМЕНТ:

доповіді	до 10 хв.
співдоповіді	до 7 хв.
виступи	до 5 хв.

09:00 – 09:45 реєстрація учасників конференції

10:00–10:50 екскурсія до Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

11:00 – 12:00 пленарне засідання

12:00 – 12:30 брейк-кава

12:30 – 15:00 робота секцій

Відкриття конференції

С.М.Сліпак, заступник директора з навчально-виховної роботи Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради, спеціаліст вищої категорії

Вітальне слово. Правовий аспект у сучасній парадигмі освіти

Т.М.Шевчук, директор Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради, спеціаліст вищої категорії, старший учитель

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Структура ефективного уроку з практичного курсу правознавства

Т.О.Ремех, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

Критичне мислення як інструмент прав людини

О.В.Желіба, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Конституційні гарантії прав та свобод людини та громадянина в Україні

В.В.Мушенко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

СЕКЦІЯ 1. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Керівник секції: к.ю.н., ст. викл. **О.С. Дудченко (Ніжин)**

Секретар: **І.А. Сластьон (Харків)**

1. Ідея унітаризму в політико-правових концепціях ХІХ ст.

О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

2. Формування правосвідомості учнівської молоді в контексті громадянської освіти

Л.О. Дудка, кандидат історичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

3. Правова поведінка та її складові

М.А. Шевченко, студентка V курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: **М.О. Ларченко**, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

4. Механізм правового регулювання

О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

5. Кодифікація законодавства України

І.А. Сластьон, студент I курсу факультету підготовки кадрів для Міністерства юстиції України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Науковий керівник: **С.П. Погребняк**, доктор юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

6. Види правової поведінки

І.А. Сластьон, студент I курсу факультету підготовки кадрів для Міністерства юстиції України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Науковий керівник: **С.П. Погребняк**, доктор юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

7. Прогаляни в законодавстві та шляхи їх подолання й усунення

Я.Б. Заєць, студентка I курсу факультету підготовки кадрів для Міністерства юстиції України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Науковий керівник: **С.П. Погребняк**, доктор юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

8. Правова соціальна держава і громадське суспільство

Ю.В. Чиньонова, студентка I курсу факультету підготовки кадрів для Міністерства юстиції України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Науковий керівник: С.П. Погребняк, доктор юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

9. Демократія як форма реалізації народовладдя

Ю.В. Чиньонова, студентка I курсу факультету підготовки кадрів для Міністерства юстиції України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Науковий керівник: С.П. Погребняк, доктор юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

10. Єдність і відмінність моралі і прав у життєдіяльності суспільства

Н.М. Петренко, студентка I курсу факультету культури і мистецтв Львівського національного університету імені Івана Франка

11. Український національний характер як чинник державотворення в Україні

І.М. Євтух, студентка IV курсу факультету економіки та менеджменту ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: В.П. Литовченко, кандидат філософських наук, ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

12. Класифікація правопорушень

Ю.В. Подолянко, студентка I курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

13. Проблемні питання визначення поняття «правомірна поведінка»

О.В. Мазурик, студент V курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: М.О. Ларченко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

14. Способи тлумачення норм права

Ю.В. Віротченко, учениця II курсу фізико-математичного класу Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

15. Співвідношення системи права та системи законодавства

О.Г. Гречка, студент I курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

СЕКЦІЯ 2. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Керівник секції: к.і.н., доц. **О.Ю. Москаленко (Ніжин)**

Секретар: **В.В. Косарєв (Ніжин)**

1. Ольвія – демократичний поліс на Півдні України

О.Ю. Москаленко, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

2. Особливості боротьби за громадянські права афро-американців у США в 40–60-х рр. XX ст.

Л.М. Мицик, кандидат історичних наук, доцент, декан історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

3. Дослідження історії міліції в наукових працях професора П.П. Михайленко

К.О. Матвієнко, здобувач кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ

4. Сімейне право Київської Русі

О.І. Зеленська, учитель історії та правознавства Колісниківської загальноосвітньої школи І–ІІ ст. Ніжинського району

5. Правове регулювання атестації наукових кадрів у Російській імперії у ХІХ ст.

І.В. Гець, асистент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

6. Державотворчий процес – провідна ознака революцій доби нового часу (ХVII–ХVIIІ ст.)

М.В. Семенова, асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Т.О. Васильченко, студентка ІІІ курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

7. Московський похід П. Сагайдачного 1618 р. у контексті українсько-російських взаємовідносин

В.В. Ребенок, студент ІV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *Є.М. Страшко*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

8. Дружинний інститут влади у Київській Русі в ХІ–ХІІІ ст.

М.О. Терещенко, студент ІІІ курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *Є.М. Страшко*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

9. Сім'я та община у контексті давньоруської держави

В.В. Косарєв, магістр історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *Є.М. Страшко*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

10. «Записки Українського наукового Товариства у Києві» як джерело із соціально-економічної та правової історії України

Д.М. Рослий, студент ІV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *Є.М. Страшко*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

11. Влада і суспільство у повоєнний період 1943-1953 рр. (На матеріалах м. Ніжина)

О.А. Даниленко, студент ІV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *Є.М. Страшко*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

12. Дискусійні проблеми становлення самодержавства в Московському царстві ХVIIІ ст. в сучасній російській історіографії

Н.А. Бориц, студент ІV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *С.О. Кириленко*, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

13. Державотворча діяльність О. Невського: дискусійні питання в сучасній російській історіографії

О.Г. Білоненко, студент ІV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *С.О. Кириленко*, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

14. Формування грошово-банківської системи Київської Русі

- В. Сердюк**, студент III курсу, відділення з підготовки молодших спеціалістів ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»
Науковий керівник: **В.В. Мушенко**, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»
- 15. Етнічна структура населення Ніжинського повіту в другій половині XIX ст.**
Я.П. Борисюк, студентка IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Науковий керівник: **О.В. Крупенко**, асистент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- 16. Демократія в період Козацької держави**
Г.Г. Сенько, студентка I курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Науковий керівник: **О.С. Дудченко**, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- 17. Смертна кара як вища міра покарання в українському правовому просторі**
М.Є. Субботін, студент III курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Науковий керівник: **О.С. Дудченко**, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- 18. Міжнародне врегулювання прав людини після Другої світової війни**
О.П. Овечко, студент II курсу факультету економіки та менеджменту ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»
Науковий керівник: **О.М. Труш**, кандидат історичних наук, ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»
- 19. Кооперативні форми господарювання: історія розвитку в Україні**
Н.В. Заруба, студентка IV курсу факультету економіки та менеджменту ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»
Науковий керівник: **Н.О. Гордіна**, кандидат історичних наук, ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»
- 20. Проблема формування конституційних ідей декабристів у сучасній історіографії**
А. Демченко, учениця II курсу класу іноземних мов Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради
Науковий керівник: **Р.Ю. Микитуха**, учитель правознавства Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради
- 21. Судова система «Польської підпільної держави» 1939–1945 рр.**
Н.Руденко, учень I курсу фізико-математичного класу Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради
Науковий керівник: **Ю.М. Давиденко**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- 22. Боротьба за державну незалежність Речі Посполитої 1918–1921 рр.**
С. Мисаковець, учень I курсу фізико-математичного класу Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради
Науковий керівник: **Ю.М. Давиденко**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- 23. Кримінальні покарання на Запорозькій Січі у другій половині XVII – на поч. XVIII ст.**
О.М. Марусечко, студентка IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Науковий керівник: **О.В. Ростовська**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- 24. Правова відповідальність українських козаків за злочинну діяльність під час військових походів**
М.Б. Помазан, студент IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *О.В. Ростовська*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

25. Порушення права на свободу совісті на сторінках ніжинської преси 1920-30-х рр.

І. Краушин, учень історико-правознавчого класу Ніжинського ліцею Ніжинської міської ради при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *О.В. Желіба*, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

26. Реалізація прав на саморозвиток особи в рамках спортивних товариств Чернігівщини на початку ХХ ст.

Д. Гребенник, учень історико-правознавчого класу Ніжинського ліцею Ніжинської міської ради при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *О.В. Желіба*, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

СЕКЦІЯ 3. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Керівник секції: к.ю.н., ст. викл. *В.В. Мушенко (Ніжин)*

Секретар: *М.В. Хоменко (Ніжин)*

1. Український фактор при створенні головних міжнародних документів у галузі прав людини

А.О. Магомедов, магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *С.А. Лепяк*, доктор юридичних наук, професор кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

2. Конституційна єдність прав та обов'язків громадян

М.В. Хоменко, магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *І.А. Городецька*, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

3. Питання прав і свобод людини в діяльності Європейського Суду на початку ХХІ ст.

А.Л. Кавунник, магістрантка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *В.М. Гладілін*, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

4. Конституційний Суд України як єдиний орган конституційного контролю

Я.О. Акімова, студентка ІІ курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *М.О. Ларченко*, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

5. Історичні передумови та етапи становлення поста Президента в Україні

С. Лебідько, студентка ІІ курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *М.О. Ларченко*, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

6. Принципи діяльності місцевих державних адміністрацій в Україні

Ю.Ю. Демченко, студентка І курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

7. Правові кроки щодо попередження залучення неповнолітніх дітей у діяльність релігійних сект

К.М. Суденко, учениця 10 класу Ніжинської ЗОШ І–ІІІ ст. № 7

Науковий керівник: *І.І. Пархоменко*, учитель-методист Ніжинської ЗОШ І–ІІІ ст. № 7

8. Генезис прав людини: історична ретроспектива

К.Ю. Рижова, студентка ІІ курсу факультету економіки та менеджменту ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: *О.М. Труш*, кандидат історичних наук, ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

9. Освіта у сфері прав людини: історія та сучасний стан

Ю.В. Шаповал, студентка ІІ курсу факультету економіки та менеджменту ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: *О.М. Труш*, кандидат історичних наук, ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

10. Конституційне право – провідна галузь національного права України

С.С. Правдивець, учень 11-А класу спеціалізованої школи І–ІІІ ступенів № 6 з поглибленим вивченням інформаційних технологій Прилуцької міської ради

Науковий керівник: *Л.М. Устименко*, учитель історії України та правознавства спеціалізованої школи І–ІІІ ст. № 6 з поглибленим вивченням інформаційних технологій Прилуцької міської ради

11. Європейський Суд з прав людини як гарант реалізації прав людини

А. Калініна, учениця І курсу фізико-математичного класу Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

12. Конституційні засади закріплення державного устрою України

О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

СЕКЦІЯ 4. АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Керівник секції: к.ю.н., доц. *І.А. Городецька (Ніжин)*

Секретар: *Ю.Ю. Демченко (Ніжин)*

1. Поняття, зміст та особливості адміністративно-юрисдикційної діяльності органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель

І.А. Городецька, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

2. Оподаткування та страхування в правовому механізмі державної фінансової підтримки аграрного виробництва

В.В. Мушенко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»;

Т.О. Лазаренко, студентка ІІІ курсу відділення з підготовки молодших спеціалістів ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

3. До питання методів діяльності органів державної влади в сфері забезпечення права людини і громадянина на безпечні для життя і здоров'я продукти споживання тваринного походження

Л.Ю. Галайдюк, асистент кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету біоресурсів і природокористування України

4. Принцип колегіальності в державному управлінні незалежної України

О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

5. Новели законодавства щодо порушення правил дорожнього руху в Україні

В.В. Полулях, викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

6. Військова служба за контрактом

С.С. Гетьман, інструктор відділення комплектування та обліку чисельності Ніжинсько-Куликівського об'єднаного міського військового комісаріату, старший сержант

7. Плюси та мінуси впровадження ювенальної юстиції в Україні

І.І. Пархоменко, учитель-методист Ніжинського ліцею Ніжинської міської ради при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя

8. Вплив реформи місцевого самоврядування на умови розвитку сфери культури (період незалежності України)

М.В. Семенова, асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

9. Проблема корупції в суспільстві: історико-правове дослідження

Ю.Ю. Демченко, студентка I курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

10. Застосування правового механізму державного страхування ризиків сільськогосподарського виробництва

А.В. Жоголко, студентка III курсу відділення з підготовки молодших спеціалістів ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: *В.В. Мушенко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

11. Особливості бюджетної політики України на сучасному етапі

Л. Стригун, студентка III курсу, відділення з підготовки молодших спеціалістів ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: *В.В. Мушенко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

12. Виникнення і суть грошей

С. Шендриков, студент III курсу, відділення з підготовки молодших спеціалістів ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: *В.В. Мушенко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

13. Пріоритетні напрями запровадження зарубіжного досвіду у вітчизняну сферу державного управління

А.В. Проха, студентка V курсу факультету економіки та менеджменту ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: *В.П. Литовченко*, кандидат філософських наук ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

14. Громадська оцінка професійної діяльності персоналу публічної влади

А.С. Шафрай, студентка V курсу факультету економіки та менеджменту ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: *В.П. Литовченко*, кандидат філософських наук ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

15. Особливості правового регулювання оподаткування аграрного сектора економіки України

К.С. Зеленська, студентка IV курсу факультету економіки та менеджменту ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: *В.В. Мушенко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

16. Особливості правового механізму державного адміністрування податків в Україні

Д.Г. Хоменко, студентка V курсу факультету економіки та менеджменту ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: *В.В. Мушенко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

17. Правове регулювання спеціальних режимів оподаткування в Україні

І.М. Гарда, студент V курсу факультету економіки та менеджменту ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: *В.В. Мушенко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

18. Аграрна реформа в Україні: соціально-правові аспекти

Н.М. Ляшенко, студентка IV курсу факультету економіки та менеджменту ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: *Н.О. Гордіна*, кандидат історичних наук, ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

19. Повноваження державного інспектора з питань інтелектуальної власності Державної служби інтелектуальної власності України

І.А. Городецька, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

20. Принцип законності в державному управлінні незалежної України

А.В. Квітковська, студентка II курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

21. Природно-заповідний фонд України як об'єкт правової охорони

В.М. Котляр, учениця I курсу класу іноземних мов Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

22. Правові основи антидопінгової політики

Л.Л. Вихор, учениця II курсу класу іноземних мов Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

СЕКЦІЯ 5. ЦИВІЛЬНЕ ТА СІМЕЙНЕ ПРАВО

Керівник секції: викл. *В.В. Полулях (Ніжин)*

Секретар: *С.В. Калантиренко (Ніжин)*

1. Предмет договору комісії

В.В. Полулях, викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

2. Удосконалення системи усиновлення в Україні

Л.Г. Єрофєєва, завідувача сектором опіки, піклування та усиновлення дітей служби у справах дітей виконавчого комітету виконавчого комітету Ніжинської міської ради

О.О. Щербак, завідувача сектором профілактики правопорушень серед дітей служби у справах дітей виконавчого комітету виконавчого комітету Ніжинської міської ради

3. Правові засади патронату над дітьми в Україні

С.В. Калантиренко, студентка III курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

4. Цивільно-правові способи захисту авторського права і суміжних прав

О.С. Петренко, студент II курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *І.А. Городецька*, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

5. Особливості укладення договорів у сфері інтелектуальної власності

О.А. Устименко, студент II курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *І.А. Городецька*, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

6. Порядок та особливості набуття прав на винаходи та корисні моделі

Я.В. Боровик, студент V курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *І.А. Городецька*, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

7. Проблеми правового регулювання аліментних зобов'язань

Я.В. Лола, студентка V курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *В.В. Полулях*, викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

8. Проблеми нотаріального посвідчення секретного заповіту в Україні

О.М. Жук, учениця II курсу класу іноземних мов Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

СЕКЦІЯ 6. ТРУДОВЕ ПРАВО І ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Керівник секції: ст. викл. *О.Г. Огородник (Чернігів)*

Секретар: *Т.М. Купенко (Ніжин)*

1. Забезпечення життєдіяльності учасників навчально-виховного процесу ліцею

Т.М. Шевчук, директор Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради, спеціаліст вищої категорії, старший учитель

2. Правові аспекти гендеру в сучасному трудовому праві

О.Г. Огородник, старший викладач кафедри трудового права та права соціального забезпечення Чернігівського державного технологічного університету

3. Про пенсії за особливі заслуги перед Україною: правовий аспект

К.В. Денисенко, асистент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Чернігівського державного технологічного університету

4. Забезпечення зайнятості та працевлаштування населення в Україні

Т.М. Купенко, магістрантка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *І.А. Городецька*, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

5. Правове визнання статусу дітей-інвалідів

Ю.В. Ступенко, учениця II курсу історико-правознавчого класу Ніжинського ліцею Ніжинської міської ради при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *І.І. Пархоменко*, учитель-методист Ніжинського ліцею Ніжинської міської ради при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя

6. Перспективи вдосконалення системи соціального захисту на сучасному етапі

А. Лебідь, студентка групи 418 Чернігівського державного технологічного університету

Науковий керівник: *К.В. Денисенко*, асистент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Чернігівського державного технологічного університету

7. Соціальний захист населення в умовах ринкової економіки

В. Баитан, студентка групи 409 Чернігівського державного технологічного університету

Науковий керівник: О.Г. Огородник, старший викладач кафедри трудового права та права соціального забезпечення Чернігівського державного технологічного університету

8. Соціальна функція трудового права і розвиток прав людини у сфері праці

В. Буткевич, студент групи 51 Чернігівського державного технологічного університету

Науковий керівник: О.Г. Огородник, старший викладач кафедри трудового права та права соціального забезпечення Чернігівського державного технологічного університету

9. Особливості охорони праці жінок як особливої категорії суб'єктів трудового права

А. Сузакова, учениця I курсу класу іноземних мов Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

10. Особливості правового регулювання трудових правовідносин за участю молоді

А. Басанько, учениця I курсу класу іноземних мов Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

СЕКЦІЯ 7. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Керівник секції: к.ю.н., доц. **М.О. Ларченко (Ніжин)**

Секретар: **В.В. Коберник (Київ)**

1. Правопорушення та їх причини в Україні

М.О. Ларченко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

2. Деякі питання нового Кримінально-процесуального кодексу України

В.М. Філь, студент V курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: М.О. Ларченко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

3. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин

Т.М. Данильченко, студентка II курсу Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

4. Кримінально-правова охорона людини від злочинів проти життя

А.В. Косенко, студентка II курсу Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

5. Незаконна міграція в Україні

О.Ю. Косяк, студентка II курсу Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

6. Основні тенденції розвитку злочинності неповнолітніх в Україні

М.В. Вишемірська, студентка II курсу Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

7. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини в Україні

О.А. Сльозко, студентка II курсу Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

8. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом

В.В. Коберник, студент II курсу Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

9. Злочини проти довкілля та відповідальність за їх вчинення

Д.К. Немцева, студентка II курсу Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

10. Загальносоціальна профілактика злочинності неповнолітніх

Є.Ю. Войтенко, студентка II курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

11. Кримінально-правові аспекти незаконного обігу наркотичних речовин в Україні

А. Томозов, студент II курсу Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

12. Кримінальна відповідальність іноземців на території України

Н. Ференець, студентка II курсу Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

СЕКЦІЯ 8. ПСИХОЛОГІЯ ПРАВА ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ

Керівник секції: заст. директора з навч.-вих. роб. **С.М. Сліпак (Ніжин)**

Секретар: заст. директора з вих. роб. **Т.М. Котляр (Ніжин)**

1. Правова культура в педагогіці

С.М. Сліпак, заступник директора з навчально-виховної роботи Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

2. Профілактика девіантної поведінки ліцеїстів шляхом формування їх правосвідомості

Т.М. Котляр, заступник директора з виховної роботи Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

3. Військово-патріотичне виховання молоді

В.О. Павлюченко, начальник відділення комплектування Ніжинсько-Куликівського об'єднаного міського військового комісаріату, майор

4. Проблема формування правосвідомості та правової культури учнів середніх загальноосвітніх навчальних закладів II-III рівня акредитації

Н.М. Демченко, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

В.Ю. Баленко, учениця I курсу класу іноземних мов Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

5. Профілактика вживання наркотичних речовин як один із напрямків правового виховання в ліцеї

Т.М. Котляр, заступник директора з виховної роботи Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

6. Особливості правового виховання школярів у другій половині XIX – на початку XX століття в Україні

С.І. Самаріна, кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

7. Формування правової компетентності старших підлітків як соціально-педагогічна проблема

Л.М. Павлюк, учитель англійської мови Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради, спеціаліст вищої категорії, учитель-методист, Відмінник освіти

8. Педагогічні умови профілактики вживання студентською молоддю наркотичних речовин (тютюнопаління)

Р.Г. Пастушенко, викладач Тальянківського агротехнічного коледжу Уманського національного університету садівництва

9. Правові та морально-етичні норми поведінки: проблема формування в сучасному молодіжному середовищі

М.В. Семенова, асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Л.М. Трейтяк, студентка III курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

10. Правова соціалізація. Психологічні умови ефективності правових норм

А.О. Гарькова, учениця 11-А класу спеціалізованої школи I–III ступенів № 6 з поглибленим вивченням інформаційних технологій Прилуцької міської ради

Науковий керівник: *Л.М. Устименко*, учитель історії України та правознавства спеціалізованої школи I–III ст. № 6 з поглибленим вивченням інформаційних технологій Прилуцької міської ради

11. Теоретичні питання правового виховання старшокласників в історії вітчизняної педагогічної думки (друга половина XX століття)

Р.Ю. Микитуха, учитель правознавства Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

СЕКЦІЯ 9. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ПРАВОЗНАВСТВА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Керівник секції: к.п.н., доц. *О.В. Желіба (Ніжин)*

Секретар: *О.Л. Пишко (Рівне)*

1. Право націй на самовизначення в контексті шкільного курсу «Громадянська освіта»

О.В. Желіба, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

2. Аналіз і розв'язання правових ситуацій на уроках з практичного курсу правознавства як засіб формування правових умінь дев'ятикласників

О.Л. Пишко, методист кабінету суспільних предметів Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, здобувач лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

3. Методичні вимоги щодо розв'язування юридичних ситуацій (задач)

О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

4. Висвітлення проблеми місцевого самоврядування в шкільному курсі «Історія рідного краю»

О.В. Мазурик, студент V курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *О.В. Желіба*, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

5. Права людини на сторінках шкільних підручників з етики

Ю.В. Білоусенко, студентка V курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.Г. Баранков, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

6. Шкільна історична освіта Західної України 1918–1939 рр.

В. Іванова, студентка V курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.В. Желіба, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

7. Розвиток правових компетентностей учнів під час проведення тижнів правознавства в школі

І.В. Хвостик, студент V курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

СЕКЦІЯ 1. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Л.О. Дудка, кандидат історичних наук,
доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

У сучасних соціокультурних умовах розбудови правової держави та громадянського суспільства в Україні значно зростає роль правової освіти і правового виховання населення, що викликано ускладненням економічних і політичних процесів, соціальних відносин, розширенням комунікативних зв'язків між людьми, зростанням відповідальності особистості за власну долю.

Важливою складовою трансформаційного процесу переходу до стабільної демократичної держави є розвиток системи шкільної громадянської освіти, метою якої, згідно Концепції громадянської освіти (розроблена групою українських педагогів у рамках проекту «Освіта для демократії в Україні» в 2001 р.), є формування особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі у житті суспільства [4, с. 1]. Школа, як осередок громадянської освіти, має сприяти розвитку демократичної політичної культури, формуванню громадянської компетентності, політико-правових знань, політичних умінь, гідності та відповідальності молодих людей, усвідомленню і визнанню ними демократичних принципів життя та пріоритету прав людини.

При цьому, варто зазначити, що громадянська освіта ґрунтується на процесуальному та багатовимірному підході до громадянства, що включає поряд із політичним, культурним, соціально-економічним вимірами також і правову складову. Іншими словами, важливим показником громадянської зрілості є рівень правової культури особистості, складовим елементом якої варто виділити *правосвідомість* як сукупність поглядів, ідей, уявлень, упевненостей, почуттів, які виражають відношення людей, соціальних груп до права, законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним або неправомірним [2, с. 14].

Правова культура суспільства, як стабільна відповідність способу і результату поведінки всіх і кожного правовим нормам, принципам, цінностям, відображує рівень розвитку правосвідомості кожної особистості і вмщує в собі не тільки знання про закон і правопорядок, але й безпосередні дії людини (прояв законослухняності, поваги до права, закону) в різних, навіть виняткових життєвих

ситуаціях, передбачає уміння і готовність особистості вирішувати свої життєві проблеми, жити з людьми і серед людей, орієнтуючись на норми права і не виходячи за межі закону.

Означена характеристика правової культури, як кінцевого результату громадянської освіти, відображує необхідність її системного здійснення в школі, починаючи з молодших класів. Правові норми дозволяють упорядкувати суспільні стосунки, поведінку людини. Вони визначають, що дозволено, а що заборонено, як необхідно діяти в тій чи іншій життєвій ситуації. Тому вивчення регулятивних правових норм має надзвичайно важливе значення для інтеграції особистості в сучасне суспільство.

Проявом сформованої громадянської особистості виступає її *громадянська компетентність* як здатності людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства [7, с. 6]. Вона формується як результат громадянської освіти і містить такі складові: громадянські знання, громадянські вміння та досвід, а також громадянські чесноти.

Аналіз освітніх нормативних документів, зокрема тексту Державного стандарту базової і повної середньої освіти [5, с. 3–4], Концепцій громадянської освіти та виховання [3; 4] дозволяє визначити та оцінити правову складову громадянської освіти, що забезпечує формування громадянської компетентності особистості.

Зокрема, в структурі *громадянських знань*, що входять до змісту освітніх галузей стандарту старшої школи знання учнів про роль права як чинника впорядкування суспільних відносин, правомірну і неправомірну поведінку, правопорушення і юридичну відповідальність; про громадянство України, правовий статус громадян України, основні права, свободи громадян та засоби їх захисту, обов'язки громадян можемо кваліфікувати як правові знання. Проте, у навчальних програмах основної школи не представлені знання про права людини та механізм їх захисту.

Громадянські вміння, що входять до змісту освітніх галузей стандарту старшої школи передбачають перелік умінь у правовій сфері суспільного життя: розпізнавати окремі види правопорушень та юридичної відповідальності; характеризувати органи державної влади та правовий статус громадян; порівнювати правовий статус громадян з міжнародними стандартами у сфері прав людини; розпізнавати джерела, що врегульовують окремі види приватно-правових відносин; розв'язувати практичні життєві ситуації з використанням законодавства; складати та аналізувати найпростіші документи. Водночас проведене вивчення навчальних програм старшої школи свідчить, що в них не представлені такі типи умінь у правовій сфері як реалізовувати та послідовно обстоювати свої права, застосовувати процедури і технології захисту власних інтересів, прав і свобод та прав і свобод інших громадян, виконання громадянських обов'язків в межах місцевої громади, держави та її політичних інститутів, використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що в межах чинного законодавства України відповідають інтересам самореалізації особистості та захищають її права людини і громадянина [9, с. 18–22].

Щодо *емоційно-ціннісного* правосвідомого *компоненту* змісту громадянської освіти (усвідомлення себе як громадянина і патріота України, лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади, активна позиція щодо необхідності участі в демократичних перетвореннях, усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості), то на думку сучасних експертів навчальних програм освітньої галузі «Суспільствознавство» він є в останніх недостатньо віддзеркаленим [5, с. 3–4].

Крім того, варто зазначити, що у порівнянні з визначеним нами змістом поняття «громадянська компетентність» знання істотно переважають таку складову як уміння. Відповідно значна кількість правових умінь, що потрібна компетентному громадянину, залишається поза увагою стандарту, насамперед практичні уміння, пов'язані із досвідом громадянської дії та активною життєвою позицією учня в житті і навчанні. З іншого боку, передбачена стандартом система правових громадянознавчих знань не завжди спрямована на формування громадянознавчих умінь в повному обсязі. І тому, небезпідставно сьогодні звучать пропозиції щодо доопрацювання Державного стандарту освіти і навчальних програм з метою збалансувати зміст освіти з точки зору представлення у ньому політологічних, соціологічних, правових та економічних знань і відповідних умінь, що потребує формування громадянської компетентності з урахуванням вікових особливостей учнів.

Громадянська освіта в школі може здійснюватись у чотирьох формах: 1) як навчальний предмет; 2) як міжпредметна форма діяльності в рамках освітнього простору; 3) як організація позакласної та позашкільної діяльності; 4) як організація шкільного життя, що сприяє демократичній поведінці [4, с. 4]. У реалізації правового виховання учнівської молоді в напрямку формування

відповідного рівня правосвідомості та правової культури достатнім потенціалом володіють всі означені вище форми реалізації змісту громадянської освіти.

Першою формою здійснення громадянської освіти є запровадження спеціальних навчальних курсів. Найдоцільніше ввести такий курс у старшій школі, оскільки вивчення курсу в цьому випадку може спиратись на ті знання та навички у царині громадянства, що їх учні отримали раніше, під час вивчення громадянських «модулів» в інших предметах, в тому числі і в курсі правознавства. Пропонується інтегрований курс, своєрідний узагальнюючий тренінг з питань демократії на порозі самостійного життя молодого громадянина.

Другою формою є впровадження змісту громадянської освіти до існуючих шкільних предметів. Найбільш придатним саме для правового компоненту громадянської освіти є навчальний предмет інваріантної частини навчального плану – основи правознавства. Певні можливості надають також курси варіативної частини – «Права людини», «Історія держави і права України», «Права людини в Україні», «Вчимося бути громадянами» тощо. Впровадження змісту громадянської освіти в різні предмети може відбуватися, зокрема, шляхом розробки блоків-модулів для кожного уроку, де можливе впровадження громадянського змісту.

Ці предмети дають учням безпосередні знання щодо теоретичних засад демократії, історичного досвіду і життя сучасних демократичних суспільств, політичної системи та конституційного устрою української держави, що забезпечує правову грамотність учнівської молоді, що в свою чергу сприяє виробленню у членів суспільства нового правового мислення, формуванню значно вищого, ніж маємо зараз, рівня правової культури і правосвідомості молодого покоління.

Навчання громадянськості не слід обмежувати тільки навчальними курсами, спеціалізованими дисциплінами або сумою окремих гуманітарних предметів та тем. Важливу роль у цьому відіграє організація позакласної та позашкільної виховної роботи. Один з її аспектів – участь молоді у практичній діяльності громадянського характеру, спрямована на запобігання можливим асоціальним явищам у молодіжному середовищі. Для цього можуть застосовуватись найрізноманітніші форми та методи роботи: створення гуртків, об'єднань та клубів, проведення диспутів, круглих столів, змагань, брейн-рингів правознавчого спрямування, пошукова робота учнів, організація зустрічей із працівниками правоохоронних органів [2, с. 15].

Принцип зв'язку громадянської освіти з практичною діяльністю є виразом нерозривної єдності знань – переконань – вчинків людини. Уроки демократії і прав людини не будуть мати сенсу, якщо їх проводять з допомогою авторитарних методів або в умовах зневажливого ставлення до людських прав і гідності учнів. Пріоритетну роль у громадянській освіті мають відігравати активні й інтерактивні технології і методи навчання, що стимулюють творчість, ініціативу, самостійне й критичне мислення учнів і базуються на принципі багатосторонньої взаємодії. Важливе місце посідає проектна робота.

Ефективна громадянська освіта можлива лише за умови створення демократичного клімату в самій школі, яка для учнів може виступати як модель світу дорослих, що є четвертою формою впровадження громадянської освіти. Практичною школою демократії для учнів має стати учнівське самоврядування. Воно формує навички проведення передвиборчих кампаній, участі у виборах, розробки і реалізації власної політичної програми, апеляції до владних структур з метою захистити свої права, ефективної взаємодії з владою. Органи учнівського самоврядування мають ініціювати розробку кодексу поведінки учня, його демократичне обговорення і подальше чітке дотримання, здійснюючи тим самим правову підготовку учнів, вести пошук ефективних шляхів співпраці зі шкільною адміністрацією.

У сучасних умовах розбудови демократичної, правової держави, підвищення ролі впливу права на свідомість і поведінку особистості, визначення та закріплення на законодавчому рівні пріоритету загальнолюдських цінностей в якості принципу освіти потрібний новий методологічний підхід, інноваційна педагогічна технологія, спрямована на ефективне здійснення правовиховної роботи. Відтак, розбудова сучасної системи громадянської освіти сьогодні є особливо актуальною, оскільки має стати тим контекстом, у межах якого посилюється виховний потенціал права, виникає стійкий зв'язок права та свідомості, що в свою чергу має стати дієвим регулятором поведінки людей громадянського суспільства.

Список використаної літератури:

1. Дмитрієнко Ю.М. Підходи до дослідження правової свідомості підлітків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univ.km.ua/visnyk/1410.pdf>.
2. Когут Н. Актуальні питання становлення правосвідомості молоді / Н.Когут // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – 4 (16). – С.13–18.

3. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Інформаційний збірник МОН України. – 2000. – № 22.
4. Концепція громадянської освіти в школах України // Управління освітою. – 2005. – № 12 (Вкладка). – С. 1–7.
5. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Історія в школах України. – 2004. – №2. – С.3–4.
6. Мурашин Г.О. Шляхи вдосконалення правової освіти молоді в Україні / Г.О.Мурашин // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. Наукові праці та матеріали конференції. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 674-676.
7. Пометун О.І. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті / О.І.Пометун // Історія в школах України. – 2007. – № 6. – С. 4–10.
8. Смагіна Т.М. Зміст громадянознавчої підготовки педагогів у закладах післядипломної педагогічної освіти / Т.М. Смагіна // Вісник Житомирського державного університету. Випуск 49. Педагогічні науки. – Житомир, 2010. – С. 52–55.
9. Стан та підходи до громадянської освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ippo.te.ua./files/gromad_osvita/gromad_jsvita_stan_ta_pidhode.pdf/

Ю.В. Віротченко, учениця II курсу фізико-математичного класу
Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри
права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

У юридичній науці спосіб тлумачення визначається як сукупність прийомів і засобів, які дозволяють з'ясувати зміст норми права і вираженої в ній волі з метою їх реалізації. Кожен з них відрізняється від іншого своїми специфічними особливостями і засобами з'ясування змісту правової норми.

Основні способи тлумачення: граматичний, логічний, систематичний, історико-політичний, телеологічний, спеціально-юридичний.

Граматичний спосіб тлумачення – це з'ясування змісту правової норми шляхом граматичного аналізу її словесного формулювання на підставі лексичних, морфологічних, синтаксичних норм мовознавства. Іноді це тлумачення називають «словесним», «філософським», «мовним», «текстуальним». Всі ці терміни хоч і близькі, але за своїм змістом різні. Наприклад, термін «текстуальне» вказує скоріше на об'єкт, а не на спосіб тлумачення. В окремих випадках спеціалісти пропонують вживати термін «мовний спосіб тлумачення». Такий підхід, на думку М.С. Кельмана, не зовсім вдалий, тому що всі способи і види тлумачення здійснюються засобами мови. У зв'язку з цим доцільно зберегти назву даного способу тлумачення як «граматичний» [1, с. 143.].

Цей спосіб тлумачення вимагає від інтерпретатора знання державної мови, оскільки законодавець в процесі правотворчої діяльності використовує офіційну державну мову, яка склалася історично й офіційно закріплена в Конституції України (ст. 10).

Однак, на жаль, виходить навпаки: створення термінів за власним мовним досвідом, звичкою чи навіть інтуїцією стало «справою мільйонів». Результат не забарився: сьогодні синонімія, тобто паралельне використання двох і більше слів для позначення того самого поняття – звичне явище в українській правничій термінології. Вони мирно співіснують, навіть у межах одного правничого тексту. Наприклад, «вогнепальна зброя» та «вогнестрільна зброя», «крайня необхідність» та «крайня потреба», «строк» і «термін» тощо. Як бачимо, проблема існує, а тому інтерпретатор повинен знати добре синтаксис, морфологію, літературну мову, практику слововживання. Крім того, інтерпретатор повинен знати і розуміти правничу термінологію, теорію права і окремих галузей права.

Слід мати на увазі, що, окрім викладених вище питань розбудови правничої терміносистеми, якнайактивнішого вирішення потребує і проблема унормування українського правопису.

Разом з тим фахівцями, які вивчали проблеми тлумачення норм права, сформульовані деякі загальні правила граматичного тлумачення. До них необхідно віднести:

- словам і формулюванням нормативно-правових актів слід надавати того значення, яке

вони мають в літературній мові, якщо немає підстав для іншої їх інтерпретації;

- значення терміну, встановленого законодавством для однієї галузі права, не можна поширювати на інші галузі;
- якщо в законі не визначено тим чи іншим способом значення юридичних термінів, то їм слід надавати того значення, в якому вони встановлюються в юридичній практиці й науці;
- ідентичним формулюванням в рамках одного і того ж акту не можна надавати різного значення, якщо цей акт не передбачає іншого;
- не треба без належних підстав різним термінам надавати одного й того ж значення;
- словам і виразам нормативно-правових актів потрібно надавати того значення, в якому вони вживаються в період їх видання;
- слід враховувати сучасні тенденції розвитку правової системи, що дістануть відображення і в термінології нормативно-правових актів;
- з метою ліквідації синонімії для позначення одного поняття пропонується тільки один термін, який найбільш точний за змістом та природний за формою; – перевагу слід віддавати українським словам, найбільш відповідним за формою та чіткими за змістом [1, с. 147].

Хрестоматійним є приклад про значення фрази: «Стратити не можна милувати».

При визначенні змісту термінів треба враховувати багатозначність слів і виразів та шукати їх конкретний зміст в контексті нормативного акту.

Терміни, що використовуються в нормативно-правових актах, можуть бути поділені на:

1. Терміни загальноживані, що потребують тільки мовного тлумачення;
2. Терміни технічні, що взяті з різних галузей знань і які потребують з'ясування їх змісту з допомогою відповідних довідників та словників;
3. Терміни юридичні, які відносяться або до всіх галузей права, або які відображають специфічні властивості однієї галузі права, що потребують спеціально-юридичного тлумачення [2, с. 11].

Логічний спосіб тлумачення. Цей спосіб тлумачення полягає в тому, що тлумачення правового акта здійснюється з використанням різних логічних прийомів, законів формальної логіки. Якщо граматичне тлумачення має своїм завданням з'ясувати буквальний зміст того, що закріплено безпосередньо в тексті, то логічне має за мету, застосовуючи правила формальної логіки, виявити те, що законодавець прагнув висловити в тексті закону, але не висловив. Зрозуміло, що для цього інтерпретатор повинен знати закони логіки, різні логічні прийоми, зокрема:

1. Логічні перетворення. Вони виникають із особливостей мовного формулювання норм права. Наприклад, в ст. 186 ч. 1 КК України зазначено: «Відкрите викрадення чужого майна (грабіж) карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до чотирьох років». Цю статтю потрібно тлумачити таким чином, що покаранню підлягає не сам грабіж, а суб'єкт, який його здійснив. Тому необхідно провести логічне перетворення і сказати, що не просто особа, а всяка осудна особа, яка вчинила це правопорушення, підлягає покаранню за ч. 1 ст. 186 КК України.

Крім того, норма права не може бути описовою, в ній знаходять відображення заборони, дозвіл, обов'язок тощо. Тому, зробивши логічне перетворення, ми будемо мати таке: «Всяка осудна особа, яка вчинить відкрите викрадення майна, буде зобов'язана понести покарання згідно зі ст. 186 ч. 1 КК України» [3, с. 210].

Необхідність логічних перетворень пояснюється внутрішньою структурою правової норми. Іноді внутрішня структура норми права не збігається з зовнішньою формою, яка виражена в статті нормативного акту.

Звичайно, що ці процеси відбуваються легко тоді, коли суб'єкт застосування норм права має досвід, знання і вміння інтерпретувати норми права.

2. Виведення норм із норм. Це по суті логічний розвиток норм. Потрібно розрізнити логічний розвиток як прийом тлумачення і як прийом конструювання норм у випадку прогалин у праві. За цими правилами більш конкретна норма виводиться із загальної норми. Наприклад, якщо суб'єкт А знаходиться в умовах Б, то повинен здійснювати дії С.

На основі цього можна вивести такі правила тлумачення: кому заборонена дія, тому заборонена і дія, що призводить до цієї дії; кому заборонена дія, тому заборонена і дія, до якої вона призводить, якщо не можна досягти її іншим шляхом; хто уповноважений щодо дії, той уповноважений і щодо дії, якщо вона не може бути досягнута іншими діями, і навпаки. Разом із тим одна й та ж дія може бути досягнута різними засобами і діями.

3. Висновки «fortiori» (лат. – тим більше, поготів). Ці висновки складаються із двох правил: а) хто уповноважений або зобов'язаний до більшого, той уповноважений або зобов'язаний до меншого; б) кому заборонено менше, тому заборонено і більше. Ці правила запозичені з римського права і традиційно їх відносять до логічного тлумачення. Інтерпретатор при цьому зобов'язаний керуватись тими ж оцінками, що і суб'єкт правотворчості.

4. Висновки із понять. Тлумачення вимагає знань на рівні понять із їх аналізом. Поняття, як логічна форма, має певні логічні зв'язки, що містять зв'язки елементів власного змісту, зміст даного поняття з його обсягом і з іншими поняттями. Ознаки змісту складають певну понятійну єдність.

Поняття є синтетичною формою мислення і складніше за судження і умовивід. Поняття – це скорочені судження. Тому при інтерпретації відбувається процес навпаки – розгортання його до детальних суджень. При цьому відбуваються аналіз і синтез поняття, співвідношення його з іншими поняттями, операції, індукції, умовивід.

5. Висновки за аналогією. Аналогія може виступати не тільки як засіб застосування правових норм при прогалині в праві, а й як прийом тлумачення. Інтерпретатору надається право розширити певні ознаки і факти. Наприклад, в законодавстві дається перелік подій стихійного лиха: заноси, землетруси, повені та ін. У цьому випадку перелік стихійних подій можна доповнити, якщо вони виникли в житті і не зазначені в статті нормативного акту. Тобто провести аналогію в процесі тлумачення.

6. Висновки від протилежного. Це правило побудоване за логічним законом протиріччя. Наприклад, два протилежних судження не можуть бути істинними, одне із них обов'язково буде неправильним. Інтерпретатор повинен з'ясувати й усунути неправильне судження.

6. Використовується такий прийом, як доведення до абсурду. Наприклад, при аналізі поняття «джерело підвищеної небезпеки» можна визнати таким не тільки автомобіль, а й велосипед, гужовий транспорт. У даному випадку помилковість тези доказується шляхом доведення її до абсурду [1, с. 145].

Систематичний спосіб тлумачення. Цей спосіб обумовлено самою системою права. Системність обумовлює з'ясування змісту конкретних норм шляхом зіставлення їх з іншими нормами. Норми права не існують незалежно одна від другої, тому для глибокого і всебічного з'ясування змісту норми недостатньої внутрішнього аналізу, а потрібне дослідження її змісту, зв'язків з іншими нормами.

Проводяться порівняння норми з іншими нормами, виявлення її зв'язків у загальній системі правового регулювання та конкретного місця в нормативному акті, галузі чи системі законодавства. У процесі цього проходить пізнання системоутворюючих зв'язків: субординації, координації, управління, походження і т.д. До числа таких зв'язків відносяться:

1. Зв'язок тлумаченої норми з нормою, що розкриває зміст терміну, який використовується в нормі, що тлумачиться. Наприклад тлумачення статті 8 «Набуття громадянства України за територіальним походженням» Закону України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року вимагає звернення до статті 1 даного Закону визначення термінів», де даються визначення громадянства України, громадянина України і інші.

2. Зв'язок відсильних статей, коли норма зформульована не повністю. Наприклад, в ч. 2 статті 152 Кримінального Кодексу України «Згвалтування» говорить: «Згвалтування, вчинене повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 153–155 цього Кодексу, – карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років».

3. Зв'язок загальних і спеціальних норм, спеціальні норми обмежують сферу дії загальної норми, роблять витяг з неї. Наприклад, стаття 121 Кримінального Кодексу України «Умисне тяжке тілесне ушкодження» обмежується статтею 123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання».

4. Зв'язок близьких за змістом, однovidових норм, що не знаходяться у співвідношенні загальної і спеціальної норми. Порівняння їх ознак відмежовує ці норми. Наприклад, статті Кримінального Кодексу «Умисне тяжке тілесне ушкодження» і «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження» дають перелік чітких ознак.

Прикладом систематичного способу тлумачення може послужити тлумачення ч. 2 ст. 296 КК України. Читаємо: «Ті самі дії, вчинені групою осіб». Виникає питання, які ж це «ті самі дії»? Звернемося до ч. 1 цієї ж статті КК України. В ній вказано на них. Йдеться про хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується зухвалістю чи винятковим цинізмом. Для того, щоб відокремити хуліганство, яке карається в кримінальному порядку, від дрібного хуліганства, яке карається в адміністративному

порядку, слід зіставити ст. 296 КК України і Постанову Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику», яка визначає дії, що складають дрібне хуліганство.

Для з'ясування змісту ст. 296 КК України стосовно суб'єкта хуліганства потрібно звернутись до ст. 22 КК України, де зазначено, що суб'єктом хуліганства є особа, яка досягла 14-ти років.

Як бачимо, такий спосіб найбільш повно проявляється при зіставленні норм загальної частини галузі права з особливою частиною.

Спеціально-юридичне тлумачення – з'ясування змісту норми, яка містить юридичну термінологію, розуміння конструкції норми з точки зору юридичної науки, техніки, практики. Таке тлумачення передбачає дослідження техніко-юридичних засобів і прийомів виразу волі законодавця. Воно розкриває зміст юридичних термінів, конструкцій тощо. Це обумовлено тим, що в сфері законодавчої стилістики існує своя «мова» законів як особливий стиль викладення. Перш за все це терміни і конструкції, специфічні для законотворчості. Тому, щоб правильно здійснити правову кваліфікацію обставин справи, дати їм юридичну оцінку, необхідно розкрити своєрідність «мови» законів, тобто з'ясувати зміст власне юридичних понять, категорій, конструкцій.

Цей спосіб обумовлений і тим, що наука може формулювати нові юридичні поняття і категорії, що використовуються законодавцем. Інтерпретатор вимушений звертатися до наукових джерел, де знаходить готовий аналіз тих чи інших термінів норм права, оціночних понять (тяжкі наслідки, неустойка, штраф та ін.), що впливають на практику рішень конкретних справ [1, с. 146].

Законодавець може вживати один термін в різних значеннях. Наприклад, в Кримінально-процесуальному Кодексі використовується термін «звинувачення» і як зміст інкримінованих звинувачуваному обставин, і як акт пред'явлення особі постанови про притягнення її в якості звинувачуваної, і як зміст такої постанови.

Історико-політичний спосіб тлумачення. За допомогою цього способу ми встановлюємо зміст норми права, виходячи із соціально-економічних і політичних умов прийняття нормативно-правових актів. При цьому інтерпретатор посилається на факти, пов'язані з історією виникнення норм, які підлягають тлумаченню. Таке тлумачення необхідне в умовах, коли закони застаріли і не відображають об'єктивних умов часу їх застосування. Цей спосіб тлумачення дозволяє аналізувати різні джерела, що знаходяться за межами права: матеріали обговорення і прийняття проектів нормативних актів, початкові проекти, матеріали всенародного обговорення, різні виступи, думки тощо.

Історико-політичний спосіб тлумачення дозволяє виявити такі правові норми, які хоч і формально не скасовані, але фактично вже не діють, тобто відсутні ті суспільні відносини, які регулювала норма. Наприклад, в період формування національного законодавства України багато нормативних актів СРСР продовжували діяти, і правозастосовник широко застосовував історико-політичне тлумачення.

В процесі тлумачення правових норм можуть враховуватись логіко-семантичні форми результату тлумачення: критерії істинності й правильності результатів тлумачення; обсяг тлумачення; обов'язковість тлумачення та інші питання.

Список використаної літератури:

1. Кельман М.С. Загальна теорія права. – Тернопіль, 1998.
2. Тлумачення нормативно-правових приписів при їх реалізації. Методичні рекомендації. – К., 1994.
3. Насырова Т.Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона. Теория и практика. – Казань, 1988.

О.Г. Гречка, студент I курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри
права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

СПІВВІДНОШЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВА ТА СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА

Право є складною цілісною системою. У юридичній науці існує два поняття: «система права» і «правова система», які не є тотожними. Система права, на відміну від правової системи,

відображає не сукупність усіх правових явищ у їх взаємодії, а тільки внутрішню будову (форму), структуру права як системи правових норм. Внутрішня форма (структура) права характеризується:

1) єдністю його складових частин, що зумовлюється системою суспільних відносин, які визначають зміст правових норм, утворенням і чинністю останніх на основі єдиних принципів, можливістю застосування заходів примусу з боку держави, волею більшості населення і т. ін.;

2) диференціацією права на відносно відокремлені складові частини у вигляді певних об'єднань правових норм (галузі та інститути права тощо);

3) наявністю різних видів зв'язків норм права та їх об'єднань між собою (соціальних, ідеологічних, юридичних, державних та ін.).

Внутрішня будова права має складний характер і може бути виявлена за допомогою різних критеріїв. Так, характер і зміст впливу норм права на суспільні відносини об'єднує їх, відповідно, у групи регулятивних та охоронних правових норм. Іншим критерієм може бути віднесення соціальних зв'язків, що регулюють норми права, до координаційних (на засадах рівності суб'єктів, коли відносини між ними виникають на підставі взаємного волевиявлення) чи субординаційних (на засадах підлеглості, коли для виникнення відносин між суб'єктами достатньо волевиявлення сторони, яка на підставі припису норми права має право давати іншим сторонам обов'язкові до виконання розпорядження) тощо.) [1, с. 199–200].

Тож система права – це об'єктивно обумовлена системою суспільних відносин внутрішня структура права, яка складається з взаємозалежних норм, логічно розподілених за галузями, підгалузями та інститутами.

Основні ознаки системи права:

1. обумовленість реально існуючою системою суспільних відносин. Вона не може створюватися на суб'єктивний розсуд людей існує об'єктивно;

2. органічна цілісність, єдність і взаємозв'язок правових норм, а не їх випадковий набір. Норми права, з яких складається система права, не можуть функціонувати ізольовано. Вони взаємно узгоджені та цілеспрямовані;

3. структурна багатоманітність. Це означає, що система права складається з неоднакових за змістом й обсягом структурних елементів, які логічно об'єднують, розташовують нормативний матеріал у певній функціональній спрямованості.

Дослідження системи права варто розпочинати з попереднього вирішення питання про структурні елементи та критерії побудови системи. Під структурою системи розуміється єдність елементного складу системи і взаємодія складових її елементів. Структура – це засіб зв'язку елементів у системі, які забезпечують її спрямоване функціонування та стабільність.

Структурні елементи системи права:

- норми права;
- інститути права;
- під галузі права;
- галузі права.

Сутність системи права реалізується в її основних функціях – інтегративній, регулятивній, комунікативній, охоронній. Функції правової системи розглядаються в трьох основних формах: інформаційній, орієнтаційній, право регулятивній [2, с. 141–143].

Систему права України складають галузі конституційного, адміністративного, фінансового, земельного, цивільного, трудового, сімейного, кримінального, цивільно-процесуального, кримінально-процесуального та інші галузі права. Для кожної галузі прав характерні свої ознаки, з-поміж яких основними є специфічність предмета і методу регулювання.

Найважливішими галузями права є:

Конституційне (державне) право – це система правових норм, насамперед, принципів і норм Конституції, які закріплюють основи суспільного й державного ладу, засади політики та здійснення державної влади, взаємодії держави і громадян, їх основні права, свободи й обов'язки.

Адміністративне право – це система правових норм, які регулюють управлінські відносини у сфері здійснення виконавчої влади, розпорядчої діяльності державного апарату, його взаємовідносини з іншими державними, а також громадськими організаціями і громадянами. Неодмінною ознакою відносин, що регулюються адміністративним правом, є наявність в їх складі суб'єкта, наділеного державно-владними повноваженнями.

Цивільне право – це система правових норм, які регулюють майнові та особисті немайнові відносини, що складаються між фізичними та юридичними особами як рівноправними суб'єктами.

Підгалуззями цивільного права є авторське, винахідницьке, спадкове право.

Фінансове право – це система правових норм, які регулюють відносини, що виникають у процесі здійснення фінансової діяльності, накопичення і використання фінансових ресурсів. Суб'єктами фінансових відносин можуть бути держава, її органи й організації, громадські структури, окремі громадяни.

Сімейне право – це система правових норм, які регулюють особисті та майнові відносини, пов'язані зі шлюбом і спорідненістю людей.

Трудове право – це система норм права, які регулюють відносини у сфері здійснення трудової діяльності (порядок найму та звільнення з роботи, умови праці та її охорони, час праці та відпочинку і т. ін.). Суб'єкти цих відносин можуть бути рівноправними або можуть перебувати (один з них) у стані підлеглості.

Земельне право – система правових норм, що регулюють відносини, пов'язані з використанням та охороною земельних ресурсів.

Цивільно-процесуальне право – це система правових норм, що регулюють відносини, пов'язані із судовим розглядом цивільних, трудових, фінансових, сімейних та інших справ, здійсненням судових рішень, а також проведенням органами юстиції різноманітних дій юридичного значення.

Кримінальне право – це система правових норм, спрямованих на боротьбу зі злочинами і встановленням міри кримінальної відповідальності за їх вчинення.

Кримінально-процесуальне право – це система правових норм, які регулюють відносини, що виникають у діяльності правоохоронних органів та судів у зв'язку з викриттям злочинів, розслідуванням кримінальних справ, їх судовим розглядом та виконанням вироку.

Міжнародне право – це система правових норм, що регулюють відносини між державами (міжнародне публічне право) чи між громадянами різних країн та їх об'єднаннями (міжнародне приватне право). Міжнародне право не належить до галузей внутрішнього права держав, воно складається на основі міждержавних угод. У разі суперечності між нормами міжнародного права та нормами внутрішнього права держави перші превалюють над другими.

Галузь права поділяється на підгалузі та інститути права.

Підгалузь права – це складова частина галузі права, яка об'єднує норми права, що регулюють суспільні відносини певного виду. Прикладами підгалузей цивільного права є авторське і винахідницьке право, фінансового права – банківське і бюджетне право тощо.

Інститут права – це таке угруповання норм права певної галузі чи підгалузі, що регулює конкретний вид чи сторону однорідних суспільних відносин. Наприклад, у цивільному праві є інститут права власності, норми якого регулюють різні аспекти відносин власності.

У ряді випадків деякі відносини, зважаючи на їх складність, регулюються нормами різних галузей права, тому ці норми утворюють *комплексні (або міжгалузеві) інститути права*. До міжгалузевих інститутів, наприклад, можна віднести інститут виборів Президента України. Основу і головний зміст цього інституту складають норми конституційного права, але, крім них, до нього входять норми трудового (регулюють трудові відносини за місцем роботи кандидатів у Президенти в період виборчої кампанії), фінансового (регулюють питання, пов'язані з фінансуванням виборів), кримінального (встановлюють кримінальну відповідальність за порушення виборчого законодавства) та інших галузей права.

З тих же причин розрізняють і *міжгалузеві комплекси*, що об'єднують деякі галузі, підгалузі та інститути права. До таких комплексів відносять, наприклад, морське, природоохоронне право, що об'єднують певні групи норм цивільного, адміністративного, процесуального, кримінального права.

Первинним елементом, що лежить в основі системи права, є норма права – сформульоване або санкціоноване державою формально визначене правило поведінки, яке має загальнообов'язковий характер і забезпечується можливістю застосування державного примусу.

Підсумовуючи вищесказане, варто зазначити, що система права має об'єктивний характер і в цілому відповідає системі існуючих у суспільстві відносин, що можуть бути врегульовані правом і регулюються ним. У зв'язку з цим система права не є застиглим явищем – вона розвивається і удосконалюється відповідно до тих чи інших етапів розвитку суспільних відносин, оскільки зміна існуючих або виникнення нових відносин у суспільстві потребують, відповідно, зміни чи встановлення правового врегулювання. Таким чином, система права кожної країни розвивається не сама по собі, а разом із розвитком суспільства, і всі зміни у системі права є наслідком змін у суспільстві.) [1, с. 201–203]

Розпочинаючи мову про систему законодавства, доцільно звернути увагу на те, що сам термін «законодавство» є одним із базових в юридичній науці й практиці, а тому і одним з найуживаніших в

юридичній літературі. Він досить поширений і в текстах нормативно-правових актів. Однак незважаючи на це його зміст нормативно ще не визначений, тобто фактично застосовується в нормативно-правових актах навмання.

Система законодавства – це сукупність діючих у державі нормативно-правових актів, які відбивають внутрішні характеристики права і яким притаманні єдність та структурна узгодженість. Система законодавства складається в результаті закріплення правових норм у нормативно-правових актах і систематизації цих актів. Іншими словами, система законодавства – це сукупність джерел права, які є формою вираження правових норм. Право не існує поза законодавством. Вони співвідносяться як форма та зміст. Саме в законодавстві правові норми та їх різні структурні утворення отримують свій реальний вираз, зовнішній прояв. В цьому система права та система законодавства в цілому узгоджуються.

В юридичній науці поняття «система законодавства» розглядається у широкому та вузькому розумінні. Так, у широкому розумінні, система законодавства – це одна з форм існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їх організації та поєднання у статті нормативно-правових актів та інших правових приписів. Широке трактування включає в поняття законодавства: акти законодавчих органів і підзаконні акти (акти органів управління та ін.). Крім того, це система всіх виданих і впорядкованих державними органами, безпосередньо народом або уповноваженими суб'єктами нормативно-правових актів (законів та підзаконних нормативно-правових актів). У вузькому розумінні система законодавства – це система усіх виданих парламентом або уповноваженими суб'єктами, у тому числі і народом на референдумі – законів. Вузьке розуміння – акти законодавчих органів: закони і постанови парламенту про введення цих законів у дію. Система законодавства є формою існування правових норм, засобом їх організації у правові акти.

Сьогодні в теорії держави і права перевага віддається вузькому трактуванню законодавства. Ця система є зовнішнім відображенням системи права, яка набуває реальності саме в чітких, формально-визначених нормативно-правових актах, що служить зовнішньою формою об'єктивації правових норм. Вона має складну структуру. Можна виділити горизонтальну, вертикальну, федеративну і комплексну будови системи законодавства.

У законах України поняття «законодавство» вживається часто як синонім таких правових термінів, як «закони», «акти законодавства», «законодавчі акти», «нормативно-правові акти». Для вітчизняних юристів давно стали звичними такі словосполучення, як «у випадках, передбачених законодавством» або «у порядку, передбаченому законодавством», а також вказівки на обставини, «встановлені законодавством». Але при цьому не визначено, який зміст вкладається у поняття «законодавство» і який конкретно мається на увазі суб'єкт: чи тільки Верховна Рада України, що приймає закони – акти вищої юридичної сили, чи й інші суб'єкти правотворчості – Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства і т. д.

Тому в науковій літературі і на практиці термін «законодавство» вживається:

- у вузькому (власному) розумінні, коли під законодавством розуміються лише закони, тобто акти вищої юридичної сили, прийняті парламентом або референдумом;
- у широкому розумінні, коли під законодавством розуміється вся сукупність чинних нормативно-правових актів, включаючи і Конституцію, і закони, і підзаконні нормативно-правові акти.

Ця обставина суттєво утруднює застосування приписів цілого ряду нормативно-правових актів. Цю прогалину можна і необхідно якнайшвидше усунути, розкривши зміст терміна «законодавство» в Законі України «Про закони і законодавчу діяльність», проект якого вже кілька років розглядається у Верховній Раді України.

На відміну від системи права, система законодавства – це система нормативно-правових актів, насамперед законів, що є зовнішньою формою існування правових норм, засобом надання їм об'єктивності, визначеності, загальності. Система права і система законодавства співвідносяться як зміст і форма. Право і законодавство взаємопов'язані, але не тотожні явища. Система законодавства є зовнішнім вираженням системи права. Це означає, що кожен елемент системи права знаходить своє відображення в системі законодавства. Елементи системи законодавства є матеріальною юридичною формою відповідних елементів системи права, а елементи системи права становлять зміст відповідних елементів системи права. Тому всі процеси, що виникають і здійснюються у цих системах, не виникають окремо – в праві, і окремо – в законодавстві. Вони виникають у праві і знаходять свій вираз у законодавстві. Таким чином, елементи системи права відображаються у відповідних елементах системи законодавства [3, с. 104–106].

Первинною складовою частиною системи законодавства є нормативно-правові акти (закони,

укази, постанови інструкції тощо), що виступають засобом формального визначення норм права та надання їм загальнообов'язковості. Проте слід мати на увазі, що нормативні акти, в залежності від обсягу і складності суспільних відносин, що підлягають врегулюванню, можуть мати складну структуру і поділяються на розділи, параграфи, статті. Останні, у свою чергу, можуть поділитись на частини, пункти тощо.

Кожен з елементів нормативного акта може містити одну або декілька норм права. Крім цього, окремі статті нормативно-правового акта (її частини, пункти) можуть закріплювати як конкретні правила поведінки, так і їх певні елементи. Такі складові нормативно-правових актів називаються нормативними приписами.

Таким чином, норма права (як елемент системи права) може знаходити свій вираз у нормативно-правовому акті (як елементі системи законодавства) або у його частинах (статтях, їх частинах, правових приписах).

Відповідно, інститути права знаходять свій вираз в інститутах законодавства, підгалузі і галузі права – у підгалузях і галузях законодавства, міжгалузеві комплекси – у комплексних галузях законодавства. При цьому вказані елементи системи законодавства охоплюють нормативно-правові акти, або їх певні складові частини, які містять норми права, що входять до відповідних інститутів, підгалузей, галузей і міжгалузевих комплексів права.

Таким чином, якщо система права – це система узгоджених між собою правил поведінки або їх певних груп, то система законодавства – це певні нормативні акти, їх елементи або групи, в яких зазначені правила поведінки знаходять своє нормативно-юридичне закріплення.

Відмінності внутрішньої структури системи законодавства від відповідної структури системи права зумовлені головним чином тим, що засадами у побудові законодавства є структури не тільки системи права, а й системи здійснення державного керівництва у цілому. Саме тому структура системи законодавства залежить не тільки від логіки самої системи права, а й від інших чинників об'єктивного та суб'єктивного порядку.

Назви галузей законодавства в одних випадках можуть збігатися з назвами галузей права (кримінальне, цивільне), в інших – з назвами підгалузей права (авторське, водне законодавство) чи назвами міжгалузевих комплексів (законодавство про охорону природи, морське законодавство, сільськогосподарське законодавство). При цьому галузі законодавства охоплюють нормативно-правові акти, що містять норми відповідних галузей чи підгалузей права або правових комплексів.

Галузі законодавства складають його горизонтальну структуру; вертикальна ж будується відповідно до юридичної сили нормативно-правових актів і умов, що багато в чому залежить від місця суб'єкта законодавства в системі нормотворчих органів. Вертикальну структуру законодавства України складають Конституція та конституційні закони України; поточні, органічні закони України; постанови Верховної Ради України, укази Президента України; постанови Кабінету Міністрів України та інші підзаконні нормативно-правові акти [1, с. 204–207].

Список використаної літератури:

1. Теорія держави і права: Підручник / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський; За ред. С.Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
2. Історія держави і права України: Курс лекцій / О.О.Шевченко, В.О.Самохвалов, В.П.Капелюшний, М.О.Шевченко; За ред. В.Г.Гончаренка. – К.: Вентурі, 1996. – 285 с.
3. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.

СЕКЦІЯ 2. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

О.Ю. Москаленко, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та політології
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ОЛЬВІЯ – ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОЛІС НА ПВДНІ УКРАЇНИ

Видатне значення в історії людства мала антична цивілізація. Її численні здобутки в царині державного будівництва, формуванні стратифікованого громадянського суспільства, науки, культури становлять підвалини європейської цивілізації. Свого часу Ф. Енгельс слушно наголосив, що без фундаменту, котрий заклали Греція та Рим, не було в і сучасної Європи [1]. Україна у своєму русі до євроспільноти задекларувала побудову у себе громадянського суспільства, дотримання європейських

цивілізаційних цінностей, зокрема прав людини і громадянина. Тому значний пізнавальний і практичний інтерес становить історія античних держав на Півдні України, які були органічною частиною античного світу і водночас активно впливали на політичний, економічний і культурний розвиток населення Степу та Лісостепу майбутньої України.

Визначною пам'яткою античної цивілізації на теренах Південної України була держава Ольвія. Проіснувала вона від початку VI ст. до н.е. по 70-ті роки IV ст. н.е. і була добре знана в античному світі. Саме в Ольвії, як в жодній з інших античних держав на Півдні України, знайшла втілення полісна традиція античної демократії афінського зразка. Протягом тривалого часу в ній зберігалися еталонні для полісної демократії форми правління державою й морально-етичні норми громадянської общини, визначальне значення останньої у політичному житті країни.

В історичній науці сформувались дві точки стосовно визначення поняття «поліс». За першою поліс є містом-державою, державою-містом, сформувався і розвивався на базі міста і уособлював власне місто, колектив, громадян, державу, де їх розвиток особливо на стадії формування відбувався взаємно і синхронно, створюючи елементарну єдність міста й аграрної зони [2]. За іншою точкою зору, для розвинутих демократичних держав класично-політичного зразка поліс являє собою елементарну єдність міста і сільської округи, найпростіша основа організації суспільства, у якому вільні власники-громадяни протистоять масі безправних і невільних експлуатованих людей; це, нарешті, найпростіша, але разом з тим ефективна форма політичної організації – республіка з більш-менш яскраво вираженою самодіяльністю громадян і зумовленим цим високим розвитком політичної ідеології і культури [3]. Хоча за межами громадянської общини залишалися жінки, раби, іноземці, які громадянських прав не мали, все ж таки найвагомішим критерієм демократичності полісних держав була участь громадян у Народних зборах, Раді – вищій суверенній владі у державі, де реально могла виявитися воля, сила і влада демосу [4].

Економічним підґрунтям функціонування демократичного ладу в полісних державах була своєрідна форма власності, насамперед земельної, як співвласності громадянина і громади і сама громадянська община як поєднання індивідуальної свободи і громадського суверенітету. Це європейська, антична модель стратифікованого суспільства, де над особою та її власністю стоїть верховна влада – власність, але не монополізована бюрократичним державним апаратом, як у Єгипті, Ассирії, Персії, Китаї та інших країнах Стародавнього Сходу, а репрезентована державно-громадськими органами самоврядування. В умовах полісу сформувалося і функціонувало стратифіковане громадянське суспільство як союз власників, насамперед земельних, – голів окремих господарств, правом і обов'язком яких була участь у політичному житті країни. Але шлях до утвердження демократичних стандартів полісного життя в Ольвії був доволі тернистим.

В російському і українському антикознавстві висловлювалися різні думки стосовно державно-політичного устрою Ольвії на різних етапах її політичного розвитку. Ще у XIX ст. припускалося, що вона була демократичною республікою з часу свого заснування [5]. У XX ст. поширилась думка про олігархічний характер раннього ольвійського полісу [6]. Наголошувалось, що серед засновників Ольвії було чимало мілетян – вихідців з аристократичних родин, які у третій чверті VI ст. до н.е. утворили сакральний союз мольпів на чолі з ейсіпетом ідентичний мілетському [7]. Ця аристократична спілка відігравала тривалий час важливу роль у політичному і релігійному житті Ольвії. Ймовірно, як і у Мілеті мольпи контролювали складання списків громадян полісу, виконання законів про права громадян [8] тощо. Обґрунтовувалося положення і про встановлення в Ольвії з перших десятиріч V ст. до н.е. авторитарного режиму типу тиранії [9], який проіснував в Ольвії до рубежу VI – IV ст. до н.е., коли Евресібій, син Сіріска цей режим повалив [10]. На честь цього лідера демократичного руху вдячні громадяни полісу поставили пам'ятник; він сам присвятив статуї Зевсу Елевтерію як головному сакральному Визволителю; нащадки Евресібія протягом майже шести століть відігравали важливу роль у державному і релігійно-культурному житті Ольвії, виконуючи спадкові посади у культі Зевса, займалися благодійністю. Ім'я Евресібій передавалося з одного покоління до іншого і проіснувало тут до кінця II ст. н.е. [11]. У перші століття нашої ери носії імені Евресібій чи сини Евресібіїв займають посади архонтів Ольвії, а один з останніх Евресібіїв, син Калісфена, спорудив за життя для себе і своєї дружини Арети, дочки Панія, розкішний кам'яний склеп [12].

Від перевороту Евресібія в Ольвії відбулися докорінні зміни в її політичній системі: остаточно утверджується демократичний державний лад. Зразковою моделлю розбудови ольвійської демократії слугував Афінський поліс. З Афіними Ольвія мала стосунки ще з 30-х років V ст. до н.е. коли після понтійської експедиції визначного демократичного лідера Афін Перикла Ольвія деякий

час входила до складу Афінського морського союзу і в ній вперше, хоч і не тривалий час, було встановлено демократичну форму правління [13].

Вплив демократичних Афін позначився на політичному устрої Ольвії, яка мала аналогічні афінським державні установи: Народні збори, Раду, магістратури, суд. Проте система демократичних державних установ в повній мірі починає функціонувати в Ольвійському полісі тільки у еліністичний час з третьої чверті IV ст. до н.е.

За своїм державно-політичним устроєм Ольвія була демократичною республікою земельних власників. Мав місце поділ органів державної влади на законодавчі, виконавчі та судові. Вищим законодавчим органом полісу була еклесія – Народні збори, які в написах іменувались «Народ» та було – Рада. Від імені цих структур видавалися декрети та державні постанови. У роботі Народних зборів брали участь усі повноправні громадяни чоловічої статі; кожен з них міг виступити з законодавчою ініціативою, прийняти участь в обговоренні тих або інших питань. Жінки, іноземці та раби не мали права участі у роботі Народних зборів. До компетенції Народних зборів входили життєво важливі для держави питання зовнішньої політики, оборони, взаємовідносини з іншими античними державами та навколишніми народами і племенами, зокрема організація посольств. Народні збори законодавчо регулювали грошовий обіг, внутрішню і зовнішню торгівлю, вирішували проблеми забезпечення населення продовольством у неврожайні роки, приймали постанови про надання пільг купцям і звільнення їх від митних зборів – проксенії, почесні декрети на пошану тих громадян, що мали особливі заслуги перед полісом.

Рада складалася з матеріально заможних найвпливовіших мешканців Ольвії і мала пробулєвтичні функції. Її члени попередньо обговорювали питання, які вносились потім на розгляд Народних зборів, готували проекти рішень усіх важливих питань державного життя. Контролювала Рада й роботу органів виконавчої влади – колегій, які відповідали за ту чи іншу сферу державного життя. Займалася й іншими питаннями, зокрема перевіркою ділових якостей кандидатів на обіймання державних посад перед їх обранням або призначенням. По суті Рада являла собою з'єднувальну ланку між громадянами полісу і Народними зборами на час, коли збори не працювали.

Виконавчу владу здійснювали різні колегії – магістратури або окремі посадові особи – магістрати, які обралися на Народних зборах відкритим голосуванням терміном на дин рік і були Народним зборам підзвітні. Магістратури і магістрати були незалежними одна від одної. Велике значення надавалося сумлінному виконанню своїх обов'язків членами колегій. Після закінчення терміну діяльності в разі особливо успішного виконання громадських доручень, колегія нагороджувалася золотим вінцем. Вищою магістратурою була колегія архонтів з п'яти осіб. Її діяльність торкалася майже всіх сфер життя держави. Вона здійснювала керівництво усіма іншими колегіями, наглядала за станом фінансів, відповідала за дипломатичні відносини. У разі нагальної необхідності, особливо у випадку ворожого нападу на поліс, архонти мали право скликати надзвичайні Народні збори.

Конкретними питаннями фінансових справ Ольвійської держави займалися колегії Семи та Дев'яти. Державний бюджет формувався з різних джерел надходжень: сплати торговельних мит, податків, платежів за орендоване державне майно, штрафів, конфіскації майна, благодійних пожертвувань, тощо. До обов'язків колегії Семи входило виділення коштів на утримання державного апарату, контроль за надходженням коштів до бюджету, у її розпорядженні була храмова казна. Крім того, до її повноважень входив продаж жертвних тварин іноземцям, які брали участь у релігійних святах та спортивних і музично-поетичних конкурсах [14]. Іншими статтями витрат державного бюджету, які входили до компетенції колегії Семи були будівництво і ремонт міських укріплень, громадських споруд, впорядкування вулиць і площ, водопостачання та каналізація, відправлення посольств з «дарунками» сусіднім племенам, нагородження громадян за заслуги перед містом, організація свят та спортивних змагань. Колегія Дев'яти відала священною казною, надходженням прибутків від храмових жертвоприношень, карбуванням монет. Грошові знаки, переважно бронзові, періодично оновлювалися, що й вимагало відповідного реагування магістратури.

Діяльність інших колегій мала вузькоспеціалізовану спрямованість. Магістратура стратегів з шести чоловік відала військовими справами, піклувалася про обороноздатність і військовий захист держави. Стратеги відповідали за комплектування війська, під час війни керували воєнними операціями. У разі оголошення Народними зборами або архонтами військового стану в розпорядженні стратегів була вся громадянська община, яка становила народне ополчення.

Агораноми здійснювали нагляд за порядком на ринках, якістю товарів, точністю мір та вагів під час торгово-грошових операцій. Поліцейські функції, стеження за порядком у місті, порту,

здійснення реєстрації документів виконувала колегія астиномів. Обидві колегії склалися з трьох – п'яти осіб і обиралися відкритим голосуванням терміном на один рік [15].

Виконавчі функції в Ольвійському полісі мали і окремі посадові особи – магістрати: гімнасіарх, глашатай, секретар.

У разі стихійних лих, зокрема посухи і неврожаю, створювалася тимчасова спеціальна колегія ситонів. Основним обов'язком означеного магістрата була закупівля зерна і продовольства державним коштом за оптовими цінами, розпродаж їх за помірними і низькими цінами, а для найбідніших громадян ще й організація безплатних обідів. Таким чином держава запобігала спекуляції і сприяла утриманню соціальної стабільності і рівноваги у суспільстві.

Третьою гілкою державної влади в демократичному Ольвійському полісі був суд. Кожний громадянин міг бути обраний членом суду на Народних зборах на один рік. Він розташовувався у спеціальному приміщенні – дикастерії і складався з кількох відділів, кожен з яких займався певним колом питань – громадськими і кримінальними справами. Судовий процес проходив з дотриманням демократичних процедур: він мав змагальний характер – позивачі й обвинувачені самі себе захищали у суді, наводили докази та виставляли свідків. Судді проводили голосування спершу щодо наявності вини, а потім, якщо вину було доведено, стосовно винесення вердикту після того, як кожна з сторін судового процесу запропонувала справедливу на її думку кару. Відповідно до складу злочину суд встановлював міру покарання: піддання остракізму порушників закону штрафні санкції, конфіскацію майна на користь держави, продаж винуватців у рабство або ж звільнення раба. Особливо суворо карали вільновідпущеників, які порушили закон, – їх можна було знову зробити рабами. Вирок суду був остаточним, оскільки не існували системи касацій [16].

Протягом подальшої історії держави ольвіополіти дотримувалися демократичних засад в управлінні і громадському співжитті. Однак сам характер демократії змінювався від радикальної до поміркованої і елітарної. Найвищого розквіту демократія дістала у часи максимального економічного зростання Ольвії у еліністичний час протягом останньої третини IV – першої половини III ст. до н.к., коли особливо зросла роль демосу в усіх сферах життя країни. «Ольвіополіти постановили» – такий демотикон ставився на перше місце в державних документах. Однак з настанням глибокої і довготривалої економічної кризи з середини III ст. до н.е. на політичну арену знову виходить заможна верхівка ольвійського полісу, починається елітаризація державного ладу [17].

У перших століттях нашої ери в Ольвії утверджується елітарно-демократичний лад. Продовжували функціонувати Народні збори і Рада, а також різні магістратури. Як органи виконавчої влади вони провадили у життя рішення законодавчих структур. Але політична влада дедалі більше зосереджується в руках соціальної верхівки населення. Цьому сприяла і політика римської адміністрації після включення Ольвії наприкінці II ст. до н.е. до складу провінції Нижня Мезія. Римські чиновники вбачали у заможних верствах населення Ольвії свою опору й втілення у життя політики імперії, залишаючи при цьому формально недоторканим міське самоврядування. Простежується неодноразове збільшення щорічного терміну виконання повноважень архонтів і стратегів. Часто ці посади обіймають одні й ті ж самі громадяни, які належали до відомих сімейств Ольвії; змінився порядок прийняття декретів на Народних зборах, де виступали тепер лише архонти [18]. В самих текстах декретів на першому місці стоїть Рада, а в кінці – демос, тобто Рада санкціонує всі постанови і рішення Народних зборів після чого вони набувають чинності.

Елітаризація державного апарату позначилася на складі і функціях Ради. Одним з проявів елітаризації системи полісного управління в Ольвії стало домінування в складі Ради колегіальної установи синедрів, що перекладається як учасники наради. Синедри, як найбільш шановані й поважні члени Ради перебирають на себе попередній розгляд законопроектів і внесення їх на розгляд Народних зборів. Відтепер пробулевтична функція, тобто попередній розгляд законопроектів і винесення на Народні збори, фактично виконуються не Радою, а її спеціальною комісією – синедрами. Сама Рада при цьому не втрачає ознак демократичного забарвлення, але її характер відображає зміни у соціальній структурі і моделі органів законодавчої влади полісу. Концентрація пробулевтичних функцій у руках нечисельної частини членів Ради є одним з проявів елітаризації державного апарату полісу в римський період [19].

Незважаючи на помітну елітаризацію демократичного державного ладу у римський час і окремі випадки порушення законів в Ольвії невідомі випадки захоплення влади окремими особами, а сама вона являла собою зразок демократичності, дотримання прав громадян з поміж інших античних держав на Півдні України.

Список використаної літератури:

1. Енгельс Ф. Анти-Дюринг. – К.Маркс, Ф.Енгельс. – Твори. – Т.20. – С. 175.
2. Фролов Э.Д. Тема плиса в новейшей историографии античности (к постановке вопроса) // Античный полис. – Л., 1977. – С. 3–7.
3. Там само. – С.6.
4. Кошеленко Г.А. Древнегреческий полис // Античная Греция. – М., 1983. – С. 30.
5. Латишев В.В. Исследования об истории и государственном строе Ольвии. – СПб., 1887. – С.227-301.
6. Русяева А.С. Деякі риси культурно-історичного розвитку Північного Причорномор'я у VII-V ст. до н.е. // Археологія. – 1979. – № 30. – С. 3–18.
7. Русяева А.С. Релігія і культури античної Ольвії. – К., 1992. – С. 194.
8. Карышковский П.О. Ольвийские мольны // Северное Причерноморье. – К., 1984. – С.48.
9. Виноградов Ю.Г. Политическая история ольвийского полиса. – М., 1989. – С. 118–126.
10. Там само. – С. 147; Русаева А.С. Религия и культуры. – С. 206.
11. Русаева А.С. Ольвія – найвизначніша пам'ятка класичної демократії і культури на теренах України // Археологія. – 2001. – № 1. – С. 70.
12. Крапівина В.В., Русяева А.С. До історії Ольвії IV – I ст. до н.е. // Археологія. – 1992. – № 4. – С.25.
13. Виноградов Ю.Г. Политическая история... – С. 132; Русяева А.С. Религия и культуры... – С. 69.
14. Русяева А.С. Ольвія – найвизначніша пам'ятка... – С.71.
15. Павличенко Н.А. Коллегия астиномов в Эллинистическом полисе // Археологические материалы античности. – 1990. – Вып. 8. – С. 56–57.
16. Русяева А.С. Ольвія – найвизначніша пам'ятка... – С. 71.
17. Там само... – С.71.
18. Виноградов Ю.Т. Политическая история... – С. 220–223.
19. Владимиров А.О. Институт синедри в Ольвії та поедри в Херсонесі Таврійському в римський період // Археологія. – 2000. – № 3. – С. 12–13.

Є.М. Страшко, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

М.О. Терещенко, студент III курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

ДРУЖИННИЙ ІНСТИТУТ ВЛАДИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ В XI–XIII СТ.

Сучасна історична наука повертається до кола проблем, якими займалися історики наприкінці XIX–XX ст. Особливо актуальними є проблема переосмислення та нового бачення, питання державності Київської Русі та її владних інститутів. Адже досвід двохсотлітнього існування руської державності є великою скарбницею для вчених і пересічних нащадків на шляху розбудови демократичної правової держави.

Метою і завданням статті є визначення тенденцій та особливостей еволюції дружинного інституту влади Київської Русі. Об'єктом дослідження є система звичаєво-правових відносин Русі у період XI–XIII ст. Предметом даної статті є аналіз еволюції дружинного інституту влади на етапі розвитку феодальних відносин Київської Русі.

Питання виникнення та існування давньоруської дружини в історичній науці актуальним у середині XIX ст. Як зазначає А.А. Горський, зародження дружини було зумовлено певним рівнем розвитку суспільства: появою у результаті росту виробничих сил додаткового продукту, у кількості достатній для утримання дружинників та початком розкладу родових общин [2, с. 22].

Першою і офіційною теорією, щодо походження дружини, наприкінці XIX ст. стала думка С.М. Соловйова, який вбачав, джерело утворення давньоруської дружини у прийшлому варяжському елементі, зауважуючи, що корінне населення також захочувалося до входження у дружину [10, с. 152]. Але М.С. Грушевський у своїх працях, піддав сумніву цю версію походження руської дружини, вбачаючи її творення на землі полян з корінного населення. [3, с. 289]. У радянський період Б.А.Рибаківим на основі археологічних даних, було доведено мінімальний вплив варяжського елементу у формування дружини русичів [1,

с. 10]. Хронологічні рамки утворення дружини, за поглядами різних істориків криються у межах VI–IX ст. [1, с. 7–8]. До питання дослідження складу дружини, першим у своїх працях звернувся М.П. Погодін. Він характеризував дружину, як князівську «гвардію», що утримувалася за рахунок данини. Дружина за М.П. Погодіним поділялася на гридів – князівську охорону і отроків – близьких до князя слуг [5, с. 89]. Дана характеристика, заклала основу досліджень проблеми стратифікації інституту дружини.

Наприклад, М. С. Грушевський також вважав, що дружина складалася із двох частин, але його погляди відмінні стосовно походженні її складових частин. Старша дружина – бояри, найближче оточення князя, а молодша – отроки, детські. Подібні погляди на поділ дружини мали В.О. Ключевський, Н.П. Павлов-Сільванський, М.В. Довнар-Запольський, Б.Д. Греков, О.Є.Пресняков, С.В. Юшков, В.В Мавродін виділяли, окрім вищезазначених частин дружини, окрему групу «мужів» – вихідців із простого народу, які займалися лиш військовою діяльністю [9, с.76].

В історіографії другої половини XIX – початку XX ст. найбільше уваги було приділено проблемі відносин дружини і корінного населення, особливо із місцевою знаттю. На цей аспект у своїх дослідженнях робили наголос науковці, які були прихильниками варяжської теорії походження дружини. Виділялося питання складу дружини, володіння дружинниками майном, роль дружини у апараті управління. У радянській історіографії, висвітлення проблемних питань інституту дружини пов'язане із розвитком класового суспільства і феодальних відносин [2, с. 22].

У багатьох працях князівський та дружинний інститут не мають розмежування, адже розглядаються як взаємозалежні один від одного. Що в певній мірі правомірно, адже дружина окрім військової сили являла собою прояв політичного авторитету князя. С.Франклін та Дж. Шепард зазначають що всі джерела із даного періоду свідчать про те настільки доля кожного князя залежала від його військових сил, тобто дружини. Далі конкретизуючи, що саме мала (старша) дружина мала управлінські функції [11, с. 158]. Зрозуміло, що спочатку вони мали військовий характер, а за правління Володимира Святославина роль дружини посилюється до рівня паритетно-підвладних стосунків у владній структурі Русі. Тобто князь і дружина діяли як одне ціле хоча натомість дружинники визнавали свою підвладність князю. Прикладом, цього є канонічний у історичній літературі сюжет «Повісті временних літ» 996 року трапези дружини разом із князем, коли дружинники почали нарікати на те що вони їдять дерев'яними ложками і до них не має поваги. Дізнавшись про це князь обдаровує своїх дружинників срібними ложками. В. Ричка, характеризує цей епізод, концентрує увагу на самому значенні дарування. Адже в архаїчному суспільстві багатство само по собі не мало утилітарного значення, а було знаряддям соціального престижу. Внутрішній зміст інституту дарування в ранньосередньовічних спільнотах був наповнений соціальним динамізмом, релігійними, магічними функціями і уявленнями. Наприклад, вважалося, що за допомогою золота та срібла, людина, яка його дарувала ділилася своїм щастям, добробутом, як своїм так і свого роду. До того ж людина яка отримувала подарунок ставала співпричетною до роду дарувальника [7, с. 65]. Тобто за допомогою подарунків, підтверджувалася особиста залежність і водночас приналежність до роду князя якому служили дружинники.

У зв'язку із збереженням принципів дарування на період XI ст. у представників старшої дружини з'являється власне вотчинне землеволодіння. Цей процес, пов'язаний із появою власного князівського домену, де дружинна верхівка виконувала адміністративні функції – огнищани, тіуни. Підтвердженням тому є літописний сюжет про вишгородських бояр, у контексті вбивства Бориса 1015 р. [2, с. 24].

Тобто з початку XI ст. бояри виконуючи адміністративні функції на території князівського домену, починають селитися разом із князівським двором. Поступово, набувши господарської самостійності, бояри відокремлюються і живуть у своїх дворах, здобувши повну самостійність. З цього моменту починає зменшуватися роль дружини, втрачає значення термін «дружинної державності», тобто дружина у процесі одержавлення поступається місцем у владній системі особі Великого київського князя. Науковці це пов'язують із зменшенням військових походів, відсутністю приєднання нових земель, релігійною та освітньою політикою першої половини XI ст.

Натомість стан молодшої дружини суттєво не змінюється, з її представників обирають охоронців князя, слуг і також починають призначати урядових осіб [4, с. 405]. Але поступово збільшується й їхнє значення. Це відбувалося прямо пропорційно до відходу від державних справ представників старшої дружини. Але це не призвело до їх повного заміщення, чи хоча б збільшення ролі у структурі тогочасної влади. Можливо, це було пов'язано із збільшенням значення недружинного елемента влади, так званих «старійшин» і «старців градських». На думку В. М. Мавродіна та І. Я. Фроянова «старці градські» – суспільний інститут, що постав із надплеменного

ладу. Вони убачають у ньому племінну знать, «яка займалася цивільними справами, чим вона і відрізнялася від князів і їх бояр, що профілюються перш за все у військовій області. Найменування «градські» вони отримали тому, що перебували, як і слід було чекати від племінної знаті, у «градах» – племінних центрах» [6, с. 38].

Отже, у першій половині XI ст. старша дружина отримує особисту самостійність, частина із них власне майно. Збільшується значення молодшої дружини, але лише за рахунок пасивності представників старшої дружини. З другої половини XI ст. відбувається різка зміна у системі дружинного інституту. Боярство, зберігаючи служилу функцію, починає тяжіти до міст у яких вони проживають, а не до конкретних князів [12, с. 265]. Як свідчення цього у літописах наприкінці XI ст. починають з'являтися відомості про бояр новгородських, галицьких, чернігівських. Тобто верхівка дружини осідає на території де перебували їхні двори та землі займаючи місце міської аристократії. Представники молодшої дружини, при зміні столу князем переїжджають з міста в місто разом із ним і стають його головною військово-політичною опорою. Як зазначає Є.О.Шинаков, на межі XI–XII ст. закінчується період дружинної держави в історії Русі [12, с. 267]. А вже дружина втрачає свою цілісність, як інститут влади: управлінські функції старшої дружини розподіляються між представниками Рюриковичів, рід яких на цей період досягає великих чисельних масштабів. А як представники правлячої династії кожний мав право претендувати на власний стіл, або ж на одну із високих посад в оточенні своїх родичів, що в свою чергу, стало однією із причин початку періоду роздробленості Русі.

У XII – першій чверті XIII ст. відбувається поступова адаптація верхівки дружини до нової політичної системи, що стало наслідком повної ліквідації старшої дружини, як єдиного цілого та її функцій. Молодша дружина відіграє лише військову роль [4, с. 408].

Отже, в даній статті була здійснена спроба прослідкувати розвиток дружинного інституту влади Київської Русі за період XI–XIII ст. від найвищого її розвитку до занепаду. Важливим фактором еволюції дружини став розвиток сюзеренно-васальних відносин. Як наслідок його впливу, вдалося прослідкувати розшарування дружини та виокремлення її верхівки із здобуттям вотчинних землеволодінь, що в свою чергу потягло, за собою зменшення їхньої ролі у державній політиці. Це стало головною причиною занепаду інституту дружини, адже роль молодшої дружини зводиться лише до виконання охоронних та військових функцій. Дотичним фактором впливу на занепад дружини стало збільшення представників роду Рюриковичів, які фактично займають місце дружинної верхівки у системі влади Київської Русі.

Більш широкого дослідження потребує процес розвитку складових частин молодшої дружини, адже дане питання важливе не лише у загальному контексті владних інститутів, а й могло б охарактеризувати особливості регіональних інститутів влади Київської Русі.

Список використаної літератури:

1. Горский А.А. Древнерусская дружина. (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). – М., 1989. – 122 с.
2. Горский А.А. Дружина и генезис феодализма на Руси// Вопросы истории. – 1984. – № 9. – С. 17–28.
3. Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К.: Тип. ун-та, 1891. – 520 с.
4. Костюков О. Д. Становлення та розвиток в Україні сфери охорони органів державної влади та посадових осіб// Форум права. – 2011. – № 4. – С. 403–409.
5. Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1843. – 426 с.
6. Мавродин В. В., Фроянов И. Я. «Старцыградские» на Руси X в. //Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 31–42.
7. Ричка В.М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі).– К.:Ін-т історії України НАН України, 2009. – 180 с.
8. Сворац С. Д. Князь в структурі державної влади Київської Русі // Вісник ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка. – 2010. – № 1. – С. 23–31.
9. Сворац С. Д. Становлення і розвиток владних інститутів Київської Русі в історіографії // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 4 (51). – Ч. 1 – С. 70–81.
10. Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 18 т. – М., 1991. – Т. 11. – 465 с.
11. С. Франклин, Дж. Шепард Начало Руси. – СПб., 2009. – 669 с.
12. Шинаков Е.А. Образование древнерусского государства. – Брянск, 2002. – 492с.
13. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – 249 с.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АТЕСТАЦІЇ НАУКОВИХ КАДРІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)

Університети Російської імперії, в тому числі і в українських губерніях, протягом ХVІІІ – поч. ХХ ст. ст. були головними центрами науки та підготовки наукових кадрів, науково-видавничої та науково-просвітницької діяльності. Вони ж виконували і роль ядра науково-атестаційної системи в країні. Інститут наукової атестації забезпечувався низкою спеціальних законодавчих актів та відомчих нормативних приписів, які юридично конституювали та регулювали її діяльність. Вже в цих актах можемо спостерігати появу та закріплення таких наукових ступенів, як магістр та доктор. Примітно, що традиції, які склалися в науково-освітній діяльності університетів настільки укорінилися в житті на початок ХХ ст., що переживши тяжкі роки встановлення радянської влади, у дещо видозміненому вигляді почали повертатися в університетську практику у другій половині 1930-х рр., у 1940-50-ті роки [8, с. 279]. Принагідно зауважимо, що сьогодні в Україні дуже гостро постали питання щодо реформування вищої освіти. Перехід до дворівневої системи вищої освіти, запровадження двох наукових ступенів – магістра та доктора – відповідно до світових стандартів, зміни в процесі захисту наукових досліджень – це одні з напрямків сучасної перебудови освітньо-наукової діяльності в нашій державі. Але треба зазначити, що наша країна має чималий досвід у цій сфері, який вона набула за часи перебування у складі Російської імперії та Радянського Союзу. Тому було б дуже доречним звернутися до історії розвитку наукової атестації кадрів в університетах, що існували на теренах України, і в Київському університеті св. Володимира зокрема, щоб на власному досвіді з урахуванням сучасних світових досягнень в галузі організації наукової та освітньої діяльності побудувати систему освіти та науки, яка б відповідала нагальним потребам сучасної людини. Це і обумовлює актуальність даної проблеми та потребу звернутися до колись вже існуючих способів розв'язання питання підготовки наукових кадрів для університетів.

Даній проблематиці присвячено цілий ряд публікацій як дореволюційних (М. Ф. Владимирський-Буданов, В. С. Іконников, С.В. Рождественський та ін.), радянських (Г. Г. Кричевський, О. Є. Іванов та ін.), так і сучасних науковців (Є. М. Писарева, О.Л. Войно-Данчишина, І. В. Костенко та ін.).

Метою статті є аналіз правового регулювання атестації наукових кадрів в університетах українських губерній Російської імперії в ХІХ ст.

Вважається, що історично університети передували сучасному типу європейської цивілізації. До певної міри вони були своєрідним прообразом громадянського суспільства. У Російській імперії зародження та розвиток університетів мали свої особливості, що відрізняло їх від західноєвропейських. Університети Російської імперії були державними установами й суттєво залежали від держави не тільки в економічному, але й в ідеологічному відношенні. Тому періоди їх швидкого розвитку завжди були зумовлені лібералізацією громадсько-політичного життя.

Нормативно-правовою базою порядку присудження вчених ступенів та присвоєння вчених звань були університетські Статути, затверджені указами імператора, у яких закріпилися такі основоположні принципи набуття наукових титулів, що зберігаються й дотепер – державний характер, загальність та єдність вимог до здобувачів, а також загальнодержавні «Положення про зведення в наукові ступені».

Формування наукових кадрів базувалося на загальних принципах наукової атестації, що у законодавчому порядку вперше було проголошено Височайшим указом від 24 січня 1803 р. у зв'язку із заснуванням університетської системи. Указ «Про заснування училищ», згідно з яким університетам надавалося право присвоювати наукові ступені кандидата, магістра і доктора [7, с. 440]. Цей нормативний акт, що вперше згадував наукові ступені, не регламентував порядку їх присвоєння, обмежуючись загальним зауваженням про суворий іспит у знаннях [6, с. 142]. На теренах України Харківський університет дав початок формуванню наукового потенціалу вищої кваліфікації. Згодом, у 1819 р. було розроблене спеціальне положення про присудження наукових ступенів, яке у подальшому зазнавало неодноразових змін. Параграф 109 Університетського статуту 1835 р. закріплював за «радами університетів право возводити у вчені ступені по факультетам. Ступені такі: кандидат, магістр та доктор» [9]. Права ради університетів та правила проходження випробувань

були більш деталізовані у прийнятому 6 квітня 1844 р. новому «Положенні про випробування на вчені ступені» [13, стб. 984–988].

Радикальні зміни системи підготовки науковців відбулися у зв'язку із прийняттям статуту 1863 р. Основні напрямки науково-атестаційної роботи університетів більш докладно були розкриті у Положенні від 4 січня 1864 р. [15, стб. 636–643]. Цей нормативний акт, дещо відкоректований у 1884 р., фактично діяв до 1917 р. Назване Положення містило перелік вчених ступенів та відповідних їм «розрядів» наук; вимоги, які пред'являлися до здобувачів вчених ступенів (освітній ценз, обсяг знань, навички та уміння); правила усних та письмових випробувань, які передбачалися для відповідних вчених ступенів; правила захисту дисертацій; визначення інстанцій, які затверджували результати наукових атестацій; визначення переваг, які надавалися із присудженням наукових ступенів.

Перелік наукових ступенів, встановлений Височайшим указом від 24 січня 1803 р. і який існував до 1884 р., складався з «кандидата», «магістра» та «доктора наук». Університетський статут 1884 р. відміняв вчену ступінь «кандидат». З цього часу й до 1917 р. ієрархія вчених ступенів – магістр-доктор – залишалася незмінною [3].

Захисту дисертації передували випробування, які проводилися в університетах Російської імперії перед захистом кандидатської дисертації до 1884 р., докторської – до 1864р. та магістерської – до 1917 р.

Випробування «кандидатські» проводилися у випробувальних комісіях при факультетах та відділеннях за програмою повного університетського курсу. Положення про вчені ступені від 6 квітня 1844 р. містило таку доволі нечітку вимогу: «Надання звання студента з правом на класний чин або ступінь кандидата є слідством більшої або меншої досконалості пізнань» [13, стб. 360]. У Положенні від 4 січня 1864 р. про вчені ступені вимоги до даного іспиту більш конкретизовані. Особа, що прагнула до вченого ступеня кандидата, мала одержати на випускному випробуванні оцінку «вельми задовільно» з головних предметів й «задовільно» з інших [15, стб. 639]. При цьому цей іспит дещо відрізнявся порівняно з іспитом на звання «дійсний студент». За положенням 1844 р. здобувач ступеня кандидата мав виконати додатково до повного університетського курсу письмову роботу в присутності екзаменаторів з одного з головних предметів факультету за власним вибором [13, стб. 361]. Положення 1864 р. вимагало від здобувача окрім цієї письмової роботи (але за темою випробувальної комісії) представити на факультет не пізніше шести місяців після екзаменів «дисертацію» з одного з головних предметів університетського курсу [15, стб. 639].

Положення 6 квітня 1844 р. встановлювало програму магістерських випробувань. Галузі наук ділилися на 22 «розряди» наук або спеціалізацій: на історико-словесному відділенні філософського факультету – 9, на фізико-математичному відділенні – 9, на юридичному факультеті – 4. Це надавало випробуванням спеціалізований характер, й в залежності від «розрядів» магістр іменувався, наприклад, «магістром юридичних наук», «магістром класичної словесності» і т.д. Був встановлений і термін тривалості магістерської та докторської екзаменаційної сесії – не більше шести місяців (і не менш 3-х засідань факультету) [13, стб. 361]. Як свідчить практика, число засідань факультету значно перевищувало встановлений мінімум. Видатний історик права, професор Київського університету М.Ф. Владимирський-Буданов писав, оцінюючи порядок випробувань, що «якими б обтяжливими не були й ці нові правила випробувань на вищі вчені ступені, однак за їх дію випробування зробилися більш можливими. Цим пояснюється те, що з 1845 р. число випадків набуття магістерства (але не докторства) одразу збільшується» [1, с. 457].

Положення 6 квітня 1844 р. встановлювало 14 розрядів наук для докторських випробувань по відділенням: загальної словесності – 4; східної словесності – 5; математичному – 2; природних наук – 1; юридичному - 2 (юридичних наук, політичних наук) [13,с. 32–33]. Причому програма докторських випробувань була всеосяжною, оскільки Положення встановлювало, що докторант повинен продемонструвати «практичне або філософське знання своєї науки, яке охоплює її сутність та розвиток, й супроводжується ґрунтовними обміркованими всебічними поглядами» [13, стб. 986].

Положення 4 січня 1864 р. відміняло докторські письмові та усні випробування, залишивши лише дисертаційний диспут [15, стб. 641]. Цим правовим актом був зроблений ще один важливий крок у напрямку спеціалізації, оскільки було введено 39 розрядів наук. При цьому визначені розряди були однаковими для вчених ступенів магістра та доктора. Відтепер вчені ступені присуджувалися: на історико-філологічному факультеті – по 10 розрядам, на фізико-математичному – по 11; на юридичному факультеті Петербурзького університету – по 7 розрядам (цивільне право, кримінальне право, фінансове право, міжнародне право, політична економія та статистика) [13, с.107–110].

Принагідно зауважимо, що Міністерство народної освіти видавало спеціальні циркуляри стосовно змісту дисертацій. Так, 13 грудня 1850 р. був виданий циркуляр, в якому університетським

радам наказувалося слідкувати за тим, щоб дисертації були «благонаміреного змісту», а також, щоб «при розгляді дисертацій на факультеті не допускалося обговорення засад, що суперечать нашому державному устрою» [14, стб. 146]. Подібні циркуляри «охоронниць кого» характеру видавалися і пізніше. Безумовно, були випадки, коли з цих причин не відбувався захист дисертації.

Положенням 1864 р. передбачалась можливість надання негативного відгуку факультету на представлену дисертацію, однак, не визначався механізм подальших дій. У такій ситуації найбільш типовим виходом було перенесення захисту дисертації до іншого університету. Така практика склалася вже на середину XIX ст. і подібних випадків зафіксовано чимало.

У Положеннях про наукові ступені знайшло відображення регулювання проведення дисертаційного диспуту. За Положенням 6 квітня 1844 р. час публічного захисту дисертації оголошувався деканом. Положення 1864 р. додало до цього право всіх бажаючих взяти участь у проведенні дисертаційного диспуту. Така норма відповідала ліберальним перетворенням всього укладу університетського життя. Головувати на диспуті мав право будь-який професор факультету [13, стб. 364]. З 1864 р. було встановлено, що головою на диспуті був декан, який мав спрямовувати дебати, слідкувати за порядком диспуту, а також, «зібравши думки присутніх членів факультету, публічно оголосити про прийняття рішення» [15, стб. 642].

Положенням 1844 р. встановлювалася участь у диспуті призначених заздалегідь опонентів (не менше двох) [13, стб. 364]. Положення 1864 р., повторивши цю норму, надавало право всім присутнім «надавати заперечення» на диспуті [15, стб. 642]. Тривалість дискусії положеннями не обмежувалася.

Кульмінацією диспуту була нарада членів факультету, які виносили рішення у режимі відкритого голосування. Результат факультетського голосування декан представляв у Раді університету, яка й затверджувала претендентів у вчених ступенях магістра та доктора [15, стб. 642]. Ця функція була найважливішою прерогативою університетської корпорації, що захищало процес наукової підготовки від бюрократичного впливу.

Відомості про захищені дисертації наводилися у щорічних звітах про стан та діяльність кожного університету. В університетах складалися й окремі списки дисертацій, які були захищені.

Університетський статут 1884 р. не відмінив права присвоєння вчених ступенів за університетськими радами (параграф 30) [11], але зробив можливим певний контроль з боку Міністерства народної освіти за даним процесом. Міністр мав право, «якщо вважає за потрібне», призначити бути присутніми на дисертаційних випробуваннях осіб, що мали вчені ступені з тих галузей наук, з яких відбуваються випробування (параграф 90).

Однак, в цілому порядок присудження вчених ступенів, який відображений у Положенні від 4 січня 1864 р., залишився без змін до початку XX ст.

Окремо необхідно сказати про іноземців, які прагнули одержати вчені ступені в Російській імперії. Положенням 1844 р. іноземці, навіть які мали вчену ступінь доктора, зобов'язувалися пройти ті ж іспити, що й російські піддані (параграф 50) [13, стб.365]. У параграфі 113 університетського статуту 1863 р. зазначалося, що «вчені, які мають ступінь доктора, надану іноземними університетами, допускаються, за рішенням факультету, до випробувань на ступінь магістра» [10]. Статут 1884 р., майже точно повторивши цю вимогу, додав, що це може відбуватися в «особливо важливих випадках» (параграф 86) [11].

Така вимогливість стосувалася не лише суто іноземців, але й російських підданих, які отримували вчену ступінь за кордоном. У циркулярному розпорядженні міністра народної освіти від 14 січня 1885 р. прямо зазначалося, що «іноземні університети інколи бувають нерозбірливі у допуску до випробувань іноземних вчених на вищі медичні ступені і багато осіб, навіть не закінчивши курсу реальних училищ або Одеського комерційного училища, поступають до німецьких, австрійських, швейцарських та французьких медичних факультетів з очевидною метою обійти як статут про військову повинність, так і статут лікарський» [16, арк.1]. У зв'язку з цим циркуляром передбачалося обмежити допуск до випробувань у медичних комісіях університетів Російської імперії лише тими особами, які пред'являють атестат зрілості або відповідне йому свідоцтво.

Отже, законодавчі норми щодо підготовки науковців у XIX ст. висували надзвичайну вимогливість до носіїв іноземних учених ступенів.

Присвоєння вчених звань (надання відповідної посади) з самого початку було взято під державний контроль – остаточне рішення про затвердження на посаді професора й ад'юнкта приймалося міністром народної освіти, що мало забезпечувати дотримання, щонайменше, формальних вимог присвоєння вчених звань та порядку заміщення відповідної посади як порядку обрання шляхом балотування. Право призначення на посаду було виключено тільки в Статуті 1906 р.,

а сам порядок став чотирьохетапним (висування кандидатур, їх розгляд та обрання на факультеті, обрання на Раді університету; затвердження міністром народної освіти).

Номенклатура вчених звань піддавалася постійним змінам від Статуту до Статуту: у 1804 р. – ординарний професор, екстраординарний професор, ад'юнкт; у 1835 р. – додалося звання заслуженого професора; у 1863 р. – звання ад'юнкта замінене званнями доцента та приват-доцента; у 1884 р. – скасоване, а у 1906 р. – відновлене звання доцента; у 1917 р. – з'явилася посада асистента. Можна вважати, що до 1917 р. інститут наукової титулатури в Російській імперії представляв розгалужену й чітку систему вимог, сформовану завдяки послідовній демократизації порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань та переборенню кастового характеру.

Проаналізувавши законодавчу базу підготовки наукових кадрів у Російській імперії XIX ст., необхідно зауважити, що університети були основою її функціонування. Процес підготовки змінювався та уніфікувався з кожним новим законодавчим актом, але суттєвий вплив на ці зміни робили самі університети завдяки самостійності здійснення науково-освітньої діяльності, що було передбачено діючими університетськими статутами.

Таким чином, процедура присудження вчених ступенів в університетах українських губерній Російської імперії XIX ст. була майже позбавлена бюрократичного впливу з боку влади, хоча самі університети були державними установами, і крім того, вже за тих часів була встановлена дворівнева наукова ієрархія: магістр-доктор, що відповідає сучасним міжнародним стандартам освіти і науки та прагненням нашої держави.

Список використаної літератури:

1. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета св. Владимира. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича / М. Ф. Владимирский-Буданов. - Т. 1. - К.: Тип. ун-та, 1884. – 734 с.
2. Войно-Данчишина О.Л. Правове регулювання вищої юридичної освіти і науки в Росії в XIX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Войно-Данчишина Ольга Леонідівна; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2006. – 230 с.
3. Иванов А.Е. Ученые степени в Российской империи XVIII – 1917 г. / А.Е. Иванов. – М., 1994. – 200 с.
4. Иконников В. Русские университеты в связи с ходом общественного образования / В. Иконников // Вестник Европы. – 1876. – Т. VI. – Ноябрь. – С. 100-131.
5. Костенко І.В. Формування і розвиток системи наукових ступенів і вчених звань в Україні в контексті світового досвіду: історико-юридичне дослідження: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Костенко І.В. - Київ, 2011. - 23 с.
6. Кричевский Г.Г. Ученые степени в университетах дореволюционной России / Г. Г. Кричевский // История СССР. – 1985. – № 2. – С. 142–183.
7. Об устройстве училищ // ПСЗ. Собр. I. – СПб.: Тип. II отд-ия Его Императ. Велич. канцелярии, 1830. – Т. XXVII. – С. 437–442.
8. Писарева Е.А. Деякі правові питання кадрової політики в сфері науково-освітньої діяльності в зарубіжних університетах другої половини XIX ст. / Е.А. Писарева // Розвиток вітчизняних правових інститутів в умовах демократичних процесів: Монографія / за заг. ред. М.Г.Патей-Братасюк. - К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 368 с.
9. Полное собрание законов Российской империи. II. – Т.10. - №8337.
10. Полное собрание законов Российской империи. II. – Т.38. - № 39752.
11. Полное собрание законов Российской империи. - Собрание III. – Т. 4. – 1884. – От № 1934-2642 и дополнение. – СПб., 1887. - № 2404.
12. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802-1902 / С.В. Рождественский. – СПб., 1902. – 785 с.
13. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. императ. акад. наук, 1864. – Т. II. Царствование Императора Николая I. 1825–1855. Отд. II. 1840–1855. – 1351 стб.
14. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. императ. акад. наук, 1865. – Т. III. Царствование Императора Александра I. 1855–1864. – 1612 стб.
15. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. Императ. акад. наук, 1867. – Т. III.: 1850-1864. - 1068 стб.
16. Центральний державний історичний архів України. – Ф.707. – Оп. 87. – Спр. 6666.

М.В. Семенова, асистент кафедри всесвітньої історії
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Т.О. Васильченко, студентка III курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ЯК ДОМІНУЮЧА РИСА РЕВОЛЮЦІЙ ДОБИ НОВОГО ЧАСУ XVII-XVIII СТ.

Період XVII–XVIII ст. став принципово новим етапом в історії держав. Саме в цей період руйнуються старі феодальні пережитки минулого, які гальмували розвиток усіх сфер життя, і закладаються нові, які стали підґрунтям державотворення і встановлення правових відносин; це був період формування національних держав і утвердження буржуазних відносин.

Дослідники вказують, що революції стали можливими лише в нову та новітню епохи історії (з формуванням ринкових, буржуазних відносин) [1]. Під терміном революція розуміють корінні якісні зміни, різкий перехід, стрибок. У даному випадку йдеться про корінний переворот у політичному та суспільному устрої держави (такий перехід відбувається насильницьким способом і, як правило, не обходиться без людських втрат).

Хронологічно першою (1640 р.) розпочалась англійська революція XVII ст., яку називають англійською громадянською війною, хоча сучасники тих подій, як і деякі сучасні англійські історики, не розглядають ці події як революцію [2, с. 56]. Більшість науковців переконана в революційному характері подій: Англія переживає промисловий переворот, переходить до капіталістичних відносин; боротьба прихильників короля та парламенту перетворилось у громадянську війну; ускладнювалась ситуація і релігійним протистоянням між пуританами та англіканцями. Суттю англійської революції став перехід від абсолютної до конституційної монархії (парламент обмежував владу короля, гарантувались громадянські свободи).

Схожі процеси спостерігались і в українських землях, за виключенням однієї суттєвої відмінності. У XVII ст. української держави не існувало: українські землі входили до складу Речі Посполитої. Українська нація не мала в цій державі жодного шансу на повноцінний політичний розвиток. На середину XVII ст. в різних сферах розвитку суспільства визріли гострі суперечності, які призвели до спалаху у 1648 р. революції [3, с. 65]. Швидке зростання в Україні землеволодіння польських магнатів та шляхти, посилення релігійних утисків православних українців, їх ополячення і окатоличення, невідповідність між набуттям козацтвом фактичного політичного лідерства в українському суспільстві та погіршення його становища за «Ординацією...» (1638 р.), слабкість вищої державної влади Речі Посполитої, формування на основі козацтва нової української політичної еліти, яка визначала національні інтереси і цілі українського руху – складові історичного розвитку України і разом з тим передумови революції. Перебрання козацтвом на себе функцій виразника національних інтересів, витворення ним зародків державних інституцій, розвиток національної свідомості засвідчували визрівання в суспільстві сил, спроможних розпочати боротьбу за національну незалежність [4, с. 66].

Події розпочинались з повстання 1648 р., що було спрямоване на відновлення козацьких прав та вольностей, і не ставило собі за мету створення української держави. Охопивши більшу частину території та населення України, повстання переросло у визвольну війну. Починають формуватися перші державотворчі ідеї. Війна, зумовивши докорінні зміни в суспільному розвитку, переросла в національну революцію. Так визначаються події середини XVII ст. в сучасній українській історіографії, головним аргументом визначено – становлення національної держави [5, с. 3].

Утворення Української гетьманської держави було наслідком національно-визвольної революції середини XVII ст. Війна призвела до досить глибоких змін у розвитку українських земель: утворилася Українська держава і встановлювалася нова модель соціально-економічних відносин. Це досить серйозні зміни, тому частина сучасних українських істориків, виходячи з того, що до корінних змін призводять революції, вважають події середини XVII ст. в Україні національною революцією. До початку 1649 р. основу політичної програми керівників повстання становила ідея політичної автономії для козацького регіону, тобто ідея козацького автономізму. Але вже взимку 1649 р. висловлюється ідея незалежної української соборної державності, тим більше, що держава вже утворювалась, а юридичне підґрунтя існування її було закладено Зборівським договором. У ході визвольної війни під проводом Б. Хмельницького формується українська держава: окреслюється територія держави, її кордони, адміністративно-територіальний поділ на полки і сотні; формується

апарат управління. За зразок було взято організаційний устрій Запорозької Січі та реєстрового козацтва. Вищим органом влади стала козацька військова рада, яка вирішувала найважливіші питання, зростає значення старшинської ради, до якої поступово переходять всі функції загальної ради. На чолі виконавчої влади був гетьман, в руках якого зосереджувалися найважливіші владні функції: він скликав ради, видавав закони, роздавав землі, затверджував старшину, очолював апарат управління, видав фінансами, мав право помилування, очолював збройні сили, керував зовнішньою політикою та ін. Апарат управління був кількох рівнів. Центральний апарат представляли гетьман та генеральна старшина, які становили гетьманський уряд (обозний, суддя, підскарбій, писар, осавули, хорунжий, бунчужний). При гетьмані знаходилися Генеральна військова канцелярія – центральна адміністративна установа. Вищим судовим органом був Генеральний військовий суд. Полковий рівень становили полковник і полкова старшина (обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий). Сотенний рівень становили сотник і сотенна старшина (осавул, писар, хорунжий). Селяни та міщани мали свої органи управління, але зверхніми над ними були козацькі органи.

Отже, козацько-гетьманська держава набула ознак держави: територія, кордони, адміністративно-територіальний поділ, правління – гетьман та центральний уряд, місцева адміністрація, судова система і законодавство, система оподаткування, військо, дипломатичні відносини з іншими державами, своя символіка. За Б. Хмельницького держава виступала як суб'єкт міжнародних відносин. У процесі національно-визвольних змагань у світогляді козацької еліти відбулася певна еволюція від ідеї козацької автономії до створення суверенної незалежної держави.

Українська національна революція середини XVII ст. була викликана соціальним гнобленням, наростанням перешкод у розвитку національної культури та мови, утисками православної релігії. За глибиною і масштабністю, за змістом і характером боротьби вона виявилася тотожна розвитку революційних процесів XVII ст. в Європі, органічно впліталася в їхній контекст. Домінантою процесів, розпочатих 1648 року, стала боротьба за незалежність України, а якісні зміни, до яких вони привели, обґрунтовано можна віднести до розряду повноцінно революційних. Типологічно належачи до низки європейських революцій XVI–XVII ст., українська козацька революція стала важливим складником процесу утвердження на континенті нових суспільних відносин, нової цивілізації. Вона спричинилася до створення національної держави, частина якої на терені Лівобережної України (Гетьманщина) на правах автономії проіснувала у складі Російської імперії до початку 80-х років XVIII ст. Відзначаючи особливу роль козацької еліти, слід зазначити: витворена нею політична система та інституційна модель немонархічного державного утворення у складі монархії проіснувала понад 100 років. У добу козацької революції формувалася українська державна ідея. Революція відіграла роль могутнього імпульсу для формування української нації [6].

Американська революція 1775–1787 рр., як і українська 1648–1676 рр., теж не розпочиналась як боротьба за державу. Коли колонії розпочинали свою війну, то вони не ставили собі за мету створення держави: прагнули економічної і соціальної самостійності, одержання представництва в парламенті. Навіть у ідейній підготовці переважали ідеї автономії. Перші заклики до незалежності пролунали у праці Томаса Пейна «Здоровий глузд». У ході революції були прийняті документи, які в подальшому були покладені в основу державотворення європейських держав. З прийняттям Декларації незалежності розпочався процес формування нової держави. Декларація незалежності від імені і за уповноваженням народу проголошувала: «...колонії є і по праву повинні бути вільними й незалежними Штатами. З цього часу вони звільняються від усякого підданства британській короні й будь-який політичний зв'язок між ними і британською державою зовсім розривається». Колонії проголошували своє право на суверенітет, право оголошувати війну й укладати мир, вступати в міжнародні зв'язки, здійснювати всі ті права, які має незалежна держава [7, с. 49].

Отже, у ході революції постала нова держава Сполучені Штати Америки, були встановлені нові державні інститути і правові норми, які мали світове значення. Провідну роль у розвитку американської демократії мала Декларація незалежності 13 штатів, прийнята 4 липня 1776 р. Декларація незалежності – маніфест повстання проти «законного» уряду, стала прогресивним документом у всесвітній історії. Вона стверджувала право кожного народу на життя і свободу, право на зміну або знищення уряду, який перешкоджає здійсненню свобод. У конфедерації штати були об'єднані для здійснення тимчасової мети – перемоги над спільним ворогом – англійською метрополією, після досягнення цієї мети Конфедерація перетворилася на федерацію.

Конституція 1787 р. стала основою для створення демократичної держави і прикладом для інших країн. У Конституції США вперше відбувся розподіл на три гілки влади (хоча Конституція Пилипа Орлика 1710 р. першою закладала основи республіканського демократичного ладу, проте її положення залишалися лише декларацією і не були реалізовані на практиці): законодавчу, виконавчу

і судову. Законодавча влада належала Конгресу, що складається з двох палат: сенату і палати представників. Виконавчу владу очолював президент, який наділявся повноваженнями глави держави і глави уряду. Як глава держави він був головнокомандувачем, мав право помилування і відстрочки виконання вироків, «за згодою і порадою» сенату призначав послів та інших вищих посадових осіб, скликав палати Конгресу в екстрених випадках та ін. Як глава уряду президент керував поточним управлінням країною за допомогою державного апарату. Третя влада була представлена судом: загальнофедеральну судову систему очолював Верховний суд США, вводився суд присяжних [8, с.60].

Конституція США закріпила поділ влади – необхідну умови існування сучасної держави, окрім того Конституція забезпечує це відокремлення продуманою і прорахованою системою «стримувань і противаг». Суттєвою перешкодою для встановлення рівного і вільного суспільства було існування рабства: вона була усунута в 1862 р. прокламацією про ліквідацію рабства, в результаті якої чорношкіра частина населення США хоч і не отримала всіх прав і свобод, що належать американцям, але була досягнута мета – скасування експлуатації однієї людини іншою.

Револьюційні зміни XVIII ст. в історія США стали початком створення єдиної, демократичної держави, що стане однією з економічно і політично могутніх держав світу.

У кінці XVIII ст., майже одночасно з революційними змінами у США, революція розгортається у Франції, що на відміну від попередньо названих двох держав була самостійною державою. Суперечність між новими буржуазними відносинами та пережитками феодальними загострились (проти феодально-кріпосницьких пережитків на селі виступали селяни, розвитку промисловості, де у виробництві починають використовуватися нові досягнення науки та техніки, перешкоджає збереження традиційного ладу і політика уряду, за свої політичні права починає виступати буржуазія, яка накопичила значний капітал, використовуючи нові форми виробництва) [9, с. 392]. Загострились суперечності в суспільстві щодо питання форми правління, адже правомірність існування абсолютної монархії почали ставити під сумнів. Французька революція мала серйозне ідейне підґрунтя – праці мислителів Просвітництва.

Щодо результатів французької революції (хоча фіналом і було встановлення диктаторської влади Наполеона): консолідувала і спростила форми власності – з'явилася сучасна індивідуалізована приватна власність; ліквідувала станові бар'єри і встановила рівні соціальні можливості для всіх громадян, що сприяло соціальній мобільності, відкрило доступ до освіти. Прийнята Конвентом «Декларація прав людини і громадянина», гарантувала свободу, рівність, безпеку і право власності. Все це сприяло розширенню цивільних прав у всіх європейських країнах. Революція створила парламентську республіку і реалізувала роботу виборних органів (Національні установчі збори (1789–1791 рр.), Законодавчі збори (1791–1792 рр.), Конвент (1792–1794 рр.)), що сприяло розвитку і зміцненню парламентської демократії. Важливо, що для громадян держава ставала гарантом забезпечення стабільності, рівності можливостей і прав, соціального порядку. Французька революція була спробою здійснення повної реорганізації соціального устрою, її досягненнями стали Перша Конституція 1791 р. та «Декларація прав людини і громадянина», які проголосили ідеали свободи, рівності, братерства [10, с. 85–94].

Таким чином, революції XVII–XVIII ст., будучи закономірним явищем історичного розвитку, зумовлені комплексом причин, що сформувались у певній історичній ситуації, у ході своїх перетворень охопили всі сфери суспільних відносин, призвели до світоглядних зміни. Разом з тим, ключовим явищем у революційних змінах був процес державотворення: для України та США він взагалі був стартовим – виникли нові держави та правові інститути, для Англії та Франції революції заклали основи конституційної монархії, які стали основою подальшого утвердження демократичних та правових засад розвитку держави.

Список використаної літератури:

1. Кульчицький С. Нотатки про українські революції // Історія України. – 2002. – № 6. – С.1–2.
2. Новая история стран Европы и Америки / Под ред. И.М. Кривогуза. – М.: Дрофа, 2003. – 912 с.
3. Смолій В. А., Степанков. В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
4. Там само. – С. 66.
5. Смолій В. А., Степанков. В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 3.

6. Литвин В. Роль революцій в історичній долі України // Дзеркало тижня. – 2007. – № 46, 1 грудня. – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/rol_revolyutsiy_v_istorichniy_doli_ukrayini-52049.html
7. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів і фак.: У 2 т./ ред. В.Д. Гончаренко. – К.: Ін Юре, 1998. – Т.2. – [Б.м.]: [Б.в.], 1998. – 607 с.
8. Там само. – С. 60.
9. Ададуrow В. Історія Франції (до кінця XVIII ст.). – Львів, 2002. – 412 с.
10. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: навч. посібник для студ. юрид. вузів і фа культ.: У 2 т./ ред. В.Д. Гончаренко. – К.: Ін Юре, 1998. – Т.2. – [Б.м.]: [Б.в.], 1998. – 607 с.

В.В. Ребенок, студент IV курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: Є.М. Страшко, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

МОСКОВСЬКИЙ ПОХІД П. САГАЙДАЧНОГО 1618 Р. У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

Початок XVII ст. був для України періодом жорстокого соціального і національно-релігійного гноблення українського народу, бурхливого зростання визвольного руху, героїчних походів козаків на турецькі фортеці. Свідком і навіть безпосереднім учасником багатьох тогочасних подій став гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний – особистість суперечлива й неоднозначна. Яких тільки епітетів від піднесених до принизливих, яких характеристик, справедливих і упереджених – не довелося вислухати йому за життя. Сагайдачний обирався гетьманом і знову втрачав гетьманську булаву, знаходив спільну мову з можновладцями й одночасно мав авторитет серед широких кіл козацтва. Навряд чи знайдемо не лише в українській, але й у світовій історії такого геніального полководця, як П.Конашевич-Сагайдачний, який провів 60 сухопутних та морських походів і всі виграв. Його політична діяльність привертала увагу літописців та істориків, мемуаристів і поетів. І знову неоднозначність оцінок – від апологетики до прямого заперечення впливу гетьмана на події першої половини XVII ст. Автор статті спробує зробити власну оцінку діяльності та особистості П.Сагайдачного зі зміщенням основних акцентів дослідження на безпосередньо цілком конкретному моменті його життя і діяльності. А саме – на суті походу П.Сагайдачного на Москву 1618 р.: чи це було стихійне явище, чи державницька політика гетьмана?

Актуальність даної теми зумовлена скупістю джерельних матеріалів, які тенденційно відтворюють тогочасну дійсність, базуючись на неоднозначних відомостях та власних припущеннях, а відповідно через неоднозначність оцінок діяльності гетьмана, причин Московського походу Сагайдачного 1618 року, не було встановлено мотиваційно-цільової спрямованості даної акції та визначення її суті.

Факту участі запорозьких козаків у польсько-московській війні 1617–1618 рр. присвячено багато історичних праць, але робилося це побіжно, в межах вивчення своїх більш широких тем. І виявляється, що насправді ми знаємо про цю військову кампанію занадто мало. Немає відповіді на питання: якими були політичні та військово-організаційні передумови того, що П. Сагайдачний прийшов на московську землю із таким сильним військом? Цей похід був як імпульсивний, чи політико-економічно мотивований та виважений? Автор даної статті, спираючись на джерела та історіографію, спробує дати відповідь на ці запитання.

Метою даної статті є спроба з'ясувати суб'єктивні та об'єктивні фактори, що зумовили Московський похід Сагайдачного 1618 року.

Одним з перших істориків, чію увагу привернула названа тема, був О. Рігельман. У 1787 р. він завершив роботу над компілятивним трактатом «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» [15]. Проте, через власні симпатії до Московської держави О. Рігельман продемонстрував абсолютно вільне тлумачення історичних фактів.

Новим імпульсом до наукового вивчення воєнно-політичної діяльності П.Сагайдачного стала праця Д.Бантіша-Каменського «Истории Малой России» [3]. Дослідник зібрав всі відомі йому факти про гетьмана і аналізував похід П.Сагайдачного з суб'єктивно-оціночних позицій проімперського характеру. Належним чином діяльність гетьмана була оцінена у дослідженнях М. Максимовича [11], В. Антоновича [1], М. Грушевського [4], Д. Яворницького [21]. Введення ними у науковий обіг

об'ємного, нового масиву архівних джерел помітно полегшило з'ясування та висвітлення багатьох питань діяльності П.Конашевича-Сагайдачного.

У радянські часи дослідження походу П.Сагайдачного на Москву було пов'язано з неабиякими труднощами, насамперед через різні ідеологічні перешкоди. Однак, вчені-історики І. Крип'якевич [9], Ю. Крохмалюк [10], К. Гуслистий [6], О. Апанович [2] зробили значний внесок у фундаментальні дослідження військово-політичної діяльності П.Сагайдачного.

Новітня українська історіографія 90-х років ХХ ст. поповнилася ґрунтовними та оригінальними роботами з історії козаччини, в яких, певною мірою, знайшла відбиття й наша тема. В цьому контексті відзначимо наукові доробки В. Смолія [18], П. Саса [16], О. Гуржія [5] та ін.

Зазначену проблему не обділено увагою й у російській історіографії. Назвемо хоча б таких російських істориків, як Д. Масловський [12], Є. Разін [14], О. Станіславський [20] та ін. Наявність різноманітного масиву історичних подій та явищ у працях вищеназваних авторів все ж дозволяє стверджувати, що російські дослідники, здебільшого, лише констатують сам факт реальності походу, не заглиблюючись в його всебічний аналіз.

Польська історіографія також не обійшла увагою козацтво першої чверті ХVІІ ст., висвітлюючи певні аспекти участі запорожців у московському поході, оскільки вважала його невід'ємною частиною збройних сил Речі Посполитої. Однак ця тема не стала предметом спеціального монографічного дослідження. Аспекти військової історії України першої чверті ХVІІ століття знайшли певне відображення і в новітній польській історіографії, зокрема, у працях В. Серчика [17].

На початку ХVІІ століття в Московії були так звані смутні часи, що почалися після смерті останнього царя з роду Рюриковичів, Івана Васильовича Грозного. Із припиненням законної царської династії в Росії з'явилося чимало самозванців. Щоб заспокоїти народ, на Земському соборі 1606р. був обраний царем боярин Василь Іванович Шуйський. Але він не виправдав сподівань і втягнув Московію в ще більшу смуту. Тоді у Московії з'явилися особи, які вирішили об'єднати її з Польщею через обрання в московські царі нової для неї династії. Увага російської аристократії зупинилася на синові короля Сигізмунда ІІІ, Владиславі. З Москви під Смоленськ до Сигізмунда було направлено посольство на чолі з митрополитом Філаретом і князем Голіциним з проханням дати королевича Владислава на Московське царство за певних умов: поважати православну віру, не позбавляти бояр їхніх споконвічних прав, нікого з росіян не страчувати, укласти союз між Московією та Польщею, вигнати з держави усіх самозванців.

Це був чудовий момент в історії Польщі та Московії. Але Сигізмунд не думав про те, яка політична сила могла б вийти з такого об'єднання, що могли б одержати від такого злиття і та й інша сторони. Він думав лише про те, щоб насадити в Московії католицтво і вигнати з неї схизму, тобто православ'я. Не вірячи у те, що син зможе упоратися з таким завданням, Сигізмунд зверхньо обійшовся з московськими послами, які прибули до короля для переговорів про надзвичайну справу, і двох з них, митрополита Філарета і князя Голіцина, кинув до в'язниці, а потім оголосив, що сам бажає бути московським царем.

Однак таке несподіване рішення Сигізмунда не мало підтримки в Московії: всі знали, що являє собою польський король, знали його злостивий характер, знали його ненависть до всього некатолицького світу і тому зробили останнє зусилля й вибрали собі в царі справжнього російського боярина, ревного поборника благочестя та православної віри Михайла Федоровича Романова. Відтак розпочалася запекла боротьба Московії з Польщею. Сигізмунд ІІІ послав у глибину Московії військо під орудою королевича Владислава й гетьмана Хоткевича – добувати царську корону. Як завжди, в найскрутнішу годину, Польщі забракло грошей для виплати війську. Не одержуючи належного жалування, польське військо, що перебувало під Москвою з царевичем Владиславом, несподівано пішло геть і залишило напризволяще свого ватажка. Тоді польський уряд, для врятування Владислава, звернувся по допомогу до єдиної на той час воєнної сили, завжди готової до бою, – запорозького війська. У даний момент й виступив на історичний терен славнозвісний гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, який очолював запорозьке військо.

Під час походу королевича Владислава на Москву під тиском турецького уряду і відповідно до договору під Яругою (вересень 1617 р.) Польща пообіцяла приборкати «козацьких розбійників» і поставила П. Сагайдачному вимогу припинити напади на Туреччину і обмежити кількість реєстрових козаків. У жовтні 1617 р. була підписана Вільшанська угода, яка обмежувала козацький реєстр до трьох тисяч чоловік і забороняла нападати на сусідні держави П. Сагайдачний погодився на всі вимоги комісії, але виконувати домовленості не поспішав. Пункт щодо обмеження реєстру було

виконати неможливо. Адже претендентів до реєстру було майже 20 тис. і озброєні козацькі маси одразу б спалахнули як сухий порох.

Минуло не так багато часу після підписання Вільшанської угоди, король знову змушений був кликати на допомогу запорожців, цього разу на Москву.

Гетьман П. Сагайдачний погодився на московський похід тому, що він був не тільки владним військовим лідером, але і водночас далекоглядним та тверезомислячим політиком. Він чудово розумів, що на боці Польщі – сила (поки що!). Також П.Сагайдачний бачив, що саме тепер, 1618 року, настав той момент, коли Річ Посполита, як ніколи раніше, потребує допомоги козаків – вони були найкращими воїнами і в обмін на допомогу можна буде чекати суттєвих поступок козакам від польського короля. П. Конашевич-Сагайдачний, як ніхто інший до нього, прагнув і вмів захищати національні інтереси рідної країни, боронити незалежність козацького війська від королівської влади. Гетьман розумів, що для козаків багато важили не тільки слава, але й військова здобич.

Російський історик С.Соловйов припускав, що участь українських козаків у поході на Москву пояснюється, можливо, й ворожим ставленням частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їх орди нападати на Річ Посполиту, що загрожувало українським землям [19, с. 62].

П. Сагайдачний, зволікаючи з походом на Москву аж до літа, висунув такі вимоги: розширення козацької території; свобода в Україні православної віри; збільшення чисельності козацького війська; визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України. Король і сейм погодилися на ці вимоги.

На початку серпня 1618 року 20-ти тисячне добре підготовлене військо П.Сагайдачного рушило у похід на Москву. На своєму шляху гетьман послідовно здобув укріплені міста: Слещь, Лівни, Шацьк, Лебедин, розбив московських ратників на чолі з Григорієм Волконським, розігнав біля Донського монастиря бояр з великими силами і, безперешкодно обійшовши Москву, з'єднався із силами Владислава. Незважаючи на ретельну підготовку, штурм Москви не вдався і козаки припинили його облогу. Розуміючи, що під час війн Польща залежить від козацької військової сили, П.Сагайдачний дуже вдало і вміло використовував початок кожного свого походу на допомогу жовнірам для організації депутацій на Сейм і до короля. І саме ця стратегія вже після його смерті була основою у відносинах Війська Запорозького з Польщею. Узагальнити зазначене можна словами І.Каманіна: «він своїми здібностями і успіхами у військовій справі, своєю величезною енергією дав відчутти і силу козацтва, і його необхідність. Він змусив цим польський уряд іти на поступки козацтву і вести з ним переговори через комісарів» [8, с. 43].

М. Максимович вважає П.Сагайдачного дуже хоробрим, «в його стосунках з польською шляхтою і королем... більше поміркованості і розважливості, ніж це було в його попередників. І добивався він своєї мети більше розумом, ніж шаблею. Але й її не цурався.» [8, с. 13].

Д. Яворницький вважав, що: «Гетьман,... був далекоглядним політиком, ясно розумів завдання, що випало йому як охоронцеві Малої Росії та Запорозжя. Він бачив, що доля України й Січі залежить, з одного боку, від Польщі, з іншого – від Росії і що справжнім володарем подій буде той, хто зуміє стати між цими державами і видобути користь з тієї й іншої сторони» [21, с. 39].

Український історик К. Гуслистий, вважав рішення прийняти участь у поході особистим інтересом гетьмана: «Сагайдачний проводив компромісну, угодовську політику щодо шляхетської Польщі і разом з магнатами та шляхтою намагався обмежити козацький реєстр, включаючи до нього лише заможних козаків» [6, с. 124]. З цією думкою навряд чи можна погодитися. Зокрема, Іван Каманін приводить дослідження статистичних даних О.П.Яблонівського про надзвичайно швидке збільшення кількості козацтва у період гетьманства Сагайдачного «Так, Косинський у 1594 році ледве міг зібрати 5000 козаків. П.Сагайдачний у 1616–1622 роках виставляв їх уже в десять разів більше»[8, с. 38].

Наведені характеристики є результатом дослідницької роботи істориків. Додамо до них свідчення сучасника, котрий не раз спілкувався з Сагайдачним і добре знав його. В «Історії Хотинського походу» Яків Собеський писав: «Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мудрості і зрілих суджень, меткий у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простий чоловік, втім в очах пізнішого потомства він гідний стати врівень з найславетнішими людьми свого часу» [13, с. 64].

Отже, проаналізувавши джерела, автор приходять до висновку, що будучи підданим Речі Посполитої, П.Сагайдачний спромігся виконати всі основні завдання сюзерена: пробився до Москви, врятував «честь і свободу» королівства, а отже мав підстави вважати свою місію завершеною. Можливо, це прозвучить дещо осучаснено, але можна припустити, що він не хотів подальшого

послаблення та приниження Росії, завдяки чому неабияк зросли б престиж і могутність Польщі, від якої українцям теж, зрозуміло, не варто було очікувати нічого доброго. Такої самої ж точки зору дотримуються і сучасні історики П. Сас [16], О. Гуржій [5].

Московській похід 1618 р. підтвердив військовий талант гетьмана, продемонстрував високу мобільність війська, бойовий вишкіл, міцність, ефективність козацької тактики наступальної війни, високий рівень боєздатності і змусив рахуватися із грізним гетьманом Річ Посполиту та інші держави, російського царя змусив більше уваги приділяти обороні держави.

Автор вважає, що П. Сагайдачний був з тих гетьманів, які в основу своєї діяльності ставили не особисті інтереси, а суспільні. Тож похід козаків на Москву в 1618 р. був не стихійним явищем, а добре продуманим планом П.Сагайдачного, виходячи з політичних обставин того часу. Безумовно, гетьман був обережним і прагматичним політиком. Відкрита військова конфронтація з польським урядом здавалася йому менш прийнятною, ніж шлях переговорів і компромісів. Вони приносили певні успіхи, але були також і невдачі. Він розумів, що Московський похід є чудовою нагодою утвердження автономістичних тенденцій для козацького війська і України в цілому.

Список використаної літератури:

- 1) Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: 1991.
- 2) Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.
- 3) Бантыш-Каменський Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993.
- 4) Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 7 Козацькі часи – до 1625 р. – К.: Наукова думка, 1995.
- 5) Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К.: Україна, 2004.
- 6) Гуслистий К.Г. Петро Конашевич-Сагайдачний// Український історичний журнал. – 1972 р. – № 4.
- 7) Документи російських архівів з історії України.–Т.1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. –Л.,1998.
- 8) Каманін І. Гетьманство Петра Сагайдачного. Іст.-док. кн.: К.: Веселка, 1992.
- 9) Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів: Світ, 1992.
- 10) Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618р. – Львів, 1936.
- 11) Максимович М. Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного. Іст.-док. кн.: К.: Веселка, 1992.
- 12) Масловский Д. Ф. Русская армия в семилетнюю войну. Вип. III. М., 1891.
- 13) Мемуари до історії південної Русі: випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 та 1628 рр./под ред. В.Антоновича. – Дніпропетровськ: Січ, 2006.
- 14) Разин Е.А. История военного искусства: В 5-ти т. – Т. 1. – М., 1955.
- 15) Ригельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994.
- 16) Сас П.М. Запорозці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр. НАН України. Інститут історії України. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010.
- 17) Серчик В. Речь Посполитая и казачество в I ч. XVII в. – РОПИП, 1979.
- 18) Смолій В.А. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво. К., 1993. Вип. 1.
- 19) Соловьев С. История России с древнейших времен, кн. V (т. 9–10). – М., 1967.
- 20) Станіславський О. Громадянська війна у Росії XVII ст.: Козацтво на зламі історії. – М.,1990.
- 21) Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ: Січ, 1991.

Науковий керівник: *Є.М. Страшко*, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

СІМ'Я ТА ОБЩИНА У КОНТЕКСТІ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Сім'я та община Київської Русі – досить яскраві історичні явища, що були багаті звичаями та традиціями давньоруської людності. Вони були основною формою суспільних відносин та основним об'єктом дослідження повсякденного життя людності у Русі. З цього витікає й актуальність обраної нами теми, сутність якої полягає у зростанні суспільного інтересу до вивчення глибинного коріння історичного стовбура свого народу. Пересічних людей, як правило, більше цікавлять конкретні прояви людського життя, бо саме вони роблять історію не сухою абстрактною дисципліною, а чуттєво-зримою, зрозумілою та близькою. Нам сьогодні необхідно знати минуле буття, уявляти, як протікало повсякдення наших предків, дбайливо зберігати це знання для нащадків. Така історична наступність сприяє формуванню національної самосвідомості та патріотизму. В свою чергу, ми ставимо за мету дослідження проаналізувати повсякденне життя середньовічної людини на матеріалах середньовічних наративних джерел та новітньої історіографії.

У східних слов'ян напередодні утворення Давньоруської держави головною формою суспільної організації були воєнно-політичні союзи та племінні княжіння. Кожне з цих утворень мало власну суспільну стратифікацію, окрему етнічну людність з відповідною територією, суспільним звичаєм і укладом життя. Основу внутрішньої соціально-економічної системи організації племінних союзів становила – община. Велика сім'я – рід – були господарчим утворенням, що об'єднувало три покоління: батьків, одружених синів та онуків. Такий шлюбно-родинний колектив, з притаманними для нього виробничими та адміністративними функціями, утворював основу внутрішньої суспільної організації східного слов'янства [10].

Формування Київської Русі як державної інституції східних слов'ян повернуло розвиток общини та сім'ї в нове русло. З поглибленням міцних державних зв'язків – відбувалася соціальна диференціація, утворювалися «малі» сім'ї [10]. Процес же християнізації руських земель, загалом, зумовив розвиток цілісної та нової системи функціонування родин у структурі церковної організації [3].

Вивчення соціальної історії, й особливо періоду раннього середньовіччя, повинно починатися з основ людського буття, а саме сім'ї. У свою чергу, виявлення особливостей родинного життя людей тієї епохи – це один з найважливіших напрямів історичної реконструкції світу, його повсякденності, світоглядних і ціннісних орієнтацій [5, с. 29]. Період, якого стосується дане дослідження, це час встановлення феодалізму та феодальних стосунків. Проте не варто аналіз сім'ї та общини у контексті державотворення все зводити до феодалізму, оскільки реальність буття феодалізму, як укладу життя, так й періоду дослідження сім'ї та общини – раннього середньовіччя може не відповідати класичним канонам [3, с. 9]. Натомість у суспільстві східних слов'ян сімейні відносини, в їхньому вузькому розумінні, поступалися загальним – общинним. Лише з часом сім'я у своєму значенні піднімалася над общиною – вервю, яка надалі аж до XII ст. відігравала важливу роль у конфліктних відносинах у правовому полі [4, с. 17]. У свою чергу, майнова диференціація та зростання соціального впливу парної сім'ї призвели до переходу від кровно-родової до територіально-сусідської общини. Зазначимо, що історичного досвіду було запозичено та перейнято слов'янами-русичами з Візантії, яка в духовній сфері після християнізації мала достатньо сильний вплив на Русь. Встановлювалася поступово церковна інфраструктура укладання шлюбу, певна його регуляція за візантійським зразком, але зі збереженням слов'янських звичаїв [2]. Концепція середньовічної церкви щодо сімейного життя та побуту викладена в «Церковному статуті Я.Мудрого», Ізборнику (1076 р.), певному кодексі моральних настанов [7]. Наведемо приклад даної настанови з «Ізборника»: «Віддай дочку заміж – і зробиш велику справу, але тільки чоловікові розумному віддай її» [7, с. 24]. Сім'я Давньоруської держави регулювалася на благо та мораль самої держави і церкви, де з початку ідеологічним «посохом» держави виступала церква.

Соціальна та політична еволюція держави Русь XII–XIII століття зумовили зростання правової ролі сім'ї, особливо в місті, зрозуміло, які розвивалися досить жваво. Правовим регулятором сімейних відносин в цілому та спадкового права, конкретно, стали комплекс статей в «Просторовій

Правді» [11, с. 98], князівські статuti, зміст яких полягав в регуляції сімейного й частково общинного життя.

Що ж до самої общини, то більшість вчених вважають, що з розвитком держави роль соціального впливу переходила від общини до держави, община за цих умов ставала своєрідним суборганізмом. Історик Ю.І. Семенов, досліджуючи стадіальну типологію общин, відмічав, що община взагалі існувала у двох формах: як первісна община та як сільська. У першій формі община була соціальним організмом, а в другій – лише соціальним суборганізмом, бо втрачала деякі минулі функції [4]. Окрім того, община і сім'я були й своєрідним органом безпосереднього пристосування до природного середовища. На етапі розпаду первісності у суспільстві родова община збігалась з груповою сім'єю, й не була окремим соціальним організмом. З настанням середньовіччя община та сім'я починають змінюватися. Поява великої сім'ї приводить до трансформації общинного середовища, виникає так звана великосімейна община. Натомість згодом з'являється й новий тип общини – територіальної, у межах якої надалі виокремлюються малі сім'ї. Саме вони й стають найменшою економічною одиницею соціального організму. Чим дрібнішою стає економічна ланка безпосереднього пристосування та зміни форми й структури, накопичуючи цілісну мережу таких ланок, соціальний організм може охоплювати ширшу територію з різними природними умовами. Це відбувається за рахунок збільшення кількості ієрархічних ланок соціального організму: сукупність малих сімей поєднується територіальною общиною, а остання, крім того може бути складовою частиною ще більшого соціального організму, наприклад, племені, яке, в свою чергу трансформується у складову частину спочатку союзу племен, а згодом й держави. Отже, з появою складного ієрархічного соціального організму подальша його еволюція йде шляхом ускладнення цієї ієрархії та збільшення ланок у структурі соціального організму. При цьому безпосередніми ланками пристосування до оточуючого природного середовища залишаються сім'я та община [14, с.28–29].

Джерела не дають нам прямих доказів про існування сільської територіальної общини в IX–X ст. Але це зовсім не означає, що її не існувало. В усякому разі, археологічні дані, що характеризують еволюцію поселень східного слов'янства VIII–XII ст., дозволяють стверджувати, що протягом даного часу велика родина починає розпадатись і виникають інші суспільно-економічні колективи. Зокрема, вивчення городищ, які являли собою місце поселення великих родин, показує, що поступово городища втрачають це своє значення, перетворюючись у тимчасові становища, або ж навколо них формується селище чи велике відкрите поселення, незалежно від городищ. Процес розкладу великих родин повинен був привести до виникнення тільки сільських общин, бо іншого суспільно-економічного колективу наука поки що не знає. Джерела не дають нам змоги також безпосередньо встановити, якою була назва сільських общин. Родові общини вели своє походження від загального, найчастіше міфічного предка. Все здобуте загальною працею було й загальним надбанням, ділилося між родичами нарівно. Це первісне розуміння рівності, як загальної «зрівнялівки», збереглося у свідомості східних слов'ян на довгі століття. Щасливий мисливець користувався громадською повагою не тому, що він багато мав, насамперед тим, що щедро ділився здобутком зі своїми родичами. Найбільший авторитет, зрозуміло, мали мудрі та досвідчені, люди похилого віку, носії досвіду й знань попередніх поколінь. Тому в слов'янських мовах однокореневі слова «старший», «старий», «старець», «старшина» означали одночасно й старшого за віком, й того, хто займав більше високу суспільну ієрархію [1, с. 113]. Такі соціальні трансформації змінили найдавніший родовий устрій на общинний, причому до складу общин могли входити родини, що належали не тільки до різних родів, а до різних племен. Сусідська громада – це, як правило, село у 10–15 дворів, де жили великі родини з 2–3 поколінь, включаючи дорослих одружених синів. По мірі їхнього росту ґрунтувалися села в 1-2 двори, які на відстані в 7–8 км «у деревах» зберігали зв'язок із основним селом. Розчищення лісу під рілля вимагало зусиль всієї общини, звідси її міцність у східних слов'ян [1, с. 117].

Сільська община розпадалась у дофеодальний період. Цей розклад був зумовлений цілим рядом моментів. На першому місці стоїть відділення від сільського господарства ремесла і торгівлі, що було можливим внаслідок розвитку продуктивних сил; на другому місці були грабіжницькі війни, що збагачували князів і племінну верхівку. Ймовірно, й те, що велику роль у розкладі общини мало й збирання князями полуддя, данини. Сільська община була необхідна на даному етапі розвитку продуктивних сил сільського господарства. Вона була «формою землеробського виробництва», що відповідала низькому рівню техніки [15, с.46].

Великі землевласники, які з'явилися у глибині общин, перетворюючись у феодалів, не знищують абсолютно общинну організацію. Вони намагалися використати її як знаряддя свого панування над общинниками, землю яких вони привласнили. Насамперед, вони прагнули підпорядкувати общинні виборні інституції (общинні сходи). Далі починають втручатись у розподіл

земель і угідь між общинниками, виходячи з міркувань найкращих способів експлуатації того чи іншого селянина. Нарешті, використовують общинну організацію для встановлення інституту кругової поруки. Особливо були зацікавлені у збереженні общинної організації, як історично об'єднаного колективу, князі. Вони, як можна думати, пристосовували встановлення фінансово-адміністративних округів до території общин. В усякому разі, згодом у XII–XIV ст. кожна волость, що складалась з кількох сіл, являла собою общину (волосну общину). Дрібні феодали, не маючи змоги захопити належну всій общині землю, намагалися відірвати частину общинної території й утворити з общинників, що жили на своїй землі, нову общину, яку також використовували для зміцнення свого панування [15, с. 52].

Таким чином, пристосування соціального організму відбувається у загальному вигляді від найдрібнішої його одиниці до найкрупнішої. До природного середовища пристосовується сім'я, община. З появою складних ієрархічних соціальних організмів вони ж залишаються основними пристосовувачами до природного оточення. Новий же соціальний організм бере на себе функцію пристосування до соціального оточення, залишивши натомість функцію пристосування до природного старому. Соціальні причини теж можуть впливати на структуру общини, принаймні на деякий час. Так, ми можемо уявляти процес розсіяння населення, міграції давньоруських общин від набігів кочовиків або, навпаки, зосередження у певних місцях, коли така загроза минала. Прослідкувавши місце та значення сім'ї та общини у контексті формування Давньоруської держави, переконуємося, що дана тема є пошуково цікавою та актуальною, оскільки сама сім'я, це одна з давніх форм людської спільноти.

Список використаної літератури:

1. Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії// Україна крізь віки. – Т.1. – К., 1998.
2. Вернадський Г.В. Київська Русь. Твер – Москва, 1996. – Глава X. Бут. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gumilevica.kulichki.net/VGV/vgv2.htm>
3. Гуревич А.Я. Феодалізм перед судом істориків// Одисей: человек в истории. – М., 2006.
4. Данилова Л.В. Сельская община в средневековой Руси. – М., 1994.
5. Даркевич В.П. «Градские люди» Древней Руси: XI-XIII вв.// Из истории русской культуры. (Древняя Русь). - Т.1. – М., 2000.
6. Изборник 1076 года/ Под. ред. С.И. Коткова. – М., 1965.
7. Изборник 1076/ Средневековая Русь в текстах и документах: Хрестоматия /Под ред. А.В. Мартинюка. – Минск, 2005.
8. Моление Даниила Заточника// Гудзий Н.К. Хрестоматия по древнерусской литературе XI–XV вв. – М., 1955.
9. Рапов М. Ю. Была ли вервь «Русской Правды» патронимией?// Советская этнография. – 1969. – № 3.
10. Ричка В. Шлюб та подружнє життя у Київській Русі // Історія України. – 1997. – №44. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arkona.vn.ua/forum/member.php?s=4da697d98c2db5ba6ef6adfc8f8c684a&u=24>
11. Руська правда (тексти на основі 7 списків та 5 редакцій) /За ред. проф. Серафима Юшкова. – К.: Видавництво ПАН України, 1935.
12. Свердлов М. Б. Семья и община в Древней Руси// История СССР. – 1981. - № 3.
13. Слово Даниила Заточника// БЛДР. - Т 4. – СПб., 1997.
14. Фроянов И. Киевская Русь: очерки социально-экономической истории. – Л., 1990.
15. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі/ АН України, Ін-т історії України, Археограф. комісія. Відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1992.

Д.М. Рослий, студент IV курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: Є.М. Страшко, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

«ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА У КИЄВІ» ЯК ДЖЕРЕЛО З СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПРАВОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Періодичні видання, як важливі історичні джерела, дозволяють науковцям простежити основні події економічно-правового життя. Серед складного комплексу проблем, що стосуються Російської імперії, особливе місце належить українській тематиці, зокрема питанням, присвяченим еволюції політики царського двору Романових по відношенню до України, а також соціально-економічним та правовим відносинам в українському суспільстві за умов імперського панування. Значну роль в дослідженні та пізнанні становища українського народу в кін. XIX – поч. XX століть відіграли наукові товариства та їх часописи. Саме таким науковим осередком було «Українське Наукове Товариство у Києві» (далі – «УНТ») та його провідне друковане видання «Записки Українського Наукового Товариства» (далі – «ЗУНТ»).

Історіографія дослідження даної наукової інституції склалась у вигляді наукових розвідок, студій та публікацій. М. Грушевський [4], О. Гермайзе [2], В. Онопрієнко [8], Т. Щербань [13], Л. Атаменко та інші дослідники поступально та неперервно накопичували ґрунтовний джерельний матеріал, дослідили та охарактеризували діяльність, організаційні та статутні особливості функціонування Товариства, частково проаналізували зміст «ЗУНТ». Проте, джерело- та -архівознавча справа «ЗУНТ» потребує продовження досліджень, застосування нових методик наукового аналізу та оціночних інтерпретацій.

Метою статті є аналіз джерелознавчих публікацій та їх студіювання в УНТ за період з 1908 року, від початку випуску «ЗУНТ», по 1918 рік – час закінчення випуску часопису за редакцією М. Грушевського.

Українське наукове товариство було засноване весною 1907 р. з ініціативи М. Грушевського та київських громадянців на зразок Львівського наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, після затвердження програми та статуту російською владою у 1906 році [9; с. 14].

Головним часописом Товариства були «ЗУНТ». Протягом 1908–1918 рр. за редакцією М. Грушевського вийшло 18 томів «Записок». У «ЗУНТ» публікувались праці відомих діячів того часу: М. Грушевського, В. Гнатюка, М. Довнар-Запольського, А. Кримського, М. Біляшівського, В. Хвойки, Д. Багалія, І. Франка, О. Шахматова та інших. Мова «ЗУНТ» – українська, що було визначено ще Статутом УНТ у 1907 р. Тексти статей, повідомлень, рецензій у «Записках УНТ» подавались суто українською мовою. Якщо ж вони надходили до редакції науково-видавничого відділу німецькою, англійською, польською, російською чи іншими мовами, то перекладались [1]. Дослідження матеріалів «ЗУНТ» за період редакторства М. Грушевського дозволяє стверджувати, що їхнє групування відповідало таким рубрикам: студії з української історії XIX ст., українського козацтва, археологічні дослідження, етнографічні розвідки, історичні українські студії, в яких пріоритет надавався соціально-економічній та правовій проблематиці.

Аналіз опублікованих матеріалів дозволив нам виявити групу дослідників, котрі найбільш активно розробляли соціально-економічну проблематику та розвідки яких носили найконцептуальніший характер, серед них статті: О. Русова «Про заняття українців по перепису 1897 р.», М. Стасюка «Економічні відносини України до Великої Росії та Польщі», М. Грушевського «Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною», М. Порша «Робітництво України», С. Драгоманова «Дрібне землеволодіння на Полтавщині» та ін.

Статистична комісія (спочатку комісія мала назву статистично-економічна) очолювана О. Русовим, спрямувала свою діяльність на зібрання статистичних відомостей про соціальну структуру українського народу, його економічний розвиток та значення українства в економічному житті Росії.

Серед найінформативніших розвідок можна виділити працю О. Русова «Про заняття українців по перепису 1897 р.» [11]. Об'єктом аналізу дослідник обрав губернії, де проживало не менше 10% українців. На основі великої кількості статистичної інформації, використовуючи результати Всеросійського перепису населення 1897 р., автор дійшов висновку, що 88 % українського населення було зайнято у сфері виробництва зернових культур. З «болем» дослідник

констатував, що «український народ живе в періоді з перевагою того первісного сільського хазяйства, яке відповідає примітивній ступені культури народу, найменше грамотного з усіх християнських народів, що населяли Росію».

У 1911 р. вийшла праця М. Стасюка «Економічні відносини України до Великої Росії та Польщі» [12]. Дослідник навів дані про видобуток (виробництво), споживання, експорт та імпорт цілого ряду природних ресурсів, продукції галузей промисловості й сільського господарства, обсяги залізничних перевезень. Автор встановив цілковиту аналогію в економічних відносинах України з Польщею та Росією. На його думку, залежність України від Росії мала не економічний, а переважно політичний характер. «Залежність Великої Росії від України зовсім не в тім, що Україна постачає їй продукти добуваючої і обробляючої промисловості, а головню в тім, що Україна є найбільший і найголовніший ринок збуту для продуктів великороської обробляючої промисловості», – зробив висновок автор [12, с. 118].

Порівняльному аналізу соціально-економічного становища західної та східної частин України у XVII ст. присвячена стаття М. Грушевського «Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною» [3]. У досліджуваній автором період у Східній Україні переважало велике землеволодіння. Польською історіографією це явище трактувалося позитивно, її представники відзначали, що капіталовкладення польських магнатів сприяли господарському освоєнню обширних територій, впровадженню більш прогресивних методів ведення господарства. Польські поміщики нібито забезпечували захист українського населення від татарських набігів, а польська інтелігенція справляла позитивний вплив на розвиток української культури. У своїй статті М. Грушевський навів свою точку зору з цього питання, а саме, що відсіч татарським набігам здійснювалася силами місцевого населення, а польські землевласники по-хижацькому нищили природні багатства краю і користувалися плодами діяльності українського селянства, тим самим польська еліта використовувала українські землі в свої інтересах.

У 1912–1913 рр. у «Записках Українського наукового товариства» публікувався статистико-економічний нарис М. Порша «Робітництво України», в якому автор детально розглядає економічне становище краю на різних історичних етапах. Дослідник проаналізував дані про динаміку зростання окремих галузей промисловості та сільського господарства в різних регіонах України та виявив причини, що гальмували їх розвиток. Науковець констатував відсутність установи, котра б займалася збором відомостей про становище робітничого класу. Робітництво України, підкреслив дослідник, не є численним, оскільки 1,5 млн. осіб складало 17 % загальноімперського, як правило, це сезонне робітництво, яке не потребувало висококваліфікованої праці і, як наслідок, недостатньо культурно розвинене. На основі статистичних даних були виділені найбільш розвинені галузі українського виробництва: аграрна, цукрова, текстильна [10].

Організацію дрібного землеволодіння на Полтавщині вивчав за матеріалами земського перепису 1900 р. С. Драгоманов. Розрахунки, проведені вченим, показали, що приватні земельні наділи до 50 десятин становили в губернії 61,6 % всіх посівних площ. Земельні угіддя, які перевищували 50 десятин і становили 38,4 % посівних площ, належали дворянам, духовенству, купцям, державі, як виняток – заможним козакам і надзвичайно рідко – селянам [5, с. 82–90].

Тематика, пов'язана з історією народного права, розроблялася в рамках історичної секції: О. Левицьким, М. Василенком, М. Грушевським та ін. Зокрема, О. Левицький опублікував у 1908 р. статтю «Не вінчані шлюби на Україні в XVI–XVI I ст.» [11]. Наприкінці XI ст. на Русі, писав він, церковний обряд одруження у народному розумінні був привілеєм князів і бояр, на відміну від простих людей, які відзначали шлюби по своїх домівках піснями й танцями. Подібне ставлення до акту одруження зберігалось і в Україні аж до початку XVII ст. Та й після цього церковне вінчання не було в народному сприйнятті фактом встановлення шлюбних відносин, і тільки народне гуляння – «весілля» – свідчило про те, що шлюб відбувся. Церковний обряд і «весілля» тоді нерідко проводилися у різний час. Така традиція йшла в розрив з основними релігійними положеннями. Тому в 1744 р. Синод видав указ, відповідно до якого всі священники були зобов'язані брати з молодят розписку про те, що вони, повінчавшись, почнуть подружнє життя, не чекаючи весілля. Результатом цього указу, писав О. Левицький, стало проведення весіль в один день з вінчаннями і таким чином закріплення за цим церковним обрядом офіційного акту одруження [7].

Іншому аспектові даного питання – порядку розривання шлюбних відносин у давній Україні – присвячена стаття автора «Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст.» (1914 р.), надрукована під псевдонімом «Л. Орленко». В ній показано, що протягом тривалого часу шлюб в Україні укладався на основі добровільної згоди двох людей і в будь-який момент міг бути розірваний у зв'язку з небажанням бодай одного з подружжя жити спільно. Незважаючи на те, що таке розривання шлюбів

ішло врозріз з церковними канонами, світські урядники та місцеве українське духовенство, як правило, не чинили перешкод розлученням за старовинними народними звичаями. І лише із запровадженням Синоду та проведенням у XVIII ст. реформи православної церкви на основі духовного регламенту було покладено край вільному волевиявленню людей при укладанні та розриванні шлюбів [13, с. 28].

Значний інтерес у дослідників «УНТ» викликали події, пов'язані з правовими аспектами скасування кріпосного права в Україні. На публічному науковому засіданні 1911р., приуроченому цій події, прозвучали доповіді М. Василенка «Кріпацтво і реформа 19 лютого на Лівобережній Україні», О. Левицького «Кріпацтво на Правобережній Україні». Особливу увагу було звернено на «білі плями» у висвітленні українських історичного процесу, яких не торкалася академічна наука Російської імперії [13, с. 29].

У дореволюційний період історична секція УНТ стала школою для багатьох українських науковців. Фактично, в рамках її діяльності почалася диференціація різноманітної гуманітарної проблематики, яка згодом в Українському науковому товаристві та Українській Академії наук оформилася у самостійні наукові напрями та установи: економічну й правову секції та секцію мистецтв УНТ, комісії УАН з вивчення соціально-політичних питань та ін.

Українське наукове товариство розпочало новий етап у розвитку українознавства як синтезу знань про Україну на теренах Східної України. Воно стало першою україномовною науковою інституцією Наддніпрянської України, організованою на демократичних принципах вільної асоціації вчених і логічним продовжувачем традицій Острозької та Києво-Могилянської академій, Львівського, Харківського, Київського університетів, Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, вдалим зразком використання передового західноєвропейського досвіду наукової організації.

Михайло Грушевський завжди підкреслював наступність розвитку української науки від Острозької та Києво-Могилянської академії через Наукове товариство ім. Шевченка та Українське наукове товариство до розквіту українознавчих досліджень у Всеукраїнській Академії наук у 20-ті роки. Глибоке вивчення непростого шляху, яким йшов цей розвиток, – актуальне завдання сучасної історичної науки.

«Записки УНТ» стали трибуною передової української інтелігенції: істориків, письменників, громадсько-культурних діячів. Дослідження процесу видання «Записок УНТ», їх змістового наповнення і надалі заслуговує на увагу, позаяк дає змогу об'єктивно висвітлити непростий процес становлення української науки на початку ХХ ст., внесок окремих особистостей у цю справу, рівень змалювання історії та культурної спадщини багатьох регіонів України.

Список використаної літератури:

1. Витяги з Статуту укр. наук. Товариства в Києві // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 157–159.
2. Гермайзе О. Праця Київського Наукового Товариства // Україна. – 1929. – Січень–лютий. – С. 3–49.
3. Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною// Записки УНТ в Києві. – 1908.– Кн. 1. – С.25–43.
4. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво // Записки УНТ в Києві. – К., 1908. – Кн. 1. – С. 9–13.
5. Драгоманов С. Дрібне землеволодіння на Полтавщині// Записки УНТ в Києві. – 1912. – К., Кн. 10. – С. 82–90.
6. Корольова О. Поділ українського народу на групи дорослості по перепису 1897 року// Записки УНТ в Києві. – 1910. – К., Кн. 7. – С. 86–106.
7. Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в 16–17 ст. // Записки УНТ в Києві. – 1908.– К., Кн. 3. – С. 98–107.
8. Онопрієнко В., Щербань Т. Українське наукове товариство. Вклад у національну культуру // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 11. – С. 48–57.
9. Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. – К.: ДП «Інформ.–аналіт. агентство», 2008. – 352 с.
10. Порш М. Робітництво України // Записки УНТ в Києві. – К., 1912. – Кн. 10. – С. 91–158.
11. Русов О. Про заняття українців по перепису 1897 р. // Записки УНТ в Києві. – 1909.– Кн. V. – С. 95–107.
12. Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії та Польщі // Записки УНТ в Києві. – 1911.– К., Кн. 9. – С. 117–119.

13.Щербань Т.О. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907–1921 рр.). // УІЖ. – 1995. – № 1. – С.23–33.

О.А. Даниленко, студент IV курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *Є.М. Страшко*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД 1943–1953 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТА НІЖИНА)

Період української історії перших повоєнних років, безперечно, є одним з складних і актуальних у минулому нашої країни. Саме у цей час відбуваються значні політичні, соціальні, культурні трансформації у суспільстві, що переживало останню фазу сталінізму і готувало ґрунт для змін у громадській свідомості хрущовської відлиги. Місто Ніжин, як важливий економічний та культурний центр Чернігівської області, органічно вписувався у відбудовчі процеси, що стали основною характерною рисою даного періоду. Проблемі зв'язку влади та суспільства, у цей складний повоєнний час, не присвячено спеціальних наукових досліджень. Вчені висвітлюють дане питання у контексті широкомасштабного відбудовчого процесу та повсякденного життя громадян УРСР. Серед них найбільш вагомий доробок представляють праці сучасних українських істориків, насамперед, В. Даниленка [4], О. Удода [21], О. Ісайкіної [5], В. Кононенка [6].

Мета дослідження полягає у тому, щоб показати, яким чином партійне та радянське керівництво Ніжина своїми діями намагалось нормалізувати життя простих громадян та не допустити поневіри у сподіваннях на щасливе радянське майбутнє. У даній статті за основне джерело взято матеріали газети «Радянський Ніжин». Зрозуміло, місцева радянська преса у багатьох аспектах не могла фотографічно відображати буденні реалії тогочасного життя, а лише опосередково, оскільки, періодичними публікаціям були притаманні ідеологізація, заполітизованість, контрольована інформація та дозована правдивість. Але саме газетні матеріали були шляхом донесення інформації суспільству від влади.

Система організації життя у період повоєнної відбудови, процесу надзвичайно складного, вимагала від радянського керівництва значної уваги, адже найважливішим завданням поставало те, щоб у якомога коротші строки повернутись на довоєнний рівень розвитку промисловості та інших галузей економіки. Крім того, потрібно було нормалізувати життєвий рівень громадян, які зазнали тяжких матеріальних втрат, фізичних та психологічних травм. Перехід до мирного життя українському народові давався із значними зусиллями. Ніжин, який було звільнено від німецько-фашистських загарбників 15 вересня 1943 року, зазнав величезних матеріальних збитків. Так, було виведено з ладу 7 заводів та електростанцій, вузол зв'язку, мости через річку Остер, зруйновано 5 шкіл, 3 аптеки, студентський гуртожиток педінституту, 811 житлових будинків, 3 міські бібліотеки, 18 торгових установ, зазнала серйозних пошкоджень міська лікарня [24].

У квітні 1944 року питання про відбудову міста розглядалось у плановому порядку П'ятою сесією Ніжинської міської Ради депутатів трудящих, на якій й було затверджено план відбудови міста. Депутати ухвалили бюджет міста на 1944 рік, що становив 4 млн. 334 тис. 200 крб. [11]. Пріоритетним завданням було визначене швидке відновлення промислових підприємств і створення артілей, де основну частину робітників складали колишні фронтовики-військовослужбовці. Темпи були прискореними і вже восени 1944 року було відновлено хлібний комбінат, а також почали працювати механічний, засолочний та клінкерний заводи [24 с. 521].

Місцеві органи влади були зобов'язані забезпечити колишніх воїнів роботою, житлом, паливом, будівельними матеріалами, адже їх роль у повоєнний час була надзвичайно важливою, проходячи шляхами війни вони побували у країнах де панував капіталізм, порівнюючи свій життєвий рівень із життям закордоном, могли прийти до «неправильних висновків», тому організація зайнятості та належного рівня добробуту для них і стало одним із ключових завдань керівництва.

Як свідчать матеріали газети «Радянський Ніжин» за 1943–1953 рр., партійне керівництво міста Ніжина, всіляко намагалось не довести незахищені верстви населення до кризового стану. У бюджеті міста завжди передбачалися кошти саме на допомогу інвалідам війни та фронтовикам. За сприянням трудових колективів заводів міста, шкіл, лікарень організовувалися «Недільники»,

направлені на заготівлю дров для сімей фронтовиків. Окрім цього, допомогою слугував ремонт домашніх печей, ремонт покрівлі будинків, та надання паливних матеріалів (керосин та інші) [1].

Необхідною була допомога також дітям фронтовиків. У 1944 році місцевою владою було виділено кошти у розмірі 1 млн. 943 тис. 981 крб. на соціальне забезпечення сімей фронтовиків: надано 129 пар взуття та 537 комплектів одягу; керівництвом приміської артїлі ім. М. Фрунзе, 25 пудів пшениці та 25 пудів жита, на придбання одягу та взуття для малечі [13].

Досліджені матеріали газети «Радянський Ніжин» дозволяють стверджувати, що у 50-тих роках доволі поширеним стало страхування населення, що теж ставало одним із засобів соціального захисту громадян. Ініціатором звісно ж виступало партійне керівництво. Так, у Ніжині станом на березень 1950 року було застраховано 4 тис осіб [3]. Його сенс полягав у забезпеченні потерпілого та його сім'ї грошовою виплатою, вразі нещасних випадків на виробництві та у побуті. Органічно пов'язаним із питанням про страхування, було питання про медичне забезпечення громадян. У післявоєнний період медична галузь міста проживала далеко не найкращі роки. Повоєнна розруха поставила багато завдань по відбудові лікувальної сфери. До роботи бралися не лише спеціалізовані робітники, а й самі працівники медустанов. За ініціативи медичного персоналу та міського керівництва було відбудована міська поліклініка з усіма відділами, станція швидкого реагування, зубо-технічна лабораторія, жіноча та дитяча консультації, вендиспансер, тубдиспансер, пологовий будинок, 4 фельдшерські пости (медпункти), 3 медаптеки [14].

Важливим завданням у повоєнну добу було забезпечення населення харчами. За даний період кількість продовольчих магазинів по місту зросла до 87. Наприклад, міський товарообіг на початок 50-х рр. щорічно становив 60 млн. крб. У державних магазинах ніжинці купували, переважно, хліб, цукор, кондитерські вироби, рибу, м'ясо, а також промислові товари та парфумерію, на базарі ж – картоплю та інші овочі, а також фрукти, молоко, яйця [25]. Розвитку товарообігу сприяла й проведена у 1947 році грошова реформа. У межах міста це мало зумовити посилення боротьби зі спекуляцією, найперше, на колгоспному базарі Ніжина, відбулися деякі зниження цін на продовольчі товари та продукти харчування [12].

Відновлення потребувала також і сфера культурного відпочинку. Спочатку, було вирішено обладнати міський Будинок культури. Він був відкритий у 1946 році на вулиці Батюка в приміщенні перебудованої теплої церкви Іоана Предтечі, Миколаївського собору [24, с. 520]. Не меншим за значення центром культурно – масового розвитку міста залишався і театр. У період з лютого 1941 по листопад 1944 року, Ніжинський драматичний театр ім. М.М. Коцюбинського, перебував на гастролях у Далекому Сході та Сибіру. Після цих гастролей театр отримував статус пересувного. Але, вже після звільнення міста, театр повернувся до Ніжина, де за постановою виконкому Ніжинської міської ради від 25 серпня 1944 року, театр отримав будівлю у постійне користування по вулиці Воздвижинській. Вже з листопаду 1944 року театр почав давати концерти та вистави [24, с. 522].

Театр стає основним місцем культурного відпочинку ніжинців. Сюди стікаються різні верстви населення. Це можна пояснити відносною дешевизною квитків до театру – 30–50 копійок (залежно від місця), та до 3 карбованців (за місця в партері чи ложі). А якщо глядач спізнився на виставу, то після закінчення першої дії, мав право на безкоштовний перегляд продовження вистави [23]. Доступність квитків пояснюється також тим, що вливання коштів у розвиток театрального мистецтва робила і держава. Важливо зазначити, що драматичний театр ім. М.Коцюбинського, місцеве партійне керівництво використовувало і в ідейно-виховних цілях, так, наприклад, тут відбувалось урочисте траурне засідання присвячене 23 роковинам з дня смерті В.І. Леніна [22]. Театр був місцем з'єднання всіх течій громадського та культурного життя міста, ось чому його діяльності віддавали чільне місце при плануванні відбудови культурної інфраструктури. Значним проривом в урізноманітненні культурного життя міста стала відбудова Міського кінотеатру. У червні 1944 року виділили 25 тис. карбованців, ремонт почали проводити одразу. Вже протягом червня було переглянуто 35 кінокартин. Особливою популярними були фільми, які виховували патріотично налаштоване населення, як «Боротьба за Радянську Україну», що вийшов на екран у липні 1944 року [17]. Крім того, у грудні 1944 року у місті пройшов Районний кінофестиваль, пізніше Міський, на якому переглядали такі фільми, як «Секретар райкому», «Большая земля», «Победа в пустыне» та ряд інших фільмів про радянське суспільство [18].

Міська адміністрація намагалась розширювати мережу газетних кіосків, для більш зручного доступу до преси. Такий кіоск було відкрито 18 листопада 1944 року. У даному відділу Союздруку у продажу були не тільки газети, а й журнали, плакати, портрети партійного керівництва СРСР (неодмінно Й. Сталіна). Тож не дивно, що за такої різноманітності товарів загальна сума майна складала 12 тис. карбованців [10].

Розвитку культури та зв'язку влади із суспільством сприяло також поширення радіомовлення. На 1953 рік кількість радіовузлів по Ніжину склала 7 тис. 120. На 1954 рік планувалось закінчити забезпеченість радіомовленням громадян міста [15]. Поширенню радіомовлення, мабуть, сприяло також, постійне зниження цін на радіоприймачі, чим менша ціна тим самим більша можливість купити радіоприймач.

Особливе ставлення у місцевої влади було до релігійних споруд, яких у місті доволі велика кількість. Але це не було виключенням із правил, адже антирелігійні компанії проводились по всій території УРСР, не тільки в Ніжині. У 1946 році, як уже згадувалось, було відкрито міський будинок культури на місці колишньої теплої церкви Іоанна Предтечі Миколаївського собору. Після перебудови церква втратила свою архітектурну своєрідність: вирівняно вівтарну частину, молитовне приміщення перегороджене повздовжними стінами [24, с. 520]. У 1951 році було зруйновано дзвіницю Михайлівської церкви. Ця споруда, що розташовувалась на території колишнього грецького кварталу була найвищою в місті і за архітектурною особливістю ставала в один ряд з із дзвіницею Свято-Успенської Лаври у Києві та Свято-Троїцьким монастирем у Чернігові, для радянського керівництва вона була не більше, як: «Строение религиозного культа, сильно уродующее вид советского города... бодем того – находясь в непосредственной близости к школе, вызывает не совсем желаемое соседство...». Тож, слова говорять самі за себе [24, с. 520].

Але найбільший ідеологічний вплив на ставлення ніжинців до місцевої влади відігравали культурно – масові свята. Популярним місцем відпочинку молоді залишався парк ім. Шевченка. Тут завжди увечері було людно, а особливо влітку. Офіційними святами, які відзначало радянське суспільство були: святкування річниць Великого жовтня, 1 та 9 травня, 8 березня, 15 вересня. Наприклад, до дня святкування 33-річниці Великого жовтня було відкрито пам'ятник В.І. Леніну на площі І. Франка. Напередодні великих свят організовувались масові суботники з метою прибирання території міста, публічних місць. Ініціаторами організації суботників, зазвичай, виступали партійні активісти, школярі, студенти, лікарі. На свята збирались великі демонстрації, на яких зі сцени лунали досягнення ніжинських трудівників у всіх галузях господарського життя, вивішувались портрети членів Політбюро ЦК ВКП(б) [19].

Важливим залишалось питання виховання молоді в душі радянського патріотизму. У Ніжині діяла потужна комсомольська організація, члени якої, цитую: «з гордістю називають більшовицьку партію своєю матір'ю». Станом на жовтень 1946 року в її лавах нараховувалось 1587 комсомольців, діяло 39 гуртків з вивчення історії Всесоюзної комуністичної партії більшовиків. Діяльність агітаційних загонів сприяла тому, що саме піонери та комсомольці закликали всіх громадян до озеленення рідного міста, допомоги нужденним тощо [7]. Лекції патріотичного спрямування читались також на заводах, фабриках та артілях міста. Лекторами, зазвичай, виступали викладачі Ніжинського педінститут. Наприклад, влітку 1953 року, лекція для трудящих з теми «Американський імперіалізм – головний агресор, світовий жандарм і душитель народів» читалась у парку ім. Шевченка, і, як зазначала газета «Радянський Ніжин», її прослухало понад 4 тисячі ніжинців [8]. Крім того, обов'язково на кожному підприємстві випускалась стінгазета політичного змісту. Певним елементом суспільної думки, стала колонка газети «Радянський Ніжин», що мала назву «Телевізор Перця». Головна ідея полягала в тому, що до редакції надходили листи зі скаргами від громадян міста, які не задоволені тим чи іншим аспектом громадського життя, а редакційна колегія, формулювала даний лист – скаргу у повідомлення сатиричного характеру, висміюючи бездіяльність керівників місцевих структур – комунальних тощо. А вже в наступних номерах з колонкою «Телевізор Перця» друкувалась інформація, що керівництво виправило свої помилки [20]. Тож можна констатувати, що громадська думка мала місце в радянському суспільстві у межах міста Ніжина чітко пропагувалась на сторінках офіційної преси.

Своє місце у владній структурі міста займали також пожежна та міліцейська служба, що забезпечували безпеку громадянам міста. За період з 1945 по 1946 роки у Ніжині відбулось 10 великих пожеж, у яких було пошкоджено майна на 85 тис. карбованців. Тож, пожежна служба постійно попереджувала громадян про вчасне ремонтування опалювальних систем в будинках, вчасній заміні димарів тощо [2]. Міліція та суд стабільно виконували свою роботу. В Ніжині діяв народний суд, де розглядалися загалом справи, пов'язані з такими злочинами, як крадіжками. Також публічно розглядалися у суді справи про розірвання шлюбу, причому оголошення про судові засідання друкувалась у місцевій газеті [16].

Звісно, влада постійно дбала про суспільну думку своїх громадян. Особливо масштабна ідеологічна робота починалась у передвиборчий період. Таким прикладом є агітаційна компанія 1950 року. Звісно, єдиним кандидатом до Верховної Ради УРСР та СРСР був Й. Сталін, то ж агітаційні

листівки з його зображенням можна було побачити на кожному політкуточку підприємства. Наприклад, у лютому 1950 року, в Ніжині звісно за підтримки місцевої влади, пройшла святкова демонстрація – лижний перехід студентів пединституту, який було присвячено товаришу Сталіну. Крім того, в учасників лижного переходу на грудях були надписи «Хай живе творець Конституції – великий Сталін», «Кращому другу радянського фізкультурника, лютому Сталіну – слава!». Учасників щиро вітали студенти та викладачі. На підприємствах також проводилась агітаційна робота, де розповідалось про республіканські досягнення народу в науці, техніці, сільському господарстві, звісно всі ці перетворення здійснились за керівництва та участі Й. Сталіна [9]. Зрозуміло, що всі ці дії були лише показовим явищем, ніхто навіть не сумнівався, що Й.Сталін не пройде до Верховної Ради, це було лише прикриттям відсутності альтернативи і лжедемократії.

Аналізуючи газетні матеріали, можна зробити висновок, що саме взаємодія влади та ентузіазм народу посприяла тому, що народне господарство такими швидкими темпами відбудовувалось та набувало нових обертів розвитку. Звісно, не варто виключати те, що дії влади були в деякій мірі поспішними і строки, які надавались робітникам на відбудову, були іноді закороткими для виконання. Влада залишалась для населення гарантом стабільності у завтрашньому дні, ідеологічні бесіди та демонстрування позитивних результатів діяльності у газетних статтях всіляко сприяли довірі громадян до влади. Але все ж, виконуючи свою партійну роботу місцеве керівництво дбало про населення, по мірі своїх можливостей та по плану наданому ЦК ВКП(б).

Список використаної літератури:

1. Буряк Л. Допомога ветеранам // Радянський Ніжин. – 1944. – 12 листопада.
2. Бойко Д. Не допускати виникнення пожеж // Радянський Ніжин. – 1946. – 25 жовтня.
3. Гончарова Т. Страхування життя // Радянський Ніжин. – 1950. – 19 березня.
4. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 3–16.
5. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення в повоєнний період (1945 – 1955 рр.). – Автореферат дис. к. іст. н. – К., 2006.
6. Кононенко В. Суспільно – політичні настрої та моральний стан населення України у повоєнний період (1945 – 1953 рр.). – Автореферат дис. к. іст. н. – К., 2004.
7. Кривошеєв В. Виховати молодь у дусі більшовицької ідейності // Радянський Ніжин. – 1946. – 11 жовтня.
8. Лекція для трудящих // Радянський Ніжин. – 1953. – 2 червня.
9. Лижний перехід // Радянський Ніжин. – 1950. – 4 лютого.
10. Новий кіоск // Радянський Ніжин. – 21 листопада. – 1944.
11. Олійник В. V сесія Ніжинської Міської Ради // Радянський Ніжин. – 1944. – 27 квітня.
12. Овдієнко В. Грошова реформа // Радянський Ніжин. – 1947. – 23 травня.
13. Панченко З. Допомога фронтовикам // Радянський Ніжин. – 1944. – 18 липня.
14. Пащенко О. Відбудова медичних установ // Радянський Ніжин. – 1944. – 26 вересня.
15. Пономаренко Ф. Поширення радіозв'язку // Радянський Ніжин. – 1953. – 10 квітня.
16. Проколійко І. Розірвання шлюбу // Радянський Ніжин. – 1953. – 12 травня.
17. Ремонт кінотеатру // Радянський Ніжин. – 1944. – 4 червня.
18. Сорашко М. Районний кінофестиваль // Радянський Ніжин. – 1944. – 12 грудня.
19. Святкуємо День Великого жовтня // Радянський Ніжин. – 1950. – 10 листопада.
20. Телевізор Перця. Листи до редакції // Радянський Ніжин. – 1953. – 8 квітня.
21. Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси, 2002. – № 3.
22. Урочисте траурне засідання // Радянський Ніжин. – 1947. – 24 січня.
23. Хоменко Н. Дозвілля студентів ДНЗ під час навчального року (кін 1940-х – 1967-мі роки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 14. – К.: ПУ НАН України, 2008. – С. 127 – 147.
24. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
25. Шуст М. Зібрались до магазину? // Радянський Ніжин. – 1950. – 4 січня.

Науковий керівник: *С.О. Кириленко*, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ САМОДЕРЖАВСТВА В МОСКОВСЬКОМУ ЦАРСТВІ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У ХХ столітті перед історичною наукою постало багато актуальних проблем, серед них відродження інтересу до політичної історії з виділенням нових напрямків та аспектів дослідження: проблем генези правової, класової, національної держави, змісту політичної влади, засобів її самопред'явлення. В цьому контексті представляє інтерес абсолютизм епохи раннього нового часу. Абсолютизм належить до тих небагатьох проблем, інтерес до яких з боку наукових кіл навіть з плином часу не лише не зменшується, але, навпаки, виявляє стійку тенденцію до зростання. Історики завжди звертали погляди у бік політичної історії Росії. Винятковий інтерес до її вивчення зумовили багатовікова еволюція державно-правових конституційних структур та спадкоємність в розвитку політичних інститутів. Абсолютизм (абсолютна монархія) – форма феодальної держави, при якій монархові належить необмежена верховна влада. При абсолютизмі держава досягає найвищої міри централізації, створюються розгалужений бюрократичний апарат, постійна армія і поліція; діяльність органів станового представництва, як правило, припиняється [1, с. 12]. Розквіт абсолютизму в країнах Західної Європи доводиться на XVII–XVIII століття. Народ не приймав жодної участі в державних справах. Спроби втручання в політику самодержавства окремих осіб або ліберально налагоджених груп суспільства негайно присікалися. Знаменитий російський мислитель середини XIX століть А.І. Герцен у зв'язку з цим писав: «У нас лицо всегда было подавлено, поглощено... Свободное слово у нас всегда считалось за дерзость, самобытность – за крамолу; человек пропадал в государстве... Чем сильнее становилось государство, тем слабее лицо» [2, с. 11–14].

Тема російського абсолютизму привертала і привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних істориків та юристів. Які своєю ідеологією, політичним світоглядом намагалися усвідомити передумови, а також внутрішні і зовнішні причини походження та історичну значимість російського абсолютизму. Західноєвропейські історики до недавнього часу порівнювали російський абсолютизм з Радянською державою, посилаючись на «російську винятковість», «наступність» і «тоталітаризм», тим самим знаходячи багато спільного між цими історичними періодами нашої батьківщини у формі правління і в самій суті держави. Але «російський абсолютизм» мало чим відрізнявся від абсолютних монархій країн Західної Європи (Англії, Іспанії, Франції). Адже абсолютна монархія в Росії пройшла ті ж етапи розвитку, як і феодальні монархії цих країн: від ранньофеодальної й станово-представницької монархії – до абсолютної монархії, яка характеризується формально необмеженою владою монарха [6, с. 33–45].

Час виникнення абсолютної монархії на території Росії – друга половина XVII ст., а остаточне її оформлення – перша чверть XVIII ст.

Історико-правова література не дає однозначного розуміння абсолютизму. До таких спірних питань необхідно віднести наступні: класова сутність абсолютизму, його соціальна база, причини утворення абсолютизму, співвідношення понять абсолютизму і самодержавства, час виникнення абсолютизму і етапи його розвитку, історична роль абсолютизму в Росії [13, с. 232–239].

Російська держава мала як спільні з іншими державами, так і специфічні причини виникнення абсолютизму, що склалися в силу територіальних, внутрішньо і зовнішньополітичних особливостей. Наприклад А.Н. Сахаров відзначає, що «історичний чинник – протиборство між селянством і класом феодалів у період зародження буржуазних відносин у країні не є основним у становленні російського абсолютизму в другій половині XVII ст. Одним з суттєвих чинників утворення абсолютизму в Росії є зовнішньополітичний чинник. Особливість російського абсолютизму полягала в тому, що він виник на базі протиборства сил всередині одного класу стану, тобто між дворянством і боярством.

Видається, що для утворення абсолютизму в Росії необхідна сукупність історичних, економічних, соціальних, внутрішньо-ізовнішньополітичних причин. У межах двох століть, коли йшла підготовка абсолютизму, можна виділити два етапи: XVI ст. – Переддень і XVII – початок нового періоду російської історії. Обидва етапи відзначені селянськими війнами – перший затримала розвиток абсолютизму, а друга була чинником його створення.

Середина XVII століття – це період початку формування буржуазного суспільства, період абсолютизму. До цього часу в Росії склалися певні історичні передумови для складання абсолютної монархії як форми правління. Оскільки абсолютна монархія є однією з форм централізованої держави, очевидно, необхідно почати розгляд питання з проблеми ліквідації в Росії політичної роздробленості і складання монархії централізованого типу. У роки опричнини, у період правління Івана Грозного, було ліквідовано незалежність і економічну могутність Новгород, зникла економічна і адміністративна відособленість духовних феодалів. Боротьба з пережитками роздробленості складає основу політичної історії того часу. Монархія XVI–XVII століть, за часів правління Івана IV Грозного і Бориса Годунова, в Російській державі історично характеризувалася прагненнями до самовладдя і повновладдя государів. Монархія як форма державного управління тяжіє до повноправного одноосібного правителя, ця тенденція корениться в самій природі одноосібної влади. Важливою причиною виникнення абсолютизму в Росії був економічний розвиток країни XVI–XVII ст. У цей період сільське господарство набуває розвитку через розширення посівних площ і посилення кріпосного гніту; відбувається спеціалізація районів на виробництві певних сільськогосподарських продуктів. З XVII в. почався новий період російської історії. Більш складною стало соціально-економічне і політичне життя країни. Академік Н.М. Дружинін охарактеризував її як «взаємне переплетення старих і нових виробничих відносин та до визначеного моменту одночасний розвиток і тих, і інших»

На долю перших Романових випала тяжка праця відновлювати і перебудовувати державу на новій, більш широкій, територіальній і етнічній базі. Саме при Олексія Михайловичі склалися основні засади державного, соціально-політичного і соціально-економічного ладу, який панував, з певними модифікаціями, аж до 60-х р. XIX в.

На думку історика А.Є. Преснякова, основними засадами нового державного порядку стали: абсолютизм і панівне положення дворянства [8, с. 111]. Саме до кінця царювання Олексія Михайловича цілком склалися всі умови для переходу до абсолютної монархії. Петро I, таким чином, лише юридично оформив те, що вже існувало в Росії фактично – абсолютну монархію.

Отже, всупереч думку правознавців, історики вважали, що лише починаючи з першої чверті XVIII в. поняття «абсолютизм» і «самодержавство» зливаються, а в XVIII – початку XX ст. виступають просто як синоніми. У кінцевому рахунку виходить, що «самодержавство» характеризує досить тривалий період російської історії, а «абсолютизм» всього лише епоху всередині цього періоду. Втім, іноді самодержавство розглядають і як конкретну, специфічну для Росії, форму абсолютизму. А.Я. Аврех ще на початку 70-х років намагався примирити позиції істориків і правознавців. На його думку у формально-юридичному сенсі проблеми не існує зовсім. «Абсолютизм» і «самодержавство» означають одне і те ж – «єдинодержавію», що підтверджується і звучанням самих термінів. Але в соціально-політичному плані вони співпадають лише частково; та марно історики використовують ці терміни перш за все в цьому сенсі [1, с. 82–101].

До речі, цей же автор у згаданих статтях вдався до критики, що була освітлена в радянській літературі 1960-х років, як спроби визначення поняття «абсолютизм».

Так, у другому виданні Великої радянської енциклопедії абсолютизм трактується як необмежена монархія і супроводжується відомою цитатою з лєнінської роботи «гальмуючий напрямок в російській соціал-демократії». Цього явно недостатньо: якщо під необмеженою монархією ми будемо розуміти режим необмеженої влади, то такий цілком володіли єгипетські фараони, римські імператори, монгольські хани і т.п., але ж ніхто не називав, скажімо, Нерона або Чингіз-хана абсолютними монархами [20, с. 34–38].

Аналогічна стаття в Радянській історичній енциклопедії трактує абсолютизм як форму феодалної держави, характерну для пізнього періоду існування феодалної формації. Ознака необмеженості влади відходить в цьому випадку, як ми бачимо, на другий план. Але дане визначення, на жаль, вказує не на сутність явища, а лише на час його виникнення.

Сам А.Я. Аврех тлумачить абсолютизм як таку феодалну монархію, якій притаманна в силу її внутрішньої природи здатність еволюціонувати і перетворюватися на буржуазну монархію. Ця дефініція викликала різкі заперечення з боку ряду великих істориків, перш за все А.Н. Чістозвонова і С.М. Троїцького.

Насправді, по даним Авреха, абсолютизм це певна передтечія буржуазної монархії; який повинен володіти, в силу цього, ознаками і характеристиками буржуазної монархії, нехай навіть у зародковому, нерозвиненому стані. Але в епоху Петра I в Росії ми не знаходимо не тільки капіталістичного устрою або класу буржуазії, але навіть міцного третього стану. Незрозуміло, яка сила змушує абсолютизм еволюціонувати в бік буржуазної монархії. Неясно, чому він виник в епоху

Петра I, який задушив, як вважають, своєю політикою паростки капіталізму в Росії. Тобто, даючи своє визначення абсолютизму,

А.Я. Аврех сформулював його занадто абстрактно, та ще й у якості ведучого ознаки взяв наслідок, а не причину (абсолютизм розвивається – це наслідок, а де ж причина?).

У 1968 р. в рамках всесоюзної дискусії з проблем абсолютизму з'явилася стаття А.Н. Чистозвонова, в якій була зроблена спроба підвести підсумки вивчення генезису абсолютизму у країнах Європи, в тому числі і в Росії. Їм запропоновано наступне визначення: абсолютизм- це політична надбудова пізнього феодалізму перехідного періоду, коли феодальна формація починає розкладатися під впливом розвиваються буржуазних відносин [8, с. 88–95].

Довгі роки визначення А.Н. Чистозвонова вважалося кращим; ним користувалися досить широко, але, як мені здається, без достатніх на те підстав. Передусім незрозуміло, що ж таке «політична надбудова»? Формаційний підхід до вивчення історії припускає наявність у кожній формації надбудови, складовими елементами якої, з точки зору марксистської парадигми, є держава, ідеологія, наука, культура, релігія, мистецтво та ін. Якщо ставити знак рівності між поняттями «надбудова» і «політична надбудова», то визначення

А.Н. Чистозвонова стає надто аморфним. Якщо розуміти під політичною надбудовою тільки державу та її політику, тоді визначення А.Н. Чистозвонова не містить нічого нового і його критика зводиться до критики дефініції А.Я. Авреха: в Росії абсолютизм склався раніше, ніж феодальна формація стала розкладатися, раніше, ніж з'явилися капіталістичні виробничі відносини в масовому масштабі і т.д.

Щоб подолати це протиріччя, історик Л. Павлова-Сильванського взагалі відмовлялася визнавати існування абсолютизму в Росії, вважаючи, що російське самодержавство є варіант східної деспотії [8, с. 85–89]. Дискусія 1968–1972 рр. зайшла в глухий кут, історики так і не змогли домовитися про визначення терміну «абсолютизм».

Підсумки дискусії 1968–1972 рр. з проблем абсолютизму вивчалися спеціально. Запропоновані в ході дискусії дефініції абсолютизму можна згрупувати, слідом за

М. Агіштон, таким чином:

- *Розуміння абсолютизму як форми феодальної монархії;*
- *Розуміння абсолютизму як форми монархії, еволюціонує від феодальної держави до буржуазного;*
- *Розуміння абсолютизму як форми політичної надбудови;*
- *Розуміння абсолютизму як форми феодально-кріпосної диктатури.*

Однак загальним місцем стало розуміння абсолютизму як особливого етапу в розвитку самодержавства при пануванні феодального способу виробництва, не виключає окремі елементи капіталізму [11, с. 11–15].

Отже, на основі аналізу історіографічних досліджень можна зробити висновок, що вчені так і не змогли виробити загальноприйнятих хронологічних рамок існування абсолютної монархії в Росії. Історики досить помітно розійшлися в думках при вирішенні питання про соціальну опору абсолютизму. Однак найбільш гострими були суперечки про причини виникнення і рушійні сили в розвитку російського абсолютизму, які також не мали єдиної позиції. Ряд спільних симпозіумів радянських і зарубіжних істориків у Японії, Італії, Румунії також не дали результатів. Це змусило дослідників звернутися до теоретичного осмислення проблем абсолютної монархії.

З позицій сьогодення видно, що дискусія про природу російського самодержавства носила багато в чому схоластичний характер і часто зводилася до коментування висловлень Маркса, Енгельса і Леніна (часто досить неоднозначних і суперечливих) по даному питанню. На жаль, вчені спочатку були змушені діяти у вузьких рамках пануючої ідеології і тому обговорення часто зводилося до того, хто виявить більшу ерудицію й спритність в оперуванні цитатами з робіт класиків марксизму. Зрозуміло, їх (класиків) думка вважалося істиною в останній інстанції.

Список використаної літератури:

1. Абсолютизм в России (XVII – XVIII). Сб. статей. – М., 1964.
2. Аврех А. Я. Русский абсолютизм и его роль в утверждении капитализма в России // История СССР. – 1968. – № 2. – С. 82–104.
3. Алексеев С. С. Государство и право. – М., 2001.
4. Альшиц Д.Н. Начало самодержавия в России. Государство Ивана Грозного. – М., 1988.
5. Анисимов Е.В. Время петровских реформ. – Л.: Лениздат, 1989.
6. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991.

7. Демидова Н.Ф. Бюрократизация государственного аппарата абсолютизма в XVII–XVIII веках // Абсолютизм в России (сборник статей) – М., 1963;
8. Ештокин С.А. Абсолютизм в России (1725–1825 гг.). – М.: Рос. заоч. ин-т текст. и лег. пром-сти, 2001. – 155 с.
9. Захаров В.Ю. Абсолютизм и самодержавие: соотношение понятий // Знание. Понимание. Умение: История. – 2008. – № 6.
10. Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 52–68.
11. Мавродин В.В. Рождение новой России (сборник). – Л.: ЛГУ, 1988.
12. Маньков А.Г. Статистика и динамика законодательных актов России второй половины XVII в: (О некоторых особенностях становления абсолютизма) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1989. – Вып. 20. – С. 175–187.
13. Медушевский А.Н. Утверждение абсолютизма в России: сравнит. ист. исслед. – М.: Текст, 1994. – 317 с.
14. Никитин А. Ф. Основы права. – М, 2007.
15. Овчинников Р.В. Манифесты и указы Е. Пугачева. – М., 1980.
16. Омельченко О.А Становление абсолютной монархии в России. – М., 1986. – 93с.
17. Павленко Н.И. Екатерина Великая. – М.: Наука, 1999.
18. Павленко Н. И. К вопросу об особенностях абсолютизма в России // История СССР. – 1970. – № 4.
19. Павленко Н. И. Петр I и его время. – М., 1989. – С. 118.
20. Павлова-Сильванская М.П. К вопросу об особенностях абсолютизма в России // История СССР. – 1969. – № 6. – С. 217–234.
21. Сорокин Ю.А. Российский абсолютизм в последний трети XVIII в. – Омск: ОмГУ, 1999. – 320 с.
22. Степашенко Л.А., Софроненко К.А. Государственный строй в России в первой четверти XVIII века. – М.: Наука, 1973.
23. Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М., 1997.
24. Титов Ю.Ю. Абсолютизм в России // Советское государство и право. – 1973. – № 1.
25. Троицкий С.М. О некоторых спорных вопросах истории абсолютизма в России // История СССР. – 1969. – № 3. – С. 130–149.

О.Г. Білоненко, студент IV курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: С.О. Кириленко, старший викладач кафедри історії України та
політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ

Величезна товща років відділяє нас від епохи Олександра Невського. Людям нашого часу знаменитий князь відомий більше за історичними романами, белетризованими життєписами, картинами Г. Семирадського, М. Рєріха, П. Коріна, кінофільму С. Ейзенштейна. Однак повна наукова біографія Олександра Невського досі не написана. І написати її важко. Справа в тому, що прижиттєвих свідчень діяльності Олександра Невського збереглося зовсім мало, а посмертні його характеристики лаконічні, неповні, наповнені різного роду похибками і неточностями. У 2008 році Олександра Невського, згідно опитування населення, визнано символом Росії. Тому інтерес до особистості святого благовірного князя Олександра Невського зберігається і в наші дні.

Відомості про його життя і діяльності, зафіксовані пам'ятками писемності, скупі, але в більшості своїй складені свідками і очевидцями подій, тому вони з цікавістю знову і знову переглядаються як фахівцями, так і масовим читачем. Кожен дослідник життя і діяльності цієї постаті намагався подати свою концепцію історичного бачення минулого, не гребуючи навіть різного роду компіляціями та гіперболізацією подій, зовсім не спираючись на джерельну базу даного періоду. Звичайно ці міфи виконали свою роль, але разом з тим вкрай заплутали історію Росії XIII століття. І

щоб розібратися в ній, нам доведеться спиратися лише на достовірні джерела і очевидні логічні міркування.

В хронології досліджень святого в історичному часі можна виділити кілька етапів:

- XIII–XIV століття – новгородсько-володимирський етап,
- XIV–XVII століття – московський етап,
- XVIII століття – 1920-ті роки – Петербурзько-європейський етап,
- 1920-і - 1990-ті роки – радянський етап,
- 1990-ті роки – до сьогодні – православно-іконологічний етап [15, с. 56].

Аналіз наукової літератури свідчить, що проблема оцінки діяльності Олександра Невського не була предметом спеціального комплексного дослідження в історіографії, а тому потребує ґрунтовної розробки і вивчення.

Першим дослідником, спробувавши пов'язати вивчення Життя Олександра Невського з літописною традицією, був В. Мансика, який спирався в значній мірі на праці А. Шахматова. Він відмічає, що тексти Життя були з'єднані з Синодальним списком, в Псковських літописах і в літописному зводі першої половини XV століття [13, с. 65]. В літописах Олександр Ярославович починає згадуватись з 1228 року. В цьому році батько його, Ярослав Всеволодович, вирушає з дружиною своєю в Переяслав Залеський, залишивши в Новгороді синів своїх, Федора та Олександра. Про одруження Олександра 1239 року повідомляє Новгородський перший літопис старшого ізводу: «Оженился князь Олександр, сын Ярослава в Торжку, на дочери Брячеслава полоцкого, укріпивши берега Шелони» [7, с. 378].

Лаврентієвський літопис повністю налаштований на прославляння князя, що було пов'язано, можливо, спочатку з веденням літописної роботи безпосередньо в колі, близькому Олександрові Ярославичу, а згодом з редагуванням в період становлення його культу.

Діяльність Олександра Невського знайшла висвітлення в «Історії Росії з найдавніших часів» В. Татищева. Проте використання при розповіді про Олександра лише пізніх літописних зводів не дозволило історикові виявити численні дублювання і помилки, що були в Ніконовському літописі, і вони перейшли з цього пам'ятника в його працю. Часом В. Татищев просто переказував своє джерело [10, с. 456].

Справу В. Татищева в описі російської історії продовжив М. Ломоносов. Він писав про Олександра Невського не багато, проте в його творах є самостійні висновки і оцінки заслуг видатного державного діяча і полководця.

Наступний крок у вивченні діяльності Олександра Невського був зроблений найбільшим дворянським істориком XVIII ст. М. Щербатовим в «Історії Росії з найдавніших часів» – першій узагальнюючій праці з російської історії. Проте історик не зміг по-справжньому оцінити військово-мистецтво князя Олександра і звертав увагу головним чином на особисту хоробрість Невського. Він перший з російських істориків зробив спробу відновити хід Льодового побоїща на основі аналізу літописів, що в основному йому вдалося. М. Щербатов відзначав, що цей князь «толь велику мав мудрість в правлінні, що не зважаючи на тодішнє розорення князівства, знайшов спосіб себе учинити поважна Татарам і страшна Німцям, Шведам і Литовцям» [14, с. 98].

Найбільш рельєфне відображення діяння Олександра Ярославича отримано в «Російській історії» М. Карамзіна. Монархічні погляди М. Карамзіна проявилися в перебільшенні влади Олександра Невського як новгородського князя [4; С.31]. Оповідання М. Карамзіна побудовано на фактах, витягнутих з численних джерел, а не на власних здогадах. Багато з цих джерел були відомі і його попередникам, але лише М. Карамзину вдалося їх більш повно і вдало узгодити з відомостями російських літописів, доречно вплести в загальну канву розповіді. Так, М. Карамзін відновив правильну послідовність подій, що відносяться до війни Пскова і Новгорода з Лівонським орденом в 1240–1242 рр. [4, с. 46].

Деякі питання, пов'язані з життям і діяльністю Олександра Невського, були розглянуті в «Історії російського народу» М. Польового, який піддав критиці «Історію» М. Карамзіна. На думку М. Польового, історія Новгорода в період князювання Невського взагалі не представляла нічого пам'ятного, перемоги на Неві і на Чудському озері не були значними, східна політика Невського зводилася лише до примирення монголів покорою, а народ, за його словами, благословляв і любив Олександра лише за одне намагання врятувати Русь [8, с. 188].

Значну увагу приділено Олександрові Ярославичу в «Російській історії» петербурзького професора М. Устрялова. Значення діянь Олександра Невського для Росії, на думку М. Устрялова, полягає в тому, що цей князь своїми перемогами над західними агресорами і умиротворенням ординських ханів зумів відстояти державність Русі і самобутність російського народу, зберегти

православну віру [11; С. 123]. Правда, цілісна біографія давньоруського князя в цій роботі відсутня, і його діяльність розглядається лише у зв'язку з історичними подіями XIII ст.

В середині XIX ст. спеціальну біографічну роботу про Олександра Невського написав професор Московського університету І. Беляєв. Подібно М. Щербатову і М. Карамзину, він вважав, що Невський проводив мирну політику по відношенню до Орди і успішно відстоював Русь від татар. Найважливішою заслугою Олександра Ярославича історик вважав те, що князь домогся особливого становища Русі по відношенню до Орди і цим «врятував народність Росії» [1, с. 26]. Однак підпорядкування фактів слов'янофільської ідеї єдності монархії і народу знижує цінність дослідження.

Помітне місце відводив князю Олександру у своїй «Історії Росії з найдавніших часів» найбільший російський історик XIX ст. С. Соловйов. Порівнюючи Олександра Невського з його сучасником, галицьким князем Данилом, С. Соловйов зазначив схожість в їх діяльності і вважав, що Олександр вів більш правильну політику по відношенню до Золотої Орди, причому «невдача дій Данилових служить найкращим поясненням постійної покори Александрової і виставляє з вигідного боку проникливість і обережність внука Всеволода III» [9, с. 364].

Відомий історик другої половини XIX ст. М. Костомаров розмістив біографію Олександра Невського у своїй популярній праці «Російська історія в життєписах її найвизначніших діячів». В цілому М. Костомаров дещо принижує роль Олександра Невського як полководця і дипломата, всю його політику по відношенню до Орди зводить до однієї лише рабської покірності. Олександр у його уявленні примітний в першу чергу вмільм використанням обставин для придушення демократичних засад і зміцнення великокнязівської влади [6, с. 285].

Олександр Невський не був залишений без уваги і в роботах В. Ключевського. Правда, в «Курсі російської історії» про Олександра написано дуже небагато.

У XIX ст. продовжувалося створення нових життєписів Невського. З робіт церковних авторів найбільш значна книга протоієрея М. Хитрова «Святий благовірний великий князь Олександр Ярославич Невський» [13, с. 126]. Це – детальна біографія знаменитого давньоруського князя, викладена в популярній формі. Історик-священик прагнув представити моральне обличчя Олександра Невського. Герой його оповіді ідеалізовано відповідно до принципів агіографії.

У російській історіографії кінця XIX – початку XX ст. зріс інтерес до джерельної тематики. В цей час вийшов ряд робіт, які не були прямо присвячені Олександру Невському, але стосувалися джерел, що містять відомості про нього: «Давньоруські житія святих як історичне джерело» В. Ключевського, «Іконографія святого і благовірного великого князя Олександра Невського» І. Шляпкіна, «Житіє Олександра Невського» В. Мансика, «Давньоруські князівські житія» М. Серебрянського.

Після революції 1917 року почався єдиний в довгій історичній пам'яті про Олександра Невського період, коли офіційна влада вважала його негативним символом. Більшовики, оголосивши війну аристократії, православному духовенству і великоруському націоналізму, прокляли князя і як правителя, і як святого, і як національного героя [14, с. 96]. По відношенню до Олександра вони діяли подвійною стратегією обмовлення і витіснення. Відкривши і конфіскувавши раку з мощами Невського в травні 1922 року, нова влада зруйнувала в Петрограді один із символічних центрів старої столиці. Одночасно вони поклали кінець плюралізму в колі культурної пам'яті і спробували нав'язати населенню свій історичний наратив [2, с. 142]. Але пам'ять про Олександра Невського залишалася жити в руській еміграції, перш за все, представників євразійської школи, що прославляли його подвиги в боротьбі з католицьким Заходом і мирну монгольську політику.

В 1937 році було реабілітована велика кількість правителів і полководців руської історії, в тому числі і Олександр Невський. Князь був використаний як антинімецький символ. Посилаючись на діяння Олександра, вони намагалися показати, що предки руських уже в XIII столітті могли успішно відбивати німецький «натиск на Схід» [14, с. 97].

Після підписання пакту Молотова-Рібентропа в 1939 році державне виробництво текстів про Олександра Невського на два роки призупинилося, але досягло чергового піку в період Великої Вітчизняної війни. Подвиги середньовічного героя мала мотивувати солдат і командирів Червоної армії до такої ж відваги в боротьбі з нацистами [14; С.98].

Після 1945 року дискурс про Невського залишався тісно пов'язаним з офіційною пам'яттю про Велику Вітчизняну війну. До 1985 року в радянському патріотичному образі Олександра Невського не відбулося суттєвих змін. Смерть Сталіна і дискусії про культ особистості вплинув лише на те, що в історіографічних нарисах про воєнні здобутки XIII століття дещо посилилася роль народних мас і дещо применшений вклад вождя.

В 1989 року мощі святого з почестями перенесені до Троїцького собору Олександрівської лаври. В пострадянській Росії три дискурси пам'яті про Олександра Невського, створені під впливом православної церкви, регіонального управління (Новгороду, Пскова, Петербурга) і федеральних властей, зображували його в якості святого і небесного покровителя, регіонального правителя і полководця.

В 80–90-і роки ХХ сторіччя як у західноєвропейській, так і російській науці знову з'явилися спроби переосмислити значення для історії Русі й, відповідно – Росії, політику князя Олександра Невського, і звести його цивільний і духовний подвиг навіть не до рядовому, типовому для князя-воїна вчинку, а до фатальної помилки, що визначила «не той» шлях розвитку середньовічної Русі.

Критичний аналіз діянь Олександра Невського даний у книзі глави англійських істориків-славістів професора Оксфордського університету Дж. Феннела «Криза середньовічної Русі 1200–1304 рр.» [12, с. 122], а також статті І. Данилевського «Один з улюблених героїв дитинства» [3, с. 81]. Легенду, тобто прославляння князя православною церквою, самодержцями й народом, спробував розвінчати І. Данилевський і представити «реального князя Олександра Ярославовича», якого йому як професійному історикові дано знати: «хитрого, властолюбного й жорстокого правителя», що «одним з перших руських князів ... у роки ординської навали зрозумів просту істину: допомагаючи Орді грабувати й гнітити свій народ, можна одержати деякі вигоди для себе» [3, с. 82]. Викладена точка зору

І. Данилевського настільки близька поглядам Дж. Феннела, і навіть багато в чому ширше її. В оцінці двох битв обоє згаданих дослідника не відрізняються один від одного: «Дві відносно дрібні перемоги, пише Дж. Феннел, – над шведами на Неві в 1240 році ... і над німецькими лицарями на льоді Чудського озера – доведені в «Житті» до епічних розмірів» [12, с. 121]. І Дж. Феннел, і І. Данилевський помітили одну малоприємну обставину: підкоряючись ханові, Олександр Невському доводилося воювати зі своїм народом.

Однією з найбільш сучасних книг є «Російська історія для дітей і юнацтва» воронезьких авторів А. Лютих і В. Тонких. Вона побудована в нетрадиційній формі: не в хронологічній, а в тематичній послідовності. Тут же малюється Олександр як «захисник віри, любитель ченців і жебраків».

Найбільш повним із розглянутих, з'явився опис Олександра Невського в книзі, із серії «Життя чудових людей», «Олександр Невський» автора В. Пашуто. Завдяки яскравому художньому опису Олександр постає перед нами не тільки, як воїн і політик, але, і як освічена людина, якій властиво сприйняття духовного – цінитель мистецтва, краси своєї батьківщини, інтересам якого він покликаний служити [13, с. 107].

Образ «святого» Олександра Невського створювався сторіччями зусиллями російських офіційних істориків та Російської Православної церкви. Однак деякі дослідники називають Олександра Невського зрадником, катом Росії і навіть «сатаною» російської історії. Практично вся європейська історична думка зводиться до того, що «...саме колабораціонізм Олександра щодо татаро-монголів, зрада ним братів Андрія та Ярослава в 1252 році стали причиною встановлення на Русі ярма Золотої Орди» [13, с. 112].

В ході проведеного аналізу історичних досліджень діяльності князя Олександра Невського можна констатувати, що образ «святого» держателя землі руської створювався сторіччями зусиллями російських офіційних істориків та Російської Православної церкви. Однак деякі дослідники називають Олександра Невського зрадником, катом Росії і навіть «сатаною» російської історії.

Вочевидь, не варто однозначно розглядати події минулих років, особливо якщо перевірка історичних джерел ускладнена. Олександр Невський – син свого непростого часу, який зовсім не орієнтувався на «загальнолюдські цінності» ХХ–ХХІ ст. Не здійснював він ніякого доленосного вибору – його самого вибирали ординські хани, а він лише виконував їх волю і використовував їх силу для вирішення своїх нагальних проблем. Не боровся він з хрестоносною агресією, а боровся з Дерптським єпископом за сфери впливу в Східній Прибалтиці і вів переговори з Папою Римським (дозволивши, судячи за наявними джерелами – вже після Льодового побоїща – будівництво кафедрального католицького храму в Пскові). І битви, які він виграв, зовсім не були «найбільшими битвами раннього середньовіччя». Але не був він і зрадником національних інтересів, хоча б тому, що цих самих інтересів, як і нації, ще не було і бути не могло на той час.

Список використаної літератури:

1. Беляев І. Д. Великий князь Олександр Ярославич Невський / / Временник Московського товариства історії і старожитностей. – М., 1849. – Кн. 4. – С. 5–27.

2. Вернадський Г. В. Два подвига Александра Невского // «Не в силе Бог, но в правде». Святой Благоверный князь Александр Невский. – М., 2007. – 214 с.
3. Данилевський І. М. Александр Невский. 3-е изд. – М.: Госполитиздат, 1944. – 298 с.
4. Карамзін М. М. Історія Держави Російської. – СПб., 1830. – Т. 4. – С. 28–49.
5. Клепинин Н. А. Святой и благоверный великий князь Александр Невский. – Париж, 1927. – 202 с. (2-е издание – М.: Стрижев, 1993. – 111 с.).
6. Костомаров М. І. Російська історія в життєписах її найвизначніших діячів. – СПб., 1912. – Т. 1. – Кн. 1. – 436 с.
7. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – СПб., 1908. – Т. 21. – ч. 1. – 596с.
8. Польовий М. А. Історія російського народу. – М., 1833. – Т. 4. – С. 182–193.
9. Соловйов С. М. Історія Росії з найдавніших часів // Твори: В 18 кн. – М., 1993. – Кн. 2., – Т. 3. – 582 с.
10. Татищев В. Н. Российская история. – Л., 1965. – Т. 5. – 456 с.
11. Устрялов Н. Г. Російська історія. – СПб., 1855. – Ч. 1. – С. 121–129.
12. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200-1304. – М., 1989. – 296 с.
13. Хитров М. І. Святий благовірний великий князь Олександр Ярославич Невський – М., 1893. – 132 с.
14. Щербатов М. М. Історія російська з найдавніших часів. – СПб., 1974. – Т. 3. – С. 90–104.
15. Янин В. Л. Новгородские посадники. – М., 2003. – 207 с.

В. Сердюк, студент III курсу, відділення з підготовки молодших спеціалістів
ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: В.В. Мушенко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри
аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

ФОРМУВАННЯ ГРОШОВО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Про те, що Київська Русь – перша українська держава, свідчить велика кількість різних джерел. Розвиток і функціонування держави великою мірою визначалися товарно-грошовими відносинами, станом внутрішньої та зовнішньої торгівлі, які, в свою чергу, залежали від ефективності та якості грошово-кредитної системи.

Сукупність цих фінансових факторів спільно з правовим їх регулюванням стимулювало появу і розвиток національної валюти у вигляді гривні, виникнення якої було об'єктивною необхідністю.

Актуальним проблемам зародження та розвитку фінансових відносин та фінансово-правової науки в древні часи. Зокрема в епоху Київської Русі, присвячено ряд праць вітчизняних науковців у галузі історії, економіки, фінансів, та фінансового права; серед них: В. Ключевський, Т. Коломосьць, М.Кучерявенко, О.Коваленко, Н. Музика-Стефанчук, Н. Титова, Л. Буряк, О. Семчик, Н. Сетрович, В. Чернадчук та ін.

Метою даної статті є спроба здійснення аналізу процесу створення і впровадження гривні та формування грошово-банківської системи Київської Русі, як зародження фінансово-правової науки, яка набула розвитку і вдосконалення в теперішній час.

Отже, в основі грошової системи Київської Русі лежала гривня. Її назва, як вважають дослідники, походить від прикраси із золота чи срібла у вигляді обруча, яку носили на шиї (на загривку). За іншою версією, гривня спершу означала голову худоби (гриву), що виконувала роль еквівалента в процесі обміну. Ця версія не позбавлена сенсу, адже вона акцентує увагу на генетичності розвитку грошової одиниці, в ролі якої тривалий час виступала худоба. Перехід від натуральних грошей до карбованих грошових одиниць був закономірним та об'єктивним процесом, що відбувався не тільки в Давній Україні, а й інших країнах.

Гривня мала кілька значень. Лічильна гривня становила певну кількість монет, вагова (гривня срібла) містила точну вагу срібла, а монетна була конкретним зливком срібла певної встановленої форми і ваги.

Аналіз Руської Правди дозволив дослідникам зробити висновок, що в X–XI ст. вага гривні залежала від ваги арабського дирхема, який називався куною і важив 2,73 г. [1].

Після припинення недовгочасного карбування давньоукраїнських монет (златників і срібляників) та скорочення надходження закордонних монет грошима у Київській Русі служили великі нерозмінні зливки – монетні гривні. Сировиною для їх виготовлення були чужоземні монети. Згодом, коли ввезення останніх на територію Київської Русі припинилося, почався «без монетний» період. У той час коли дрібну торгівлю обслуговували завезені в минулому чужоземні монети, шиферні прясла, скляні намистини, ножі, цвяхи, шкури тварин, основними засобами платежу й накопичення стали саме гривні – зливки срібла [1].

Відомо кілька типів гривень, названих за місцем їхнього виготовлення чи знахідок, серед яких є київські, новгородські, чернігівські, литовські, татарські.

Наприклад, Київські гривні перебували в обігу від кінця XI до XIII ст.. Названі так за місцем їхнього виготовлення, ці зливки мали шестикутну форму і важили 161–163 г. Дослідники вважають, що ця вага була пов'язана з візантійською ваговою одиницею літрою (327,5) і становила її половину. Київські гривні були найбільш поширеними на території Південної та Південно-Західної Русі. Гривня всіх типів відливалась у відкритих формах. Ознакою цього для київських злиwkів був невеликий горбик на лицевому боці. Крім того, гривня була вкрита невеликими тріснутими пухирцями, що свідчить про вигоряння під час плавлення домішок у сріблі.

У наступних століттях на українських землях гривня використовувалась як вагово-лічильна одиниця.

Зауважити, що за часів Київської Русі змінювалася також назва грошей як економічної категорії. Цікавим у цьому напрямку є дослідження історика В.О. Ключевського. Він писав, що найдавнішим терміном, який означав на наших землях знаряддя обміну, був скот, себто худоба.

У XI–XII ст. «скот» заступив інший термін – куни. Ними називалися дорогі хутра куниць, лисиць, горностаїв та ін. У Давній Україні, як уже відзначалося, дорогі хутра служили обмінними засобами, тобто були грошима. Ними також сплачували данину князям або стороннім завойовникам [2].

Звичайно, виступаючи в ролі грошей, купи зберігали значення і дорогого хутра. За всіма відомими пам'ятками куни належали до надзвичайно далекого періоду вітчизняного грошового обігу. Вони, звісно, не могли бути досконалим грошовим знаком, бо, як зауважив один із проповідників Київської Русі, куни, як хутро, з'їдає міль. Стійкішими і тривалішими грішми були золоті й срібні монети.

Отже, грошово-монетна система Давньої України була доволі складною та динамічною. Вона відповідала тогочасним потребам товарно-грошового обігу, економічним цінностям і уявленням населення, яке нерідко більше довіряло традиційним хутовим засобам оцінки та обміну, ніж металевим монетам. З цим було пов'язане мінливе співвідношення різних монетних одиниць у товарно-грошовому обігу, що поступово звільнявся від натурально-монетного вигляду.

Виникненню національної грошової одиниці в Давній Україні сприяли два моменти: по-перше, виснаження родовищ срібла в арабських країнах, що вплинуло на зменшення можливостей випуску монет та їх відповідне знецінення, по-друге, глибокі економічні, політичні та культурні зміни в Київській Русі, чия державність утверджувалася разом із розвитком економіки, функціонування якої пов'язане з якістю грошової системи. У цьому контексті дослідники відзначають позитивну роль прийняття християнства, яке зміцнювало владу князів, сприяло встановленню глибших і міцніших зв'язків із світом візантійської культури і культури Заходу. Усім попереднім розвитком Україна-Русь була підготовлена до прийняття і освоєння в організованому порядку писемної грамоти як основи культури християнського світу, приєднуючись до його літературної спадщини. Вона була готова творити власні цінності, серед яких важливе місце посідав випуск власних грошей.

На тлі могутнього припливу та обігу срібної арабської монети внесок Київської Русі у грошовий обіг Східної Європи був скромним, але порівняно з кількістю монет її сусідів він виглядав доволі переконливим. Та чи не найголовніше те, що випуск власної монети був необхідним і потрібним. Дослідники пов'язують його з перемогою Володимира Великого над Візантією, одруженням з імператорською сестрою, прийняттям християнства та значною політичною роллю, яку відіграла в той час на європейській арені Київська Русь.

Золото канонізувало богів нової віри, а тому на монетах було зображено Ісуса Христа. Головне божество нового пантеону з книгою свого закону в лівій руці, але без нижньої частини тіла й ніг – таким був зовнішній вигляд монети, що його майстер копіював із малюнків у перших храмах Києва. Доповнювала зображення легенда, яка вмішувала напис «ІСУС ХРИСТОС» [3].

Невідомо, як називалися монети, карбовані руськими князями. У нумізматиці залежно від матеріалу виготовлення вони дістали назву «златники» та «срібляники».

Златники важили приблизно 4,2 г, від чого пішла назва руської вагової одиниці золотника (4,266 г). Виготовлялися золоті монети з високопробного золота, яке точно відповідало візантійським солідам.

Подальші монети Володимира Великого (II–IV типи) з'явилися близько 1012 р. на честь чергового шлюбу князя. Основною відмінністю цих монет від попередніх було зображення на реверсі не Ісуса Христа, а тризуба. Карбувалися вони не довше двох років.

Наступним у хронологічній послідовності емітував власну монету Ярослав Мудрий. Перебуваючи намісником у Новгороді, 1014 р. він вирішив здобути незалежність від Києва; одним із кроків у цьому напрямку стало карбування срібляників. Іншою причиною дослідники називають необхідність оплати найманцям-варягам певної суми для оборони перед батьком Володимиром Великим.

Згодом на монетах з'явилися зображення св. Петра – покровителя Святополка та легенда з іменем Петрос. Монети з іменем Петор містили зображення великого князя на троні. То були останні монети Київської Русі.

Монета Київської Русі – цінне джерело вивчення економіки та економічної думки тогочасної доби. Це – мистецький, ремісничий, духовний скарб нашого минулого, на якого повинно спертися українське сьогодення.

На українських землях ще до виникнення державного утворення під назвою Київська Русь були розвинені торгівля та обмін, які обслуговувалися товарними та іноземними монетними грошиками. До середини X ст. в обігу перебували арабські монети – куфічні дирхеми, які дали назву руській грошовій одиниці ногаті. Основною причиною припинення їхнього надходження на Русь стала криза срібла на Сході. Крім арабських, на ринках Київської Русі оберталися візантійські соліди та міліарисії, які стали взірцем і сировиною для виготовлення перших українських монет. Але вже наступного століття їх надходження припинилося, що пояснюється погіршенням їхньої якості та воєнними діями.

Грошова система Київської Русі була заснована із введенням гривні. Саме тоді почала зароджуватись державна фінансова система та разом із системою почало розвиватись її державне регулювання, тобто фінансове право. Фінансово-правова наука періоду Київської Русі регулювала як обмінний механізм різних грошово-лічильних систем: зв'язок грошей з використанням у їхній ролі худоби, шкурок куніць та інших пушних тварин; а також класифікацію фінансів, через існування трьох значень гривні: вагова, лічильна та монетна.

Список використаної літератури:

1. Бандурка О.М. Фінансове право: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / О.М. Бандурка. – Х. – 2008. – 198 с.
2. Безгубенко Л.М. Фінансова наука і практика періоду трансформації / Л.М. Безгубенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 15.
3. Бекерська Д.А. Фінансове право: навч. посіб. / Д.А. Бекерська, Л.К. Воронова. – К.: Вентурі, 1998. – 383 с.

Я.П. Борисюк, студентка IV курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.В. Крупенко, асистент кафедри історії України та політології
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ЕТНІЧНА СТРУКТУРА МІСТА НІЖИНА У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (60-ТІ РР. XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.)

Україна є багатонаціональною країною, у якій проживають представники різних етнічних груп. Тому будь-які політичні, соціальні процеси неодмінно впливають на ті чи інші аспекти національного життя. Геополітичне положення сучасних українських територій та особливості їх історичного розвитку зробили кожен регіон неповторним та своєрідним.

Сьогодні зростає інтерес до досвіду минулого, зокрема до питань етнічної структури населення міст, джерел формування соціальної структури та її особливостей. Для уникнення міжнаціональних та міжрелігійних протистоянь вивчення цих питань залишається актуальним у будь-який період, особливо на сучасному етапі. Це зумовлює вибір дослідником даної теми.

Незважаючи на актуальність і наукове значення проблематики, вона досі не отримала належного висвітлення ні в зарубіжній, ні у вітчизняній історичній науці. В історіографії відсутні узагальнюючі й комплексні праці. Найчастіше вчені звертаються до вивчення загальної соціальної або етнічної історії певного регіону.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі широкої джерельної бази дати комплексну характеристику етнічної структури міста Ніжина у період модернізаційних змін другої половини XIX ст.

За даними першого перепису населення Російської імперії 1897 року домінуючим етносом був український. У Ніжині малороси склали майже 70 % від загальної кількості жителів, що дорівнювало 21 тис. 733 чоловікам [3]. Другу за чисельністю групу становили євреї. Перші згадки про їх появу на території Чернігівської губернії відносяться до литовсько-польської доби, коли за Деулінським перемир'ям (1618) вона перейшла від Росії до Польщі. З цього часу, незважаючи на складні умови, чисельність єврейського населення поступово збільшувалась. Зокрема, у 1862 році їх нараховувалося 2128 (1082 чоловіків та 1046 жінок), що становило 11,92 %, а вже на 1884 рік зростає чисельність до 11188 осіб (відповідно 5559 чоловіків та 5629 жінок) або 23,28 % [2; с. 239, 246]. На кінець XIX ст. загальна кількість євреїв у Ніжині зросла до 7630 осіб. У цілому, на початок XX ст. прослідковується динаміка щодо змін усіх етнічних спільнот, що пояснюється зміною урядової політики та інших суб'єктивних і об'єктивних чинників.

Події Першої Світової війни внесли свої корективи в соціоетнічну структуру всіх українських губерній. Зокрема, історик А. Морозова говорить про зростання населення по всій Чернігівській губернії протягом 1914–1915 рр. Дещо іншу думку з цієї проблеми висловлює дослідник М. Мень. Він вважає, що за період із 1897 по 1917 рік відбулося скорочення жителів. Як бачимо, питання щодо чисельності та динаміки населення у визначений час залишається на сьогодні складним і неоднозначним, що потребує від дослідника уважного прочитання документів та їх ретельного аналізу.

Кількість росіян у II пол. XIX ст. по всій Чернігівській губернії була доволі значною. Зокрема, у Ніжині їх нараховувалося 2366 осіб, що переважно склали чиновницький апарат управління. Протягом кінця XIX – поч. XX ст. спостерігається загальна тенденція до їх збільшення.

Серед етнічних меншин Ніжина добре організованою була грецька громада. Найдокладнішу працю про ніжинських греків залишив Михайло Мелентійович Плохинський у своїх «Иноземцах в старой Малороссии», перший нарис якої присвячено в основному ніжинським грекам.

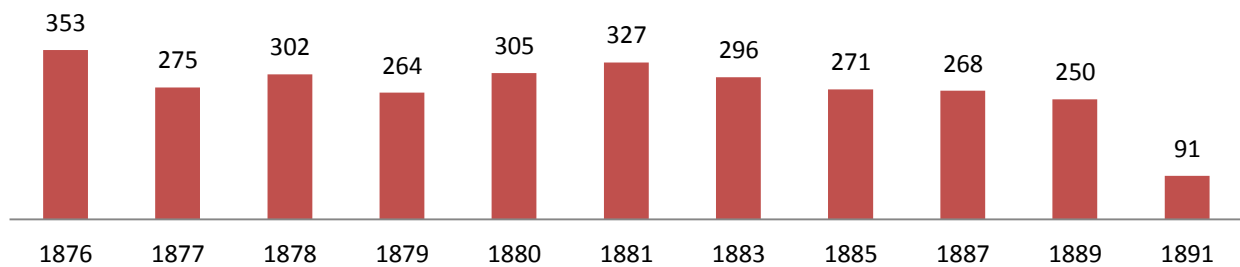
Появу греків в Україні він ставить у зв'язок з подорожами до Москви грецького духовенства, з яким їздили й купці, а також із занепадом торгівлі та промисловості після козацького повстання. Це й примусило Богдана Хмельницького звернути увагу на людей з-за кордону, що вміли привозити товари навіть під час воєнних заворушень. Звідси витоки першого універсалу гетьмана, що бажав «прихотить грековъ купцовъ», щоб «въ сторону нашу з разными товарами прыежджаючи, выгодою людемъ были» [6; с. 33].

Початок занепаду грецької колонії в Ніжині Плохинський відносить на кінець XVIII – поч. XIX ст., коли на півдні з'явилися нові центри і вона «продолжаєт свое существование, какъ тень минувшей славы» [7; с. 34]. Але наперекір тому він далі розповідає про новий приплив членів на початку XIX ст. під впливом нових пільг, вільної видачі паспортів для виїзду за кордон, зрівняння греків із купцями 2-ої гільдії. Проте автор так розв'язує цю суперечність: греки осідали на проживання в Ніжині, але потім заводили свої контори в Одесі, Таганрозі, Севастополі та інших південних містах, куди і самі переходили, як у центри промислові, адміністративні, культурно-освітні. «Тому року 1846 ми бачимо, що до Ніжинського грецького братства приписано 987 чоловіків та 804 жінки, але присутніх у Ніжині було 104 та 95 осіб відповідно: решта перебувала в інших містах» [8; с. 35].

Динаміку зміни чисельності греків можна прослідкувати на основі «Книг реєстрації паспортів і свідоцтв, які видавалися грекам». Для цього періоду характерним є те, що протягом майже всього періоду спостерігається певна стабільність, тільки наприкінці змінюється кількість населення, що пов'язане із занепадом грецької громади в місті [9–19].

Динаміка зміни кількості видачі паспортів та свідоцтв членам грецької громади протягом 1876-1891рр.

На кінець XIX століття греки як і інші етноси асимілювалися із місцевим населенням. Ось як про це говориться у джерелах: «Гарний переказ, та віриться насилу. Чи давно здається була в загальному вжитку «Російська географія» Зябловського? А як з того часу багато перемінилось!» В тій географії сказано, що Ніжин, нарочисто знамените місто, населене греками, і веде велику торгівлю з Туреччиною, але ні того, ні іншого давно вже немає. Всі так звані греки уже не вмюють говорити по-грецьки, але говорять прекрасно по-малоросійськи, як справжні хохли. В грецькій церкві служба проводиться на слов'янській мові, – тільки вціліли ще два старих грецьких дячки, які слабким стареньким голосом на слов'янське привітання відповідають «киріе елейсон» [4; с. 208–209].

Сторожевський в своїй замітці про ніжинських греків згадує: «близько сотні їх було, більшою частиною ремісників, незначних торгашів, лавочників і бідняків, які живуть за рахунок громади і її подаванням, складають ніжинську грецьку громаду в його теперішньому місцевому складі» [5; с. 209]. Надалі автор зазначає, що окремо від громади, без всяких з нею зв'язків і приватних, і суспільних, стоять декілька облич грецького походження, різко відрізняються і освітою і суспільною повагою, і жалують про упадок славної і корисної їх корпорації. Ось саме ці окремо проживаючі греки скоріше за все і є ті 82 власника, про яких згадує Домонтович [1].

Перебування поляків у місті було обумовлено історично у зв'язку з перебуванням українських земель у складі Речі Посполитої. Їх відсоток протягом усього періоду розвитку був незначний. Загальна кількість їх становила близько 1 %.

Цікавим на сьогодні залишається питання щодо характеристики малочисельних етносів, які мешкали у місті Ніжині. Відомо, що перші згадки про асирійське населення вперше відносяться до 1915 року, коли тисячі родин під час російсько-турецької війни масово емігрували з окупованих територій та тих земель, на яких відбувалися воєнні дії.

Історію проживання німецьких колоністів у даному регіоні також важко дослідити, оскільки їхня кількість була незначною. Вони не мали ні своєї громади, ні представників у владних структурах, що не дозволяє досліднику достовірно говорити про життя цього етносу.

У цілому, можна говорити про те, що проблема етнічної історії міста Ніжина у другій половині XIX – на початку XX ст. залишається на сьогодні актуальною і дискусійною. На основі різноманітних джерел (історичних документів, законодавчих актів, статистично-демографічних відомостей) можна скласти доволі цілісне уявлення про кількісний, соціальний склад різних етнічних груп, їх буденне життя у минулому. Однак, відтворити точну картину доволі важко, оскільки про окремі народи інформації залишилося мало. В першу чергу, мова йде про циган, сербів, татар, німців, асирійців. У цьому контексті цікавим залишається питання щодо взаємовідносин між українцями та іншими народностями, що визначає перспективність проблематики.

Список використаної літератури:

1. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния / Составил Генерального Штаба подполковник М. А. Домонтович. — СПб. Печатано в типографии Ф. Персона. 1865 г. – 484с.
2. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2009. – 278 с.

3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел под редакцией Н. А. Тройницкого. Т.48: Черниговская губерния. – Спб., 1905. – 342 с.
4. Плохинский М.М. Иноземцы в старой Малороссии. Ч. 1. Греки, цыгане, грузины // Труды XII Археол. съезда в Харькове. – 1902. – Т. Н–М., 1905. – С.208–209.
5. Там само. – С. 208.
6. Харлампович К. В. Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні. – Ніжин: ТОВ «Ферокол», 2011. – 380 с.; іл. – С. 33.
7. Там само. – С. 34.
8. Там само. – С. 35.
9. Чернігівський обласний державний архів (надалі ЧОДА), фонд № 340, опис № 1, справа № 1556.
10. ЧОДА фонд № 340, опис № 1, справа № 1556.
11. ЧОДА фонд № 340, опис № 1, справа № 1566.
12. ЧОДА фонд № 340, опис № 1, справа № 1574.
13. ЧОДА фонд № 340, опис № 1, справа № 1594.
14. ЧОДА фонд № 340, опис № 1, справа № 1600.
15. ЧОДА фонд № 340, опис № 1, справа № 1615.
16. ЧОДА фонд № 340, опис № 1, справа № 1626.
17. ЧОДА фонд № 340, опис № 1, справа № 1639.
18. ЧОДА фонд № 340, опис № 1, справа № 1650.
19. ЧОДА фонд № 340, опис № 1, справа № 1669.

Г.Г. Сенько, студентка I курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ВПЛИВ ДЕМОКРАТІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У час побудови правової держави в Україні, розвитку громадських інститутів, ми все частіше звертаємося до історії розвитку демократичних процесів на теренах нашої країни. Серед історичних періодів найвагомішою часткою є етап козацтва, який можна вважати одною із найперших в історії середньовіччя спробою втілення демократії у життя, яка істотно вплинула на менталітет нації, систему цінностей, соціальних, державно-політичних, національних та конфесійних уявлень про ідеали правди, справедливості, гідності. Недаремно сучасні українці з любов'ю та захопливістю обертаються на своє минуле, бо без козацької доби не існувало б сучасної незалежної України. Без відродження козацького духу, гідності та патріотизму неможлива побудова демократичної держави.

В останній час багато істориків звертаються до часів козацької доби. О. Субтельний, Ю.А. Мицик, В.С. Власов, Д.І. Яворницький, М. Тараненко, С. Болтівець та інші розглядають козацькі часи як найдемократичніший та гідний період української історії. Всі вони говорять про традиції, життя, побут козаків, перебіг подій. Але до цього часу ніхто з науковців не звертав увагу на вплив демократичних традицій козацького періоду на процес розбудови демократичних засад в Україні.

Тому метою нашої роботи ми визначили показати поширення козацьких принципів на сучасність та відродження самого козацтва в нашій державі.

У зв'язку із визначеною темою ми ставимо перед собою такі задачі: проаналізувати форми демократії у запорізьких козаків, та їх подальший розвиток; визначити етапи встановлення та зміни народовладдя в історії нашої держави в період XV–XVII століть; виявити зв'язок сучасних форм, методів і засобів політичного життя з традиційними засадами української демократії.

Структура нашої статті буде в деякій мірі незвичною. Ми пропонуємо розглядати історичні події та порівнювати їх із сучасними діями політикуму в період створення незалежної держави України та розбудови демократії.

Джерела по темі українського козацтва чітко стверджують, що основою появи козацького руху був соціальний протест українського люду проти феодального нелюдського гніту, головним чином польських панів. Войовничі та волелюбні представники з українських селян і міщан не бажали миритися з феодально-кріпосницьким та іноземним пануванням. Адже більшість українських земель була загарбана чужоземцями вже із середини XVI ст.: польськими, литовськими та угорськими феодалами. На півдні, як і на південному сході селяни жили під загрозою постійних грабіжницьких нападів турецько-татарських військ. Султанська імперія, одна з наймогутніших у тогочасному світі, утвердилася на Чорному морі й Балканах, заволоділа гирлами Дунаю, Дніпра, Дністра та Дону, спрямовувала свої завойовницькі дії на підкорення України, Білорусії та Польщі. Ішлося про те, бути чи не бути українській нації.

В період 90-х років на території України була схожа ситуація, як і в період Козаччини, тому народ, який проживав на українських землях усвідомлював потребу та нагальність змін і шукав можливі шляхи трансформації держави, аби принаймні свого місця у цьому процесі. Мова, як і в давні часи йшла про соціальний протест і про те, бути чи не бути українській нації. Розпочався новий етап – етап загальнодемократичної революції, в ході якої юридично ліквідовано компартійну систему, припинив існування «непорушній» Союз РСР. Розпочався незворотний процес об'єктивної суверенізації республік, який М. Горбачов з гіркою іронією назвав «парадом суверенітетів». Однак це був не парад, а природний рух народів до волі, прагнення утворити свої суверенні держави.

Позачергова сесія Верховної Ради України 24 серпня 1991 р. розглянула надзвичайно важливе для долі народу питання: про політичну ситуацію в республіці й заходи, які необхідно вжити для недопущення можливості повторення подібних дій у майбутньому. Сесія прийняла історичний документ – Акт проголошення незалежності України, в якому підкреслювалося в тому числі, що «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, ...Верховна Рада ... урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України» [1]. Але проголосити незалежну державу було замало, необхідно було побудувати демократію на її теренах.

Деякі спрощені риси демократичної республіки вже були притаманні Війську Запорозькому Низовому. У цьому державному утворенні панувала формальна рівність між усіма козаками, не існувало феодальної власності на землю і кріпацтва; усі органи управління були виборними, їх діяльність контролювалася колом – Січовою радою. Сам обряд обрання старшини свідчив про глибоко вкорінений демократизм, як і характер громадських взаємин козацької спільноти про розвиток громадської свідомості більшості козаків. Міжстанові бар'єри були вельми еластичні, тож утвердилася фактично всестанова рівність з розподілом функціональних обов'язків станів без законодавчого закріплення привілеїв будь-якого з них. Разом з частковою виборністю козацьких владних інститутів це надавало козацькій державі стихійно-демократичного характеру.

Подібне відбувалося та відбувається і в сучасній Україні. Хотілося б звернути увагу, що в Декларації про державний суверенітет, що був прийнятий 16 липня 1990 року зазначалося, що Українська держава «забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин» [2]. Це явно свідчить про використання давніх демократичних засад часів козацтва, які впливають на сучасну політику. А під час прийняття Конституції України 28 червня 1996 року рівність всіх громадян була закріплена у II розділі Основного закону держави.

Але можна зауважити, що запорожці керувалися не законами, а давніми нормами і традиціями – старим військовим звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом. Використовували принцип ухвалення рішень не більшістю, а методом загальної згоди. Водночас отаман мав у своїх руках військову, адміністративну, судову та духовну владу в мирний час. Під час військових дій наділявся абсолютною владою над усіма козаками.

Козацькій державі вдавалося поєднати два мало поєднувані принципи: народовладдя і військову строгу централізацію. Влада повинна бути організована на конституційній виборній основі; гетьман ставав главою усього народу (а не тільки козацтва) і відповідальним перед ним. Верхівку владних структур становила генеральна старшина. Але козацький демократизм виявився недовгим. Козацька старшина прагнула вільностей, привілеїв та свободи польської шляхти, що зумовило закріпачення селян і зазіхання на права міщан. В національно-релігійній сфері політика гетьманської держави була зовсім недемократичною. Захищаючи права православного люду, козацька влада припиняла людей іншої релігії та інших переконань. Гетьманщина реалізовувала принципи вузько

станової «козацько-старшинської» демократії, яка не враховувала і не захищала інтересів ширших верств українського народу, а лише інтереси верхівки козацтва.

Поширюється інститут полкової влади, яка стосовно гетьманської влади поступово зміцнювалася і водночас придушувала елементи народовладдя. Це розхитувало інституційні основи суспільного устрою України, послабило козацьку демократію. А з часом, в останній чверті XVII ст., закінчилося поразкою козацьких традицій та капітуляцією української старшини перед Москвою.

Козацькі демократичні республіканські традиції не зникли. Відомо всім, що через деякий час, на зламі століть, вони нагадали про себе документом – «Конституцією прав і свобод Запорозького Війська», що була укладена 5 квітня 1710 р. між новообраним гетьманом України Пилипом Орликом і його виборцями та запорозькими козаками. Конституція Пилипа Орлика віддзеркалювала сприйнятливність української старшинської еліти до європейської ліберальної думки, засвідчував усвідомлення необхідності політичної і національної незалежності та прийняття власних державних актів.

Звісно, у межах однієї статті ми не можемо всебічно розглянути вплив демократичних засад козацтва на сучасну українську демократію, але ми показали на прикладі декількох принципах народовладдя, що Україна має значні історичні корені в розвитку демократії. І це безумовно впливає на менталітет українського народу та його представників у політиці. Вам може здаватися, що все це, про що ми говорили має умовний характер, так як демократія розвивалася у всьому світі, а не тільки в українських козаків. Але не принижуючі ролі інших народів, ми повинні зазначити, що демократичні традиції народу України з'явилися першими ластівками в історії Західної, Центральної та Східної Європи. І безумовно вони мають більший вплив на сучасний стан нашої Батьківщини, ніж традиції всіх інших народів, взяті разом.

У народній пам'яті Запорозька Січ залишається не просто оригінальним суспільним витвором військового характеру. Для українця січ – це возвеличуючи духовне явище національної самосвідомості, хвилююча сторінка історичного буття.

Список використаної літератури:

1. Акт проголошення незалежності України від 24.09.1991 р.
2. Декларація про державний суверенітет від 16.07.1990 р.
3. Мицик Ю.А., Власов В.С.; Історія України з найдавніших часів до кінця XVI ст. Частина I. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 206 с.
4. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
5. Тараненко М., Болтівець С. Українознавство: [посібник] – К.: КМУВ, 1996.
6. Яворницький Д.І. З української старовини: [Альбом]. – Київ.: Мистецтво, 1991. – 316 с.

М.Є. Субботін, студент III курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

СМЕРТНА КАРА ЯК ВИЩА МІРА ПОКАРАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОВОМУ ПРОСТОРІ

В історичній та правовій науці традиційно смертна кара походить від кровної помсти. Більшість дослідників зазначають, що обов'язок помсти покладалася не тільки на чоловічу частину населення, а й на жіночу частину роду. Аргументом цього є уривки з Повісті Временних Літ, де намагалася помститися Володимир за смерть батька і братів його перша дружина, полоцька княжна, Рогніда. За смерть чоловіка Ігоря мстилася дружина Ольга яка потім стала княжною.

Загалом карне право князівського періоду пройшло певну еволюцію від приватного карного права (коли реакція на злочин і судочинство належала самому скривдженому, який мав право помсти та викупів) до публічного права і державного судочинства у вигляді державних кар та їх комбінацій. Слід відзначити й те, що об'єктом і суб'єктом злочину визнавалися лише вільні люди.

Кардинально ситуація змінилася з прийняттям християнства. Причому ця зміна не на користь звинувачених у князівському суді злочинців. М. Владімірський-Буданов, посилаючись на

Лаврентіївський літопис за 996 р., вказує, що «коли Володимир увів було, за порадою єпископів, замість вир (штраф) смертну кару, то дума боярська наполягла на відновленні вир на тій єдиній підставі: «оже вира, то на оружии и на коних буди», тобто вира дає засоби набувати зброю і коней. Немає сумніву, – продовжує учений, – що один з головних видів потоку – обернення злочинців у рабство князеві – виник також з розрахунків економічних» [1, с. 324].

У Руській правді Ярослава Мудрого можна зустріти уже дещо іншу систему покарання. Якщо лише родичі убитого не наполягають на кровній помсті (а її ще потрібно здійснити власними силами) і навідріз відмовляються від викупу, сплачуваного злочинцем, то цей же злочинець уже наступного дня після сплати визначеної пені користується усіма благами вільного життя.

Мабуть це й викуп злочинів пояснюється тим, що з поширенням християнства, Ярослав не хотів брати « гріх на душу».

У «Повчанні дітям» Володимира Мономаха міститься його пряма вказівка своїм нащадкам повністю, відмовитися від смертної кари: «Ни права, ни крива не убивайте, ни повельвайте убити его; аще будеть повинень смерти, а душа не погубляйте никаго яже хрестьяны» (Ні правого, ні винного не вбивайте і не веліть убити його; якщо й буде повинен смерті, то не губіть жодної християнської душі) [2, с. 52–53].

Відсутність смертної кари в переліку покарань жодною мірою не означала безумовної відмови властей від застосування цього радикального і діючого інструменту регулювання суспільних відносин. Так, син київського князя Ізяслав Мстислав у середині квітня 1069 р. «порубав (стратив) киян, що висікли були [з поруба] Всеслава числом сімдесят чоловік, а других осліпили, а інших він без вини погубив, не вчинивши дізнання» [3, с. 106].

Що ж стосується подальшого періоду, то зміцнення абсолютистських тенденцій в Московському князівстві (згодом – Царстві) стало поштовхом до частішого застосування смертної кари. Той же М. Владімірський-Буданов вказує, що «смертна кара, якій опиралися кращі князі земського періоду, в московську епоху отримала величезне застосування. Проте, до судебників і в судебниках вона призначалася лише за найвищі кримінальні злочини: зраду, вбивство пана рабом, крамолу, підлог і святотатство. Інші ж злочини вели до неї лише за припущення про не виправність злочинця, тобто при «лихованному» обшуку чи рецидиві. Сфера її застосування набагато ширша: вона належить за богохульство і спокутування, за всі політичні злочини та участь в них, за складення фальшивих актів, роблення фальшивої монети, за зумисне убивство в деяких випадках (на державному дворі, в поході, в присутності суду), за згвалтування жінки, за підпал» [1, с. 359].

Кількість смертних вироків різко зросла з появою на політичній арені Петра I. Так за кількістю застосування за злочини усіх розрядів смертна кара займала перше місце. Військовий устав увів нові кваліфіковані види її: колесування (за зраду, отруєння, батьковбивство, грабунок), четвертування (за образу Величності дією) та аркебузування (розстріл) [1, с. 370].

Під впливом російського царату радикалізувалось й українське кримінальне право Гетьманщини. Криваві покарання за державні злочини, що загалом зрозуміло. Позбавлення майна, честі, тортури, смерть – за убивство, поранення монарха та членів його родини; позбавлення майна, честі, життя – за замах на вказаних осіб; тортури, спалення живцем – за замах засобами чаклунства чи отрути. Змова з метою скинення монарха каралася четвертуванням; державна зрада – відрубанням голови; здача фортеці ворогові – четвертуванням, образа монарха та членів його родини словом і письмом – смертю; поранення, убивство посла, образа його честі – смертю [4, с. 101–102]. Каралися посягання на порядок управління. Знищення монарших грамот – відрубанням голови, фальсифікація царських грамот, привілеїв і печаток – заливанням горла розплавленим свинцем.

До держави за суспільною небезпекою посягання прирівнювалася церква. Богохульство каралося спаленням живцем, хула на Божу матір і святих – у тяжких випадках смертю. Відступ від християнської віри тягнув за собою спалення живцем, а от ересі і розколи – «лише» вигнання за межі держави. Також смертю каралося чарівництво і чаклунство [4, с. 101–102].

Судова гілка влади теж перебувала під неухильним захистом закону. Вбивство, поранення, напад, вчинені на суддю не з метою самозахисту каралися позбавленням життя; однак, й вбивство, злочини, вчинені судовим возним проти присяги тягнули за собою смертну кару [4, с. 102–103]. За умисне звільнення арештованого винний карався тим самим покаранням, що було присуджене втікачеві, тобто, в певних випадках – й смертю. В українському праві можна спостерігати загальноєвропейські тенденції, коли так звана мала зрада однозначно карається смертю. Убивство урядовцем свого начальника чи слугою – пана веде за собою четвертування винного. Батьковбивство – четвертування сина і закопування живцем доньки [4, с. 103].

Зміцнення російського абсолютизму призвело до пом'якшення позиції властей в питанні про смертну кару. Як відомо, відмовилася від її застосування Єлизавета Петрівна. Деяко відмінну позицію зайняла представниця просвіченого абсолютизму Катерина II. Її відомий Наказ допускав застосування страт злочинного елементу «в часи без керівництва», як, наприклад, під час пугачовщини.

Лютнева революція 1917 р. і нетривале перебування при владі Тимчасового уряду ознаменувалися відміною смертної кари. Схоже, цей захід був вельми несвоечасним, оскільки призвів до нечуваного падіння військової дисципліни та розвалу фронту. Ситуацію довелося «виправляти» уже більшовикам.

В історико-правовій літературі усталилася думка, що жорсткість постреволуційного законодавства пояснюється міркуваннями класової боротьби. Так, Н. Кузнецова звертає особливу увагу на статтю 6 першого Карного кодексу РРФСР: «Злочином визнається будь-яка суспільно-небезпечна дія чи бездіяльність, що загрожує основам радянського ладу та правопорядку, встановленому робітничо-селянською владою в перехідний до комуністичного період часу», а також на статтю 25, пункт «а» цього ж документу, яка вимагала передусім встановлювати «чи злочин здійснений інтересах відновлення влади буржуазії, а чи в інтересах чисто особистих того, хто вчинив злочин» [5, с. 29]. Законодавця, прокурора, суддю, народних засідателів цікавило передусім питання – чи не є той чи інший злочинець контрреволюціонером, оскільки суспільна небезпека такого роду дій переважає усі інші можливі обтяжуючі чи пом'якшуючі обставини.

Можливо, однією з найбільших загадок сталінського правління в СРСР залишається Великий Терор 1937–1938 рр., коли під кулі пішли не лише сотні тисяч «вірних ленінців» – членів правлячої партії, але й величезна маса людей далеких від політики.

Лише в останні роки існування Союзу РСР судді заговорили про необхідність відміни смертної кари, «тим більше і момент ніби для цього сприятливий – в країні проводяться корінні позитивні перетворення в політичній, державній і суспільній сфері, відбувається процес оновлення карного законодавства, його гуманізація».

В незалежній Україні Кримінальний кодекс в 2001 р. виключив смертну кару з переліку покарань. Вищою мірою покарання стало довічне позбавлення волі (ст. 64 ККУ 2001 р.). Застосовується за злочини, передбачені ст. 112 (посягання на життя державного чи громадського діяча), ч. 2 ст. 115 (умисне убивство за обтяжуючих обставин), ч. 3 ст. 258 (терористичний акт, що призвів до загибелі людини), статтями 348 (посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця), 379 (посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя), 400 (посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги), ч. 4 ст. 404 (опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, якщо ці дії були пов'язані з убивством начальника або іншої особи, яка виконує обов'язки військової служби), ч. 2 ст. 438 (порушення законів та звичаїв війни, поєднані з умисним вбивством), ч. 2 ст. 439 (застосування зброї масового знищення, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки), ч. 1 ст. 442 (геноцид), ст. 443 (посягання на життя представника іноземної держави) [6, с. 144].

Вилучення смертної кари з переліку покарань вітчизняного законодавства відбувалося внаслідок процесів євроінтеграції України.

Відмова України від інституту смертної кари викликала неоднозначну реакцію в суспільстві. Проти неї висловилися і далі висловлюються представники різних, часто діаметрально-протилежних суспільних організацій і рухів. Популярність гасла відновлення смертної кари зумовлюється не лише ростом числа резонансних злочинів, але й фінансовими міркуваннями. Адже утримання злочинців на довічному ув'язненні обходиться дорожче чим застосування смертної кари.

Отже, смертна кара має глибокі історичні та психологічні корені в свідомості не тільки українців. Довічне ув'язнення як альтернатива смертній карі – явище порівняно недавнє в часі і відтак психологічно нове. Можемо зробити припущення, що зі зменшенням сили впливу певних факторів (наприклад, в разі повернення кількох європейських держав, зокрема Росії, до практики страт злочинців, покращення економічної ситуації в країні й світі тощо) маятник людської свідомості в нашій країні цілком здатний відхилитися в протилежному напрямку і питання про поновлення смертної кари в Україні знову постане з усією гостротою.

Список використаної літератури:

1. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 640 с.
2. Русская литература XI–XVIII вв. / редкол.: Г. Беленький, П. Николаев, А. Овчаренко и др.; сост., вступ. ст. прим. Л. Дмитриева и Н. Кочетковой. – Москва : Худож. лит., 1999. – 493 с.
3. Літопис руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посібник / І.Й. Бойко. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 118 с.
5. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность / Н.Ф. Кузнецова. – М. : Изд. Московского университета, 1969. – 292 с.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – [3-тє вид., перероб. та доп.]. – К. : Атіка, 2003. – 1056 с.

А. Демченко, учениця II курсу класу іноземних мов
Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

Науковий керівник: Р.Ю. Микитуха, учитель правознавства Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ІДЕЙ ДЕКАБРИСТІВ У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Перша чверть XIX ст. російської історії міцно асоціюється з декабризмом як явищем суспільно-політичного життя. Історія декабризму є одним з наріжних каменів вітчизняної та зарубіжної історії. Він включає в себе ідеологію дворянських революціонерів, що зробила значний вплив на суспільну свідомість передової Росії першої половини XIX століття. Родоначальники ідейно усвідомленої й організованої політичної боротьби проти самодержавства і кріпосного права, декабристи навечно увійшли в історію як Росії, так і України.

Потрібно сказати, що існує ряд найрізноманітніших думок та інтерпретацій подій того часу, вони мають безліч і захоплень, і засуджень. Але історичні і соціально-політичні закономірності виступу декабристів ні в якому разі не повинні затушовувати винятковості, своєрідності їх руху в цілому. Не можна забувати про те, що з протестом проти кріпацтва, феодальних інститутів і свавілля самодержавства виступила невелика частина передового дворянства. У цілому ж дворянство залишилося кріпосницько налаштованим і вірним престолу консервативним станом. Велика заслуга декабристів полягала в тому, що вони змогли піднятися вище своїх класових інтересів.

Зважаючи на те, що за останні двадцять років значно активізувалася робота вітчизняних і зарубіжних знавців декабристського руху, почали проводитися конференції, семінари, «круглі столи» присвячені діяльності «поборників святої волі». Вони продемонстрували новизну й актуальність даної теми, здійснили спроби обґрунтувати нові концептуальні підходи до висвітлення як окремих питань, так і декабризму в цілому. Відродився науковий інтерес до непопулярної довгий час теми. Це, зокрема, бажання з'ясувати місце декабристів в історичному контексті лібералізму, ставлення до них суспільства, «українське питання» в суспільно-політичних поглядах «апостолів свободи», рух декабристів у всесвітньому історичному контексті та його роль в російській та українській історії, декабризм і російський конституціоналізм тощо [8; с. 178]. Сьогодні нового прочитання потребують майже всі аспекти руху декабристів. Так, найбільшого поширення набувають регіональна проблематика та біографічний напрям дослідження. Наприклад, роботи В. Федорова, Л. Бойчука, Р. Вавренюка та Г. Казьмирчука, О. Киянської та Н. Прозорової та ін.. переконують у необхідності продовжувати пошук документів, переоцінювати наявні висновки та робити нові.

Досліджуючи дане питання історики спираються джерельну базу, яку складають спогади, мемуари, листи, щоденники декабристів, а також опубліковані документи, які містять інформацію про них. Декабристи залишили досить багату спадщину записок і спогадів, різних за характером, манерою викладу, точністю, колом описаних питань. Мемуари є особливим видом літератури, який, з одного боку, є історичним джерелом, а з іншого, являє собою специфічну форму особистісного осмислення подій і несе відбиток авторської суб'єктивності. Спогади декабристів можуть не досить об'єктивно відображати події, які насправді відбувалися. Причинами цього є не тільки природні помилки пам'яті та

обмежена інформаційність декабристів, а й обставини, в яких перебували революціонери [7; с. 135].

Важливим аспектом сучасного декабристознавства є пошук джерел формування конституційних поглядів декабристів. Дослідники цієї проблеми ведуть пошук у двох напрямках. Перший – перегляд раніше висловлених думок про вплив західноєвропейських чинників (конституцій, контактів з представниками західних таємних союзів, особливо Тугенбунду) [5; с. 301]. Інший – це спроба довести, що конституційні ідеї декабристів – наслідок попереднього розвитку Російської держави, пошуку російським суспільством реформаторського шляху розвитку імперії. Представники цього напрямку вважають, що ідея конституціоналізму була частково апробована Росією у «доктрині легітимізму», «Правилах» 1799 р., «Конституції 1801 та 1802 рр.» [6; с. 18]. Вони відстоюють думку, що декабристам були ближчі ідеї аристократичного конституціоналізму, ніж революції початку XIX століття [10; с. 108].

У першому напрямку працюють більшість російських істориків. Вони вважають, що тенденції історичного розвитку першої половини XIX ст. поклали початок новій, кардинально іншій, інтерпретації заданої схеми з виділенням двох формулювань – «Схід – Захід» та «Росія – Захід» – в об'єктивній історичній реальності. Перший – в ідеологічному і культурному сенсі на просторах імперії у своїй діяльності виявляли масонські ложі і декабристи. Вони робили ставку на ідеї рівності, свободи, братства, оформлюючи гуманістичний індивідуалізм, який був інтелектуальною відповіддю європейської думки на середньовічний ідеологічний принцип «божественного права» і секуляризацію світської думки, живлячи себе філософськими положеннями Просвітництва, надавши їм суспільний протест наддержавного і позанаціонального змісту. Визнавалася потреба лише в економічній ідентифікації, яка мала ґрунтуватися на індивідуалістичній етиці праці. Формувався стиль прагматичного і раціонального життя [12; с. 80].

Представники другого напрямку зазначають, що на початок XIX ст. в історичній дійсності ознак європейськості у політичній системі Росії не було. В повсякденному житті у стані російського дворянства існувала лише її соціальна пародія у формі «галломанії». До цих ознак міг призвести лише ретельний аналіз теоретичних і практичних основ суспільних інституцій, економічних і політичних проєктів, що лежали в підґрунті історичного розвитку. Постановку і виклик задали масони [3; с. 284]. Декабристи виступили як їх наслідувачі й опоненти одночасно. Рівень протистояння і позиціонування між ними виявив неоднорідність і строкатість декабристського руху. Єднала їх лише проблема нереалізованості історичної місії Росії та прагнення співпраці із Західною Європою, тільки для перших в культурному, а для других – у політичному плані. Головні ідейно-політичні і організаційні напрямки декабризму пов'язані з іменами М.Муравйова, П.Пестеля, братів А. і П.Борисових [2; с. 57].

Не зважаючи на вищесказане, українські історики дотримуються думки, що образ декабристів був штучно створений російськими інтелігентами 2-ї половини XIX ст., а згодом підкріплений авторитетом лєнінських цитат. Вони доводять, що П. Каховський – «типовий злочинець», декабристи не були героями війни 1812 р., а декабристознавці «оббрехали царську сім'ю» [7; с. 137]. Таким чином, важко не погодитися з Л. Булгаковою, що «модна нині деміфологізація нерідко призводить до цинічного «сплюндрування святинь». Тому голого знання фактів недостатньо, щоб проникнути у внутрішній світ декабристів. Коли дослідник не в змозі «дотягнутися» до своїх героїв, він низводить їх до свого рівня і дивиться на їх вчинки «зі своєї дзвіниці» [9; с. 205].

До того ж, ореол моральної непогрішності, створений довкола декабристів народницькою історіографією і підтримуваний у радянський час, значно переоцінив реальність. Те, що легко вибачається іншим історичним персонажам, стосовно декабристів подається як свідчення непорядності, а насправді є лише доказом невідповідності історичним реаліям іконописного образу, відмовлятися від якого не хочеться ні спадкоємцям лєнінсько-герценської концепції, ні їхнім опонентам [1; с. 211].

На сьогодні обґрунтовується ще одне твердження – оголошення декабристів батьками-засновниками російського лібералізму. Представники цієї теорії вбачають у них прихильників встановлення в Росії правової держави мирним шляхом, а повстання 14 грудня 1825 р. вважають безкровною демонстрацією. Вони протиставляють лібералізм декабристів революційності, ігноруючи той факт, що на початку XIX ст. ці поняття були майже тотожними. Це припущення – своєрідна відповідь прозахідної частини російської еліти правоконсерваторам, що виступають проти запозичення європейського досвіду [3; с. 401].

Останнім часом, російські історики вважають доцільним дослідити вплив діяльності П. Пестеля на формування конституційної ідеології декабристського руху. Вони вбачають, що розгляд зазначеної проблеми можливий через розкриття істинності програми декабристів [7; с. 109]. Дослідники вважають, що було дві сторони декабристської програми, зокрема «Руської правди»: усна – радикальна та письмова – ліберальна. Безпосередньо вона акцентувала увагу на проблемі царевбивства та диктатури Тимчасового правління і республіки в планах декабристів [7; с. 113].

Така проблема співвідношення теоретичного та практичного аспектів, особистої точки зору про необхідність республіки та реальних відносин у російській державі так і не була вирішена декабристом. Той факт, що П. І. Пестель навмисно дозволив себе арештувати, рятуючи цим країну від громадянської війни, ще раз доводить те, що він був перш за все теоретиком, для якого головним був не збройний виступ, а створення конституції. В історії декабристського руху декілька разів постає також ідея царевбивства. В попередні роки цю традиційну ідею дослідники пов'язують з програмою П. І. Пестеля. Проте першими її озвучили М. С. Лунін, А. Н. Муравйов та І. Д. Якушкін. В 18120 році під час Петербурзьких зборів ідею царевбивства висловив Н. М. Муравйов, пропонуючи декабристам разом з П. І. Пестелем єдину програму дій [8; с. 136]. Саме ця програма включала в себе царевбивство, знищення імператорської сім'ї, диктатуру Тимчасового правління, республіку. Після цього вона офіційно затвердилася як програма Південного товариства. Таким чином, декабристознавець, розглядаючи особистість П. І. Пестеля як основного творця декабристських ідей, не вважає, що основною ціллю «апостолів правди» була збройна боротьба за владу [6; с. 19].

Останнім часом посилюється інтерес до визначення зв'язку попередніх організацій ліберального спрямування із рухом декабристів, зокрема, масонськими ложами. Зарубіжні й вітчизняні історики визначають політичний та ідеологічний взаємозв'язок між цими організаціями. Українські дослідники вважають, що масонство стало паростком, який сприяв появі декабристського руху, та «виявляло тенденцію стати українським – не тільки територіально, а вже й національно-українським». На думку російських істориків, декабристський виступ є результатом всесвітньої масонської змови. Учені також прослідковують вплив ідеології декабризму і на Кирило-Мефодіївське братство.

Варто зазначити, що проблемним є питання щодо визначення автономістських спрямувань в ідеології руху. Українські історики наполягають на важливості цих засад у поглядах декабристів. Вони пояснюють це природним історичним розвитком і ставлять у витоків цих ідей козацьку епоху. Російські ж дослідники вважають, що на початку XIX століття і напередодні не існувало ніякого українського руху, а наголошують на російських і польських революційних рухах.

Отже, після подолання кризи першої половини 1990-х років пострадянське декабристознавство на сьогодні має певні здобутки. Не можна не відзначити розмаїття наукових підходів та проблематики. На нашу думку, найбільш важливим є те, що в останній час з'являються по-справжньому вдумливі праці. Історики не зупиняються в пошуках нових джерел, сподіваючись, що вони дозволять взагалі перерозглянути навішені ярлики на діяльність «поборників святої волі». Проте російське декабристознавство більше орієнтується на переосмислення джерел, у той час як українське намагається спиратися на традиції своїх попередників, що забезпечує пріоритет їх історіографічних студій. Таким чином, на основі великого розмаїття історичних праць необхідно формувати неупереджене бачення на всі проблеми та аспекти декабристознавства.

Список використаної літератури:

1. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996. – 320 с.
2. Дмитрієва М. Особистісний фактор у реалізації цілей декабристського руху // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К., 2001. – С. 55–62.
3. Єфремов С. Масонство на Україні // Єфремов Сергій. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упор., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – 695 с.
4. Казакевич Л. Об одном взгляде на идеологию декабристов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К., 2001. – С. 87–91.
5. Казьмирчук Г. Д. Декабристоведение: Итоги и проблемы. 1917–1993 гг. – К., 1993. – 411 с.
6. Казьмирчук Г. Д. Декабристы в Україні: досягнення і перспективи вивчення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К., 2001. – С. 7–21.
7. Нечкина М. В. Движение декабристов: В 2 т. – М., 1955. – Т.1. – 211 с.
8. Нечкина М. В. Движение декабристов. – М., 1955. – Т.2. – 254 с.
9. Савичев Н. П. Первые благовестители свободы. – К., 1990. – 260 с.
10. Федоров В. А. Декабристы и их время. – М., 1992. – 197 с.
11. Хрестоматія по истории СССР с древнейших времен до 1861 г./ Сост. Епифанов П. П., Епифанов О. П. – М., 1987. – 249 с.
12. Шкерин В. А. Об исследованиях по истории декабристского движения // Отечественная история. – 2008. – №3. – С. 76–85.

Науковий керівник: О.В. Ростовська, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПОКАРАННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ЗЛОЧИНИ НА ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Українському козацтву, – цьому унікальному явищу у світовій історії, – належить вагоме місце в історичному розвитку України. Починаючи з XVII ст. добі козацтва все більше присвячують значну увагу видатні історики, які досліджують різноманітні питання життєдіяльності козацького суспільства. Водночас, малодослідженою залишається проблема правових відносин в період Козаччини, яка лише частково відтворюється в історичних розвідках. Особливо це стосується кримінальних покарань. Сучасні науковці спираючись на працю Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків» (СПб., 1888), та залучаючи ряд джерельних матеріалів порушують проблему кримінальних покарань. Серед них: О. Гуржій, Т. Чухліб, «Гетьманська Україна» (К., 1999); В. Щербак «Українське козацтво: формування соціального стану» (К., 2000); Л. Косенко «Козаки. Лицарський орден України: Факти. Міфи» (Х., 2007); О. Середюк «Лицарі Сонця» (Луцьк, 2008) та інші.

У даній статті робиться спроба охарактеризувати покарання за кримінальні злочини, що мали місце на Запорізькій Січі.

Звичасві норми, що здавна склалися в українському суспільстві були і рисами козацького правопочуття, слугували уладнанню наявних суперечок або ж вирішенню питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Причому, вирішувалися вони як з принципового об'єктивного боку, так і суб'єктивного -стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їхня практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Порядок і форма кошового управління, зокрема правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Січ давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав взяття козаком на себе певних обов'язків [9, с. 104].

Один із ґрунтовних дослідників Запорізької Січі Д. Яворницький стверджував, що у виборі військової старшини й розподілі земель, в судах, покараннях і стратах запорізькі козаки керувалися не писаними законами, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Писаних законів в них не було [10, с. 149]. Аналізуючи наведені Д. Яворницьким міркування та судження щодо відсутності писаних законів, можемо виокремити ряд факторів і чинників, зводячи їх до причин. Причинами цього явища були: по-перше, відсутність досвіду по виробленню власних кодифікованих норм права, оскільки громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; по-друге, козаки мали мілітарний характер військово-політичного об'єднання, адже все історичне життя запорізьких козаків супроводжувалося війнами, які не дозволяли їм вирішувати питання щодо влаштування внутрішнього ладу; по-третє, спрацьовував психологічний фактор вільнолюбство, потяг до необмеженої свободи. Тому самі покарання і страти у запорізьких козаків стосувалися найбільше кримінальних і майнових злочинів [10, с. 150].

Хто ж здійснював судочинство? Суддями у запорізьких козаків була вся військова старшина, а саме: кошовий отаман, (вважався вищим суддею), суддя, писар, військовий осавул, довбиш, паланковий полковник, а часом і весь Кіш [4, с. 237]. Під час виконання судового рішення його іноді пом'якшували, оскільки козаки «щадили тих, кого карали за першу крадіжку, або кого дуже любили. Доходило до того, що вони навіть давали йому гроші». І навіть милували за важкі злочини: «Якщо вбивця був сміливим козаком, якого любили всі його товариші, він міг уникнути смерті за спільної згоди або ж відбутися інше покарання». Помилуванню також підлягали особи, які зізнавалися в злочинних діях, та годувальники сімейства з малолітніми дітьми [5, с. 155].

Дослідники відзначають, що покарання мали лише публічний характер. Вироки виносилися прилюдно і виконувалися так само на січовій площі. Це робилося тому, що, по-перше, публічне покарання мусило застерегти інших від скоєння злочину – своєрідна профілактика; по-друге, велика роль у справі винесення вироку та його виконання належала козацькому товариству. Запорізькі козаки застосовували різноманітні покарання: смертну кару, болючі та калічицькі тілесні покарання,

позбавлення волі, честі і прав, вигнання та покарання майнового характеру. Смертна кара, яка досить часто застосовувалася на Запорозжжі з метою очищення козацького товариства від злочинних елементів, містила в собі й залякування, яке викликалося як її суттю, так і миттєвістю виконання.

За підрахунками авторів статті на Запорозькій Січі смертну кару призначали за десять основних злочинів. Серед них: вбивство козака козаком і вбивство взагалі; велика крадіжка та за неодноразове її скоєння, блуд, мужолозтво і скотолозтво; грабунок, розбій, незаконні вчинки; і образа військовими старшинами козаків; крадіжка січового майна; пияцтво під час походу; боягузтво та програш старшиною битви. Стратою каралося також приведення на Січ жінок, знімання з шибениці чи палі трупа страченого злочинця [2, с. 437–438]. Смертну кару розрізняли просту (відрубання голови, повішення) і кваліфіковану – особливо нестерпну (спалювання, четвертування, посадження на палю) [7, с. 152].

Найпоширенішою стратою у запорізьких козаків було забивання киями біля ганебного стовпа: до цього засуджували осіб, що вчинили крадіжку або сховали украдені речі, дозволяли собі перелюбство, содомський гріх, побої, насильство, дезертирство. Зокрема, Д. Яворницький так образно описує цей процес: «Ганебний стовп стояв на січовій площі біля дзвіниці, біля нього завжди лежала в'язка сухих дубових палиць з голівками на кінцях, званих киями. Козака, якого спіймали на злочинстві, приводили туди і прив'язували на три доби, а часом і більше, поки не сплатить грошей за вкрадену річ. Протягом цього часу повз злочинця проходять товариші, причому одні мовчки дивляться на прив'язаного; інші, напившись, лають і б'ють його; треті пропонують йому грошей; четверті, прихопивши з собою горілки й калачів, поять і годують його, й хоча злочинцеві не хотілося ні їсти, ні пити, він усе-таки мусив це робити». Якщо козак відмовлявся, – описує далі Д. Яворницький, – товариші вперто наполягали на побитті. Вони завдавали кількох ударів прив'язаному до стовпа й ішли, а за ними з'являлися інші [8, с. 123].

За крадіжку худоби, речей, незначних за вартістю, але якісних за суттю січовики застосовували повішення злочинця. Шибениці були влаштовані у кожній паланці Війська Запорозького Низового: два стовпи з поперечиною згори ставились над людними шляхами. Оскільки у запорожців не було ката, то повішання винуватця здійснював наступний у черзі на покарання злочинець. Відповідно засуджений до страти ще міг тривалий час жити, чекаючи появи чергового засудженого. Інколи злочинець сам під'їжджав під шибеницю, йому накидали петлю на шию й проганяли коня. За певні злочини засуджених підвішували догори ногами або залізним гаком за ребро. Страти через повішання практикувались у січовиків практично увесь період існування Запорозької Січі [5, с. 154].

Звільнити від смертної кари козака, засудженого до страти (і шибениці, зокрема), за звичаєм могла дівчина, яка готова була одружитися зі злочинцем. За умови взаємної згоди козака звільняли й справляли вінчання та весілля. Цей звичай був не лише загальноукраїнським, а й поширеним у Європі. Дослідники українського звичаєвого права вказували на десятки таких випадків, коли наречені випрошували в судах від смертної кари чоловіків і одружувалися з ними [5, с. 149].

Одним із методів покарання злочинців запорожці використовували посадження на палю, але не часто, бо не бажали уподібнюватися до польських старост і жовнірів, які страчували таким чином і козаків-повстанців. Гостра паля або гострий кіл – це високий дерев'яний стовп із залізною шпичею нагорі; для того, щоб посадити на гостру палю злочинця, кілька чоловік піднімали його по круглій драбині й садовили на кіл; гострий кінець кола протикав усі нутрощі людини й виходив серед хребців на спині. Зрештою, запорожці рідко застосовували таку страту, і про її побутування розповідають лише перекази старих дідів; зате поляки дуже часто практикували цю страту для залякування козаків. Запорозжжі називали смерть на гострій палі «стовповою» смертю»: «Так умер покійний мій батько, так і я умру потомственною стовповою смертю». Як свідчить Д. Яворницький, що коли поляки підносили на кіл запорожців, то вони, сидячи на них, знущалися над ляками, просячи у них потягнути люльку й потім, покуривши, оглядали своїх лютих ворогів каламутними очима, плювали їм «межи-очі», проклинали католицьку віру й спокійно вмирили «стовповою смертю» [10]. Страчених козаками злочинців заборонялося під страхом смерті знімати з шибениці чи палі, і так вони залишалися висіти тривалий час для перестороги іншим, аж поки не розсипались [8, с. 124].

У літописі гадяцького полковника Григорія Грабянки відмічено, що передбачені за певні види злочинів смертні вироки були не такими вже й часто вживаними нормами, адже на Січі перебували загалом досить достойні люди. Зокрема, про цю обставину козацький літописець пише так: «Злочинство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева». Хоча, з іншого боку, літописцем вказані незначні

крадіжки, адже в інших гуманніших правових системах за них передбачались лише штрафи або ув'язнення, які не вимагали такого радикального покарання [3, с. 25].

Калічицькі тілесні покарання (відсікання носа, вух, кінцівок, та ін.) на Запорозжжі майже не застосовувалися, оскільки вони суперечили основам організації січового товариства. Такі покарання передбачали: по-перше, матеріальний таліон (принцип покарання, за яким винному завдали такої самої шкоди, яка була заподіяна ним — «око за око, зуб за зуб»); а по-друге, зробити злочинця безпечним на майбутнє; по-третє, позначити лиху людину. Позбавлення волі також застосовувалося на Січі дуже рідко, оскільки вимагало значних витрат на утримання злочинця.

Короточасне позбавлення волі у формі приковування до стовпа призначалося за незначні злочини. Засудженого прив'язували або приковували до стовпа, який знаходився поблизу дзвіниці Січової Покровської церкви, і залишали у такому стані. Арешт та ув'язнення злочинців були не самостійним покаранням, а запобіжним засобом від ухилення злочинця від судової відповідальності. Вони також тимчасово позбавляли його волі до винесення або виконання вироку. Місцем такого ув'язнення була пушкарня, яка являла собою погріб, де його приковували до гармати. На Січі існував і такий вид покарання, як вигнання. Це було відлучення від козацької громади на певний строк чи безстроково, без права надання вигнанцеві на території Запорозьких Вольностей притулку та захисту [2, с. 443–445].

Певна жорстокість кримінально-правових норм, що були чинними на Січі, людей в цілому не відлякувала. Навпаки, побут і звичаї запорозьких козаків поширювалися в інші райони країни. А їх жертовність і жорстокість були виявом соціально-психологічного стану знедолених рядових козаків, міщан, селян, яким були притаманні органічна ненависть до «панства, ляхів, католиків». Пізніше в умовах існування козацько-гетьманської, української держави козацтво Запорозької Січі з погрозою ставилося до тих «начальних людей», які «... з усіх міст, з оренд, з сіл і з селищ беруть собі побори великі, і тим самим вони збагачуться, а їм козакам нічого не дають» [6, с. 218]. Тому більшості українців імпонували козацька волелюбність і незалежність поглядів, ідея рівноправності всіх членів суспільства, лицарство і готовність до самопожертви на благо своєї Батьківщини в боротьбі з іноземними поневолювачами [1, с. 118].

Отже, покарання за кримінальні злочини на Запорізькій Січі в другій половині XVI – на початку XVIII ст. супроводжувалися «не писаними правами і звичаями», які регулювали все внутрішнє життя січовиків. Пом'якшування покарань, які мали лише публічний характер, могло прослідковуватися, але в окремих випадках. За найтяжчі злочини в більшості випадків призначали смертну кару, різновидами якої були забивання киями біля ганебного стовпа, повішення, посадження на палю. Калічицькі покарання, такі як відсікання носа, вух, кінцівок, застосовувалося вкрай рідко. Спостерігалось короточасне позбавлення волі, ув'язнення, вигнання.

Список використаної літератури:

1. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна: У 15 т / О. Гуржій, Т. Чухліб. – Київ.: «Альтернатива», 1999. – Т 8. – 304 с.
2. Косенко Л. О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2007. – 576 с.
3. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
4. Середюк О. М. Лицарі Сонця. 2-ге видання, доповнене та перероблене. - Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – 432с.
5. Смолій В. А., Бачинська О. А. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т / Редкол.: В. А. Смолій, О. А. Бачинська та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. –Т 2. – 799 с.
6. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676).: У15 т. / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1999. – 447 с.
7. Чайковський А. С., Батрищенко В. І. Історія держави і права України / Чайковський А. С., Батрищенко В. І. – К.: Юрінком-Інтер, 2001. – 512с.
8. Чайковський А. С., Копиленко О. Л. Хрестоматія з історії держави і права України / Упоряд. А. С Чайковський, О. Л. Копиленко. – К.: Юрінком-Інтер, 2003. – 656 с.
9. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV - середина XVII ст. – К.: Видавничий дім «КМ Асадетіа», 2000. – 300 с.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т / Д. І. Яворницький. ред. П. Сохань та ін. - К.: Наук. Думка, 1990. – Т. 1. – 319 с.

Науковий керівник: О.В. Ростовська, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ ЗА ЗЛОЧИННУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – СЕРЕДИНІ XVII СТ.

Зростання інтересу до козакознавчої проблематики на сучасному етапі супроводжується появою новітніх досліджень з історії українського козацтва. Історики-дослідники висвітлюють різні проблеми українського лицарства: походження, звичаї, побут, діяльність гетьманів, полководців, військові кампанії, роль і місце козаків в українському державотворенні. Однак, малодослідженим залишається питання підтримання дисципліни у війську під час війни, відповідальність козацтва за злочинну діяльність у ході військових дій та вплив козацького звичаєвого права на дотримання суворої дисципліни в армії. Питання про злочинну діяльність та відповідальність залишається відкритим і сьогодні у нашій молодій державі, зокрема, в умовах реформування та зміцнення дисципліни у Збройних Силах незалежної України. Багато дискусій, як серед посадовців, так і серед пересічних громадян викликає тема відновлення смертної кари. Одні стверджують, що за найтяжчі злочини, в числі яких навмисне вбивство, необхідно позбавляти винного життя. Інші категорично заперечують їм, апелюючи при цьому до гуманістичних цінностей і європейських традицій [7, с. 279]. Тому пізнавальний інтерес до практичного досвіду козацтва слугуватиме попередженню правопорушень і зміцненню правових засад українського суспільства.

Дана стаття є спробою висвітлення на основі історіографічної літератури та ряду джерельних свідчень питання правової відповідальності українських козаків за злочинну діяльність під час військових дій, протягом другої половини XVI – середини XVII ст.

Значний матеріал з питань звичаїв, права, судочинства, покарань за злочини знаходимо у праці відомого українського історика, дослідника козащини Дмитра Яворницького «Історія запорозьких козаків» (Спб., 1888), який використовував крім архівних матеріалів опубліковані документи, мемуари, щоденники, дані топографії. Важливий фактологічний матеріал містять праці: Мицика Ю., Плохія С., Стороженка І. «Як козаки воювали» (К., 1991), О. Гуржія, Т. Чухліба, «Гетьманська Україна» (К., 1999), В. Щербака, «Українське козацтво: формування соціального стану» (К., 2000); Русиної О., Горобця В., Чухліба Т. «Незнайома Кліо Українська історія в таємницях і курйозах» (К., 2002), Л. Косенка «Козаки. «Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі» (Х., 2007), О. Середюка, «Лицарі Сонця» (Луцьк, 2008). Деякі фрагментарні відомості з права та звичаїв ми можемо знайти у спогадах іноземців, які відвідували території де проживали козаки і були свідками подій: П'єр Шевальє, Жан-Бенуа Шерер, Гійом Левассер де Боплан, та інші. Зокрема, у козацьких літописах Самійла Величка, Самовидця, Г. Грабянки, відображена героїчна звитяга українського козацтва.

Серед праць сучасних дослідників найбільш повно розкриває питання козацького права та звичаїв монографія Косенка Л. О. «Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи, Коментарі». У даній роботі окремий розділ присвячено праву запорозької спільноти. Автор описує основні закони звичаї та покарання за порушення цих норм. Сучасник тогочасних подій на Україні П'єр Шевальє засвідчує, що запорозьке козацтво упродовж свого існування являло собою військо, а не цивільне суспільство [11, с. 38].

Генеза козацького права належить до тих давніх часів, коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували виникнення аналогічних явищ: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Найзручніші правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятними за принципом звичаєвого права [12, с.105].

Відомо, що джерела формування козацтва були різні. На Запорозьку Січ прибував соціально різномірний контингент і як би ми не прославляли та ідеалізували наших героїчних предків, досить часто тікаючи від правосуддя до лав козацтва потрапляли, як це не прикро, і злочинці. Щоб тримати у

війську сталеву дисципліну, яка є запорукою сильної і боєздатної армії потрібно було, щоб існували жорсткі соціальні норми і закони, які б наводили острах і запобігали б поширенню анархії і безладу у війську козаків, і відвертали б безлад у армії під час війни.

У XVI–XVII ст. запорозька спільнота існувала, лише перебуваючи у постійному стані війни, то відбиваючи напади ворогів, то здійснюючи сухопутні й морські походи. Правова система запорожців ґрунтувалася на правових звичаях, сукупність яких становило звичаєве право. Дія суспільних законів на Запорожжі була дещо специфічною. Головним завданням соціальних норм (у тому числі і правових) було забезпечення суворої військової дисципліни і субординації між військовими начальниками та підлеглими. У зв'язку із цим встановлювалися досить жорстокі покарання за будь-яке порушення відповідного порядку. Покарання і страти найбільше стосувалися кримінальних і майнових злочинів [5, с. 428]. З формуванням республіканського ладу складається своєрідна правова система на Запорожжі. Козаки не визнавали дій Литовських статутів та Магдебурзького права на своїй території. Правосуддя на Запорожжі відбувалося у відповідності з старовинними звичаями, «словесним правом і здоровим глуздом». І як не намагався уряд Речі Посполитої «Заходами Стефана Баторія на введення козацтва у шори нормованої служби», передачу козацтва під управління та «нагляд коронного гетьмана, зобов'язуючи складати присягу», прийняття сеймом ухвали від 1590 р. «Порядок щодо низовиків та України» не вдалося запровадити серед козацтва юридичних норм польсько-литовської держави. Як писав сучасник подій і один із перших хроністів козащини Йоахим Бельський – «не вийшло анічогісінько» [14, с. 246].

Невелика чисельність запорізького товариства, його народний устрій і доступність кожного члена козацької громади до вищих чинів робили суд у Запоріжжі простим, швидким і справедливим. Скривджений і кривдник усно викладали перед суддями суть справи, вислуховували їх рішення [8, с. 236]. Як зауважив історик Всеволод Коховський, суворість законів у козаків пояснюється трьома причинами: по-перше на Січ приходили люди різної моралі; по-друге, військо жило без жінок і не зазнавало їх впливу; по-третє, козаки вели війну, і підтримання порядку у війську потребувало суворої дисципліни [9, с. 142]. Жорстокість козацьких покарань пояснювалася військовим характером організації Запорозької Січі, що вимагало від кошових застосовувати досить радикальні заходи проти злочинців, які порушували козацькі звичаї й розхищували усталені норми січового життя. Певна жорстокість кримінально-правових норм, що були чинними на Січі, в цілому не відлякувала людей і виправдовувалася [2, с. 119].

У звичаєвому праві запорожців злочином вважалася дія, що завдавала шкоди та збитків життю, здоров'ю, майну, честі окремої особи або усього Війська Запорозького. Кримінально відповідальною вважали особу, що досягла 16-річного віку. Об'єктом злочину визнавали порядок управління та судочинства, особу (її життя, здоров'я, гідність), майно. Злочини розподілялися на навмисні, необережні та випадкові, хоча чітких словесних визначень цих різновидів не існувало. Не звільнялися від кримінальної відповідальності і психічно хворі, однак у суді враховувався їхній стан як пом'якшувальна обставина. У козацькому праві існувало поняття рецидиву. Так за неодноразові скоєння крадіжок карали на смерть [5, с. 433].

У правовій системі запорозьких козаків передбачався досить широкий перелік злочинів, які, залежно від того, на що посягали (об'єкт злочину), можна умовно поділити на декілька видів: військові, службові, проти порядку управління і суду, особи, власності, моралі [10, с. 151].

До військових злочинів належали порушення правил несення служби, самовільне залишення війська (дезертирство), а також ухилення від зайняття посади, пияцтво під час походу. За скоєння протиправних діянь цієї категорії на злочинця чекала смертна кара [3, с. 5].

Під час військових походів у запорозьких козаків діяв «сухий закон». «...Вони не везуть з собою ні горілки, ні якихось інших міцних напоїв, бо хоч цей народ любить напиватися більше, ніж будь-який інший народ Півночі, все ж він напрочуд стриманий під час війни». Так згадує про пристрасть запорожців до міцних напоїв у своїй праці «Історія війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє [11, с. 41]. Гійом Левассер де Боплан відмітив: «...навіть чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу починають лікуватися тим, від чого постраждали. Однак усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі» [1, с. 31]. Таких згадок можна знайти безліч у іноземців, які бували серед січового товариства. Дійсно під час війни чи підготовки до походу під страхом смертної кари заборонялось вживати спиртне. Порушників притягували до відповідальності і карали. П'яного під час морського походу викидали за борт, а під час сухоподольного маршу – прив'язували до коня і ганяли степом, доки винуватий не помирав. Для профілактики пияцтва на Запорожжі існував так званий Гадючий острів, куди січовики відправляли невинуватих пияків, де й кидали їх наприз-

воляще [3, с. 5]. Як бачимо серед січовиків була проблема з пияцтвом, але вона ефективно і швидко вирішувалась.

Для підтримання дисципліни і кількості воїнів у війську заперваджували сувору міру: за дезертирство з армії під час військових походів козаків карали на смерть. Така міра відповідальності була необхідною тому, що якби її не було то у скрутні моменти на війні була б величезна кількість втікачів і армія зазнавала б поразки. А так козак знав, що навіть, якщо він утече то рано чи пізно його піймають і він помре ганебною смертю, тому краще залишитись і померти достойно. За запорозькими звичаями смерть на ліжку вважалась ганебною, навіть карою Божою за гріхи, і через те у бойовищі запорожець не ховався од смерті, а йшов їй назустріч [4, с. 58]. Дезертирів яких ловили прив'язували до ганебного стовпа і страчували. Ганебний стовп стояв на січовій площі біля дзвіниці, біля нього завжди лежала в'язка сухих дубових палиць з голівками на кінцях, званих киями й схожих на палиці, що їх прив'язують до ціпа. Кий замінювали запорожцям батоги [13, с. 150]. Це було великою ганьбою в середовищі козаків, де людська гідність та честь були над усе. Кожний козак, проходячи повз стовпа, випивши коряк горілки або меду, повинен був взяти кий і вдарити засудженого. Таким чином порушника били, доки забивали на смерть [6, с. 102–103].

До військових злочинів також можна віднести вбивство козаком свого побратима оскільки, на Січі існував інститут побратимства, який вважався святим. Під час війни такі випадки були неприпустимі, бо це підривало боєздатність підрозділу і розкладало в ньому бойовий дух. Братовбивство каралося якнайсуворіше. Убивцю приковували до труни де він залишався інколи протягом декількох діб. Часто-густо в такому вигляді він супроводжував свою жертву до церкви, а потім на кладовище... Вбитого клали в могилу у труні, а до цієї труни прив'язували живцем убивцю і закопували. Не обов'язково бути великим знавцем людської природи, щоб уявити ті моторошні психологічні моменти, що їх перерживав винуватий у скоєнні злочину, адже йому доводилося вислуховувати не тільки погрози, а й прокльони. Як засвідчують сучасники, це був дієвий метод покарань вбивць. Мало хто з убивць міг витримати таке покарання й не втратити розуму. Приковування вбивці до труни жертви, цей досить жакхливий, але разом з тим повчальний звичай, який проіснував в Україні до кінця доби козаччини [7, с. 280–281].

Запорізькі козаки непримиренно ставилися до приводу на Січ жінок. Коли козак приводив на Січ жінку, то це вважалося злочином. За який козака притягували до відповідальності. Покаранням за порушення цього закону військової служби була смерть. Звичай бути неодруженим серед січовиків пояснюється тим, що вони з самого початку існування їхньої спільноти перебували на військовому становищі. Постійно перебуваючи на війні, ризикуючи своїм життям, козак не мав змоги думати про родинне життя. Одруження і родинні зв'язки приводили б до появи індивідуалістичних тенденцій, що руйнувало б єдність спільноти, оскільки у людській природі завжди переважає прагнення турбуватися про сім'ю та своїх близьких над інтересами певного загалу. Тому, щоб запобігти означеній тенденції, підтримувалося й культивувалося зневажливе ставлення до шлюбу і стосунків з жінками. Але це не означало, що запорожці зовсім утримувались від зносин з представницями прекрасної протилежної статі. У передмісті Січі, де розташовувалось багато шинків, при них жили жінки легкої поведінки, послугами яких користувались січовики. Тому і зрозумілою виступає смертна кара за приведення жінки до Січі [5, с. 476].

Для підтримання дисципліни у козацькому війську на Січі страчували також тих осіб, що не підкорялися рішенню більшості при вирішенні будь-яких питань на загальновійськовій раді, а також тих, хто відмовлявся від запропонованої їм посади кошового отамана. На думку деяких авторів, у цих випадках страта непокірних мала характер народної розправи, а не була смертною карою в юридичному розумінні цього слова [5, с. 438].

Отже, правова відповідальність українських козаків за злочини під час військових дій завжди наступала, винуватців жорстоко карали. Це робилося з метою, щоб тримати у війську сталеву дисципліну, яка є запорукою успішного ведення війни. У січового товариства протягом тривалого часу були сформовані досить жорстокі правові норми і закони. За порушення ustalених правил під час бойових дій чи то до їх підготовки, злочинців зазвичай карали на смерть. До відповідальності за протиправні дії, – які визначались січовими звичаями, – притягувались усі без винятку повноправні члени козацького січового товариства. Козацьке право було спрямоване на підтримання порядку, дисципліни і збереження тих звичаїв, які забезпечували б цілісність січової організації, її боєздатність по захисту рідного краю.

Список використаної літератури:

1. Боплан Г.Л. де Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.: Наук. думка, 1990. – 256 с.
2. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна: У 15 т / О. Гуржій, Т. Чухліб. – Київ.: «Альтернатива», 1999. – Т 8. – 304 с.
3. Захарченко Д. Запорозька Січ – Предтеча української гетьманської держави // Історія України. – 2003. – травень. – С. 5
4. Кащенко А. Ф. Оповідання про славне військо запорозьке низове. – К.: Веселка, 1992. – 271 с.
5. Косенко Л. О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі – Х.: ВД «ШКОЛА», 2007. – 576 с.
6. Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. – К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – 301 с.
7. Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайоме Кліо Українська історія в таємницях і курйозах. – К.: Наукова думка, 2002. – 311 с.
8. Середюк О. М. Лицарі Сонця. 2-ге видання, доповнене та перероблене. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – 432 с.
9. Смолій В. А, Бачинська О. А. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т / Редкол. : В. А. Смолій, О. А. Бачинська та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т 2. – 799 с.
10. Чайковський А. С., Батрищенко В. І. Історія держави і права України / Чайковський А. С., Батрищенко В. І. – К.: Юрінком-Інтер, 2001. – 512 с.
11. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. – 224 с.
12. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – 300 с.
13. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький, ред. П. Сохань та ін. – К.: Наук думка, 1990. – Т. 1. – 319 с.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Ю.М. Лугинець, студент історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: Н.І. Іванцова, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

РЕЙД ПО ЧЕРНІГІВЩИНІ МАХНОВСЬКОГО ЗАГОНУ ФЕОДОСІЯ ЩУСЯ (ВЕСНА 1921 РОКУ)

У період з 1918 по 1921 роки на території України існував масштабний селянський рух, який отримав назву Махновщина. Цей рух проявлявся масштабними селянськими виступами, організованими Нестором Махном та його сподвижниками, по всій території України і зокрема на Чернігівщині.

Актуальність теми полягає в тому, що прояви махновщини на території Чернігівської губернії довгий період замовчувалася і рейд по губернії мала кому відомий не лише в громадськості, а і в історичному колі.

Метою даної роботи є вивчення та донесення до суспільства інформації про прояв махновського руху на території Чернігівської губернії.

Завданням роботи є визначення причин рейду по Чернігівщині махновського загону; характеристика перебігу бойових дій між махновцями та Червоною армією.

Проблема махновського руху довгий час залишалася маловивченою, що пов'язано з вказівками радянського керівництва для яких махновці являлися ворогами народу. За роки незалежності, ця тема активно досліджується як вітчизняними так і зарубіжними науковцями.

Махновський рух на Чернігівщині тільки починає вивчатися. Окремі дослідники частково торкаються цієї проблеми, проте конкретно спрямованих робіт до сих пір не має. Євген Населевець в статті «Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині 1917–1921 рр.» ґрунтовно подає події громадянської війни, проте все ж хоча й описує махновський рух, який проявляється рейдом по південних повітах губернії весною 1921 р, але в більшій мірі досліджує отаманський рух, що з перемінною успішністю діяв в Чернігівській губернії ще з 1918 р.

Ще однією ґрунтовною роботою є праця ніжинського дослідника Віктора Ємельянова «Дорогінська трагедія», в якій автор посилаючись на велику кількість спогадів учасників подій, архівних документів, подає чітку картину саме махновського рейду. Проте робота не повною мірою акцентує увагу на махновському русі як такому. Автор подає картину втрат «червоного» населення, яке стало жертвою радянської системи.

Не зважаючи на зовсім не великі історіографічні здобутки в даному питанні, дослідникам все ж вдалося отримати результати, але в подальшому, ця тема потребує більш детального вивчення.

Махновський рух на Чернігівщині не здобув грандіозного розмаху і проявився лише у рейді по губернії одного із загонів який очолив найближчий соратник Нестора Махно – Феодосій Щусь. Він наробив великого галасу в середовищі більшовицької влади, яка вже закріпилася в цьому регіоні.

Рейд по Чернігівщині не був випадковим явищем, адже цьому слугувало ряд об'єктивних причин. По перше, махновців сюди запросили самі селяни південних волостей губернії. По друге, в місті Ніжин знаходився артилерійський склад, захоплення якого, фактично гарантувало б махновцям успішне продовження війни проти більшовиків. І по третє, на півночі губернії, в Городянському повіті активно діяв загін отамана Галаки, з яким махновці мали намір об'єднатися.

Після закріплення у 1919 році більшовиками влади на Чернігівщині, як і на інших територіях України, в селах почали «лютувати» продзагони, які наступально вибивали хліб та інші продукти з місцевих жителів. Результатом такої політики стало повселюдне зростання невдоволення селян, яке в будь який момент могло перерости у збройне повстання. Ситуацію розрядило опубліковане в пресі рішення Х з'їзду РКП (б) про заміну продрозверстки продподатком, після чого в регіоні запанувала відносна тиша [6, с. 1].

Документи, що зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею, дозволяють стверджувати, що ця ситуація мала тимчасовий характер, оскільки в губернії все ж продовжили виникати не великі повстанські загони невдоволених. Вони намагалися боротися з більшовицькою владою. Так, наприклад, один з них 3 – 4 березня 1921 року в кількості 15 чоловік з'явився біля села Монастирище. Проти нього виступила місцева міліція і загін уникаючи переслідування покинув територію губернії та зник у полтавських лісах [5].

Аналізуючи роботу Євгена Населевця, можна припустити, саме цей загін прибув до батька Махна з проханням завітати до Чернігівської губернії. Оскільки махновці в південному регіоні перебували у скрутному положенні, адже були фактично оточені червоними військами, вони згодилися пробитися спочатку на Полтавщину, а звідти піти на Чернігівщину [7, с. 18].

Документальні матеріали засвідчують, що 15 березня 1921 року за наказом Нестора Махна, Революційна Повстанська Армія України (махновців) з метою збереження живих сил була розформована на окремі групи, завданням яких було:

1. Знищувати тил червоних, з їх інститутами насилля;
2. Знищувати та захоплювати лінії залізних доріг;
3. Роззброювати частини червоноармійців та ховати зброю в зручних місцях;
4. Вербування місцевого населення до повстанської армії [4, с. 616].

У 20-х числах березня 1921 року Махно рушив у північному напрямку разом з групою Петренка у кількості 1500 шабель, що складалася з 2-ох полків, але на Полтавщині вони були затиснуті з усіх боків потужними більшовицькими частинами. Махновці провели вдалу контратаку в якій противник був ущент розбитий, велика кількість червоноармійців потрапила у полон. Через 2 дні атаки більшовицьких частин відновилися. Протягом цих виснажливих боїв махновці відбивали атаки червоноармійців, але 24 березня в одній з контратак Махно був поранений у стегно навиліт і впав з коня. Його покладали на кулеметну тачанку і почали відступ [7, с. 18].

Тим часом, у Маріупольському, Бердянському та Юзівському повітах червоні частини провели наступ на групи Куриленка та Кожина. В результаті складних боїв та значних втрат, ці групи були змушені об'єднатися між собою, утворивши таким чином ядро в 600 шабель та 100 тачанок. Загін очолив близький соратник Нестора Махна – Феодосій Щусь. Виконуючи наказ штабу Революційної Повстанської Армії (махновців), 18 квітня 1921 року група вийшла в рейд на Чернігівщину [1, с. 487].

В губернії на махновців не очікували, війська були практично відсутні, а єдиною силою на яку опиралося губернське начальство була міліція [6, с. 1].

За рахунок місцевих селян, чисельність махновського загону збільшилася до 1000 чоловік. Багато бійців було вдягнуто у червоноармійську форму, що вводило в оману супротивника. Бойовий шлях загону проліг по багатьох населених пунктах південних повітів Чернігівської губернії, де знищували установи радянської влади. Показово, що мало не у кожному селі, селяни передавали махновцям протоколи сільських зборів з резолюціями про повну підтримку їхніх дій [7, с. 18].

Маршрут махновського рейду проходив Ніжинським повітом і найбільш сильного удару на себе повинні були прийняти ніжинські міліціонери. Учасник подій Калістрат Січкара, який був помічником начальника повітової міліції зазначав, що 28 квітня 1921 року, рано в ранці, в місті Ніжин, начальник повітової міліції Точоний отримав телефонограму від начальника губернської міліції Рогінського. В ній повідомлялося, що з Харківської губернії на Ніжин – Козелець рухається банда в кількості 100 чоловік. Ніжинській міліції наказувалося зупинити махновців під селом Дорогінка [8, с. 23].

У Ніжині для організації боротьби з махновським загonom, було створено оперативний військовий штаб. Весь особовий склад міської та повітової міліції, а також червоногвардійська рота, були приведені в бойову готовність. Крім того були озброєні всі комуністи та комсомольці міста, а також всі передові робітники. З усіх них сформували два загони – по 150 та 200 осіб відповідно. Другий загін залишався в місті для його захисту, а перший озброєний гвинтівками та ручними кулеметами, під командуванням Точоного відправлялися до Дорогінки [8, с. 23].

Губернське керівництво за будь яку ціну намагалося не допустити поширення махновщини по Чернігівській губернії, тому приховало від ніжинської міліції справжню кількість махновців, яка була відома з оперативного донесення від 27 квітня [5]. Керівництво мало за мету, затримати на деякий час махновців ніжинським загonom, та дочекатися підкріплення від регулярної армії.

Віктор Ємельянов в своїй праці «Дорогінська трагедія» відмітив, що загін Наума Точоного рухався надзвичайно повільно, що було пов'язано із діями самого начальника міліції. Він прагнув уникнути зіткнення з махновцями, сподіваючись на регулярні війська, які могли б раніше знищити загін Щуся [6]. Проте, вже 28 квітня 1921 року, об 11 годині вечора в Дорогінці з'явився махновський загін. До штабу сільської міліції прибуло двадцять чоловік розвідки, які представилися частиною 20-го кінного полку, що прибув з Ніжина на допомогу в боротьбі з бандою. Після цього підійшла решта махновців, які оточили будівлю міліції і знищили майже всіх міліціонерів [2, с. 5].

У цій сутичці дивним чином залишився живим міліціонер Бородавко, який цієї ж ночі прибув до села Талалаївка де зустрів загін Точоного та повідомив про події. Загін збільшив швидкість пересування і вже на світанку був біля Дорогінки. Помітивши ніжинський загін, махновці в кінному строї зосередилися на краю села, в пролісах та ярах влаштували засідку і почали чекати моменту для атаки [3, с. 304].

Спогади Каліністрата Січкара, відтворюють перебіг подій. 29 квітня 1921 року загін спокійною колоною підходив до села. Начальник міліції Точоний не вжив ніяких мір захисту, навіть не вислав розвідки. Махновці дуже добре бачили як підходив польовим шляхом ніжинський загін міліціонерів та червоногвардійців. Вони приготувалися до атаки кіннотою, а потім дочекавшись слушного моменту, пішли в атаку під прикриттям кулеметного вогню [8, с. 23]. Перша атака махновців була відбита з великими труднощами. Проте в ході другої атаки махновці налетіли на загін з флангів, оточили та розбили його. Практично всі міліціонери та червоногвардійці загинули, в живих лишилися лише командир загону Наум Точоний, який одразу втік з поля бою, та 4 кінні міліціонери які пішли за командиром [8, с. 25].

В результаті цієї перемоги махновцям відкрилася дорога на місто Ніжин, який захищав лише загін з 200 чоловік, що були далекі від військової справи. Ніжин та його військовий склад були фактично беззахисними перед махновцями, проте останні не пішли на місто. Чому так сталося надзвичайно складне питання, адже там знаходився стратегічний об'єкт – артилерійський склад. Віктор Ємельянов зазначає, що в цей час склади були порожні, адже тривалі військові дії виснажили арсенал червоних.

Проте є ще одна об'єктивна причина такого вчинку. Зі спогадів начальника міліції Точоного дізнаємося, що після розгрому міліції в Дорогінці, махновці влетіли до села Лосинівка (на півд-зах від Дорогінки) перебивши тамбільшовиків і зникли в південному напрямку [5]. Далі загін з'являється біля станції Заваричі, де захоплює членів російсько-українсько-польської комісії, яка проводила демаркацію радянсько-польського кордону [1,

с. 495]. В результаті троє із польських делегатів були вбиті [4, с. 628]. Саме звістка про те, що на Чернігівщині повинна з'явитися ця делегація, швидше за все, і слугувала причиною того, що махновці одразу не пішли на Ніжин.

Після подій на станції Заваричі, махновці знову повернули на північ. Але сили вже були не рівні. На Залізничну лінію Бобровиця-Ніжин вийшов бронепоезд, почали підтягуватися червоноармійські частини, був задіяний Маневрений загін 58-ого полку 7-ої Володимирської дивізії, а також загони продармійців [8]. Однак, на зважаючи на це 1-го травня 1921 року махновці спромоглися увійти в село Казари та знищити більшовицьке керівництво, після чого вони рушили на станцію Носівка, але під натиском більшовицьких загонів, підтриманих бронепоездом, змушені були відступити.

Відступ супроводжувався важкими боями: 3 травня відбувся бій з частинами 546 червоного полку під селом Лихачевим на межі Козелецького повіту, де повстанці зазнали значних втрат [7, с. 19]; 4 травня бій біля села Макіївки; наступного дня біля села Парафіївки. Виснажені безперервними боями махновці рушили на Полтавщину для підтримки місцевого повстання [7, с. 19].

Таким чином махновський загін був вибитий із території Чернігівської губернії. Після цих подій, більше махновці сюди не повернулися, адже не мали ні можливості ні об'єктивних причин. Загін з'єднався із основними силами Революційної Повстанської армії Нестора Махно, яка намаглася продовжувати боротьбу з більшовицькими частинами. А в серпні 1921 року під тиском червоноармійців перестала існувати [1, с. 496].

Не зважаючи на свою короточасну історію на Чернігівщині, махновський рух зробив надзвичайно багато. Він показав місцевому селянству слабкість більшовицької влади, показав методи боротьби проти неї. Проте не зважаючи на все це, махновський рух не набув масового характеру у цьому регіоні. У населення губернії за тривалий період громадянської війни були вже виснажені сили і жага до подальшого протистояння. Більшість хотіла просто спокійного життя. І хоча махновщина не здобула великого розповсюдження, вона запам'ятався населенню своєю надзвичайною силою, яку створив сам народ, народ абсолютно вільний, не залежний не від кого і не від чого. І цю пам'ять з людей намагалися викоринити ще на протязі багатьох подальших років.

Список використаної літератури:

1. Білаш В. Дороги Нестора Махно . – Киев: РВЦ «Проза», 1993
2. Бородавко П. Троє, що врятувалися // Нове Село, 1928, № 13.
3. Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині // Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої революції і громадянської війни. – «Облвидання» Чернігів, 1958. – 589 с.
4. Данилов В. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921. (Документы и материалы). – М. : РОССПЭН, 2006. – 999 с.
5. Звіт за 10 років по організації та роботі міліції в місті Ніжин/ Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області. – Ф – Р6, оп. – 2, од. зб. 280.
6. Ємельянов В. Дорогінська трагедія // Ніжинський вісник, 2011, № 31–33
7. Населевець Є. Анархо-Махновський повстанський рух на Чернігівщині 1919–1921 рр. // Сіверянський літопис. – 2010. – № 3.
8. Фонди Ніжинського краєзнавчого музею «Спогади К. Січкаря». – 56 с.

Я.І. Машир, студентка історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: Н.І. Іванцова, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ 1654 РОКУ РОСІЙСЬКИМИ ВЧЕНИМИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На сучасному етапі розвитку історичної науки є надзвичайно важливим і актуальним дослідження історико-правового аспекту Переяславської угоди російськими науковцями. Так, як і наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., сьогодні склалися сприятливі умови для висвітлення російською історіографією українсько-російських взаємин з якісно нового боку. Крах самодержавства, перша російська революція і громадянська війна змусили істориків «єдиної і неділимої» замислитись над

об'єктивністю існуючої інтерпретації дипломатичних домовленостей 1654 року і дали поштовх розробці нових підходів до дослідження даного явища. У теперішній момент після 20 років розпаду СРСР – наддержави, тієї ж імперії, але з тоталітарною ідеологією, перед російськими і українськими науковцями мало б постати і постає таке завдання: якомога об'єктивніша інтерпретація історико-правових аспектів Переяславської ради 1654р. Це зумовлено, передусім, і напругою в українсько-російських взаєминах, яка за цей час значно послабилася, і новими перспективами розвитку співпраці між двома державами. Узагальнене бачення російської історіографії к. XIX – поч. XXст. дозволить сучасним вітчизняним дослідникам визначити наукові оцінки українсько-російських відносин 1654 року і сприяти подальшому розвитку вітчизняної, зарубіжної історіографії з питань історико-правового аспекту Переяславської угоди.

Тому дана тема дослідження досить актуальна, так як може сприяти взаємодії та обміну досвідом між дослідниками наук різних країн і встановленню зв'язків минулого з сучасністю, задля уникнення попереднього негативного досвіду.

Мета роботи полягає в дослідженні і визначенні бачення російською історіографією історико-правових аспектів Переяславської угоди 1654 року.

Основне завдання – дати якісний аналіз працям відомих вчених у даній галузі досліджень.

Переяславська рада 1654 року – це історична подія, яка належить до тих, що мають діаметрально протилежні оцінки в суспільно-політичній думці і науці.

Зацікавлення російськими істориками Україною, а, зокрема, правовою оцінкою рішень Переяславської ради 1654 р. розпочалася в кінці XIX ст. Історики піддавали аналізу всі можливі форми взаємин двох держав, вироблені теорією міжнародного права – персональну унію, васалітет, реальну унію, інкорпорацію, автономію, неповну інкорпорацію.

Одним з перших і найвпливовіших на подальші дослідження істориків права, який підняв питання юридичної оцінки українсько-московських домовленостей слід вважати Василя Сергєєвича. У своїй праці «Лекции и исследования по древней истории русского права» дослідник підкреслив, що Україна не була приєднана до Московської держави шляхом анексії. Історико-правовий аспект українсько-московської угоди 1654 р.

В. Сергєєвич оцінював, як персональну унію. За істориком Україна продовжувала існувати як незалежна держава після її приєднання до Москви [1, с. 15–16].

Проти теорії персональної унії виступив проф. Микола Коркунов. Його аргументи полягали в тому, що найголовнішою умовою персональної унії є абсолютне функціонування єдиного правителя на території об'єднаної держави. У випадку ж з Україною ми маємо приклад, коли влада й надалі здійснюється гетьманською адміністрацією. Як і В. Сергєєвич, М. Коркунов наголошував на тому, що Богдан Хмельницький, навіть після приєднання до Москви, мав право вести закордонні взаємини з державами. Це – васальна залежність, а не персональна унія [2, с. 135].

Думки М. Коркунова про васальну залежність України від Росії після Переяславської ради підтримав видатний історик Венедикт Мякотин. У 1894 р. автор виступив проти аргументації прихильників теорії персональної унії, зазначаючи, що васальна держава – це правильніше означення України стосовно Москви після 1654 р.

Інший дослідник права Михайло Дьяконов у своїх «Очерках общественного и государственного строя древней Руси: (До конца XVII века)» висловився проти обох цих теорій [3, с. 24]. З типів державних об'єднань, що класифікуються у теорії міжнародного права, дослідник зупиняється на реальній унії – на такій унії двох держав під зверхністю одного монарха, яка обумовлюється договором з оборонною або іншою метою.

Інкорпоративність як основу політики Московської держави, а пізніше Російської імперії визнавав інший історик права А. Алексєєв [4, с. 163–164].

Такими були основні концепції правового змісту українсько- московського договору в російській історико-юридичній літературі кінця XIX ст., які задали тон дальшому обговоренню цього питання. Основним недоліком цих досліджень було те, що юридична оцінка українсько-російських документів 1654 р. давалася без урахування загального історичного розвитку подій того часу.

На початку XX ст., новий поштовх для зацікавлення цією проблематикою дали події 1905-1906 рр. Першим дослідником, хто розглядав правовий аспект проблеми на історичному тлі, був професор петербурзької політехніки барон Борис Нольде, чий внесок у з'ясування юридичного боку справи є дуже вагомим. У першу чергу, дослідник зупинився на тому, що характер підданства України Москві було укладено на основі договору. Далі він критикує тих, хто заперечував договірність засад українсько-московських переговорів 1654р. (у першу чергу, П. Куліша), зазначаючи, що оскільки Україна не була завойована Московією, то «...єдиним способом приєднання

був саме договір» [5, с.289]. Праця Б. Нольде мала дуже великий вплив на українську історичну науку.

Іншим видатним істориком, який спричинив значний вплив на історико-юридичну оцінку Переяславської ради, був учень Б. Нольде – І. Розенфельд, який висунув теорію неповної інкорпорації України на особливих умовах [6, с. 71].

У цей період у російській науці з'явилися дослідження, які різною мірою підтримували або заперечували висунуті вже теорії щодо приєднання України з погляду міжнародного права. Зокрема, А. Яценко у своєму дослідженні підтримав погляд

В. Сергеевича про персональну унію між Україною і Московською державою у 1654 р. [7, с. 749].

Детальніше на цій проблемі зупинився інший дерптський дослідник, А. Філіпов, який у своєму підручнику з історії російського права підкреслив, що після приєднання України Росія перестала бути простою державою, а стає складною, оскільки відбувається з'єднання двох держав [8, с. 358]. Учений відкидає реальну унію і федерацію. Підтримуючи

В. Сергеевича, А. Філіпов зупиняється на кваліфікації типу приєднання України як персональної унії. Однак про це він не говорить з усією впевненістю.

У загальному курсі історії Росії М. Покровський також висловив свої погляди на цю проблему. Автор виходить з тези, що проблема підданства на той час трактувалася по-різному в Україні і в Москві. Звідси його висновок, що в договорі з Московією наріжною думкою залишається та, що Б. Хмельницький був володарем України. «...це – не лише договір козацького війська з московським урядом, писав історик, – але й договір двох володарів, гетьмана Богдана з царем Олексієм» [9, с. 58]. Однак М. Покровський одразу обмовився, що з юридичного, формального боку петиції українського гетьмана не можна називати «договором», оскільки московські послі відмовилися присягнути в Переяславі на дотримання вольностей, а самі статті носять, у першу чергу, політико-оборонний характер. Уся його концепція опосередковано скеровувалася на підтримку теорії васалітету України у складі Московської держави. Результатом цього союзу було те, за автором, що Військо Запорозьке поступово перетворилося в московську провінцію, яка управлялася на особливих умовах.

Такі дискусії в російській науковій літературі з приводу правової оцінки українсько-московського договору стимулювали дослідників українських наукових осередків до розробки цієї тематики.

Отже, ми визначили історико-правові аспекти оцінки Переяславської ради 1654 р. У загальних рисах історико-правову оцінку можна розділити на кілька основних груп – інкорпорація (повна або неповна); підданство; васалітет або протекторат, васально-протекторні відносини; союз або унія (персональна, реальна) і т. д.

Російська наука, розпочавши ці дослідження наприкінці XIX ст., припинила в основному розробку цієї тематики на початку XX ст. Однак російська наука міжнародного права дала великий поштовх для розвитку українських досліджень.

Список використаної літератури:

1. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. – 4-е изд. – СПб., 1910.
2. Коркунов Н. М. Русское государственное право: Пособие к лекциям. – Т. 1: Введение и общая часть. – СПб., 1892.
3. Дьяконов М. Очерк общественного и государственного строя древней Руси: (До конца XVII века). – 4-е изд. – СПб., 1912.
4. Алексеев А. С. Русское государственное право. Пособие к лекциям. – 5-е изд. – М., 1905.
5. Нольде Б. Э. Очерки русского государственного права. – СПб., 1911.
6. Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793).
7. Яценко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев, 1912.
8. Филиппов А. Н. Учебник истории русского права: (Пособие к лекциям). - 5-е изд. – Ч. I. – Юрьев, 1914.
9. Покровский М. Русская история. – Т. 3.

СЕКЦІЯ 3. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

М.В. Хоменко, магістрант історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *І.А. Городецька*, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

КОНСТИТУЦІЙНА ЄДНІСТЬ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ ГРОМАДЯН

Держава Україна знаходиться на етапі свого становлення як правової, європейської держави, в якій будуть належним чином дотримуватися всі закріплені Основним Законом України – Конституцією України, права особи та громадянина. Конституція України, регламентуючи обов'язки людини і громадянина, виходить з принципу, згідно з яким кожна людина має обов'язки перед суспільством, а це, в свою чергу, забезпечує вільний і всебічний розвиток усіх особистостей, держави і суспільства у цілому. Отже, одним з головних принципів будь-якого правового статусу в його сучасному розумінні є єдність прав та обов'язків. Це повністю стосується й конституційного статусу людини і громадянина України. Конституція України, поряд з низкою найважливіших прав та свобод людини і громадянина встановлює й конституційні обов'язки як громадян, так і кожного, хто постійно проживає або перебуває на території України. Будучи оточеним суспільством, ми не можемо існувати окремо від нього, не мати обов'язків перед суспільством. Тому права громадян невід'ємні від їх обов'язків. Кожний громадянин має певні права і свободи. Громадянин має право на захист з боку держави, водночас він зобов'язаний захищати державу. Рівність громадян незалежно від їхньої національності пов'язана з обов'язком поважати національну гідність інших громадян, що нерозривно з виконанням ними своїх обов'язків.

Після розпаду СРСР Україні дісталися у спадщину нормативно-правові акти, на основі яких ми повинні були продовжувати жити та будувати нову молоду демократичну, європейську державу. Першим кроком було прийняття Конституції України у 1996 році, на основі якої і розпочалося наше з вами самостійне життя [3, с. 11]. Зважаючи на досвід державотворення у новітній Україні, можна констатувати той факт, що ступінь реалізації закріплених конституцією прав громадян значно підвищився. Нарешті українці здобули довгоочікувану можливість жити самостійно, не залежачи ні від кого, переконані, що їх права і свободи будуть дотримані. Нова Конституція, спираючись на норми міжнародних актів (зокрема, Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права), розширила права і свободи людини і громадянина, також прийнято багато інших законів стосовно цього питання [5, с. 54].

Конституція України закріпила основні права, свободи та обов'язки особи, гарантії здійснення і процедуру їх правового захисту. Тим самим громадянин має можливість реалізувати свої суб'єктивні права. Основні, необхідні для людини права, як певні її можливості нормального існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей. Щодо конституційних обов'язків людини і громадянина, то згідно з постулатами загальної теорії права – це міра належної поведінки. Людина повинна підкорятися певним правилам, аби при використанні своїх прав і свобод не спричинити невинуватого шкоди. Конституція України акцентує увагу на правах і свободах, але фіксує й конституційні обов'язки [10, с. 24].

Конституційний обов'язок громадянина і людини – це міра обов'язкової поведінки, якої кожний повинен дотримуватись для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів громадянського суспільства.

Система прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, встановлена Конституцією України, визначає основний зміст правового статусу людини і громадянина України. Залежно від характеру діяльності, здійснюваної в основних сферах життя громадянського суспільства, Конституція фіксує основні права, свободи та обов'язки громадянина і людини. Вони належать усім громадянам як суб'єктивні права певного виду [5, с. 18–21]. Стаття 23 Конституції України, закріплюючи право людини на вільний розвиток своєї особистості, наголошує, що такий розвиток забезпечується виконанням обов'язків усіма членами суспільства. Кожен громадянин повинен неухильно додержуватися Конституції та законів України, поважати права і свободи інших (ст. 68

Конституції України), не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати збитки (ст. 66), шанувати державні символи України (ст. 65), сплачувати податки, щорічно подавати декларації про майновий стан та доходи (ст. 67 Конституції України) [1]. Конституція України, регламентуючи обов'язки людини і громадянина, виходить з принципу, згідно з яким кожна людина має обов'язки перед суспільством, а це, в свою чергу, забезпечує вільний і всебічний розвиток усіх особистостей, держави і суспільства у цілому. При цьому даний принцип впроваджується Конституцією України без урахування того, чи дійсно забезпечується державою і суспільством вільний і всебічний розвиток особистості. Адже бажання людини завжди перевищують можливості держави і суспільства, навіть якщо останні є найрозвинутішими. Тобто Конституція України, регламентуючи обов'язки людини і громадянина, виходить з того, що вони є об'єктивними для розвитку нашої держави і суспільства, а щодо конкретної людини це означає, що здійснення прав і свобод можливе тільки за наявності виконання обов'язків суб'єктом цього права чи свободи, а також іншими суб'єктами. Це цілком відповідає існуючим міжнародним стандартам, адже ст. 29 Загальної декларації прав людини встановлює, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи» [8, с. 7–16].

Отже, одним з провідних принципів будь-якого правового статусу в його сучасному розумінні є єдність прав та обов'язків. Це повністю стосується й конституційного статусу людини і громадянина України. Конституція України, поряд з низкою найважливіших прав та свобод людини і громадянина, про які йшлося вище, встановлює й конституційні обов'язки як громадян, так і кожного, хто постійно проживає або перебуває на території України [9, с. 112–116]. Конституційний обов'язок громадянина і людини – це міра обов'язкової поведінки, якої кожний повинен дотримуватись для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів громадянського суспільства. Система прав, свобод та обов'язків людини й громадянина, встановлена Конституцією України, визначає основний зміст правового статусу людини і громадянина України. Залежно від характеру діяльності, здійснюваної у основних сферах життя громадянського суспільства, Конституція фіксує основні права, свободи й обов'язки громадянина і людини. Вони належать усім громадянам як суб'єктивні права певного виду. Формою реалізації основних прав можуть бути конкретні правовідносини. Водночас деякі конституційні права й обов'язки громадянина і людини можуть здійснюватись і oprіч останніх (таємниця листування, виконання законів тощо). Уся система прав і обов'язків, їх співвідношення зумовлені об'єктивними потребами та інтересами суспільства, з одного боку, й інтересами громадянина і людини – з іншого. Класифікація може здійснюватись на різних підставах. У результаті одні й ті самі права та свободи одночасно належать до двох або й більше класифікаційних груп, а підстави, за якими права і свободи об'єднуються у групи, можуть бути досить різними. Так, виділяють: права і свободи індивіда (рівноправ'я), свободи груп індивідів (право об'єднань), свобода думки або висловлювань (свобода преси), реальні свободи (право на працю), нове покоління прав, пов'язаних з науково-технічною революцією, медична етика [9, с. 64]. Такого роду класифікація уявляється особливо важливою, бо вона показує межі охорони прав людини і громадянина у різних сферах. Критерієм тут є однорідність матеріального змісту прав, свобод і обов'язків та однотипність норм, що її закріплюють. За цією класифікацією у Конституції України виділяють три основні групи прав і свобод та одну групу обов'язків [5, с. 33].

I. Громадянські права і свободи людини (це статті: 25 – право на громадянство; 27 – право на життя; 28 – право на повагу гідності; 29 – право на свободу і власну недоторканість; 30 – право недоторканості житла; 31 – таємниця листування, недоторканість особистого життя; 33 – свобода пересування; 34 – свобода думки і слова; 35 – свобода світогляду; 40 – право звертання до органів державної влади; 48 – право на гідний життєвий рівень; 49 – право на безпечне для життя середовище; 51 – право на свободу сім'ї; 52 – право на дітей; 55 – право на судовий захист своїх прав і свобод; 56 – право на відшкодування збитків; 57 – право захисту своїх прав і обов'язків; 58 – право не відповідати за дії, які під час їх вчинення не були визнані законом як правопорушення; 59 – право на правову допомогу; 60 – право невиконання незаконних розпоряджень і наказів; 61 – право індивідуального характеру відповідальності; 62 – принцип презумпції невинуватості; 63 – право підсудного на захист).

II. Політичні права і свободи громадян України (статті: 36 – право на свободу об'єднань; 38 – право участі у керівництві державними справами; 39 – право на участь у зборах, мітингах і т. п.).

III. Економічні, соціальні та культурні права й свободи людини і громадянина (статті: 41 – право на приватну власність; 42 – право на підприємницьку діяльність; 13 і 41 – право на користування об'єктами державної та комунальної власності; 44 – право на страйк; 43 – право на

працю; 45 – право на відпочинок; 46 – право на соціальний захист; 47 – право на житло; 49 – право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування).

IV. Конституційні обов'язки людини і громадянина (статті: 65 – захист Вітчизни, шанування державних символів; 66 – обов'язок берегти природу та культурний спадок; 67 – обов'язок платити збори і податки; 68 – обов'язок дотримуватись Конституції України і законів України, не зазіхати на права, свободи, честь та гідність інших людей).

Класифікація конституційних прав, свобод і обов'язків будується не довільно, а із врахуванням наявності в суспільстві різних сфер діяльності, якісно різних за змістом суспільних відносин; взаємовідносин держави і громадянина у сфері правоохоронної діяльності держави, спрямованої на захист життя, здоров'я, індивідуальної свободи і безпеки, честі й гідності людини, взаємовідносин у політичній, соціальній, економічній та культурній сферах [7, с. 54].

Беручи до уваги окремі сфери діяльності держави і громадян та керуючись відомими міжнародними пактами й чинною Конституцією України, можна виділити такі групи основних прав та свобод громадян України: громадянські права й свободи; політичні права і свободи; економічні права й свободи; соціальні права і свободи; культурні права та свободи [7, с. 308–313]. Права людини не є абсолютними, безмежними. Межею здійснення власних прав і свобод є права інших осіб. Ця межа охарактеризована в ст. 68 Конституції України, як обов'язок кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Його дотримання – запорука того, що люди зможуть здійснювати свої права, і таким чином задовольняти свої потреби та інтереси [11, с. 21].

Важливим елементом взаємодії держави, права і особи виступають *конституційні обов'язки*. В обов'язках виражаються як особисті, так і загальні інтереси. Під *конституційними обов'язками* розуміють такий тип поведінки людини, здійснення якого забезпечує нормальне життя суспільства і держави. Їх небагато, але кожен із них має дуже велике значення. Причому, в залежності від змісту, деякі обов'язки є обов'язками кожної людини, що проживає в Україні, інші – тільки громадянина України (наприклад, захист Вітчизни).

Важливим обов'язком громадянина України є захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65). Конституція України закріплює обов'язок кожного/кожної не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ними збитки (ст. 66). Кожний громадянин або громадянка зобов'язані сплачувати податки і збори (ст. 67). Важливим обов'язком громадянина і громадянки, як і кожної особи, яка проживає в Україні є обов'язок неухильно дотримуватись Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [13, с. 78]. Конституція України проголосила принцип, який повинен мати на увазі кожний громадянин, – незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Отже, в результаті зазначеного вище можна дійти до такого висновку, що Конституція України, яка є основним законом держави регламентуючи обов'язки людини і громадянина, виходить з того, що вони є об'єктивними для розвитку нашої держави і суспільства в цілому, а щодо конкретної людини це означає, що здійснення прав і свобод можливе тільки за наявності виконання обов'язків суб'єктом цього права чи свободи, а також іншими суб'єктами. Це цілком відповідає міжнародним стандартам, адже ст. 29 Загальної декларації прав людини встановлює, що «кожна людина має обов'язок перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи».

Список використаної літератури:

1. Конституція України : Верховна Рада України; Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. (Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996 – 1996 р., № 30, ст. 141). Редакція від 12.04.2012 [Електронний ресурс] : Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>
2. Загальна декларація прав людини.
3. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. – К., 2003 р. – 432 с.
4. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. – К., 2001 – 320 с.
5. Годованець В. Ф. Конституційне право України : конспект лекцій. – К., МАУП, 2001 – 216 с.
6. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. – К., 2004 р. – 540 с.
7. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : навч. посіб. – К., 2002 р. – 270 с.

8. Кравченко В. В., Сербан Ф. І. Конституційне право України : навч. посіб. – К., 1996 р. – 270 с.
9. Котюк В. О. Основи держави і права : навч. посіб. – К., 1995 р. – 330 с.
10. А. Шміт. Правовий статус особи в Україні / Право України. – № 2. – 2005 р.
11. Основи правознавства. За ред. І. В. Усенка – Київ; Ірпінь ВТФ «Перун», 1997. – 416 с.
12. Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. – К., 1997 р. – 423 с.

А.Л. Кавунник, магістрантка історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: В.М. Гладілін, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПИТАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Питання прав і свобод людини на сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики усіх держав світової спільноти. На початку ХХІ ст. вони складають основу міждержавних відносин, при яких ставлення держави до своїх громадян вже не вважається справою виключно внутрішньої юрисдикції. У такому контексті права і свободи громадян є нормативним виміром суспільно-соціальної діяльності в країні та розглядаються як одна з найбільш цивілізованих цінностей. Вони визначають критерії, за якими оцінюється рівень демократичного розвитку держави і суспільства в світі [8, с. 346].

Як відомо права і свободи людини та громадянина завжди займали важливе місце в європейській правовій думці ХХ ст. Активізація процесу відносно визначення правового статусу громадянина в його відносинах з органами державної влади розпочалася після Другої світової війни водночас з розбудовою Європейського Співтовариства та Ради Європи, безпосередньо спрямованої на захист прав та свобод людини. Вони значно актуалізуються в реаліях міжнародного правопорядку країн – членів ЄС на початку ХХІ ст. [5, с. 143].

Мета статті полягає у висвітленні питань прав та основоположних свобод людини контексті міжнародної політики Європейського Союзу.

В ряду досліджень даної проблематики слід відзначити праці провідних науковців України, як-от А. Грицака, А. Дмитрієва, М. Микієвича, В. Посольського, Л. Луць, І. Лукашука, М. Ентіна. Наукову значимість мають дослідження закордонних фахівців, а саме Е. Бредлі, Д. Гом'єн, М. Дженіс, Л. Зваак, В. Кернза, Р. Кей, Ф. Ліч, Д. Харріс.

З історії питання відомо, що вперше принцип пріоритетності прав людини було визначено у травні 1948 року, коли ініціатори європейської інтеграції провели Конференцію міжнародного комітету рухів за європейську єдність у місті Гаага. У Резолюції Конференції зазначалося, зокрема, що майбутній союз або федерація має бути відкрита для всіх європейських країн з демократичною формою правління, які зобов'язуються дотримуватися Хартії прав людини. У проекті «Хартії» були визначені засади демократичних форм правління державної влади в країні [5, с. 40].

На зламі ХХ – початку ХХІ ст. питання захисту прав людини в рамках європейської спільноти посіло чільне місце, зокрема при визначенні напрямків європейської інтеграції. Його важливість було урочисто підкреслено 1973 року Європейським Парламентом, а 5 квітня 1977 року в спільній заяві керівних органів Парламентської Асамблеї, Ради Міністрів і Комісії Європейської Співдружності. Ними було сформовано урочисте зобов'язання дотримуватися Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року в Римі. В цій Конвенції було акумульовано як загальні принципи права Спільноти конституційні традиції, спільні у державах-членах [4, с. 13–14].

Європейський Парламент у 1989 році прийняв Декларацію основних прав та свобод, яка закріпила громадянські, політичні та соціально-економічні права, їхні гарантії, а також важливі принципи демократії та правового становища особи. Втім ця Декларація не має статусу обов'язкового значення.

Визначальну ж роль в утвердженні принципу захисту прав людини, визначенні його змісту та сфери застосування відіграв Європейський Суд Справедливості (далі – ЄСС), створений у 1950-ті

роки в рамках Європейського Співтовариства. Це провідний юридичний орган Співтовариства, створений статтями 164–188 Римського договору 1957 року. Головна функція даного Суду – забезпечення відповідності закону в інтерпретації та застосуванні Римського договору [3, с. 304].

У 1980-ті роки Європейський Суд Справедливості як юридично-правовий орган Співтовариства мав настільки велику кількість справ, що було запропоновано створити вторинний суд з частиною повноважень ЄСС. Так, в 1989 р. було засновано Суд Першої Інстанції, який отримав значну кількість справ і мав право дорадчого голосу в ЄСС. Це надавало можливості для основного складу Європейський Суд Справедливості сконцентрувати свою увагу на розвитку та висвітленні прав і основоположних свобод людини в Європейському співтоваристві [1].

Актуальність проблеми захисту прав людини у 1990-ті роки значно зросла з діяльністю створеного 1993 р. **Європейського Союзу**. У відповідності з Договором про Європейський Союз, людська гідність, свобода, демократія, рівність, верховенство закону і повага прав людини є основним цінностям Європейського Союзу. Саме Маастрихтський договір 1992 р. запровадив унікальний для конституційного та міжнародного права інститут громадянства Союзу. Як свідчить зміст статті 2 Договору про Європейський Союз, він запроваджений як засіб захисту прав та інтересів громадян держав-членів ЄС. Окрім того значення прав людини підкреслено у п. 1 статті 6 Договору, що визначає повагу до прав і свобод людини як один з провідних принципів Союзу [7, с. 25–26].

Важливість питань про захист прав та основоположних свобод людини в ЄС була підкріплена 7 грудня 2000 р. Керівники трьох політичних інститутів Союзу – Європейського парламенту, Ради Союзу, Європейської Комісії – урочисто підписали та прийняли **Хартію Європейського Союзу про права людини**. Вона містила фундаментальні громадянські, політичні, економічні та соціальні права громадян і всіх осіб, що проживають в країнах-членах ЄС.

Документ містить чотири нормативні групи, які встановлюють суб'єктивні права і свободи, їх гарантії, деякі загальні принципи, а також норми, що визначають дію Хартії як юридичного акту. Хартія складається з преамбули і 54 статей, об'єднаних у 7 глав.

Структура документу є новаторською, оскільки статті про права людини розташовані не за видами, як це традиційно прийнято (особисті, політичні, соціальні, економічні), а згідно з цінностями, на захист яких вони спрямовані. Тому «Хартія» не використовує класичного протиставлення громадянсько-політичних і соціально-економічних прав, а закріплює принцип неподільності всіх основних прав і свобод [8, с. 348].

У 2009 року «Хартія» стала юридично обов'язковою для країн-членів Європейського Союзу. Від тоді відбулась інкорпорація першого узагальненого списку прав індивіда, регулювання питань охорони прав людини на рівні наднаціональних організацій.

На початку ХХІ ст. у порівнянні з попереднім десятиріччям 1990-х рр. став особливо помітний прогрес Європейського Союзу щодо галузі прав людини. У попереднє десятиріччя юрисдикційний захист прав людини здійснювався національними судовими органами, яким допомагали наднаціональні інститути. Нині особливість захисту прав та свобод людини полягає в тому, що Європейський Союз не втручається в сферу внутрішньої компетенції держав-членів, не наполягає на закріпленні загальних стандартів, гармонізації або зближення механізмів їх захисту і забезпечення, не прагне до наднаціонального регулювання [7, с. 25]. Право Євросоюзу орієнтується на високі традиції, які утвердилися у цій сфері на національному рівні. Зокрема, у правовій системі Європейського Союзу права людини сприймаються як нерозривно пов'язані з іншими стержневими для суспільства постулатами – верховенства права і плюралістичної демократії. Орієнтація на повагу прав людини закріплена як імператив всіх гілок влади.

Основоположний характер прав та обов'язків людини в країнах ЄС чітко зафіксований в діяльності всіх його органів, інститутів, установ, установчих документах Євросоюзу. Так, пункт 1 статті 6 Договору про Європейський Союз встановлює: «Засадничими принципами Союзу є спільні принципи всіх держав-членів – свобода, демократія, шанування прав людини та засадничих свобод, верховенство права» [6, с. 113]. Пункт 2 даної статті встановлює «Союз шанує засадничі права, що їх гарантовано Європейською Співдружністю» [6, с. 114].

Підзвітність як важливий елемент юридично-правової системи з прав людини країн Європейського Співтовариства є домінуючим для судових інституцій ЄС. Це передбачає відповідальність, уміння аргументувати, пояснити, виправдати свої дії в контексті зобов'язань по міжнародному праву та захисту основоположних людини [10].

Як відомо в Європейському Співтоваристві існують декілька механізмів підзвітності, в тому числі:

- ✓ Європейський суд з прав людини,

- ✓ Європейський комітет з соціальних прав,
- ✓ Парламентської Асамблеї Ради Європи та Європейського парламенту.

В ряду органів Європейського Союзу, які спеціалізуються на захисті прав людини, слід назвати Агенство Європейського Союзу з основних прав (European Union Agency for Fundamental Rights), яке було засноване у Відні на підставі Регламенту Ради ЄС від 15 лютого 2007 року [9]. Ця інституція є правонаступницею колишнього Європейського центру моніторингу з питань расизму і ксенофобії, створеного на підставі постанови Ради ЄС від 2 червня 1997 року.

Метою Агенства є надання відповідним установам та органам країн-членів Співдружності допомоги та експертних послуг щодо основних прав і свобод людини, спільноти, надання їм підтримки для розробки відповідних напрямків в сферах юридично-правової діяльності.

Агенство має такі основні завдання:

- збір, аналіз і поширення об'єктивно законодавчої інформації щодо додержання основних прав людини в ЄС;
- розробка нових інформаційно-правових даних за допомогою сучасних методів і стандартів;
- проведення досліджень та заохочення до наукових розробок в сфері основних прав людини;
- розробка, перевірка фактів та публікація висновків з конкретних тем за власною ініціативою, на запит Європейського парламенту, Ради, Комісії ЄС;
- сприяння діалогу з громадянським суспільством з метою підвищення обізнаності громадськості щодо прав та основоположних свобод людини [3, с. 305–306].

Агенство, однак, не уповноважено розглядати скарги окремих осіб або здійснювати нормативні повноваження з прийняття рішень. І оскільки юридично-правова діяльність Агенства, як органу Європейського Союзу, знаходиться в полі національних конституційних традицій і механізмів, то розгляд питань регіонального рівня знаходиться в компетенції Ради Європи,

1949 р. створеної спеціально з метою охорони демократичних принципів в європейському суспільстві, а саме для ефективного захисту прав людини.

Отже закономірно і зрозуміло, що історично давні міжнародні норми прав людини та цінностей Ради Європи впливають на формування питань прав та свобод людини, суспільства в діяльності ЄС. У такий спосіб структурні відділи співтовариства забезпечують нормативну базу регіональної та національної молодіжної політики щодо зміцнення їх правових зобов'язань. Зокрема, ефективність молодіжної політики Євросоюзу неможлива без розширення прав і можливостей юного покоління. Основна проблема полягає в тому, що юристам, політологам слід дослідити питання прав саме молоді людини, визнати її потреби, зобов'язання. З цією метою в листопаді 2009 року була прийнята Програма ЄС «Нова молодіжна стратегія», в якій наголошується, що європейське співробітництво в галузі молодіжної політики повинно бути надійно закріплене в міжнародній системі прав людини». Також підкреслюється застосування відкритого методу координації та обліку молоді з питань працевлаштування та активної участі в діяльності Євросоюзу [11].

У такому контексті слід звернутися до Принципу рівності і недискримінації молоді, як одному з основних елементів міжнародного права. Цей принцип можна знайти в більшості законів як Ради Європи, так і Європейського Союзу. У дослідження науковців основна увага звертається на контингент молодих людей особливо уразливих, неблагополучних чи соціально відчужених. З цією метою в Брюсселі, в травні 2008 року, була прийнята постанова Ради Європейського Союзу з питань участі молоді з обмеженими можливостями. У ній наголошувалося на реалізації оновленої стратегії для молоді в сфері зайнятості. Рада ЄС запропонувала державам-членам заохочувати до соціальної інтеграції, освіти, професійної підготовки, віддаючи пріоритет молоді з обмеженими можливостями. Прийняття подібних рішень сприяє ствердженню прав та рівних можливостей для всіх молодих людей ЄС, мобілізує конструктивний діалог з молоддю, всіх, хто займається у різних інноваційних формах культурно-суспільного життя, займає активну громадянську позицію, торкається молодих людей з обмеженими можливостями. В ряду прикладів – функціонування юнацьких позашкільних організацій, де створюються умови для рівної участі всіх охочих [5, с. 202–203].

Міжнародна система прав людини вимагає активної та усвідомленої участі молоді в розробці, реалізації та моніторингу політики, яка впливає на життя молодих людей.

Зміст «Хартії Європейського Союзу про права людини» щодо участі молоді в місцевому та регіональному житті є одним з ключових стратегічних напрямків для активної участі молоді в міжнародній молодіжній політиці Євросоюзу. Статут визнає, що всі місцеві і регіональні галузеві політики мають містити молодіжний вимір і визначати консультації і співпрацю з молоддю та їх представниками в якості основного принципу в реалізації молодіжної політики.

З історії відомо, що в 1998 р. Рада Європи і Європейська комісія вирішили виробити спільні дії в галузі європейської підготовки робочої молоді. Обидві установи ініціювали угоду про партнерство, метою якого було «сприяти активній європейській громадянськості і громадянському суспільству, давши поштовх до підготовки молодіжних лідерів та молодіжних працівників, які працюють у європейському вимірі та навчити молодь знати свої права та обов'язки». Цей договір оновлювався додатковими угодами в рамках ініціатив «Молодіжне дослідження» та «Євро-Мед співпраця» [11].

У 2006 р. співпраця Ради Європи з Європейською комісією та Європейським молодіжним форумом уклали спільну угоду «Європейська молодіжна кампанія за різноманіття», в якій питання про права людини та її участь у громадському житті сформульовані під назвою «Всі різні – всі рівні». Була означена тема співпраці – «Європейське громадянство в області прав людини і міжкультурного діалогу». Безумовно вказані організації об'єднує більш ніж піввіковий досвід в сфері неформальної освіти, молодіжної політики, молодіжних науково-практичної роботи з молоддю. Показовою в цьому контексті на сучасному етапі стала «Хартія про виховання демократичної громадянськості і прав людини» прийнята 2010 р. Комітетом міністрів ЄС [8, с. 346].

Її Статут пояснює, що «однією з основних цілей усіх виховання демократичної громадянськості і прав людини є не тільки оснащення учнів знаннями, розумом, навичками, а й надання їм готовність вжити заходів у суспільстві в захисті і заохоченні прав людини, демократії та верховенства закону». Дії Статуту «Хартії» в Програмі дій Європейського союзу щодо поваги прав людини та людської гідності в якості однієї з цілей розраховані на період 2007–2013 років.

Таким чином, не претендуючи на вичерпність інформації зазначимо, що питанням прав та свобод людини в міжнародній діяльності ЄС на сучасному етапі початку ХХІ ст. приділяється значна увага. Свідченням цьому стали відповідні положення установчих документів ЄС, регламенти і директиви Ради Міністрів та Комісії ЄС.

Зміст документів свідчить про динаміку в розробці питань прав і свобод людини. Якщо Європейське Співтовариство в 1950-ті рр. не передбачало створення спеціальної, відокремленої від національних, системи індивідуального судового захисту прав людини, а захист прав людини здійснювався в межах національної судової системи держав-членів Співтовариства, то законодавство ЄС, а саме – стаття 234 Договору передбачала обставини, за яких органи юрисдикції ЄС можуть включатися у процес захисту прав людини.

Деталізація статей щодо права національних судів на звернення до Європейського Справедливого Суду з будь-якого питання стверджує пріоритетність цих питань в міжнародній політико-правовій діяльності ЄС. Законотворчий характер цих дій стверджують відповідні Акти, як такі, що ухвалюються ЄС у разі звернення до нього національного суду у порядку статті 234 договору про ЄС та є обов'язковим для відповідного національного суду при вирішенні конкретної справи з прав і свобод людини.

Список використаної літератури:

1. Анцупова Т. О. Колізії законодавства України щодо виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини // Європейські студії і право. – №2. – 2010.
2. Венецька О. Проблематика прав людини у відносинах Європейського Союзу з третіми державами. // Право України. – №1. – 2010. – с.
3. Глушицький Д. М. Компетенція Європейського Суду Справедливості та Європейського Суду з прав людини щодо захисту прав людини // Наукові записки. Том 20. Спец. випуск. – с. 303-306.
4. Гом'єн Д. Короткий путівник по Європейській конвенції з прав людини / Гом'єн Д. – Львів : Кальварія, 1998. – 172 с.
5. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. – К. : Артек, 1997. – 624 с.
6. Конституційні акти ЄС . Частина I /Упор. Г. Друзенко, заг. ред. Т. Качка. К.: «Юстініан», 2005. – 512 с.
7. Лазур Я. В. Аналіз роботи інституцій Європейського Союзу щодо забезпечення основних прав і свобод людини та громадянина // Юридична наука і практика. – №2. – 2011. – с. 22–27.
8. Толкачова Н. Б. Система захисту прав людини в європейському союзі //Часопис Київського університету права. – №4. – 2009. – с. 346 -350.
9. Council Regulation (EC) No 168/2007 of 15 February 2007 establishing a European Union Agency for Fundamental Rights //OJ L 53, 22.2.2007, p. 1–14.

10. <http://youth-partnership-eu.coe.int>.

11. <http://ec.europa.eu> COUNCIL RESOLUTION on a renewed framework for European cooperation in the youth field (2010–2018) of 27 November 2009.

С.С. Правдивець, учень 11-А класу спеціалізованої школи І–ІІІ ступенів № 6
з поглибленим вивченням інформаційних технологій
Прилуцької міської ради

Науковий керівник: Л.М. Устименко, учитель історії України та правознавства
спеціалізованої школи І–ІІІ ст. № 6 з поглибленим вивченням інформаційних технологій
Прилуцької міської ради

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО – ПРОВІДНА ГАЛУЗЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Конституційне право є провідною галуззю національного права України. Це очевидно, адже конституційне право є фундаментальним в питанні побудови сучасної держави.

Як відомо, визначенню предмета будь-якої галузі права передують окреслення кола тих суспільних відносин, що нею регулюються. Саме ці відносини утворюватимуть предмет галузі права.

Питання щодо предмета конституційно-правового регулювання вважається одним із найбільш дискусійних у теорії конституційного права. Його обговорення почалося ще в юридичній літературі дореволюційного періоду.

На сучасному етапі вчені досі не дійшли консенсусу з цього питання. Так, російські науковці дотримуються таких позицій:

1) конституційне право регулює відносини, що складаються в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Предметом конституційного права є тільки ті відносини, які можна назвати базовим в кожній зі сфер життя (К.І. Козлова);

2) конституційне право регулює суспільні відносини, які формують основу всієї структури суспільства і держави та безпосередньо пов'язані зі здійсненням публічної, переважно державної, влади (В.А. Рижов);

3) особливістю конституційно-правового регулювання суспільних відносин є те, що в одних сферах життя суспільства конституційне право в повному обсязі регулює суспільні відносини, а в інших – лише основоположні, тобто такі, які визначають зміст усіх інших відносин у цих сферах. Переважна частина першої групи представлена суспільними відносинами, що виникають і діють у сферах, в яких утворюються основні елементи держави (населення, територія і влада). Друга група відносин не є обов'язковим атрибутом конституційного права. Вони стають елементом останнього лише тоді, коли в цьому зацікавлена держава, що втілюється у відповідних нормах права, які містяться у таких основоположних актах, як конституція, або інших документах установчого характеру (О.О. Куцафін) [1].

Українські науковці визначають предмет конституційного права таким чином:

1) сукупність політико-правових суспільних відносин, пов'язаних з відносинами держави та особи в Україні, народним волевиявленням, організацією та здійсненням державної влади і місцевого самоврядування, закріплення соціально-економічних умов владування, а також з державно-територіальною організацією України, які регулюються нормами цієї галузі національного права України [2];

2) суспільні відносини, які виникають і діють у процесі здійснення влади народом України. Предмет конституційного права зумовлює чотири групи суспільних відносин:

а) відносини, які формують основоположні засади народовладдя, суверенітету народу;

б) відносини, що опосередковують побудову держави як організації влади народу і для народу;

в) відносини, які зумовлюють утворення основоположних засад функціонування держави;

г) відносини, які визначають характер зв'язків між державою і конкретною особою [3];

3) суспільні відносини, що забезпечують організаційну і функціональну єдність суспільства як цілісної соціальної системи, основи конституційного ладу України, статус людини і громадянина, територіальний устрій держави, форми безпосередньої демократії, систему органів державної влади та місцевого самоврядування [4];

4) суспільні відносини у політичній, економічній, соціальній і культурній сферах суспільного та державного життя, учасники яких мають конституційну правосуб'єктність [5].

Аналіз наведених способів визначення предмета конституційного права дає підстави погодитися з альтернативною думкою О.О. Кутафіна, за якою предмет конституційного права будь-якої держави не може бути незмінним. Він залежить від змісту конституції та інших основоположних документів, що діють у державі на певному етапі її розвитку.

Отже предмет конституційного права України на сучасному етапі утворюють суспільні відносини щодо основ конституційного ладу України, конституційно-правового статусу людини та громадянина, форм безпосередньої демократії, організації та діяльності органів державної влади (передусім – законодавчої, виконавчої, судової та Президента України), адміністративно-територіального устрою України, місцевого самоврядування.

Система конституційного права – це складна, структурована, динамічна система, якій властиві певні закони, принципи побудови та функціонування. Вона охоплює принципи конституційного права, його інститути та норми.

Принципи конституційного права – це основні засади, виражені в змісті цієї галузі права, відповідно до яких вона формується як система правових норм, а також здійснюється конституційно-правове регулювання суспільних відносин. Вони регулюються як суспільні відносини не безпосередньо, а через конкретні конституційно-правові норми.

У конституційному праві виділяють:

1) загальні принципи, що декларуються конституціями: народний суверенітет, народне представництво, розподіл влади, рівноправ'я, невідчужувані права. Ці принципи не формулюють конкретних прав та обов'язків і не завжди забезпечені правовими санкціями, однак вони мають ключове значення для багатьох конституційно-правових норм;

2) принципи, що мають чітку юридичну форму вираження і безпосередньо застосовуються в державній діяльності: незалежність депутатів від виборців, судовий захист конституційних прав тощо.

Інститут конституційного права – це основна складова системи конституційного права, яка об'єднує відносно відособлену групу взаємозумовлених та взаємопов'язаних норм конституційного права, що регулюють конкретні сторони чи елементи суспільних відносин, визначених конституційним правом.

Як правило, до конституційно-правових інститутів відносять інститути:

- основ конституційного ладу;
- громадянства;
- основ правового статусу людини і громадянина;
- територіального устрою
- виборчого права;
- системи державної влади;
- системи місцевого самоврядування.[6]

Термін «конституція» походить від лат. *Constitutio* – «установа», «устрій». Існує точка зору, відповідно до якої термін «конституція» утворений від звороту *rem publicum constitute*, з якого починалися акти римських імператорів [7].

Нині у світі діють більше 200 загальнодержавних конституцій, а також існують понад 300 конституцій суб'єктів федерацій і автономних утворень.[8]

Іноді для позначення поняття «конституція» використовують термін «Основний закон». Наведені поняття є синонімами. Вперше термін «Основний закон» для позначення акта найвищої юридичної сили було вжито у тексті Форми правління 1809 р. – однієї зі складових тодішньої Конституції Швеції.

Виділяють два значення поняття «конституція»:

1) матеріальне значення, відповідно до якого конституція являє собою писаний акт або сукупність актів чи конституційних звичаїв, які перш за все проголошують та гарантують права і свободи людини і громадянина та визначають основи суспільного ладу, форму правління і територіального устрою, основи організації центральних та місцевих органів влади, їх компетенцію та відносини, державну символіку та столицю;

2) формальне значення, за яким конституція – це закон або група законів, що мають вищу юридичну силу щодо всіх інших законів та інших актів. Конституція в цьому розумінні – закон для законів, що виражається в її особливому порядку прийняття та внесення до неї змін, у верховенстві в правовій системі держави.

Усі держави мають конституцію у матеріальному змісті, але не в усіх державах є конституція у формальному розумінні (наприклад у Великій Британії і Новій Зеландії існує конституція у матеріальному значенні, тобто сукупність правових норм, що регулюють зазначені суспільні відносини, але ці норми мають такий самий статус у правовій системі, як і інші норми права, тобто вони не характеризуються верховенством, особливим порядком прийняття чи внесення змін, що свідчить про те, що в цих країнах відсутня конституція у формальному розумінні).

Виділяють такі основні теорії походження конституцій:

1) договірна теорія, яка виходить із того, що члени суспільства уклали договір, утілений в конституції, відповідно до якого встановлюються принципові основи існування суспільства та правил, за якими воно функціонує;

2) природно-правова теорія, згідно з якою конституція є проявом волі народу, його суверенітету;

3) теологічна теорія виходить із того, що конституція – втілення божественних приписів суспільству про правила життя;

4) теорія, що пов'язує виникнення конституції тільки з державною владою, відкидаючи народний суверенітет. Державна влада згідно з цією теорією сама себе обмежує шляхом закріплення в конституції меж своїх повноважень;

5) марксистсько-ленінська теорія, відповідно до якої конституція виражає волю не всього суспільства, а економічно панівного класу.

Конституція України – це єдиний нормативно-правовий акт, що має особливі юридичні властивості, через який Український народ виражає свою суверенну волю, утверджує основні принципи державного та суспільного ладу, визначає систему і структуру державної влади та місцевого самоврядування, механізми реалізації державно-владних повноважень, основи правового статусу особи, територіальний устрій держави [9].

Розрізняють поняття юридичної та фактичної конституції.

Юридична конституція – це визначена система правових норм, що регулює відповідні суспільні відносини.

Фактична конституція – це самі ці відносини, тобто ті, що реально існують. Ця конституція існує незалежно від того, чи знайшла вона своє юридичне закріплення чи ні.

Розходження між юридичною та фактичною конституцією зазвичай виникають внаслідок змін у співвідношенні політичних сил, що відбулося після прийняття юридичної конституції. Розходження між фактичною та юридичною конституцією свідчить про те, що частина норм стала або спочатку була і залишається фіктивною. Виникає необхідність або юридичну конституцію привести у відповідність до фактичної, або навпаки. Останнім часом дедалі більше значення у подоланні розбіжностей між фактичною та юридичною конституцією відіграють органи конституційної юстиції.

Слід мати на увазі, що не всі дослідники підтримують думку про розмежування юридичної та фактичної конституцій.

Конституції виконують цілу низку функцій, зокрема: юридичну, політичну, ідеологічну, установчу, правотворчу, регулятивну, охоронну, економічну тощо.

Характеристика Конституції України має охоплювати визначення її формально-юридичних властивостей та основних рис.

Формально-юридичні властивості Конституції України – це її ознаки як основного нормативно-правового акта держави. До цих властивостей належать такі ознаки:

1) Конституція України є Основним законом держави. Це означає, що Конституція України посідає найвищу сходинку в ієрархії нормативно-правових актів.

2) Конституція України має найвищу юридичну силу. Найвища юридична сила закріплена у ч. 2 ст. 8 Основного Закону нашої держави та проявляється у 2 аспектах:

а) усі нормативно-правові акти приймаються органами передбаченими Конституцією України та в установленому нею порядку;

б) норми конституції мають пріоритет над нормами законів та інших нормативно-правових актів, тобто жоден нормативно-правовий акт держави не може суперечити положенням Основного Закону.

3) Конституція України є юридичною базою законодавства. Це проявляється у тому, що вона:

а) визначає зміст усіх нормативно-правових актів, що приймаються у державі;

б) встановлює види нормативно-правових актів, що приймаються на розвиток її положень;

в) визначає ієрархію нормативно-правових актів;

г) визначає особливий порядок прийняття та внесення змін до неї;

д) має особливий зміст та структуру;

е) характеризується прямою дією норм, тобто для реалізації конституційних норм не потрібні спеціальні акти, які б їх конкретизували. Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 8 Конституції України звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Основні риси конституції характеризують її зв'язок як політико-юридичного документа з суспільним розвитком, специфіку впливу суспільних відносин на її характер і, навпаки, роль конституції в реальних процесах життя. До них належать:

- 1) особливий суб'єкт, що приймає конституцію (народний характер);
- 2) основоположний(установчий) характер;
- 3) всеохоплюючий характер конституційної регламентації (широта предмета регулювання);
- 4) стабільність поєднана з динамізмом;
- 5) реальність.

Нажаль, на сьогоднішній день положення Конституції України часто ігноруються, що є неприпустимим для сучасного суспільства. З метою внесення змін до Основного Закону для його успішного функціонування, Президент України Віктор Янукович оголосив про створення Конституційної асамблеї. Дискусія щодо можливої структури та механізмів формування такого органу точилася в Україні досить давно, однак консенсусу, або якогось домінуючого погляду на це питання не було.

У сучасній політичній практиці країн світу існує кілька основних механізмів участі громадськості в розробці конституції:

- шляхом формування спеціального органу установчої влади (конституційна асамблея, установчі збори тощо), який і розробляє, і безпосередньо ухвалює основний закон (з подальшим винесенням на всенародний референдум);
- через формування дорадчих органів, повноваження яких обмежуються власне підготовкою проекту конституції, а її розгляд та ухвалення залишаються прерогативою законодавчого органу та глави держави (також з можливим подальшим винесенням на референдум);
- поєднання наведених вище варіантів.

Всенародно обрана конституційна асамблея (у форматі установчих зборів) зазвичай утворюється виключно з повноваженням щодо розробки та ухвалення проекту конституції, інколи підготовлений конституційною асамблеєю проект виноситься на референдум.

Створення такого органу відбувається у ситуації, коли ухвалення конституції неможливе через ординарні законодавчі органи – у разі суттєвої зміни політичного устрою в умовах кардинальних політичних трансформацій (наприклад, коли орган законодавчої влади відсутній, недеєздатний, не має легітимності в суспільстві).

Спеціальні органи установчої влади ухвалювали основний закон країни у Франції (1946 р.), Італії (1947 р.), Португалії (1976 р.), Болгарії (1991 р.), Румунії (1991 р.), Естонії (1992 р.). У 2010 р. розпочався процес формування Конституційної асамблеї в Ісландії.

Кандидати до цих органів висувалися громадянами або політичними партіями, в окремих випадках щодо них формувалися додаткові вимоги порівняно зі звичайними виборами парламенту (юридична освіта, обмеження на сфері працевлаштування після завершення повноважень, тощо).

Другий із вказаних механізмів участі громадськості у розробці конституції – формування дорадчих органів з розробки її проекту – також досить поширений у новітній політичній історії, зокрема, в європейських країнах.

Тож, конституційне право України є одним з найважливіших засобів забезпечення повновладдя народу України в політичній, економічній і соціально-культурній сферах його життєдіяльності. Жодна інша галузь права не закріплює суспільні відносини, що складають основи повновладдя народу України. Це – виняткова прерогатива конституційного права.

Дані обставини визначають провідну роль конституційного права в системі національного права України. Виконуючи роль ядра системи національного права, інтегруючи його галузі в одне ціле, конституційне право проникає в кожну з таких галузей. Таке проникнення забезпечується, насамперед, за допомогою Конституції України – основного джерела конституційного права, яке, в свою чергу, є відправним для кожної із галузей національного права України.

Список використаної літератури:

1. Кутафин О.Е. Предмет конституционного права / О.Е. Кутафин. – М.:Юристъ, 2001.

2. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підруч. / О.Ф. Фрицький. – К.:Юрінком Інтер,2004.
3. Мелашенко В.Ф. Конституційне право – галузь національного права України/ В.Ф. Мелашенко // Конституційне право України / за ред. В.Ф.Погорілка. – К. : Наук. думка, 2000.
4. Конституційне право України : підруч. для студ. вищих навч. закл. / за ред. Ю.М. Тодици, В.С. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002
5. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України : акад. вид / О.В. Скрипнюк. – Х. : Право, 2009.
7. Мелашенко В.Ф. Конституція – Основний Закон держави // Конституційне право України / В.Ф.Мелашенко; за ред.В.Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 2000.
8. Хабриева Т.Я. Теория современной конституции / Т.Я. Хабриева, В.Е. Чиркин. – М. : НОРМА, 2005.
9. Тодыка Ю.Н. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества / Ю.Н. Тодыка – Х. : Факт, 2001
10. Метеріали інтернет-видання «Українська правда».

СЕКЦІЯ 4. АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

І.А. Городецька, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОРИСТАННЯМ ТА ОХОРОНОЮ ЗЕМЕЛЬ

Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель є однією з важливих складових частин адміністративної діяльності в цілому. У процесі її здійснення правомірними посадовими особами реалізується визначений законодавством значний обсяг їх повноважень у боротьбі з адміністративними правопорушеннями, що виражаються, зокрема, у виявленні адміністративних правопорушень, збиранні та перевірці доказів, оформленні необхідних процесуальних документів, розгляді підвідомчих справ та винесенні щодо них відповідних постанов, у направленні окремих справ для розгляду згідно з підвідомчістю [1, с. 39].

Для з'ясування суті та особливостей адміністративно-юрисдикційної діяльності органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель розглянемо вихідні теоретико-правові ознаки поняття юрисдикції в цілому та адміністративної юрисдикції зокрема.

Термін «юрисдикція» трактується різними енциклопедичними джерелами та словниками неоднозначно. У більшості випадків «юрисдикція» перекладається від латинського *jurisdictio*, де *jus* – право, а *dicto* – кажу, тому під юрисдикцією вбачають установлену законом сукупність правових повноважень відповідних державних органів вирішувати правові спори, у тому числі справи про правопорушення, тобто оцінювати дії особи чи іншого суб'єкта права з точки зору їх правомірності, застосовувати юридичні санкції до правопорушників [2, с. 696].

У науці адміністративного права немає єдиного підходу щодо суті адміністративної юрисдикції, вченими-юристами вона трактується у «вузькому» та «широкому» розумінні. Так, прихильники «вузького» розуміння, зокрема, О.І. Остапенко, І.П. Голосніченко, Я.Ю. Кондратьєв, А.Т. Комзюк, О.П. Шергін, А.Ю. Якімов адміністративно-юрисдикційну діяльність ототожнюють з діяльністю по розгляді справ про адміністративні правопорушення та винесенню по них відповідних постанов в установлених законом формах і порядку [1, с. 40; 3, с. 142; 4, с. 210].

У більш широкому розумінні рамками адміністративної юрисдикції охоплюється значно ширше коло питань, що виникають у специфічній сфері взаємних правовідносин між державою та громадянином, перш за все у сфері здійснення державної виконавчої влади [3, с. 131], і які пов'язані з вирішенням будь-яких індивідуальних справ у випадку виникнення спору про право, тобто конфліктних ситуацій [5, с. 214; 6, с. 80]. У цьому випадку, як зазначає А.Т. Комзюк, зміст адміністративно-юрисдикційної діяльності розширено до меж розгляду будь-якої

індивідуальної справи, тобто до меж усього адміністративного процесу, що не зовсім виправдано [4, с. 203].

В адміністративно-правовій літературі аналізу адміністративно-юрисдикційної діяльності приділяли увагу О.М. Бандурка, І.Л. Бородин, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, Д.П. Калаянов, О.П. Ключниченко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, В.І. Курило, М.Я. Масленников, О.І. Остапенко, Н.Г. Саліщева, М.М. Тищенко, О.П. Шергін, В.К. Шкарупа, А.Ю. Якімов та інші.

Слід зауважити, що в адміністративно-правовій науці щодо адміністративної юрисдикції багато питань лишається дискусійними. Так, не існує єдиної концепції щодо класифікації адміністративно-юрисдикційних проваджень [5, с. 214; 6, с. 14], також суперечливі погляди щодо віднесення до адміністративної юрисдикції заходів адміністративного примусу. В даному випадку, погоджуємось з позицією вчених про те, що адміністративний примус у процесі здійснення адміністративно-юрисдикційної діяльності реалізується тільки частково – у формі адміністративних стягнень. Застосування адміністративно-запобіжних заходів, а частково і заходів адміністративного припинення, здійснюється, як правило, поза межами адміністративно-юрисдикційної діяльності [1, с. 40–41; 3, с. 133; 7, с. 16].

Характерними ознаками адміністративно-юрисдикційної діяльності є її державно-владна специфіка (юрисдикційний захист суспільних відносин є перш за все прерогативою компетентних державних органів), підзаконність (вона завжди здійснюється в чітко регламентованих законом процесуальних межах), правозастосовний та правоохоронний характер (у процесі її здійснення не встановлюються нові норми права, а лише застосовуються відповідні чинні норми права, характерні своїм правоохоронним спрямуванням) [1, с. 39].

Як різновидність правової діяльності юрисдикція виконує передусім охоронну, виховну і, частково, регулятивну функції [1, с. 39; 3, с. 132; 7, с. 10–11]. Так, виділяють наступні функції адміністративної юрисдикції як правової діяльності:

- охоронна (обумовлена правоохоронною діяльністю та реалізується при вирішенні справ про правопорушення, застосуванні правових санкцій, поновленні порушених або оспорюваних прав громадян, посадових осіб, підприємств та держави);

- виховна (правильність і чітка організація юрисдикційного процесу зумовлюють відповідність прийнятого рішення нормі права і справедливості юрисдикційного акта, що істотно впливає на емоційні елементи правової психології);

- регулятивна (реалізується в процесі перетворення нормативних приписів у реальні дії суб'єктів права, у правовідносини. Оскільки, регулювати, певною мірою означає управляти, то регулятивна функція відображає управлінський аспект юрисдикційного провадження. Управління за допомогою норм права є системою управління з корегувальною частиною, якщо не спрацьовує первинний сигнал (норма), вмикається корегувальний сигнал (акт юрисдикції), який примушує керованого виконати свої обов'язки) [8, с. 46–47].

Завдання адміністративно-юрисдикційної діяльності, як зазначає А.Т. Комзюк, у цілому відповідають завданням провадження у справах про адміністративні правопорушення; останні в концентрованому вигляді закріплено в ст. 245 КУпАП, відповідно до якої завданнями цього провадження є: своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи; вирішення її в точній відповідності з законодавством; забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень; запобігання правопорушенням; виховання громадян у дусі додержання законів; зміцнення законності.

Принципи адміністративно-юрисдикційної діяльності закріплені в Конституції України, численних правових нормах і визначають суть, основоположні ідеї, організацію і спрямованість зазначеного виду діяльності, її цілі, завдання, функції, методи і форми здійснення. Будь-яка класифікація принципів (в залежності від сфери дії, за джерелом їх нормативного закріплення тощо) носить дещо умовний характер і всі вони рівнозначні з точки зору безпосереднього застосування [8, с. 26].

Обов'язковими умовами адміністративно-юрисдикційної діяльності, у тому числі тієї, що здійснюється органами у сфері державного контролю за використанням та охороною земель, є:

- наявність правопорушення (правового спору). Розгляд і розв'язання юридичних справ, зумовлених позитивними обставинами, не охоплюється юрисдикційною діяльністю. Юрисдикція виникає лише тоді, коли необхідно вирішити спір про право, порушення встановлених правових норм. Щодо адміністративної юрисдикції такі спори виникають між сторонами суспільних відносин, що регулюються адміністративно-правовими нормами, набуваючи характеру адміністративно-

правових спорів [5, с. 214; 6, с. 14–15; 8, с. 20–21];

- здійснення адміністративно-юрисдикційної діяльності в чітко визначених процесуальних формах, встановлених законом. На відміну від інших видів юрисдикційної діяльності, здійснюваних у рамках кримінального та цивільного процесів, адміністративна юрисдикція є більш оперативною процесуальною формою (стислі строки давності притягнення до адміністративної відповідальності, строки розгляду справ, строки давності виконання постанов тощо). Адміністративно-процесуальна форма, а також інші види юрисдикційної діяльності, передбачає змагальність процедури вирішення справи, тобто сторони в спорі або винні у вчиненні правопорушення наділені широким арсеналом прав, що дозволяє їм захищати свої інтереси, надавати докази, заявляти клопотання, заперечувати пред'явлені докази у вчиненні адміністративного правопорушення [5, с. 215; 8, с. 21];

- обов'язковість ухвалення рішення у вигляді юрисдикційного акта. Як спосіб розв'язання правових конфліктів юрисдикція передбачає необхідність ухвалення остаточного рішення – акта застосування норм права до конкретного випадку. Юрисдикційний акт щодо конкретної адміністративної справи означає, по суті, розв'язання правового спору [5, с. 215; 6, с. 15]. Якщо ж йдеться про правопорушення, то результатом адміністративно-юрисдикційної діяльності є видання юрисдикційного акта, а саме – постанови про накладення адміністративного стягнення або про припинення справи провадженням [4, с. 210].

Якщо явище сприймається на підставі ознак, які його характеризують, то сутність розкривається через особливості, притаманні лише даному явищу. Сутність адміністративно-юрисдикційної діяльності органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель розкривається через наступні особливості:

1) Важливою особливістю адміністративно-юрисдикційної діяльності органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель є те, що домінуючим напрямом цієї діяльності є забезпечення державного контролю за використанням та охороною земель.

2) Специфічність суб'єкта здійснення адміністративно-юрисдикційної діяльності, що охоплюється поняттям «державний інспектор з контролю за використанням та охороною земель», полягає у розмежуванні повноважень державного інспектора на здійснення тих чи інших адміністративно-юрисдикційних дій. Так, відповідно до ст. 238-1 КУпАП від імені органів державного контролю за використанням та охороною земель розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право: Головний державний інспектор України з контролю за використанням та охороною земель і його заступники; головні державні інспектори з контролю за використанням та охороною земель Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя і їх заступники; старші державні інспектори з контролю за використанням та охороною земель і державні інспектори з контролю за використанням та охороною земель відповідних територій.

Крім того, значна частина посадових осіб органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель виконує великий обсяг дій адміністративно-юрисдикційного характеру на підготовчій стадії провадження, до яких слід передусім віднести виявлення події правопорушення, дослідження та попередню оцінку протиправних дій, складання протоколу про адміністративне правопорушення, збір і підготовку необхідних матеріалів для об'єктивного вирішення справи.

3) Державні інспектори, яким згідно з вимогами ст. 238-1 КУпАП надано право розглядати справи та накладати адміністративні стягнення, мають право застосовувати лише один із видів адміністративних стягнень, визначених у ст. 24 КУпАП – штраф.

4) На відміну від деяких органів адміністративної юрисдикції, які володіють винятково колегіальними повноваженнями (адміністративні комісії, виконавчі комітети селищних, сільських рад), діяльності державних інспекторів з контролю за використанням та охороною земель притаманна тільки одноособова форма адміністративної юрисдикції.

5) Особливістю адміністративно-юрисдикційної діяльності органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель є те, що в процесі її здійснення вони не тільки реалізують свої юрисдикційні повноваження щодо підвідомчих їм справ, а й здійснюють комплекс послідовних і необхідних адміністративно-юрисдикційних дій забезпечувального характеру, без яких компетентні суб'єкти не змогли б розглядати і вирішувати по суті ті чи інші справи. Так, відповідно до вимог пункту «б» ст. 6 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель може вносити до органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування клопотання щодо припинення порушення земельного

законодавства, а саме: приведення у відповідність із законодавством прийнятих ними рішень з питань регулювання земельних відносин, використання та охорони земель; обмеження або зупинення освоєння земельних ділянок у разі розробки корисних копалин, у тому числі торфу, проведення геологорозвідувальних, пошукових та інших робіт з порушенням вимог земельного законодавства України; припинення будівництва та експлуатації об'єктів у разі порушення вимог земельного законодавства України до повного усунення виявлених порушень і ліквідації їх наслідків; припинення права користування земельною ділянкою відповідно до закону. Керуючись вимогами ст. 10 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» державні інспектори у сфері контролю за використанням та охороною земель у межах своїх повноважень мають право звертатися до органів прокуратури з клопотаннями про подання позову до суду щодо відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, а також повернення самовільно чи тимчасово зайнятих земельних ділянок, строк користування якими закінчився; передавати до органів прокуратури, органів дізнання та досудового слідства акти перевірок та інші матеріали про діяння, в яких вбачаються ознаки злочину тощо.

6) Нормативною основою регулювання адміністративно-юрисдикційної діяльності органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель є передусім Кодекс України про адміністративні правопорушення, а також законодавчі й інші нормативні акти, які тією чи іншою мірою визначають адміністративно-юрисдикційні повноваження державних інспекторів. Це, зокрема, закони України «Про звернення громадян», «Про державний контроль за використанням та охороною земель», Земельний кодекс України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України. Крім законодавчих актів, механізм правового регулювання адміністративно-юрисдикційної діяльності органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель включає в себе і відомчі нормативні акти, у тому числі накази, інструкції тощо.

7) Однією з обов'язкових умов адміністративно-юрисдикційної діяльності є наявність правопорушення (правового спору). Державними інспекторами з контролю за використанням та охороною земель правопорушення виявляються, зазвичай, у ході проведення перевірок (планових, позапланових, оперативних). Разом із тим у ст. 9 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» визначено, що державний контроль за використанням та охороною земель здійснюється шляхом розгляду звернень юридичних і фізичних осіб. Особливе місце у дотриманні законності в державному управлінні, зміцненні та розвитку суб'єктивних прав і свобод громадян посідають звернення громадян до органів держави. Ініціатором перевірок дотримання земельного законодавства у цьому разі виступають не державні інспектори, а громадяни, тобто фізичні особи.

Право на звернення громадян закріплюється положеннями ст. 40 Конституції України, яка проголошує, що усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Звернення громадян за своєю юридичною природою неоднорідні, що дозволило законодавцю виділити такі їх види, як пропозиції, заяви, скарги. Законодавче регулювання порядку їх розгляду регламентується цілою низкою нормативних актів: Законом України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р., Указом Президента України «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» від 07.02.2008 р. та Інструкцією з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації та ін.

Серед звернень громадян особливе місце займають скарги, оскільки вони мають юрисдикційні ознаки, тобто має місце спір про право, адже відповідно до ст. 3 Закону України «Про звернення громадян» під скаргою розуміють звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб [9, с. 21-23].

Зважаючи на викладене, а також на те, що провадження з розгляду скарг громадян є адміністративно-юрисдикційними [5, с. 214; 6, с. 14], на нашу думку, в адміністративно-юрисдикційній діяльності органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель доцільно виділити дві групи проваджень: провадження у справах про адміністративні правопорушення та провадження за скаргами громадян.

Таким чином, проведений нами аналіз дозволяє визначити адміністративно-юрисдикційну

діяльність органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель як урегульовану нормами адміністративного права специфічну форму адміністративної діяльності, яка полягає в розгляді та вирішенні по суті підвідомчих їм справ про адміністративні правопорушення, адміністративно-правових спорів у встановленій законом адміністративно-процесуальній формі, а також у здійсненні інших адміністративно-юрисдикційних дій забезпечувального характеру. Зміст адміністративно-юрисдикційної діяльності органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель полягає у здійсненні комплексу процесуальних дій, які охоплюються межами провадження у справах про адміністративні правопорушення та провадження за скаргами громадян.

Список використаної літератури:

1. Адміністративна діяльність : навч. посіб. / [В. В. Новіков, М. В. Ковалів, В. П. Столбовий та ін.] ; за заг. ред. доц. О. І. Остапенка. – Львів : ЛІВС, 2002. – 252 с.
2. Большой юридический словарь / [под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 704 с. – (Библиотека словарей «ИНФРА-М»).
3. Адміністративна діяльність ОВС. Загальна частина : підруч. / [І. П. Голосніченко, В. І. Шакун, І. П. Кириченко та ін.] ; за заг. ред. І. П. Голосніченка, Я. Ю. Кондратьєва. – К. : КМУЦА, 1999. – 180 с.
4. Комзюк А. Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції : поняття, види та організаційно-правові питання реалізації / Комзюк А. Т. ; [за заг. ред. проф. О. М. Бандурки]. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с. – (Монографія).
5. Адміністративне право України : підруч. / [Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.] ; за ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
6. Бандурка О. М. Адміністративний процес : підруч. [для вищих навч. закл.] / О. М. Бандурка, М. М. Тищенко. – К. : Літера ЛТД, 2002. – 288 с.
7. Коломоець Т. О. Адміністративна юрисдикція в Україні : питання теорії та практики / Коломоець Т. О. – Запоріжжя, 2000. – 38 с.
8. Курило В. І. Адміністративна юрисдикція в АПК України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. І. Курило, В. К. Шкарупа, О. Ю. Піддубний; за заг. ред. В. К. Шкарупи. – К. : Магістр – XXI ст., 2008. – 688 с.
9. Городецька І. А. Щодо адміністративного провадження за скаргами громадян у сфері використання та охорони земель / І. А. Городецька // Dny vedy – 2011 : materialy VII mezinarodni vedecko-prakticka konferencie, 27 brezen – 05 dubna 2011 r. – Praha : Education and Science, 2011. – Dil 12 : Pravni vedy. – S. 21–23.

В.В. Мушенко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки
ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»;

Т.О. Лазаренко, студентка III курсу відділення з підготовки молодших спеціалістів
ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

ОПОДАТКУВАННЯ ТА СТРАХУВАННЯ В ПРАВОВОМУ МЕХАНІЗМІ ДЕРЖАВНОЇ ФІНАНСОВОЇ ПІДТРИМКИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Пріоритетною та важливою сферою державного фінансово-правового регулювання економіки нашої держави є підтримка сільськогосподарського виробництва, оскільки вона обумовлена надзвичайною важливістю аграрної галузі для держави і суспільства.

Ця підтримка є ефективною при використанні таких взаємовідносин між державою та аграрним виробником, коли держава, знижуючи рівень власних доходів, залишає кошти у розпорядженні суб'єкта. На нашу думку, саме такими правовими засобами державної фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників є оподаткування та страхування.

Питанням теоретичного аналізу оподаткування та страхування у правовому механізмі державної фінансової підтримки сільського господарства присвячені окремі дослідження вітчизняних науковців: Є. Алісова, О. Бородіної, В. Курила, П. Лайка, О. Лукашева, В. Мушенка, А. Нечай, О. Орлюк, І. Сафонова, В. Семчика, А. Статівки, В. Чернадчука, В. Уркевича та інших.

Метою даної статті є здійснення аналізу правового механізму оподаткування та страхування як елементів державної фінансової підтримки аграрної галузі, використовуючи аналіз ПДВ-підтримки, та особливостей страхування ризиків сільськогосподарського виробництва.

Отже, оподаткування сільськогосподарських товаровиробників за час розбудови податкової системи України є особливою сферою взаємовідносин з державою, що не зовсім корелюється із загальною системою оподаткування. Податки в сільському господарстві вже тривалий час використовуються державою в першу чергу для стимулювання розвитку товаровиробників, а не на виконання фіскальних чи регулюючих функцій [1].

З одного боку, оскільки податки є формою примусового вилучення на користь держави частини чистого доходу суб'єктів господарювання, то при наданні податкових пільг додаткові фінансові ресурси створюються не завжди й декларовані державою обсяги непрямой фінансової підтримки за допомогою податкових механізмів не завжди відповідають дійсності. З іншого боку, підтримка шляхом функціонування спеціальних податкових механізмів характеризується найбільшим стимулюючим ефектом.

Систему обов'язкових платежів господарюючих суб'єктів держави в ринковій економіці України представляли наступні групи: податки, збори, відрахування, внески ресурсні платежі.

Відповідно до норм ПК України, під податком розуміють обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платника податку [2].

Для подальшого теоретичного осмислення сутності системи оподаткування, як правового забезпечення державної фінансової підтримки аграрних виробників, необхідно коротко охарактеризувати найбільш дієві її інструменти – непряме оподаткування (на прикладі ПДВ).

Одним із основних непрямих податків є ПДВ, який вилучає до бюджету частину доданої вартості, створеної на всіх стадіях виробництва та обігу товару (послуги). Він включається у вигляді надбавки до ціни товарів (послуг) і повністю сплачується кінцевим споживачем товарів, послуг, хоча юридично таким платником визначається особа, яка отримує такий податок у вигляді ціни товару [1].

При нарахуванні ПДВ передбачено наступні групи податкових пільг. Операції, що підлягають оподаткуванню за нульовою ставкою – це операції з експорту товарів чи супутніх послуг, якщо їх експорт підтверджений митною декларацією, оформленою відповідно до вимог митного законодавства; операції з постачання товарів чи послуг окремим суб'єктам, визначеним ПК України. Операції, що не є об'єктом оподаткування – операції, які за своїм змістом є поставкою товарів (послуг) на митній території України, але під час зазначених операцій додана вартість не створюється, насамперед це стосується операцій на фінансовому ринку. Операції, звільнені від оподаткування – це операції соціальної спрямованості послуг державних органів.

Починаючи з 1998 року у аграрній галузі передбачено спеціальні механізми справляння ПДВ, спрямовані на підтримку розвитку товаровиробників. Серед них: режим акумуляції сум ПДВ (окремо по рослинницькій та тваринницькій продукції), режим виплати дотацій переробними підприємствами за здане молоко та м'ясо, режим нульової ставки ПДВ при продажу молока та м'яса живою вагою.

На нашу думку, слід детальніше охарактеризувати правовий механізм спеціального режиму виплати дотацій переробними підприємствами сільгосптоваровиробникам. Суть такого спеціального режиму полягала в тому, що переробні підприємства суму ПДВ, що повинна ними сплачуватися до бюджету за продані молоко та молочну продукцію, м'ясо та м'ясопродукти, у повному обсязі спрямовували виключно для виплати дотацій аграрникам за поставлені ними на переробку молоко і м'ясо у живій вазі [1].

Тобто переробні підприємства виступали в якості податкових агентів, лише з тією різницею, що не утримували податок з певних осіб, а навпаки, власні податкові зобов'язання спрямовували не до бюджету, а іншим господарюючим суб'єктам.

Іншим важливим способом правового забезпечення державної фінансової підтримки аграрного виробництва є страхування, яке є тим базовим елементом функціонування інфраструктури ринкових відносин та невід'ємним компонентом економічної та соціальної систем суспільства, який безпосередньо торкається інтересів суспільства, громадян, господарюючих суб'єктів. Соціально-економічні умови в Україні потребують якісно нових підходів до збереження матеріальних цінностей, які є об'єктом різних видів страхування, необхідності відтворення природних ресурсів і покращення екологічної ситуації [1].

Страхування – широка, багатоаспектна категорія. У наукових джерелах постійно зустрічається теза, що страхування важко піддається точному формулюванню. Залишається вірною визначена раніше думка про те, що «до цього часу не вдалося досягти створення такого визначення, яке, з одного боку, не було б занадто вузьким і обіймало всі види страхування, з іншого боку, не було б занадто широким і не зачіпало своєю сферою явищ сторонніх».

Поняття «страхування» розглядається науковцями з різних точок зору, зокрема, економісти визначають страхування як сукупність особливих грошових перерозподільних (економічних) відносин, пов'язаних з подоланням наслідків стихійного лиха та надзвичайних подій.

Учасниками процесу в сфері страхування є держава, страховики та страхувальники. Держава розробляє й приймає законодавство з питань страхування. Страховики забезпечують здійснення процесу страхування. Страхувальники виконують покладені на них обов'язки та несуть відповідальність.

Страхування як правова категорія має подвійний галузевий характер. Законодавчо під страхуванням розуміється вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів [1].

Отже, страхове право це – сукупність фінансово-правових норм, що регулюють відносини із формування цільових фондів грошових коштів, призначених для відшкодування збитків, завданих внаслідок реалізації певних страхових ризиків (природного, техногенного соціального та іншого характеру), передбачених законом та (або) договором, шляхом розкладки суми збитків поміж учасників формування цих фондів. Фінансово-правові норми, що встановлюють вимоги до платоспроможності страховика, напрями використання коштів страхових фондів, контролю (нагляду) за фінансовою діяльністю страховиків, формують відповідний фінансово-правовий інститут.

Відповідно, під правовим забезпеченням страхового захисту сільськогосподарського виробництва, як способом державної фінансової підтримки слід розуміти сукупність форм, видів, інструментів та правових відносин між страховиками та аграрними підприємствами з приводу формування страхових фондів та здійснення страхових відшкодувань у разі настання страхових випадків [3].

У вітчизняній страховій літературі виділяються три основні принципи, на які спирається розвиток страхового захисту. Це принцип універсальності, повноти і реальності страхового захисту.

Підводячи підсумки слід зазначити наступне. Незважаючи на те, що податок за своєю правовою та соціальною природою є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку, все ж таки сучасна податкова політика держави в сільському господарстві є не фіскальною, в першу чергу стимулюючою в результаті запровадження спеціальних режимів непрямого оподаткування ПДВ: режим акумуляції сум ПДВ, режим виплати дотацій переробними підприємствами за здане молоко та м'ясо, режим нульової ставки ПДВ при продажу молока та м'яса живою вагою.

Страхове право за своєю природою становить комплексну галузь права, для якої характерним є поєднання різних правових норм, переважне місце серед яких належить фінансовому праву. Страхові правовідносини є організаційно-фінансовими відносинами, що виникають у процесі формування, розподілу і використання фондів грошових коштів. Під страховим захистом аграрного виробництва слід розуміти сукупність правових відносин між страховиками та сільськогосподарськими підприємствами з приводу формування страхових фондів та здійснення страхових відшкодувань майнової шкоди у разі настання страхових ризиків. Страховий захист аграрників має ряд особливостей, пов'язаних із сезонністю, високою залежністю виробництва від природних факторів та є одним з найбільш ефективних регуляторів їх розвитку.

Подальший розвиток страхової системи підприємств аграрної галузі повинен здійснюватися як у добровільній, так і у обов'язковій формі та за безпосередньої участі держави.

Список використаної літератури:

1. Курило В.І. Фінансово-правове регулювання державної підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні: стан та перспективи удосконалення: [Монографія]. / В.І. Курило, В.В. Мушенко за заг. ред. В.І. Курила. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. – 154 с.
2. Податковий кодекс України: за станом 2 грудн. 2010 р. / Голос України – 2010. – № 229–230 (4979–4980).
3. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 9 лютого 2012 р., № 4391-VI 410 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4391-vi>

О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПРИНЦИП КОЛЕГІАЛЬНОСТІ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Останніми роками увагу дослідників зосереджено на проблемах державного управління, демократизації та вдосконаленню принципів та методів його діяльності. В.Л. Ортинський визначає принципи державного управління як основні, вихідні положення, на яких ґрунтується і функціонує управлінська діяльність і які можуть бути сформульовані у вигляді певних правил, закріплених правом. До організаційних принципів державного управління відноситься принцип поєднання колегіальності та єдиноначальності.

У радянський період дослідженням принципу колегіальності та єдиноначальності в державному управлінні займалися вчені І.М. Ананов, Н.А. Волков, П.Т. Вишняков, І.Л. Давітнідзе, Ю.М. Козлов, О.В. Шоріна та інші. У сучасних українських правових дослідженнях частково приділялася увага вивченню принципу поєднання колегіальності та єдиноначальності в державному управлінні. Зокрема, деякі аспекти цієї проблематики розглядалися в працях В.Б. Авер'янова, С.Д. Гусарева, В.С. Калиновського, А.А. Коваленка, А.М. Колодія, В.К. Колпакова, В.В. Копсичикова, О.В. Кузьменко, Н.Р. Нижник, С.Г. Серьогіної, В.Я. Тація, В.І. Тимцуника, А.С. Чайковського та інших.

Принцип колегіальності є складним юридичним поняттям та має багатовікову історію свого становлення. У радянський час за умов панування адміністративно-командної системи принцип колегіальності при обговоренні та прийнятті рішень органами управління фактично не використовувався, а нормативні акти приймалися за велінням та під контролем КПРС. У незалежній Україні колегіальність органів державного управління яскраво виражена перш за все в діяльності колегіальних органів загальної компетенції. Український дослідник О.Ю. Оболенський визначає колегіальність як форму обговорення та прийняття рішень групою осіб з урахуванням загальної думки тих, хто брав участь в обговоренні. Колегіальні форми вирішення питань використовуються під час обговорення й ухвалення рішень з основних питань централізованого керівництва господарською, соціально-культурною й адміністративно-політичною сферами, здійснення загальнодержавної, міжгалузевої, галузевої й територіальної координації. За такої умови колегіальності питання, які належать до компетенції відповідного органу, обговорюються та вирішуються більшістю голосів членів колегіального органу. Наприклад, відповідно до п. 2 ст. 41 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 7 жовтня 2010 р. № 2591-VI Кабінет Міністрів України відповідно до Конституції й законів України здійснює свої повноваження шляхом прийняття рішень на його засіданнях більшістю голосів від посадового складу Кабінету Міністрів України. До колегіальних також відносяться ряд інших органів державної влади, зокрема, Антимонопольний комітет України, Судова палата України, Вища Рада юстиції, Вища Атестаційна Комісія по присудженню вчених ступенів і звань при Міністерстві освіти і науки України тощо.

Єдиноначальність у діяльності органів державного управління проявляється в тому, що очолює відповідний орган один керівник (міністр, голова місцевої державної адміністрації тощо). Це сприяє оперативності в управлінській діяльності, підвищує персональну відповідальність керівника за роботу очолюваного ним органу, виконання покладених на нього функцій. Але єдиноначальність не виключає використання колегіальних форм обговорення й вирішення найважливіших питань. Саме таким проявом колегіальності в єдиноначальних органах є колегії центральних органів виконавчої влади і місцевих державних адміністрацій України. Відповідно до Постанови Кабінету міністрів України «Про затвердження Типового положення про колегію міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади і місцевої адміністрації» від 2 жовтня 2003 р. № 1569 колегія центрального органу виконавчої влади, місцевої державної адміністрації є постійним консультативно-дорадчим органом і утворюється для погодженого вирішення питань, що належать до їх компетенції, та для колективного і вільного обговорення найважливіших напрямів діяльності [1].

Специфіка колегій полягає в тому, що вони утворюються в єдиноначальних органах, а їх рішення набувають обов'язкової юридичної сили у вигляді наказів керівника центрального органу виконавчої влади або розпоряджень голови місцевої державної адміністрації. За своєю природою

колегії є уособленням демократичних цінностей, оскільки залучають до обговорення та вирішення тих чи інших державних проблем, віднесених до їх повноважень, широкое коло компетентних осіб.

Під формами роботи колегій органів виконавчої влади України слід розуміти певні однорідні види дій членів колегії, що здійснюються в певних, передбачених законодавством, організаційних формах із метою погодженого вирішення питань, що належать до компетенції відповідних органів виконавчої влади. У вітчизняній юридичній науці форми роботи органів державного управління поділяються на кілька видів. Це, зокрема, правові, організаційні й організаційно-правові форми [2, с. 200]. Цю класифікацію ми можемо застосувати й до форм роботи колегій органів виконавчої влади (Далі – ЦОВВ) України.

Український дослідник В.О. Демиденко під правовою формою розуміє такі види дій, які передбачають правові наслідки [2, с. 200]. У свою чергу, правова форма може бути нормотворчою, установчою, контрольною та правозастосовчою. Якщо на початку ХХ ст. нормотворча форма діяльності колегій наркоматів УСРР реалізувалася шляхом прийняття колегією загальнообов'язкових рішень, то в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. зазначена форма діяльності колегій ЦОВВ України проявляється шляхом обговорення та прийняття рішень, які втілюються в життя наказами керівників ЦОВВ. Наприклад, із метою забезпечення підвищення ефективності діяльності Української державної корпорації по виконанню монтажних і спеціальних будівельних робіт «Укрмонтажспецбуд» було видано наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства «Про виконання рішення колегії Мінбуду «Про роботу Української державної корпорації по виконанню монтажних і спеціальних будівельних робіт «Укрмонтажспецбуд» від 28 грудня 2006 р. № 438 [3]. Рішення колегії Міністерства транспорту та зв'язку України «Про підсумки роботи транспортно-дорожнього комплексу та галузі зв'язку за 2007 рік» від 26 лютого 2008 р. № 4 набуло обов'язкової юридичної сили Наказом Міністерства транспорту та зв'язку України «Про введення в дію рішення Колегії від 26 лютого 2008 р. № 4» від 4 березня 2008 р. № 249 [4]. Відповідно до Положення про колегію Міністерства промислової політики України, затвердженого Наказом Міністерства промислової політики України від 30 червня 2006 р. № 237, із метою забезпечення належного та своєчасного виконання прийнятих колегією рішень, наказом Міністерства промислової політики України «Про затвердження рішення колегії Мінпромполітики від 19 грудня 2006 р. та забезпечення його виконання» від 18 січня 2007 р. № 21 було затверджено рішення колегії Мінпромполітики України «Про стан проведення роботи по створенню нормативної бази для підтвердження відповідності промислової продукції відповідно до норм та правил Європейських стандартів» від 19 грудня 2006 р. № 14/4 [5].

Установча правова форма діяльності колегій органів виконавчої влади України реалізується шляхом внесення на розгляд колегії й обговорення на її засіданні кандидатур на посади підзвітних і підконтрольних органів, установ, організацій (наприклад, обговорення на засіданнях колегії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України кандидатур на посади ректорів вищих навчальних закладів), обговорення кандидатур членів колегії. Аналіз діяльності колегій органів виконавчої влади України дозволяє зазначити, що установча форма діяльності колегій перебуває на етапі свого формування, зокрема, на сьогодні потребує вдосконалення процедура проведення обговорення кандидатури на відповідну посаду та затвердження чітких критеріїв при прийнятті рішення.

Контрольна форма діяльності колегій органів виконавчої влади полягає в контролі за відповідністю Конституції, законам України, указам Президента України, постановам і розпорядженням уряду рішень колегії та контролі за виконанням їх на практиці. Зокрема, у Міністерстві культури і мистецтв України в 2004 р. на засіданні колегії була поширеною практика обговорювати питання, що розглядалися в порядку контролю за виконанням раніше прийнятих рішень. Наприклад, на засіданні колегії Міністерства культури і мистецтв України 17 лютого 2004 р. розглядалося питання про стан реалізації виконання постанови колегії від 28 травня 2003 р. № 5/1 «Про хід виконання програми діяльності Кабінету Міністрів України» та наказу міністерства від 24 жовтня 2003 р. № 675 «Про подальше виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України» [6].

Правозастосовча форма діяльності колегій реалізується шляхом прийняття правозастосовних актів, зокрема, рішень колегії, що носять індивідуальний характер або спрямовані на врегулювання питань організаційної та поточної роботи колегії [7].

Організаційні форми – це такі види дій, які не передбачають правових наслідків [1, с. 200]. Це здійснення членами колегії робочих поїздок по країні; здійснення робочих та офіційних закордонних візитів; проведення міжнародних зустрічей, особистих телефонних переговорів; запрошення на

засідання колегії представників засобів масової інформації, надання членами колегії інтерв'ю, здійснення інших зв'язків із громадськістю тощо. В організаційній формі можемо виділити матеріально-технічну форму діяльності. Це матеріально-технічна підготовка проведення засідання колегії. До неї відноситься використання комп'ютерних технологій, інтернет-ресурсів, аудіо- та відеозапису для підготовки та проведення засідання колегії, підготовка приміщення для проведення засідання, забезпечення відправки запрошень на засідання колегії й реєстрація запрошених, інші питання. Варто зазначити, що використання комп'ютерних технологій, інтернет-ресурсів, аудіо- та відеозапису значно підвищує рівень управління в органах виконавчої влади. Проте, аналіз практичної діяльності колегій, дозволяє констатувати, що матеріально-технічна форма діяльності колегій потребує свого технічного та матеріального покращення і вдосконалення.

Організаційно-правова форма діяльності колегій органів виконавчої влади України – це такі види дій, які поєднують у собі ознаки як правових так і організаційних форм діяльності. Зокрема, відповідно до Положення... 2003 р. організаційно-правовою формою діяльності колегії ЦОВВ є її засідання [1]. Український учений-правник А.М. Колодій визначає засідання як зібрання членів колегіального органу для спільного вирішення питань, що належать до їхньої компетенції [8, с. 40]. Отже, організаційно-правова форма діяльності колегії – це спільні засідання членів колегії та осіб, запрошених для участі в обговоренні питань порядку денного засідання, для колегіального обговорення й вирішення питань, що належать до її повноважень.

Аналіз нормативно-правових актів і протоколів засідання колегій дозволяє вперше в юридичній науці виділити види засідань колегій органів виконавчої влади України. За періодичністю проведення засідання бувають планові та позапланові (позачергові). За місцем проведення ми можемо виділити виїзні (наприклад, виїзд і проведення засідання колегії держадміністрації у виконкоммах міських селищних і сільських рад) та стаціонарні (проведення засідання колегій у приміщенні відповідного органу виконавчої влади) засідання колегій.

Відповідно до Положення... 2003 р. періодичність проведення засідань колегії визначається її головою. Положення про колегію відповідного ЦОВВ визначають різні терміни проведення засідань колегій. Як правило, засідання колегій міністерств, державних комітетів та центральних органів зі спеціальним статусом проводиться не рідше одного разу на місяць. Позачергові (позапланові) засідання колегій ЦОВВ скликаються керівником відповідного ЦОВВ або особою, виконуючою його обов'язки як за власною ініціативою, так і за пропозицією інших членів колегії. Але при цьому члени колегії можуть лише запропонувати голові провести позачергове засідання, остаточне рішення про скликання колегії приймає її голова. Позачергові (позапланові) засідання колегії, як правило, проводяться у зв'язку з надзвичайною ситуацією в країні. Наприклад, на виконання Указу Президента України від 28 липня 2008 р. № 682/2008 «Про оголошення окремих територій Вінницької, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей зонами надзвичайної екологічної ситуації» було проведено позачергове засідання колегії Державної санітарно-епідеміологічної служби України, на якому було прийнято рішення про здійснення державного санітарно-епідеміологічного нагляду на територіях, що постраждали від стихійного лиха (рішення введено в дію наказом МОЗ України № 444 від 11 серпня 2008 р.). Зокрема, рішення передбачало затвердити наказом Міністерства охорони здоров'я України графік роботи виконуючого обов'язки головного державного санітарного лікаря України та його заступників в регіонах, що постраждали від повені; відрядити в постраждалі від повені регіони групи фахівців санітарно-протиепідемічних закладів України, території яких обійшла повінь, для надання практичної допомоги на місцях; звернутися до Кабінету Міністрів України з клопотанням щодо можливості виділення з мобільного резерву дезінфекційної апаратури та пересувних дезінфекційних камер для проведення дезінфекційних робіт у регіонах, постраждалих від паводку, вжити ряд інших заходів [9].

Виїзні засідання колегій – це порівняно нова форма роботи колегії, яка набула свого поширення на початку 2000-х рр. В УРСР і перші роки незалежності України виїзні засідання колегії відповідного міністерства проводилися дуже рідко й лише у тих випадках, коли проблема потребувала свого вирішення на місці. Із початку XXI ст. виїзні засідання колегій ЦОВВ широко увійшли в практику діяльності цих органів. По-перше, проведення виїзних засідань підвищує інформованість колегії про стан справ на місці, в установі, організації та на підприємстві, діяльність яких обговорюється на засіданні, сприяє більш оперативному й об'єктивному вирішенню нагальних проблем. По-друге, проведення таких колегій дозволяє розширити гласність і прозорість у діяльності органів виконавчої влади, посилює контроль суспільства за їх роботою. Наприклад, виїзне засідання колегії Міністерства культури і мистецтв України 31 жовтня 2001 р. відбулося у приміщенні театру ім. І. Франка, на якому було обговорено стан сучасної режисури в театрах України, результати

прийому до вищих навчальних закладів мистецтв і культури України та прийнято відповідні рішення [10]. Вїзні підсумкове засідання колегії Міністерства освіти і науки України у студії “Укртелекому”, яке проходило у селекторному режимі 18 серпня 2005 р., було присвячене розгляду ходу виконання Програми діяльності КМ України «Назустріч людям» у галузі освіти, підсумкам 2003/2004 навчального року та завданням галузі на 2004/2005 навчальний рік [11, арк. 1].

Отже, вїзні засідання колегій органів виконавчої влади України – це порівняно нова форма роботи колегій у незалежній Україні, яка потребує законодавчого унормування своєї діяльності та регламентації процедури їх підготовки та проведення. Практика проведення таких засідань показує свою доцільність та ефективність. Проте вїзні засідання не можуть переважати в діяльності колегій ЦОВВ, основним завданням яких є розгляд і вирішення найбільш важливих, комплексних питань відповідної галузі загалом.

За складом учасників засідання колегій органів виконавчої влади можна поділити на прості, розширені та спільні. На жаль, на сьогодні залишається неврегульованим питання розмежування компетенції цих видів засідань. На практиці трапляються випадки проведення об’єднаних засідань, наприклад, спільного розширеного засідання колегії відповідного органу виконавчої влади. Перелік питань, які виносяться на обговорення таких засідань колегій, визначається в кожному конкретному випадку головою колегії. Загалом, при обговоренні важливих питань діяльності відповідного органу виконавчої влади проводяться розширені засідання його колегії, на які за рішенням голови для участі в розробці відповідних рекомендацій та експертизи запропонованих членами колегії проектів наказів (розпоряджень), запрошуються окремі керівники, фахівці, експерти, які не входять до складу колегії. У більшості міністерств України ввійшло в практику проведення розширених засідань колегій, на яких обговорюються підсумки роботи міністерства та відповідної галузі за певний період часу (наприклад, за квартал, півріччя, десять місяців, рік), визначаються перспективи подальшого розвитку. Такі засідання у практичній діяльності так і називають «підсумкові». На таких «підсумкових» засіданнях присутня велика кількість запрошених, яка інколи досягає більше 300 осіб. Наприклад, на засіданні колегії Міністерства охорони здоров’я України 14 квітня 2006 р. за участю Прем’єр-міністра України, членів колегії та близько 340 запрошених осіб було обговорено підсумки діяльності галузі охорони здоров’я за 2005 р. та I квартал 2006 р. [12]. На розширеному засіданні Міністерства культури і мистецтв України 13 лютого 2003 р. розглядалися підсумки діяльності закладів, установ, підприємств та організацій галузі в 2002 р. й завдання на 2003 р. [13]. Варто зазначити, що запрошення на розширені засідання колегій повинні бути доцільними та виправданими, оскільки інколи велика кількість осіб, запрошених на засідання колегії, є недоречною та знижує діловий характер самого засідання. Разом із тим, залучення до засідання великої кількості запрошених відриває їх від своїх основних функціональних обов’язків і пов’язане з додатковими матеріальними витратами на їх відрядження.

Спільні засідання колегії – це засідання колегій кількох органів виконавчої влади для обговорення та вирішення спільних питань. Наприклад, проведення засідання колегій кількох міністерств. Зокрема, на спільному засіданні колегій Міністерства оборони України, Міністерства культури України, Міністерства України у справах молоді і спорту та Головного управління культури Київської міської державної адміністрації 18 липня 1995 р. було обговорено та прийнято постанову колегій зазначених органів «Про фестиваль ансамблів пісні і танцю та оркестрів Збройних сил України на честь 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького й 41-річчя Збройних сил України в межах фестивалю української військово-патріотичної і маршової пісні «Червона калина» [14, арк. 49]. У Міністерстві культури і туризму традиційними є проведення спільних засідань колегії міністерства з Центральним комітетом профспілки працівників культури, секретаріатом Національної спілки письменників України, правлінням Національної спілки композиторів України, правлінням Національної всеукраїнської музичної спілки. Зокрема, на спільних засіданнях колегії зазначеного міністерства й Центрального комітету профспілки працівників культури обговорюються кандидатури на нагородження Почесними грамотами Міністерства культури і туризму України й Центрального комітету профспілки працівників культури [15].

За способом проведення засідання колегії поділяються на відкриті та закриті. Як правило, більшість засідань колегій ЦОВВ України є відкритими. На відкритому засіданні Міністерства праці та соціальної політики України 26 березня 2009 р., обговорюючи підсумки роботи міністерства за 2008 р., були визначені пріоритетні напрямки його діяльності на 2009 р. в умовах світової економічної кризи, зокрема, забезпечення зайнятості населення, збереження досягнутого рівня соціальних стандартів та погашення заборгованості із заробітної плати [16, с. 1–2].

Закриті засідання колегії ЦОВВ України проводяться за рішенням голови колегії.

Таким чином, організаційно-правовою формою діяльності консультативно-дорадчих органів центральних органів виконавчої влади є їх засідання. Та форма, у якій функціонують сьогодні консультативно-дорадчі органи, дозволяє здійснювати управління, але у той же час деякі питання потребують нормативного закріплення та вдосконалення.

Колегії органів виконавчої влади України відрізняються від інших колегіальних утворень тим, що їх рішення, колективно обговоренні та прийняті на засіданні колегії, набувають обов'язкової юридичної сили у вигляді наказу керівника центрального органу виконавчої влади або розпорядження голови місцевої державної адміністрації.

При цьому в юридичній літературі існує й інша точка зору. Так, радянські дослідники Сорокін В.Д., Шмельов Ю.С., Власов В.А, Шоріна О.В. стверджували, що колегіальність мала місце лише в колегіальних органах державного управління. Проте, далі в своїх працях ці ж автори зазначали і про прояв колегіальності в діяльності єдиноначальних органів. На думку вчених В.Л. Ортинського та З.Р. Кисіля роль єдиноначальності полягає в забезпеченні необхідної дисципліни й організованості, персональної відповідальності за доручену справу, виконання прийнятих рішень, дотримання пріоритету загальнодержавних інтересів у діяльності галузей управління й окремих підприємств, установ, організацій. Поєднання колегіальності з єдиноначальністю обумовлене двома формами побудови й організації роботи органів виконавчої влади. Колегіальність створює умови для більш глибокого обговорення питань, що має особливу вагу при вирішенні складних, комплексних проблем, стає на перешкоді суб'єктивізму, зловживанню владою. Проте колегіальність ускладнює управлінську діяльність, її процедура, зокрема, може гальмувати оперативне вирішення нагальних питань.

Список використаної літератури:

1. Про затвердження Типового положення про колегію міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади і місцевої адміністрації : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 р. № 1569 // Офіційний вісник України від 17.10.2003 – 2003. – № 40. – Ст. 48.
2. Демиденко В. О. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні (у схемах) : [посібник] / Демиденко В. О. – К. : КНТ, 2007. – 289 с.
3. Інформаційний бюлетень Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України. – 2007. – № 2 (лютий). – С. 13–14.
4. Бюлетень «Відомості Міністерства транспорту та зв'язку України». – 2008. – № 7–8. – С. 34–39.
5. Інформаційний бюлетень Міністерства промислової політики України з стандартизації, метрології та управління якістю. – 2007. – № 1 (11). – С. 23–24.
6. Поточний архів Міністерства культури і туризму України. – Папка «Протоколи засідання колегії Міністерства культури і мистецтв України». – Лютий 2004 р.
7. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / Ольга Федорівна Скакун. – [2-ге вид.]. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.
8. Колодій А. М. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : [підручник] / [Колодій А. М., Олійник А. Ю.] ; за ред. Кондратьєва Я. Ю. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 464 с.
9. Рішення колегії Державної санітарно-епідеміологічної служби України [Електронний ресурс] : Архів правової бібліотеки України. – Режим доступу до джерела : <http://www.uapravo.net/data2008/base03/ukr03627.htm>
10. Поточний архів Міністерства культури і мистецтв України. – Папка «Протоколи засідання колегії Міністерства культури і мистецтв України». – № 10. – жовтень 2001 р.
11. Поточний архів Міністерства освіти і науки України, ф. 166, оп. 19, спр. 266.
12. Поточний архів Міністерства охорони здоров'я України. – Папка «Протоколи засідання колегії за 2006 рік».
13. Поточний архів Міністерства культури і туризму України. – Папка «Протоколи та постанови колегії Міністерства культури і мистецтв України» – № 2. – Лютий 2002 р.
14. Поточний архів Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, ф. 5090, оп. 3, спр. 2743.
15. Поточний архів Міністерства культури і туризму України. – Папка «Протоколи засідання колегії». – 2002. – № 3 (березень).
16. Оленчук В. Людмила Денісова: «Усі соціальні виплати збережено» / Віктор Оленчук // Пенсійний кур'єр. – № 1–4 (308). – 2009 р. – 3 квітня. – С. 1–2.

Ю.Ю. Демченко, студентка I курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри
права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя

ПРОБЛЕМА КОРУПЦІЇ В СУСПІЛЬСТВІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Однією з найактуальніших соціальних проблем сучасності є корупція. Це повною мірою стосується України, високий рівень корумпованості якої визнано вітчизняними та зарубіжними аналітиками, відповідними міжнародними інституціями.

Однією з перешкод на шляху інтеграції України в європейський простір є корумпованість українського суспільства. Корупція не лише негативно впливає на темпи розвитку економіки держави, але й на систему державного управління та суспільні відносини в цілому. Особливості корупційних процесів та антикорупційної діяльності в Україні – це цілий комплекс питань, які потребують свого дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб досліджуючи українське законодавство, використовуючи наукові праці, розкрити особливості корупції в Україні.

Термін корупція пов'язують з латинським словом «corruption», як «підкуп», продажність громадських і політичних діячів, посадових осіб. Таке ж тлумачення цьому поняттю дає С.І. Оженов. «Корупція, – зазначає він, – підкуп хабарами, продажність посадових осіб, політичних діячів[3]. А взагалі, поняття корупції, ще з часів античності сприймалося досить неоднозначно, наприклад – ушкоджувати шлунок неякісною їжею. У римському праві – ламати, псувати [7, с. 52]. У період середньовіччя поняття корупції означало – спокуса диявола, у католицизмі – гріховність [8].

Корупція визначається як складне соціальне явище на сучасному етапі розвитку суспільства. Серед корупційних правопорушень виділяють види: злочини, кримінальні проступки, адміністративні проступки, цивільно-правові делікти, дисциплінарні проступки.

Характерною рисою корупції будь-якої країни є зловживання службовим становищем. Корумпована посадова особа може домагатися отримання грошей, подарунків, привілеїв або прибуткових умов для підприємницької діяльності в обмін на здійснення чи нездійснення будь-яких офіційних дій.

Корупція властива всім країнам, незалежно від політичного устрою та рівня економічного розвитку. Дослідження показують, що найвищий рівень корупції спостерігається у країнах із низьким рівнем економічного розвитку та невеликим обсягом інвестицій. Україна залишається у переліку країн, в яких корупція досягла великих розмірів.

Відповідно до чинного українського антикорупційного законодавства в державі ведеться облік корупційних правопорушень шляхом складання відповідних адміністративних протоколів. Як свідчить офіційна статистика, в Україні щорічно фіксується від трьох до п'яти таких протоколів. На підставі подальшого аналізу статистичних даних стану корупційних правопорушень можна виявити досить парадоксальну ситуацію: переважну більшість «корупціонерів» складають державні службовці посади I–II категорії: у 2006 році – це склало 18, а у 2006 році – 12 осіб. Сімдесят відсотків адміністративних справ про вчинення державними службовцями I–II категорії було притягнуто до відповідальності. Водночас, лише 20 відсотків державних службовців III–IV категорії, стосовно яких було складено адміністративні протоколи, уникнули відповідальності [1].

Не можуть не привернути увагу наступні офіційні дані: у 2005 році було виявлено 4150 фактів хабарництва, із них було провадження в суді по справі – 2751, кількість осіб, яких засуджено – 603, з них позбавлено волі – 30; у 2007 році ці показники склали – 3406, 2478, 398 і 17 відповідно [1, с. 11–12; 3]

Результатами соціологічного опитування «Корупція в Україні» проведеного в 2010 році, свідчать, що більшість громадян України (68,8%) задля розв'язання своїх проблем були вимушені давати хабарі. Це дає підстави стверджувати, що корупція в Україні поширена в значних масштабах.

У 2011 році Україна посіла 152 місце в індексі сприйняття корупції. Наша країна має лише 2,3 бали і поділяє сходинку разом з Таджикистаном, відстаючи від Росії, Білорусії і Азербайджану (всі 143 місце, 2,4 бали). Україна розташована поруч із такими країнами як Уганда, Того, Республіка Конго, Гвінея – Бісау, Кенія, Лаос. З найближчих сусідів вище за Україну опинилися Молдова (112

місце, 2,9 балів), Румунія (75 місце, 3,6 бали), Словаччина (66 місце, 4 бали), Грузія (64 місце, 4,1 бали), Угорщина (54 місце, 4,6 бали), Польща (41 місце, 5,5 балів). Очолує цей рейтинг Нова Зеландія (9,5 бали), на другому місці – Данія і Фінляндія (по 9,4 бали), на третьому – Швеція (9,3 бали). В індексі сприйняття корупції оцінені 183 країни і території, оцінка за шкалою від 0 (дуже високий рівень корупції) до 10 (дуже низький рівень корупції) [1].

Дослідження історії виникнення корупції ведуть нас у далеке минуле. Перша згадка про корупцію, припадає на другу половину XXIV ст. до н.е.

З процвітанням і розвитком держави розвивалася й корупція, набуваючи все нових проявів. Протягом усього царювання династії Романових корупція залишалася чималою статтею прибутку і державних службовців, і великих чиновників. Йшли століття, але суттєвих змін щодо вирішення даної проблеми не відбувалося. На зміну одному чиновнику приходив інший, а проблема залишалась невирішеною. Цьому підтвердженням є архівні джерела.

З архівних даних: 2 травня 1918 року Московський революційний трибунал розглянув справу чотирьох співробітників слідчої комісії, що обвинувачувались у хабарництві й шантажі, і присудив їх до шести місяців тюремного ув'язнення. Проте, з огляду на пропозицію переглянути цю справу, внесеної Головою Ради Народних Комісарів

В.І. Леніним, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет повторно повернувся до цього питання й присудив трьох із чотирьох до десяти років позбавлення волі. В архівах зберігається записка Леніна Д.І. Курському про необхідність негайного внесення законопроекту про найсуворіші покарання за хабарництво і лист Леніна в ЦК Ради Народних Комісарів (б) із пропозицією поставити на порядок денний питання про виключення із партії суддів, що винесли занадто м'які вирок в справі про хабарників [3; 8].

Декрет Ради Народних Комісарів «Про хабарництво» від 8 травня 1918 року став першим у Радянській Росії правовим актом, що передбачав кримінальну відповідальність за хабарництво (позбавлення волі на термін не менше 5 років, сполучений з примусовими роботами на той же термін).

Кримінальний кодекс УСРР 1927 року за отримання хабара при обтяжуючих обставинах передбачав застосування виключної міри соціального захисту – розстріл [33; с. 10].

Історія боротьби радянської влади з корупцією закінчилася із самою владою, не увінчавшись успіхом.

Сумно визнавати, але корупція в Україні процвітала навіть в роки німецької окупації 1941–1945 рр.

«Якщо у Вас були гроші, бажано рейхсмарки, або царські золоті рублі, то при німецькій владі, можна було купити все, від золота до зброї і відкупитися від всього», – згадує роки окупації житель села Іванків (Житомирська обл.) Юрій Вознюк [6].

Архівні документи підтверджують, що за часів німецької окупації у Львові, за гроші можливо було зробити все, досить було поділитися з німцем.

З архівних документів: «обменная торговля и спекуляция находилась в полном расцвете, и то, что раньше делали евреи, в более усовершенствованной форме продолжали арийцы». Німці з сумом констатували, що Україна за лічені місяці стала «толкучкой Рейха».

Схема була досить проста – військовослужбовці продавали в Україні німецькі рейхсмарки по курсу один до двадцяти й пересилали їх по пошті в Німеччину, де їхні родичі вкладали гроші в різні заклади, обмінявши їх по офіційному курсу один до десяти, збільшивши свій достаток вдвічі. Крім цього продавали поношені німецькі костюми, шинелі, які перекрашували та продавали як теплий одяг.

Спекуляція, хабарництво пронизали всі сфери життя населення на окупованих територіях. Але, якщо для німців такі операції були можливістю збагатитися, то для українського населення – способом виживання в ті важкі й голодні часи.

«Хлібним місцем» в ті часи вважались посади управляючих будинками, в обов'язки яких входив облік безробітних та представляти ці дані у відділ вербування на роботу в Німеччину. Щоб не потрапити в такі списки, більшість людей згодні були давати хабарі. Управляючі бачивши це, за помірну плату або продукти харчування, могли не внести безробітного в список. А от для бажаючих відкупитися від примусових робіт на «благо» фюрера існували чітко регламентовані неофіційні суми. Наприклад, у Харкові така послуга коштувала 500 рублів, в свою чергу, ті, хто не хотів копати окопи повинні були розпрощатися з 1000 рублів. Люди, які мали в своєму кармані від 5 до 10 тисяч рублів, могли вберегти себе від відправлення на роботи в Німеччину. Навіть із зловісного гестапо, звідки рідко хто виходив живим, особливи коли запідозрювали в зв'язках з партизанами, при наявності

призначеної суми та комунікабельності людини що домовляється, заарештовані швидко поверталися додому.

Наприклад, житомирська підпільниця Людмила Вирвич, потрапила в каземати місцевого гестапо, уникла неминучої смерті завдяки підкупу слідчого, який вів її справу. Гестаповець отримав хабара від підпільників у розмірі 10 тисяч рублів і закрити справу.

Після вивчення архівних даних післявоєнних років, можна сказати, що в 1945–1953 рр. найбільш масовою формою корупції було «самозабезпечення», тобто отримання додаткових пільг і привілеїв, які не передбачалися представнику «номенклатури» по статусу. На більшості підприємств це було щоденним явищем. Перевірки різних закладів показували масові факти зловживання з боку представників керівництва. В умовах, коли робітники підприємств страждали від відсутності нормальних соціально – побутових умов, поганого харчування, директори користувались своїм службовим становищем. А саме, під час перевірки одного підприємства в 1946 році виявлено, що на банкети та самозабезпечення керівництва з січня по червень місяць – розтрачено 778,5 кг хліба, 336,2 кг крупи, 55,9 кг сахару, 29,4 кг м'яса, які були списані на харчування робітників. Також було розтрачено 135 л горілки, які були списані як для підтримки вантажників у великі морози (100 г на 1 чоловіка на добу) [4].

Ще гірше справи йшли в селах. Більшість голів колгоспів відчували себе у своїх господарствах справжніми «князями». Згідно з документами обласної прокуратури, у багатьох колгоспах була така ситуація: «колгоспники вважають голову колгоспу повним господарем, розпорядження якого повинні виконуватись». Але саме голови колгоспів чинили свавілля, продавали корів, свиней, а кошти витрачали на власний розсуд.

Взагалі, досліджуючи історію виникнення корупції, слід зазначити, що за часів СРСР термін «корупція» не використовувався. Він був введений у науковий обіг лише наприкінці 80-х років ХХ ст. натомість вживалися терміни «хабарництво», «зловживання службовим становищем».

Хабарництво стало проказою та нормою нашого життя. Окремі недобросовісні службові особи перетворюють свою посаду на так звану «годівницю» за рахунок чужої власності.

Головна загроза є в тому, що суспільство поступово звикає й пристосовується до корупції, яка стала звичайною формою відносин між представниками влади й громадянами.

Небезпекою для суспільства, є те, що корупція стосується тих сфер діяльності, котрі є найбільш вагомими для забезпечення та функціонування населення: освіта, медицина, судочинство, тощо. З 1 липня 2011 р. набрали чинності Закони України «Про засади запобігання і протидії корупції», Державна програма щодо запобігання й протидії корупції на 2011–2015 рр., Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення».

Щоб корупції з кожним днем ставало менше, повинні сприяти і всі ми, пересічні українці. Якщо чиновник замість хабара буде зустрічати опір від кожного, у кого він буде його вимагати, а потім ще і звернення до прокуратури, то він буде думати, що для нього краще: брати хабара чи мати багато проблем.

Корупцію в країні можна подолати шляхом зміцнення економіки та підняття загального рівня життя населення.

Список використаної літератури:

1. Слухання у Комітеті на тему : «Антикорупційна політика і практика ». Комітет Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією. – К:СПД О.М.Москаленко, 2009. – 96 с.
2. Українці засуджують корупцію, але дають хабарі (інтернет опитування) / Інформаційне агентство УНІАН. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : / Інформаційне агентство УНІАН _ 2010 – <http://unian.net/ukr/news/news-382036.html>.
3. «Українська правда » – Україна серед «Лузерів» у рейтингу сприйняття корупції.
4. sevastopolnashgorod.starbb.ru
5. Танків А.А. « До історії хабарництва».
6. [tyzhden.ua /](http://tyzhden.ua/)
7. Т. Нагумова « Історія стародавнього Риму». – К. – 2005 р.
8. Б.И.Тишик « История Держави і Права Зарубіжних країн»

Науковий керівник: В.В. Мушенко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО СТРАХУВАННЯ РИЗИКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

В умовах ринкової економіки, коли підприємства здійснюють свою підприємницьку діяльність на власний ризик, кожне підприємство повинне подбати про мінімізацію ризиків своєї діяльності.

Сільськогосподарське виробництво вирізняється високим ступенем ризиків: коливання цін, зміни врожайності, зростання цін на паливно-мастильні матеріали та добрива, непослідовність державної політики. Результатом впливу цих ризиків є значні коливання доходів по роках. Тому в багатьох країнах держава активно втручається в ситуацію, намагаючись мінімізувати ризики сільгоспвиробництва.

Фінансово-правовий механізм державного регулювання даної проблеми запропонований у роботах вітчизняних науковців, зокрема в працях І.А. Губенка, О.П. Дісяк, В.В. Крестьянінова, В.І. Курила, В.В. Мушенка, Пушак С.Д., Н.В. Сілецької, В.І. Якубовича, А.С. Шолойко та інших.

Метою даного дослідження є обґрунтування ролі та суті державного страхового захисту господарств аграрного сектору з метою стабілізації їхнього розвитку, визначенні раціональних та прийнятих для агротоваровиробника підходів до страхування сільськогосподарських культур, а також доцільності державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції через страхування ризиків такого виробництва.

Отже, в Україні процеси реформування аграрного сектору проходять непросто. На сьогодні їх результатом є складний фінансовий стан сільськогосподарських підприємств, значне зменшення поголів'я сільськогосподарських тварин, збитковість тваринницької галузі, зниження рівня життя в сільській місцевості. Сприяття стабілізації галузі може розроблена та законодавчо затверджена система мінімізації аграрних ризиків, як комплекс ефективних механізмів та інструментів держави.

На сьогодні в науці пропонуються такі визначення поняття ризику:

Ризик – це можливість втрати частини активів, недоотримання або неотримання прибутку в результаті впливу несприятливих факторів під час проведення господарської діяльності.

Ризик – імовірність виникнення непередбачених втрат очікуваного прибутку, доходу, майна, коштів у зв'язку з випадковою зміною умов економічної діяльності, впливом несприятливих обставин [1].

На нашу думку, сільськогосподарський ризик – це комплексний ризик окремої галузі, який необхідно розглядати в контексті державного фінансового правового регулювання сільськогосподарського виробництва.

Ризик є об'єктивним елементом підприємницької діяльності. Але в сільськогосподарському виробництві ризик є значно більшим в силу вище сказаних ознак, характерних тільки для цього виду господарювання, є системними та здатними викликати значні збитки для великої кількості сільгоспвиробників одночасно, що може призвести до великих втрат та необхідності надання державної допомоги [3].

Джерелами або факторами ризиків в сільськогосподарському виробництві є соціально-економічне середовище, природо-кліматичні умови та людський фактор тощо.

Дія на ризик методом його страхування означає, що інші фінансово правові методи не повною мірою компенсують нанесені небезпекою збитки. Небезпеки несприятливих погодних умов неможливо уникнути, тому дохід, який отримує аграрник, навіть за умови, що будуть реалізовані всі можливі способи значення ризику, все-таки залежатиме від погоди. Ця залежність органічно властива сільськогосподарському виробництву.

Саме тому важливою складовою системи регулювання складних економічних процесів в сільському господарстві є страхування сільськогосподарської продукції, яке забезпечує управління ризиками в аграрному секторі та сприяє створенню підґрунтя для стійкого економічного зростання сільськогосподарського виробництва. Підтримка державою страхування пріоритетних видів сільськогосподарської продукції також дозволяє стимулювати виробництво необхідної продукції.

Аграрне страхування, як один із найбільш ефективних способів управління ризиками, надає змогу вигідно поєднати інтереси учасників ринку аграрного страхування та держави, як сторони, першочерговим завданням якої є забезпечення стабільного економічного зростання, добробуту громадян та їх соціального захисту.

Світовий досвід аграрного страхування складається з декількох моделей взаємодії учасників цього ринку, який формується в залежності від об'єктивних умов і традицій, характерних для економіки кожної країни. Водночас, все більше країн світу схиляються до наслідування досвіду тих країн, де була запроваджена та успішно діє модель системи аграрного страхування з державною участю (США, Канада, Іспанія), адже існують об'єктивні, доведені міжнародним досвідом, підстави, для надання державної підтримки системі аграрного страхування [3].

Сучасний стан розвитку аграрного страхування в Україні не відповідає його першочерговому завданню – бути ефективним механізмом управління ризиками в аграрному секторі та забезпечувати стабільність виробництва та доходів сільськогосподарських виробників.

З метою стимулювання розвитку сільськогосподарського виробництва Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року було визначено особливості державного регулювання ринку сільськогосподарського страхування шляхом запровадження комплексного та індексного страхування, а також створення Фонду аграрних страхових субсидій. Проте вказані норми Закону виявилися неефективними, що зумовило прийняття 9 лютого 2012 року окремого Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», який набрав чинності з 1 липня 2012 року. Цей Закон спрямований на регулювання відносин у сфері страхування сільськогосподарської продукції, що здійснюється із державною підтримкою, з метою захисту майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників і спрямований на забезпечення стабільності виробництва в сільському господарстві [2].

Згідно із нормами зазначеного Закону страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою – це економічні відносини щодо страхового захисту майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених цим Законом, за рахунок грошових фондів, що формуються у страховика шляхом сплати страхувальником страхових платежів (премій), частина яких компенсується за рахунок державних субсидій та доходів від розміщення коштів цих фондів, яке здійснюється відповідно до положень цього Закону і визначається наявністю та особливостями ризиків, носіями яких є сільськогосподарські рослини і тварини. Державна підтримка полягає у наданні сільськогосподарському товаровиробнику з державного бюджету грошових коштів у вигляді субсидій для оплати частини страхового платежу (страхової премії), нарахованого за договором страхування [2].

Закон визначає наступні види страхування, за якими держава здійснює субсидування страхових платежів сільгоспвиробникам:

- комплексне страхування, яке передбачає страхування практично від усіх природно-кліматичних ризиків (град, бурю, зливу, ураган, вимерзання тощо);
- індексне страхування, за яким страхується врожай сільськогосподарської культури відносно до середньої врожайності даної культури в регіоні.

Закон передбачає державну підтримку (субсидювання) страхування ризиків аграрного виробництва в частині компенсації страхової премії сільгоспвиробникам при укладанні ними договору страхування за комплексним (мультиризиковим) та індексним страхуванням.

Отже, сільськогосподарське страхування є сукупністю фінансово-правових інструментів, сутність яких полягає у створенні механізму дії спеціальних фондів за рахунок внесків сільгоспвиробників та з наступним їх розподіленням на відшкодування збитків, спричинених природно-кліматичними умовами та іншими ризиками і є найбільш ефективними правовими методами управління ризиками в сільському господарстві з метою підвищення доходів виробників та зміцнення продовольчої безпеки держави.

У даний час державна підтримка в страхуванні здійснюється лише при страхуванні майбутнього врожаю. Інші підвиди реалізуються лише за рахунок субсидій, але державна підтримка аграрного виробництва повинна охоплювати всі основні страхові ризики, зокрема виробництва культур під відкритим небом, серед яких вітчизняні та зарубіжні науковці виділяють: водні, температурні, біологічні ризики, а також град, вогонь, вітер. Така участь держави у процесі страхування розглядається як один з елементів фінансово-правової системи, що має забезпечувати захист майнових прав та інтересів юридичних і фізичних як суб'єктів господарювання у сільському

господарстві, підтримувати соціальну стабільність суспільства, а тому є важливим фінансовим інструментом, призначення якого полягає в акумулюванні коштів для подальшого інвестування в сільськогосподарське виробництво [3].

Отже, універсального страхового захисту сільськогосподарського виробництва поки не існує. В умовах аграрної України, як зони ризикованого землеробства, необхідно нормативно визначити перелік сільськогосподарських культур, що підлягають страхуванню. В ситуації, що склалась, потрібно знайти оптимальне рішення щодо подальшого правового механізму, який би стимулював страхування сільськогосподарського виробництва найефективнішими способами. Також, на нашу думку, необхідними є: розробка оптимальної стратегії розвитку страхування сільськогосподарських ризиків, створення умов для функціонування товариств взаємного страхування, розвиток індексного страхування а також ефективні та прозорі процедури здійснення відшкодування за державними програмами. Окремо слід визначити необхідність створення резервного фонду для накопичення коштів для поглинання ризиків, які існують, але не підлягають страхуванню.

Міжнародний досвід свідчить, що держава є головним учасником аграрного страхування. У ряді країн влада розглядає державну підтримку страхування, як інвестиції в сільське господарство, які запобігають можливим майбутнім витратам та забезпечують продовольчу безпеку і стабільність.

Список використаної літератури:

1. Пушак С.Д. Механізм формування грошових ресурсів при страхуванні сільськогосподарських ризиків / С.Д. Пушак // Вісник ХНАУ. – 2007. – № 3. – С. 199–204.
2. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції державною підтримкою: Закон України від 9 лютого 2012р., № 4391-VI 410 (Електронний ресурс). – Режим доступу:
3. <http://zakon2rada.gov.ua/laws/4391-vi>
4. Мушенко В.В. Про переваги механізму державної фінансової підтримки страхування ризиків аграрного виробництва / В.В. Мушенко // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 4. – С. 63–68.
5. Сафонов І.П. Правові проблеми державної підтримки сільськогосподарських виробників / І.П. Сафонов // Право України. – 2005. – № 6. – с. 54–57.
6. Курило В.І. Фінансо-правове регулювання державної підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні: стан та перспективи удосконалення: Монографія . / В.І. Курило, В.В. Мушенко. За заг. ред. д.ю.н., проф. В.І. Курила. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. – 160 с.

Л. Стригун, студентка III курсу, відділення з підготовки молодших спеціалістів
ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: В.В. Мушенко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

ОСОБЛИВОСТІ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Бюджетна політика являє собою сукупність економічних, правових і адміністративних заходів, що застосовує держава з метою стабілізації та підвищення ефективності національної економіки, використовуючи, головним чином, бюджетні та податкові механізми.

В умовах становлення і розвитку України як незалежної держави першочерговою є потреба вироблення правових механізмів загальнодержавної економічної політики. Це зумовлено насамперед тим, що до утворення суверенної держави Україна не провадила власної економічної політики, оскільки була складовою іншої великої держави – СРСР, а її економіка входила до складу так званого єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Державна політика розвитку економіки України визначалась із загальносоюзного економічного центру. Звіди надходили прямі вказівки, директиви, плани та ліміти щодо основних напрямів та пропорцій розвитку народного господарства України, які мали на меті насамперед задоволення і реалізацію не національних, а загальносоюзних потреб та інтересів [1].

Актуальним проблемам процесу становлення національної бюджетної політики присвячено ряд праць вітчизняних науковців у галузі економіки, фінансів, фінансового та адміністративного

права, серед них: Н.Бородіна, О. Василик, В.Курило, Н. Титова, Л. Тулуш, О. Семчик, Н. Сетрович, В. Чернадчук та ін.

Метою даної статті є здійснити спробу аналізу особливостей сучасної бюджетної політики для надання власних пропозицій щодо удосконалення нормативно-правових актів, що регулюють бюджетну систему.

У сучасних економічних умовах важливим завданням є використання бюджетної політики як складової системи фінансового регулювання соціально-економічного розвитку країни та адміністративно-територіальних одиниць.

Активізація можливостей бюджетної політики потребує раціонального використання її регуляторного потенціалу, насамперед визначення шляхів підвищення її ефективності. При визначенні бюджетної пріоритетності на цьому етапі необхідно враховувати, що вітчизняна економіка пережила фінансово-економічну кризу, яка суттєво актуалізувала питання, пов'язані із формуванням ефективної системи бюджетного регулювання, необхідністю законодавчого узгодження дій органів державної влади та місцевого самоврядування щодо протидії фінансово-економічним дисбалансам і ризикам.

Одним із основних завдань щодо правового регулювання пріоритетів бюджетної політики відповідно до поставленої мети є забезпечення збалансованості зведеного бюджету. Досягти максимального збалансування бюджету можливо за рахунок вирішення на законодавчому рівні таких проблем:

- забезпечення бездефіцитності бюджету, коли формування видатків зведеного бюджету здійснюється в межах доходів, і тим самим забезпечується принцип збалансованості, що є необхідною умовою зниження інфляції і досягнення економічного зростання, а також позитивної динаміки державного боргу, зниження рівня його обслуговування, проведення реформ у податковій сфері, стабільності державних фінансів, підвищення довіри до держави і переорієнтації фінансових ресурсів на інвестиції та інновації;

- збільшення частки видатків бюджету, що спрямовуються на соціальну сферу – освіту, охорону здоров'я, культуру з метою посилення соціального курсу реформ;

- узгодження з завданнями адміністративної реформи видатків на управління;

- забезпечення частки місцевих бюджетів у структурі зведеного бюджету на рівні, не меншому ніж 40 % з метою посилення ролі бюджетів місцевого самоврядування;

- удосконалення податкового регулювання через посилення захисту платників податків, зниження податкового тиску, максимальне спрощення процедури оподаткування та введення податкових стимулів з інноваційної діяльності та нагромадження основного капіталу;

- зменшення розміру нелегального відтоку капіталу шляхом дотримання законодавства щодо відмивання “брудних” грошей та боротьби з корупцією [2].

Необхідно завдання і пріоритети бюджетної політики визначити за етапами розвитку бюджетної системи.

Важливими завданнями бюджетної політики є створення інституціональних умов для оптимізації бюджетної і податкової системи, спрямованих на формування інституцій, що забезпечать формування передумов утворення вискоєфективної системи державних фінансів. На даному етапі реалізації бюджетної реформи прийнятий Податковий кодекс України, посилено контроль органів Державного казначейства за ефективним і цільовим використанням бюджетних коштів, а також продовжено переговори з іноземними кредиторами про подання зовнішніх кредитів. Паралельно важливо проводити вже розпочату реформу соціальної сфери, яка охоплює і удосконалення оплати праці з урахування мінімальних її розмірів та інших соціальних стандартів, а також реформування пенсійної системи.

На наступному етапі на основі створених на попередньому етапі передумов щодо підвищення ефективності бюджетного процесу за допомогою удосконалення бюджетного планування та цільового використання коштів бюджету необхідно здійснити формування і перерозподіл централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів якомога більш ефективно, що перетворить бюджет в реальний механізм стимулювання економічного зростання, і забезпечить регулювання економічного і соціального розвитку та оптимальний для України перерозподіл ВВП через його доходну частину.

Реалізація поставлених задач бюджетної політики на довгострокову перспективу повинна здійснюватися, за наступними основними напрямками щодо удосконалення бюджетної сфери: продовження реформ у податковій сфері, створення ефективної системи управління державним

боргом, вдосконалення міжбюджетних відносин, оптимізації державних витрат, використання програмно-цільового методу складання бюджету, посилення контролю за сплатою податків та використанням бюджетних коштів на всіх рівнях бюджетної системи тощо.[3]

Важливим питанням економічної політики розвитку в умовах України є питання про співвідношення та взаємодію між приватним та державним секторами економіки. На практиці ринкова орієнтація економічної політики підтверджується її ставленням до приватного сектора економіки. Економічна політика має бути реально спрямована на підтримку і розвиток приватного сектора, який є ґрунтом для формування реальних, а не квазіринкових відносин. В умовах перехідної економіки можливості держави щодо цього обмежені, тому економічна політика має зосереджуватися на тих ланках, де використання влади може дати найбільший ефект.

Треба враховувати також наявність і формування нових «центрів» економічної влади (фінансово-банківських груп, промислових монополій, аграрних груп, фінансово-промислових груп тощо). Кожний з них домагається використання державної влади у власних інтересах. В цій ситуації держава має забезпечити пріоритет саме національних економічних інтересів соціально орієнтованої ринкової економіки. В цьому запорука успіху її економічної політики.

У період політичних дискусій та загострення соціально-економічних проблем в Україні надзвичайно актуальним є підвищення ефективності управління фінансовими ресурсами держави.

Важливим завданням бюджетної політики на сучасному етапі є вирішення проблеми удосконалення міжбюджетного регулювання з позиції досягнення узгодженості інтересів органів центральної влади та місцевого самоврядування в частині розподілу повноважень і закріплення фінансових ресурсів на здійснення державних повноважень. Місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування практично позбавлені стимулів до збільшення доходів і раціонального їх використання. Така ситуація обумовлена тим, що значна частина зібраних на певній території коштів надходить до Державного бюджету України, а обсяг коштів, що залишається на місцях, не дає можливості здійснювати перспективне прогнозування і планування розвитку територій. Тому проблема збалансування бюджету, тобто досягнення бюджетної рівноваги, також належить до ключових проблем сьогодення. З причин об'єктивного і суб'єктивного характеру держава в процесі свого функціонування витрачає все більше коштів. Це, у свою чергу, викликає необхідність зростання доходної частини бюджету за рахунок додаткових надходжень, зокрема податків. Але збільшення податкового тягаря призводить до зниження ефективності виробництва, скорочення робочих місць, зростання рівня безробіття. Як наслідок, з одного боку, скорочується дохідна частина бюджету (у зв'язку зі зниженням ділової активності), а з іншого боку, – зростає його видаткова частина (у зв'язку зі зростанням соціальних виплат). У такому випадку утворюється зворотня ситуація: бажання уряду підвищити доходи бюджету за рахунок підвищення податкового тиску в середньо- і довгостроковій перспективі призводять до їх зменшення та зростання витрат.

Ця проблема може бути вирішена за умов розширеного відтворення доходів бюджету, створення ефективної системи контролю за їх використанням, досягнення оптимуму в процесі надання суспільних благ і послуг за рахунок коштів бюджету [1].

Актуальним залишається запровадження нових, сучасних підходів та принципів адміністрування державних видатків, що спрямовані на підвищення ефективності витрачання бюджетних коштів та перетворення бюджетної політики на дієвий інструмент соціально-економічного розвитку країни. Передусім, це стосується: розробки простої та прозорої процедури надання трансфертів; наукового обґрунтування доцільності скасування міністерських нормативів; врегулювання питань місцевого оподаткування; створення сучасної нормативної бази для місцевих запозичень. Лише здійснивши зазначене можна буде розірвати зачароване коло неефективних витрат і створити фіскальний простір для потрібних інвестицій в обладнання, модернізацію установ, навчання та підвищення кваліфікації персоналу в сфері надання державних послуг.

Отже, необхідною умовою розвитку та покращення економічної ситуації в країні є ефективна бюджетна політика, яка розробляється з метою оптимального збалансування бюджетних параметрів з урахуванням бюджетних пріоритетів, розвитку бюджетної сфери та необхідності виконання державою головних функцій. Звідси, головним пріоритетним напрямком бюджетної політики на найближчі роки має стати фінансове оздоровлення підприємств, шляхом забезпечення бюджетних витрат, створення сприятливого валютного курсу та використання програмно-цільового методу складання бюджету, що в подальшому дає можливість скоротити відсотки недовиконання бюджету в Україні. Всі запропоновані автором заходи, в першу чергу можливі при внесенні змін та доповнень до чинного законодавства України, зокрема: Бюджетного кодексу України та Законів України про

Державний бюджет України на наступні роки. На нашу думку це покращить економічну, фінансову та інвестиційну могутність України.

Список використаної літератури:

1. Запатріна І. В. Бюджетна політика стимулювання економічного зростання та механізми її реалізації / І. В. Запатріна, Т. Б. Лебеда // Фінанси України. – 2006. – № 4. – С. 44–52.
2. Кульчинський М., Ванькович Д., Заплатинський М. Вдосконалення бюджетної політики України в умовах застосування програмно-цільового методу адміністрування державних видатків. // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – № 19. – с. 352–357.
3. Лисяк Л. В. Бюджетна політика у системі державного регулювання соціально-економічного розвитку України: монографія / Л. В. Лисяк. – К.: ДННУ АФУ, 2009. – 600 с.

С. Шендриков, студент III курсу, відділення з підготовки молодших спеціалістів
ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Науковий керівник: В.В. Мушенко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри
аграрної економіки ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

ВИНИКНЕННЯ І СУТЬ ГРОШЕЙ

У фінансово-правовій науці питання виникнення грошей вивчається досить великий період. Адже розвиток грошей на певному його етапі породжує банки та банківський бізнес. Гроші та банківництво перебувають у тісній взаємодії. Вони розповідають про внутрішнє становище держави, його економічну силу чи слабкість. Повідомляють важливі дані про політичне життя, ідеологію, конкретну історію, дозволяючи уточнити або навіть з'ясувати імена і дати правління тих чи інших володарів. Суть грошей змінюється адекватно до змін характеру суспільних відносин, в яких вони функціонують. Суспільний характер походження і розвитку грошей чітко проявився в складному процесі відбору товарів на роль грошей на різних етапах суспільного виробництва.

Актуальним проблемам зародження та розвитку фінансів як правової категорії присвячено ряд праць вітчизняних науковців у галузі історії, економіки, фінансів, та фінансового права; серед них: В. Ключевський, Т. Коломоєць, М. Кучерявенко, О. Коваленко, Н. Музика-Стефанчук, Н. Титова, Л. Буряк, О. Семчик, Н. Сетрович, В. Чернадчук та ін.

Метою даної статті є спроба здійснення аналізу процесу створення грошей та формування грошово-банківської системи, як передумови зародження і розвитку фінансово-правової науки.

У світовій історії важко знайти державу, яка не прагнула б до зміцнення своєї грошової системи, підвищення ролі грошей у суспільних відносинах. Також Україна має давні традиції грошового виробництва й обігу, адже за свою багатовікову історію неодноразово виготовляла власні гроші.

Предметом історії грошей та банківництво є історичний процес появи, розвитку і взаємодії грошей та банківництво на різних етапах еволюції суспільства. Історія грошей тісно пов'язана з історією господарства, економічною історією, економічних учень, загальною історією, історією держави, археологією, нумізматикою та історією фінансів.

Вивчення історії грошей та їх суть допомагає виявити характер державності країни. Національні гроші та банківницька система – це атрибут державного суверенітету. Якщо держава має свої гроші, то вона суверенна, якщо не має, то вона – колонія або напівколонія.

Перші згадки про появу грошей постійно оновлюватимуться новими фактами археологічного походження і уточнюватимуться, доки існує інтерес людей до цієї проблеми. Тому визначити конкретний час виникнення грошей на Землі було б недалекоглядним. Але можна стверджувати напевно, що гроші виникали на різних територіях у різні часи в безпосередній залежності від рівня розвитку цивілізації та, насамперед, торгівлі. Гроші з'являлися неминуче у процесі самого обміну на певному щаблі розвитку в усіх народів. Тобто, обмін як такий, без жодного порозуміння, чи угод між людьми, викликав народження грошей.

Найдавнішими монетами відкарбованими на українських землях були емісії грецьких колоній заснованих на північному узбережжі Чорного моря

(Олівія, Тіра, Херсонес, Пантікопей та ін.) Випускались вони впродовж VI ст. до н. е. – IV ст. н. е. Однак ареал їх розповсюдження є незначним.

Із часом люди зауважили, що найкраще виконувати функції грошей здатні різноманітні метали. Тому багато з них (залізо, олово, мідь, цинк) перебували на ринку як у формі товарних грошей, так і монет [1].

Основною причиною перемоги золота і срібла над іншими товарами в боротьбі за право бути грошми є їхні властивості. Насамперед, усі ці метали, а головне – золото, придатні для вимірювання ціни товару: адже те, чим міряють ціну будь-якого товару, не повинно змінюватись у своїй величині.

Гроші виникли, як природний наслідок зростання товарного обміну і грошми стали товари, які мали найбільш забезпечений збут. Але металеві гроші самі є продуктом нелегкої праці, крім того, їх пересилання також вимагає значних зусиль. Оскільки, металеві гроші – дуже дорогий засіб обігу і суспільство змушене витратити значну частину своєї праці на створення і утримання монет, виникла потреба їхнього здешевлення. Ще кращою ідеєю було створення таких грошей, які мали б умовний характер і не вимагали би значних витрат на їхнє виготовлення. У цьому й полягав зміст паперових грошей, які повинні заступати в обігу металеві гроші. Таку ідею можна було вирішити лише за участі держави, котра найбільше зацікавлена у зменшенні витрат на виробництво й регулювання грошового обігу.

З виникненням грошей виник і кредит. Той, хто дає в позику гроші, називається кредитором, а сама дія позичання – кредитом. Спершу гроші давали в позику окремі особи, котрі з тої чи іншої причини мали вільні кошти. За це вони брали досить високу плату у вигляді процентів за кредит. Це – так звані лихварі, яких добре знали в стародавньому світі і яких усі сильно ненавиділи. З часом кредитними операціями захопилися храми і торговельні дома. Дуже відомим був торговельний дім Ігібі, який існував у Вавилоні у VII ст. до н. е. Він видавав позики під заставу, здійснював платежі за рахунок клієнтів, брав участь у різноманітних угодах як вкладник чи посередник. Перші банки в сучасному розумінні цього слова виникали у Стародавній Греції, а з неї поширилися на Єгипет часів правління Птолемеїв і Стародавній Рим [1].

В економічній теорії виділяють дві основні концепції походження грошей:

Раціоналістична – гроші виникли як наслідок певної раціональної угоди між людьми через необхідність виділення спеціального інструменту для обслуговування сфери товарного обігу. Представники: Арістотель, П. Самуельсон.

Еволюційна – гроші виділяють із загальної товарної маси, оскільки вони найпридатніші для виконання функціональної ролі грошового товару. Той, чи інший товар стає грошми лише в межах певної особливої суспільної форми, товарного виробництва й обігу. Ця концепція наголошує на об'єктивному характері виникнення грошей. Представники: А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс [2].

З розвитком форм грошей змінювався механізм визначення носіїв грошових функцій і ролі грошей у цьому механізмі.

Аби глибше вивчити і збагнути природу грошей, необхідно провести їх класифікацію, що дозволить усебічно розглянути різновиди грошей залежно від мети й завдань, задля яких вони використовуються. Так, за територією обслуговування гроші бувають загальнодержавними, місцевими, відомчими, приватними й міжнародними.

Загальнодержавні – це гроші, що емітуються державою та обслуговують торгівлю в межах усієї країни. Основними умовами їх функціонування є монополія держави на випуск грошей, а також їх відповідність потребам обігу. В Україні загальнодержавними грошми є гривня.

Місцевими вважають гроші, емітовані в межах окремих населених територій (область, місто, селище) з метою забезпечення їхніх інтересів у справедливому обміні. Поява місцевих грошей завжди є індикатором погіршення економічного стану в країні, а також засобом захисту окремих територій від впливу інфляції. Прикладом випуску місцевих грошей в Україні був період визвольних змагань 1917–1920 рр. [3].

У випадках незбалансованого розвитку економіки під впливом війн чи інфляції окремі відомства з метою забезпечення своїх інтересів здійснюють власну емісію відомчих грошей. Умови їх виникнення є такими ж, як і для місцевих грошей, тільки їх обіг поширюється в межах одного відомства, хоч і на різних територіях.

Приватні гроші найчастіше називають бонами. Яскравими прикладами таких бон є гроші кондитерської Людвіга Залевського у м. Львові (гелери, корони і пфеніги), сотики «Дністрової кухні», гривні Зінківської єврейської громади, розписки Дунаєвського товариства гуртових закупівель тощо. Випуск бон підприємств та організацій було відновлено після розпаду СРСР з метою захисту інтересів своїх працівників і для внутрішніх розрахунків з ними [1].

Міжнародні гроші служать насамперед для обслуговування міжнародної торгівлі. Як такі можуть використовуватися гроші однієї з найбільш економічно могутніх держав (США, Великої Британії, Японії) або гроші, створені на основі міжнародних союзів (валюта Європейського Співтовариства – євро). Міжнародними і світовими грошми найчастіше виступали благородні метали (золото, срібло).

Для того, щоб краще зрозуміти суть грошей, потрібно уявити їхню роль. У зв'язку з цим прийнято вважати, що найкраще економічна суть грошей проявляється в їх функціях.

Традиційно в економічній науці виділяють п'ять основних функцій грошей:

- 1) міра вартості;
- 2) засіб обігу;
- 3) засіб платежу;
- 4) засіб нагромадження;
- 5) світові гроші.

Цих п'ять функцій грошей у їх системній єдності становлять реальне функціонування грошової маси [1].

Отже, гроші виникли внаслідок поділу праці, інтенсифікації розвитку ремесла й торгівлі. Це був результат еволюційного процесу, який не залежав від волі людей. Гроші існуватимуть доти, доки існуватиме потреба обміну. Відчувши всі незручності бартерного обміну, людство геніально підійшло до відокремлення певного товару із загальної маси. Усі інші товари виражали в ньому свою вартість, а люди легко обмінювали на нього свої товари.

З появою грошей весь товарний світ остаточно розколовся на два полюси: на одному полюсі гроші, як втілення суспільної праці, на другому – всі інші товари, як втілення індивідуальної, приватної праці. В результаті обмін товарів на гроші – це, по суті, визнання суспільством індивідуальних, приватних затрат праці.

На нашу думку, разом з виникненням грошей, як важливим соціально-економічним регулятором виникла і система їх нормативно-правового регулювання, яка удосконалювалась і трансформувалась, на сьогодні, у галузь правової науки – фінансове право. Дана наука регулює суспільні відносини щодо формування, розподілу і використання коштів державних та не державних публічних грошових фондів.

Список використаної літератури:

1. Гроші та кредит: Підручник / Ред. М. І. Савлук – К.:КНЕУ, 2001– 228 с.
2. Грошово-кредитна політика в Україні. / Ред. В. І. Міщенко. – К.: ТОВ «Знання», 2000– 152 с.
3. Лановик Б.Д. Економічна історія: курс лекцій – К., 2000; – 352 с.
4. Башнянин Г.І. та ін. Політична економія. – К.: Ніка. – Центр, Ельга, 2000. – 528 с.

І.А. Городецька, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПОВНОВАЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ІНСПЕКТОРА З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ УКРАЇНИ

Наукове дослідження проблем здійснення державного контролю у сфері інтелектуальної власності в сучасних умовах є дуже актуальним і має важливе теоретичне та практичне значення. Виконання в повному обсязі завдань щодо здійснення державного контролю у вказаній сфері стає можливим лише з підвищенням ефективної діяльності контролюючих органів, яка спрямована на запобігання, своєчасне виявлення і припинення правопорушень.

Відповідно до Указу Президента України від 08.04.2011 р. № 436/2011 «Про затвердження Положення про Державну службу інтелектуальної власності України» Державна служба інтелектуальної власності України (далі – Державна служба) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра освіти і науки, молоді та спорту України. Державна служба входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері інтелектуальної власності [7]. Реалізація функцій та повноважень, покладених на Державну службу у повній мірі залежить від ефективної

діяльності державних інспекторів з питань інтелектуальної власності [6].

Метою цієї статті є дослідження статусу державного інспектора з питань інтелектуальної власності як носія державно-владних повноважень.

Проблеми контролю та діяльності контролюючих органів досліджувались у працях науковців різних часів: В. Афанасьєва, І. Веремєєнка, В. Горшенєова, М. Єропкіна, Я. Здіра, О. Кармолицького, Ю. Козлова, В. Костилева, Т. Кичилюк, В. Курила, Б. Лазарєва, Н. Лебідь, О. Лук'янова, О. Луньова, В. Манохіна, О. Піддубного, М. Студенікіної, С. Хом'яченко, А. Шергіна, Е. Шоріної, Ц. Ямпольської та інших.

Здійснення функцій державних органів залежить від їхньої компетенції. Компетенція органів виконавчої влади – це юридичне відображення (опосередкування) покладених на них функцій у спеціальних, так званих компетенційних нормативно-правових актах шляхом закріплення цілей, завдань і необхідного для їх реалізації комплексу прав і обов'язків, тобто державно-владних повноважень [1, с. 265]. Компетенція характеризується як складна правова категорія і включає предмет відання та повноваження [5, с. 175].

Повноваження, з одного боку, є специфічною ознакою органу, а з іншого – прямим вираженням державного владування. При дослідженні змісту державно-владних повноважень Ц.А. Ямпольська зазначила, що вони складаються з нерозривно пов'язаних між собою елементів, серед яких найбільш важливе значення мають: право органів держави видавати правові акти, які є обов'язковими для всіх громадян і посадових осіб; забезпечення виконання цих актів заходами виховання, переконання і заохочення; захист вказаних актів від порушень шляхом застосування заходів державного примусу [9, с. 17–18]. При характеристиці компетенції органу виконавчої влади, державно-владні повноваження розглядають як комплекс прав і обов'язків, визначених відповідним органом державної влади (Верховною Радою, Президентом України, Кабінетом Міністрів тощо) у певних нормативно-правових актах, шляхом реалізації яких орган виконавчої влади здійснює свою діяльність [2, с. 120].

Аналіз положень про державні інспекції показує, що вони наділені різноманітними і широкими повноваженнями, які дозволяють здійснювати функції і завдання, що стоять перед ними. Я.А. Здир виділяє дві основні групи повноважень державних інспекцій по здійсненню контролю: повноваження по організації контролю та нагляду; повноваження по застосуванню заходів примусу до винних осіб [3, с. 97]. Державно-владні повноваження, якими наділені державні інспекції, на думку М.С. Студенікіної, умовно можна поділити на повноваження: по розробці та затвердженню норм і правил, виконання яких покликана контролювати інспекція, по методичному керівництву та координації діяльності підконтрольних об'єктів; по організації та проведенню контролю; по застосуванню заходів державного примусу [8, с. 26]. Н.В. Лебідь зазначає, що державні інспекції наділені цілим комплексом державно-владних надвідомчих повноважень, які доцільно розділити на три групи: повноваження щодо попередження правопорушень; повноваження щодо припинення правопорушень; повноваження щодо застосування адміністративних стягнень [4, с. 74–75].

Аналіз законодавчо закріплених прав державних інспекторів з питань інтелектуальної власності, а також вивчення їх практичної діяльності щодо контролю дозволяє стверджувати, що ця діяльність складається з таких складових частин, як: попереджувальна робота; робота зі своєчасного виявлення правопорушень. Тому, на нашу думку, державно-владні повноваження державних інспекторів з інтелектуальної власності доцільно розділити на дві групи: повноваження щодо попередження правопорушень; повноваження щодо припинення правопорушень.

Перша група повноважень відіграє важливу роль у справі забезпечення законності та становить комплекс заходів впливу морального, фізичного, організаційного та іншого характеру, які дають змогу виявляти і не допускати правопорушень у сфері інтелектуальної власності. Вони носять профілактичний порядок і виражаються, як правило, у вигляді певних обмежень і заборон.

Для здійснення попереджувальної роботи державні інспектори з питань інтелектуальної власності мають право:

- перевіряти у суб'єктів господарювання наявність дозволу на використання об'єктів права інтелектуальної власності на будь-якій стадії їх виробництва, розповсюдження, прокату чи провадження іншої діяльності, пов'язаної з їх використанням;

- вимагати від суб'єктів господарювання, що використовують об'єкти права інтелектуальної власності, забезпечення надання для ознайомлення реєстраційних, фінансових та інших документів, які підтверджують право суб'єкта господарювання на використання зазначених об'єктів, а від суб'єктів господарювання, що виробляють диски і матриці, також ліцензії на їх виробництво;

- перевіряти наявність контрольних марок на введених в обіг примірниках аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних, серію та номер контрольних марок і відповідність назви аудіовізуального твору, фонограми, відеограми, комп'ютерної програми, бази даних, нанесеної на контрольні марки, назві відповідного примірника;

- для аудіовізуальних творів кінематографії – перевіряти наявність у суб'єкта господарювання документів, передбачених ст. 15 Закону України «Про кінематографію» та Положенням про державне посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 17.08.1998 р. № 1315;

- перевіряти будь-які документи, в тому числі розрахункові, що підтверджують дотримання законодавства з питань інтелектуальної власності, зокрема у процесі виробництва, експорту дисків і матриць, використання, експорту та імпорту обладнання і сировини для їх вироблення;

- отримувати копії документів, що підлягають перевірці, відбирати два зразки кожного диска, виробленого із застосуванням кожної прес-форми, яку було використано або яка могла бути використана для виробництва диска суб'єктом господарювання;

- з метою захисту прав суб'єкта права інтелектуальної власності взаємодіяти з іншими контролюючими та правоохоронними органами, зокрема органами МВС, Держмитслужби, а також з центральними та місцевими органами виконавчої влади, державними, громадськими та іншими організаціями чи фізичними особами, уповноваженими представляти інтереси суб'єкта права інтелектуальної власності;

- надавати в установленому порядку висновки щодо правомірності використання об'єктів права інтелектуальної власності та інші.

Другою групою повноважень державних інспекторів з питань інтелектуальної власності є повноваження щодо припинення правопорушень. Сутність цих повноважень полягає в застосуванні уповноваженими на те органами чи посадовими особами у передбачених законом випадках і в установленому порядку примусовому припиненні правопорушень, що спрямоване на недопущення шкідливих наслідків протиправної поведінки, забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення і притягнення винних до адміністративної відповідальності. Державні інспектори з питань інтелектуальної власності наділені комплексом прав, що дозволяють їм здійснювати повноваження щодо припинення правопорушень, а саме:

- проводити огляд та вилучати у суб'єктів господарювання з метою вивчення на необхідний строк, але не більш як 30 днів, об'єкти права інтелектуальної власності у разі, коли є обґрунтована підстава підозрювати вчинення порушення вимог законодавства у сфері інтелектуальної власності;

- проводити перевірку та вилучати в разі потреби у суб'єктів господарювання на період до вирішення питання в судовому порядку носії, що містять об'єкти права інтелектуальної власності, а також перевіряти порядок здійснення технологічних процесів, господарських операцій, пов'язаних з виробництвом, розповсюдженням, прокатом, зберіганням, використанням та переміщенням зазначених носіїв;

- вилучати примірники аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних, на які не наклеєні контрольні марки або на які наклеєні контрольні марки, що мають серію і номер, що не відповідають даним Єдиного реєстру одержувачів контрольних марок, або на які нанесено назву аудіовізуального твору, фонограми, відеограми, комп'ютерної програми, бази даних, що не відповідає назві відповідного примірника;

- вилучати будь-які документи, пов'язані з виявленими порушеннями законодавства з питань інтелектуальної власності та виробництва, експорту, імпорту дисків і матриць;

- вимагати з метою забезпечення захисту інтересів суб'єкта права інтелектуальної власності припинення порушення або вчинення дій, що можуть призвести до порушення законодавства з питань інтелектуальної власності, зокрема у процесі виробництва, розповсюдження, прокату, зберігання та переміщення дисків і матриць;

- з метою припинення виявлених порушень законодавства з питань інтелектуальної власності та виробництва, експорту, імпорту дисків залучати в установленому порядку до проведення перевірок представників контролюючих та правоохоронних органів, представників суб'єктів авторського права і/або суміжних прав або уповноважених ними осіб, а також експертів з питань інтелектуальної власності;

- порушувати перед уповноваженими органами питання про притягнення юридичних та/або фізичних осіб до відповідальності за порушення законодавства з питань інтелектуальної власності, зокрема у процесі виробництва, розповсюдження, прокату, зберігання та переміщення дисків і матриць;

- вживати в установленому законом порядку спеціальних заходів, у тому числі опечатувати і/або вилучати вироблені, імпортовані чи підготовлені до експорту з порушенням вимог законодавства диски і матриці, обладнання і сировину для їх виробництва, що не відповідають вимогам законодавства, зокрема не пристосовані для нанесення спеціального ідентифікаційного коду, на період до вирішення питання у судовому порядку;

- подавати пропозиції щодо обмеження, тимчасової заборони діяльності, тимчасового припинення дії або анулювання ліцензії: на виробництво дисків і матриць – Державній службі; на експорт, імпорт дисків і матриць – Мінекономрозвитку;

- у разі виявлення порушень законодавства з питань інтелектуальної власності, що містять ознаки злочину, негайно повідомляти про це відповідні правоохоронні органи;

- у разі виявлення ознак адміністративного правопорушення за статтями 51-2, 164-9, 164-13 Кодексу України про адміністративні правопорушення скласти протокол про адміністративне правопорушення та передавати його на розгляд до суду;

- у разі проведення огляду та вилучення продукції, до складу якої входять об'єкти права інтелектуальної власності, зокрема примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних, що виробляються, розповсюджуються, надаються в прокат, зберігаються, використовуються або переміщуються з порушенням вимог законодавства, та вилучення відповідних документів скласти протокол або робити відповідний запис у протоколі про адміністративне правопорушення, а у разі закупівлі (у тому числі контрафактної продукції) – акт закупівлі;

- контролювати (перевіряти) стан виконання виданих в установленому порядку Державною службою і державним інспектором розпоряджень (приписів) щодо усунення виявлених порушень та спільних рішень Державної служби і Мінекономрозвитку стосовно виробництва, розповсюдження, прокату, зберігання, використання та переміщення об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема у процесі виробництва дисків і матриць, а також використання, експорту та імпорту обладнання і сировини для їх вироблення та інші [6].

Державний контроль здійснюється державним інспектором шляхом проведення планових, позапланових (раптових) перевірок діяльності суб'єктів господарювання, огляду речей в установленому законом порядку.

Таким чином, проведений аналіз наукових досліджень повноважень органів виконавчої влади як різновиду органів держави, діяльності державних інспекцій, дозволяє зробити висновок, що державні інспектори з питань інтелектуальної власності наділені комплексом державно-владних повноважень, які здійснюються від імені держави і дозволяють забезпечувати державний контроль за дотриманням суб'єктами господарювання вимог законодавства у сфері інтелектуальної власності у процесі використання об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема розповсюдження, прокату, зберігання, переміщення примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних, а також виробництва, експорту та імпорту дисків для лазерних систем зчитування і матриць.

Список використаної літератури:

1. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. : у 2 т. / [Авер'янов В. Б., Андрійко О. Ф., Битяк Ю. П. та ін.] ; [В. Б. Авер'янов (голова ред. кол.)]. – К. : Юридична думка, 2004.

Т. 1 : Загальна частина – 2004. – 584 с.

2. Державне управління : проблеми адміністративно-правової теорії та практики / [В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Ю. П. Битяк та ін.] ; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с..

3. Здир Я. А. Государственные инспекции в СССР / Здир Я. А. – М. : Юрид. лит., 1960. – 134 с.

4. Лебідь Н. В. Адміністративно-правовий статус державних інспекцій в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Лебідь Наталія Володимирівна. – Х., 2004. – 202 с.

5. Муніципальне право України : підруч. / [В. Ф. Погоріло, О. Ф. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін.] ; за ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.

6. Про затвердження Положення про державного інспектора з питань інтелектуальної власності Державної служби інтелектуальної власності : Кабінет Міністрів України; Постанова, Положення від 17.05.2002 № 674 (Урядовий кур'єр від 19.06.2002 № 111). Редакція від 21.09.2011

[Електронний ресурс] : Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/674-2002-%D0%BF>

7. Про затвердження Положення про Державну службу інтелектуальної власності України : Президент України; Указ, Положення від 08.04.2011 № 436/2011 (Урядовий кур'єр від 05.05.2011 № 80). [Електронний ресурс] : Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436/2011>

8. Студеникина М. С. Государственные инспекции в СССР / Студеникина М.С. – М. : Юрид. лит., 1987. – 108 с.

9. Ямпольская Ц. А. Органы советского государственного управления в современный период / Ямпольская Ц.А. – М. : Юрид. лит., 1954. – 165 с.

А.В. Квітковська, студентка II курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПРИНЦИП ЗАКОННОСТІ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Здобуття Україною незалежності відкрило шлях до кардинальних перетворень у всіх сферах суспільного життя. Все це знайшло своє відображення у чинній Конституції України, яка вперше за тисячолітню історію української держави людину, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку визнала найвищою соціальною цінністю. Україна, обравши шлях незалежного розвитку, проголосила однією із своїх головних цілей побудову держави на принципах верховенства права і демократії, де втілюватиметься принцип – держава для людини, забезпечуватимуться права і свободи кожного згідно з європейськими нормами і стандартами.

Конституція України – це єдиний нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, який є Основним Законом суспільства і держави, регулює найважливіші суспільні відносини, містить норми прямої дії, має особливий порядок прийняття, внесення до нього змін і доповнень. Конституція України виражає волю українського народу і політику держави. Чинне законодавство передбачає спеціальний механізм правового захисту, гарантування Конституції.

Держава всіма засобами повинна боронити життя й безпеку своїх громадян. В статті 68 Конституції України записано: «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватись Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності».

З правом та законом тісно пов'язане таке юридичне явище, як законність. Як уже зазначалось, закони є обов'язковими для всіх. І держава приймає їх для того, щоб вони виконувалися, втілювалися в життя. Коли органи держави, посадові особи, громадяни та їх об'єднання виконують закони, тоді у суспільстві панує законність. При цьому слід особливо підкреслити, що дотримуватись законів повинні всі суб'єкти суспільного життя. Всі рівні перед законом і ніхто не може бути звільнений від безумовного підкорення його вимогам. Отже, законність – це стан суспільного життя, який характеризується неухильним дотриманням і виконанням законів всіма суб'єктами. Тоді, як закон закріплює загальнообов'язкові правила поведінки, законність «прокладає» шлях до повного і безперешкодного їх здійснення, інакше кажучи, вона є неодмінною умовою реального втілення в життя законів. Таким чином, дотримання законів приводить до встановлення законності у суспільстві, а законність, в свою чергу, забезпечує їх реалізацію. Принцип законності є одним із принципів сучасної концепції правової держави.

Як зазначено в частині 2 статті 19 Конституції України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Тобто всі органи державної влади мають спиратися у своїй діяльності на санкціоновані державою норми. Варто вказати і на те, що вони не тільки самі діють відповідно до законів, а й виконують, так би мовити, зворотню функцію – забезпечують додержання законності як окремими громадянами, так й різними організаціями, установами тощо.

В повсякденній роботі юристів питання законності та шляхів її зміцнення займають одне з провідних місць. Практична спрямованість теорії законності зумовлюється її безпосередньо прикладним характером. Важливе значення законність має як для держави в цілому, так і для кожного її громадянина зокрема. В умовах формування правової української держави вирішення проблем законності та шляхів її зміцнення є надзвичайно важливим.

В теорії законності багато дискусійних проблем. Значні розбіжності викликає визначення законності. В науковій літературі запропоновано декілька десятків варіантів її визначення, що обумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Законність розуміють і як ідею, і як вимогу загальнообов'язковості права, і як принцип (один з основних принципів права), і як властивість юридичної діяльності, що виражається в її відповідності правовим нормам, і як метод державного керівництва суспільством (держава здійснює управління суспільством шляхом видання різних нормативно-правових актів та забезпечення реалізації закріплених в них норм права), і як режим суспільного життя.

В якості основних вимог (принципів) законності, тобто положень, які пояснюють, конкретизують, розвивають головну ідею законності, називають всезагальність, верховенство закону щодо всіх інших нормативно-правових актів, єдність розуміння і застосування законів на всій території їх дії, рівність всіх перед законом, недопустимість протиставлення законності й доцільності, невідворотність відповідальності за правопорушення.

Найбільш важливою рисою законності є її всезагальність.

Вимога дотримуватись юридичних норм стосується всіх, хто перебуває в межах дії права. Ніхто не може ухилитися від виконання встановлених державою нормативно-правових актів точно так, як і держава не повинна ухилитися від забезпечення і захисту законних прав особи. Пріоритетним суб'єктом правового регулювання є громадянин держави. Держава повинна створювати найбільш сприятливий режим для задоволення різнобічних інтересів своїх громадян.

Всезагальність, як необхідна риса законності, в однаковій мірі стосується і держави, і її громадян. Держава відповідальна перед громадянином, а громадянин перед державою. Якщо в законах держави виражаються дійсні інтереси її громадян, то правові приписи реалізуються без примусових заходів державного впливу. Зрозуміло, що держава не може і не зобов'язана врахувати всі індивідуальні інтереси, але через законодавчу діяльність вона може і повинна надати своїм громадянам можливість самостійно розпоряджатися власними благами і свободою діяльності.

Забезпечення всезагальності дотримання правових приписів – завдання держави і її органів. Володіючи необхідними організаційними, матеріальними і примусовими засобами, вона покликана надійно охороняти законні права й інтереси громадян. Самі громадяни поза державно-правовими структурами не можуть встановити режим законності в суспільному житті. Всезагальність, як найбільш важлива ознака законності, означає, що суворе здійснення законодавчих приписів є основним й загальним принципом діяльності всіх державних органів, громадських і господарських організацій та громадян.

Другим принципом законності є принцип верховенства закону щодо всіх інших правових актів.

В правовій державі закон володіє вищою юридичною силою. Він виступає головним, основоположним регулятором суспільних відносин. Ті відносини, які в силу об'єктивних умов повинні знаходитись у сфері правового впливу, регулюються, як правило, законом. Підзаконні акти діють лише в тому разі, коли які-небудь відносини законодавчо не врегульовані. При цьому вони повинні видаватись у суворій відповідності із законом і на основі закону.

Наступний принцип законності – єдність розуміння і застосування законів на всій території їх дії.

Закони є єдиними для всієї держави, всіх її регіонів. Вони пред'являють однакові вимоги до всіх суб'єктів, що заходяться у сфері їх часової і територіальної дії. Єдине розуміння суті й конкретного змісту законів забезпечує законність правозастосувальної діяльності, однаковість застосування юридичних норм до всіх суб'єктів права. Єдність законів не виключає, а навпаки, припускає різноманітність в правотворчості й правозастосуванні. Кожний орган держави, громадська чи комерційна організація конкретизують і застосовують закони з врахуванням свого функціонального призначення і місцевих особливостей. Однак конкретизація і застосування проходять в рамках закону і у відповідності з ним.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України й Кабінету Міністрів, а також правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Закони, інші правові акти або їх

окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність. Єдність законності, крім Конституційного суду, покликані забезпечувати також суди загальної юрисдикції та органи, що мають право на офіційне тлумачення правових норм.

Четвертим принципом законності можна назвати рівність всіх перед законом.

Перед законом всі повинні бути рівними. У кожного повинен бути рівний обов'язок дотримуватись правових приписів, у рівних умовах всі повинні володіти рівними правами і не мати переваг, всі права повинні бути однаково захищеними. Цей принцип проповідував ще Цицерон, стверджуючи, що «під дію закону повинні підпадати всі». Інакше кажучи, в життя необхідно запроваджувати втілену в праві ідею справедливості, гарантії особистості від зловживань із сторони інших суб'єктів, в тому числі представників влади.

Недопущення протиставлення законності і доцільності – п'ятий принцип законності.

Чому не можна протиставляти законність і доцільність? Перш за все тому, що правові закони самі володіють вищою суспільною доцільністю. В них максимально відображаються як суспільні, так й індивідуальні інтереси людей. Доцільність закону не може ігноруватися життєвою доцільністю. Порушуючи вимоги закону, деякі посадові особи і громадяни оправдовують свої протиправні дії місцевою або індивідуальною доцільністю. Вони стверджують, що в даних конкретних умовах додержання закону недоцільно, і підмінюють його суб'єктивними протизаконними діями, з їх точки зору більш корисними і потрібними для даного випадку.

Законність передбачає, що місцеві інтереси в повному об'ємі можуть і повинні задовільнятися в рамках закону. І закон надає такі можливості. Наприклад, при визначенні кримінального покарання судді, керуючись законом, призначають ту міру покарання, яка найбільш доцільна для даного випадку із врахуванням тяжкості злочину й особи злочинця. Таким чином, доцільність у правовій державі реалізується на основі і на виконання закону. В кожному окремому випадку закон повинен додержуватися, але в рамках закону повинна застосовуватись та міра, яка є найбільш доцільною для даного конкретного випадку. Закон володіє вищою доцільністю, тому він дозволяє врахувати всю різноманітність місцевих й індивідуальних інтересів людей.

Необхідність точного і неухильного виконання правових приписів незалежно від суб'єктивного ставлення до них окремих осіб обумовлена презумпцією доцільності чинного закону. Ця презумпція, в свою чергу, диктує необхідність неухильної, точної реалізації правових приписів незалежно від суб'єктивного ставлення суб'єктів реалізації права до його норм.

Останнім принципом законності можна назвати невідворотність відповідальності за правопорушення.

Цей принцип означає своєчасне розкриття будь-якого протиправного діяння. Правоохоронні органи покликані як відвертати правопорушення, так і вести ефективну боротьбу з ними. В цьому полягає реальність законності – досягнення фактичного виконання правових приписів у всіх видах діяльності і невідворотність відповідальності за будь-яке їх порушення.

Тут важливо відзначити, що завдячуючи своїм принципам, законність виступає як найбільш ефективний, гуманний, справедливий режим суспільно-політичного життя, а всякий відступ від цих принципів, їх недооцінка приводять до порушень законності, приниженню її соціальної цінності, ефективності правового регулювання в цілому.

Суть законності полягає в суворому і неухильному дотриманні й виконанні всіма суб'єктами права чинних законів. Її не можна тлумачити буквально, а слід розглядати як цільову установку суспільного розвитку, яка зводиться до одного – досягнення законопослушності зі сторони членів суспільства. Тому законність характеризує процес формування правової держави і реалізації ідеї соціальної справедливості. Таке розуміння законності дозволяє розглядати її як системне утворення і наперед вирішує елементну структуру. З допомогою неї в категорії узагальнюються конкретні предмети – носії ознак. Вони складають об'єм законності. До структурних елементів законності відносяться: ціль – досягнення суворого і неухильного додержання і виконання всіма учасниками суспільних відносин норм права; погляди і принципи – зміст і теоретико-світоглядна основа законності; система засобів, прийомів і умов, з допомогою яких відбувається здійснення ідей і основ законності, яка визначає її соціальну природу; категорії оцінки поведінки суб'єктів суспільних відносин – чинне законодавство; юридична основа законності – право і правомірна поведінка учасників суспільних відносин.

Можна виділити основні властивості законності: по-перше, її причинно-наслідкову залежність від соціально-моральних і державно-правових процесів; по-друге, загальнообов'язковість вимог законності для всіх суб'єктів правовідносин; по-третє, високу ступінь абстрактності і системності, що

пояснюється сукупністю узагальнюючих цієї категорією політико-правових думок; по-четверте, об'єктивність як наслідок перерахованих вище рис законності.

В підсумку можна сформулювати загальне визначення законності як політико-правового явища, що характеризує процес вдосконалення державно-правової форми організації суспільства і реалізації ідеї соціальної справедливості шляхом суворого і неухильного дедержання і виконання чинного законодавства.

Список використаної літератури:

1. Вопленко Н. Н. Официальное толкование норм права. М., 1976.
2. Копейчиков В. В. Теорія держави і права. К., 1995.
3. Корельский В. М. Теория государства и права. М., 1998.
4. Котюк В. О. Теорія права. К., 1996.
5. Молдован В. В. Основи держави і права. К., 1996.
6. Скакун О. Ф. Теорія права і держави. Х., 2000.

В.М. Котляр, учениця I курсу класу іноземних мов
Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Правову основу організації, охорони, використання територій природно-заповідного фонду та відтворення їх природних комплексів становлять: розділ 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [1] від 25 червня 1991 р., закони України «Про природно-заповідний фонд України» [2] від 16 червня 1992 р., «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» [3] від 21 вересня 2000 р., а також ряд указів Президента України та постанов Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України.

Відповідно до Закону «Про природно-заповідний фонд України» природно-заповідний фонд становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного та рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонових моніторингу навколишнього природного середовища.

Природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення та використання. Україна розглядає цей фонд як складову світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною. Структура природно-заповідного фонду України включає 11 категорій територій та об'єктів, які залежно від їх екологічної, наукової, історико-культурної цінності можуть бути об'єктами загальнодержавного або місцевого значення.

До об'єктів загальнодержавного значення належать: природні заповідники, національні природні парки. Заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва залежно від їх цінності та унікальності можуть бути об'єктами загальнодержавного або місцевого значення. Території та об'єкти природно-заповідного фонду залежно від походження класифікуються на природні території та об'єкти і штучно створені об'єкти. До природних належать: природні та біосферні заповідники, національні природні та регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища. До штучно створених – ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки та парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Залежно від походження та інших особливостей природних комплексів та об'єктів, що оголошуються заказниками чи пам'ятками природи, мети та необхідного режиму охорони відповідно поділяються: заказники – на 11 видів (ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні), а пам'ятки природи – на 5 (комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та

геологічні). Законодавством Автономної Республіки Крим можуть бути встановлені додаткові категорії територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Природно-заповідний фонд України (станом на 1 січня 2003 р.) має в своєму складі 7,4 тис. територій і об'єктів загальною площею близько 2715,4 тис. га, що становить 4,5 % усієї території України [4]. У більшості країн Європи цей показник сягає 5–7 %, а в північному регіоні – 11–12 % [5]. Так, на початок 2003 р. на Україні налічувалося 17 природних та 4 біосферних заповідники, 12 національних природних парків, 43 регіональних ландшафтних парки, 2,595 тис. заказників, 3 тис. пам'яток природи, 22 ботанічних сади, 12 зоологічних парків, 37 дендрологічних парків, 536 парків – пам'яток садово-паркового мистецтва та 762 заповідних урочищ.

У юридичній літературі виділяється два етапи створення та оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду: еколого-правовий та земельно-правовий [6]. На еколого-правовому етапі відбувається екологічне обґрунтування необхідності створення чи оголошення окремої категорії територій чи об'єкта природно-заповідного фонду, виявляються її типові чи унікальні ознаки, а також екологічні, географічні, біологічні та інші ознаки. На земельно-правовому етапі відбувається оформлення вилучення (викупу) та відведення земель під об'єкти природно-заповідного фонду. При відведенні земель визначаються два види режиму земель: землі заповідного об'єкта та землі охоронних зон.

Для віднесення й оголошення території або об'єкта до природно-заповідного фонду насамперед необхідно підготувати і подати клопотання про створення чи оголошення території чи об'єкта природно-заповідного фонду. Ці дії можуть здійснюватися центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, науковими установами, природоохоронними громадськими об'єднаннями або іншими заінтересованими підприємствами, установами, організаціями та громадянами. Клопотання про створення чи оголошення таких територій та об'єктів подаються до державних органів, уповноважених проводити їх попередній розгляд.

Клопотання має містити обґрунтування необхідності створення чи оголошення території або об'єкта природно-заповідного фонду певної категорії, характеристику природоохоронної, наукової, естетичної та іншої цінності природних комплексів та об'єктів, що пропонуються для заповідання, відомості про місцезнаходження, розміри, характер використання, власників та користувачів природних ресурсів, а також відповідний картографічний матеріал.

Клопотання про необхідність створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду попередньо розглядаються у місячний термін: щодо територій та об'єктів загальнодержавного значення – центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища; щодо територій та об'єктів місцевого значення – органами цього центрального органу виконавчої влади на місцях. У разі схвалення клопотань центральний орган виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища та його органи на місцях погоджують їх з власниками та первинними користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання.

Результати погодження є підставою для розробки спеціалізованими проектними та науковими установами проектів створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Розробку проектів створення територій та об'єктів загальнодержавного значення, таких як природні та біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, забезпечує центральний орган виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища. Відповідно розробка проектів створення територій та об'єктів місцевого значення (регіональних ландшафтних парків, заповідних урочищ, заказників, пам'яток природи та парків – пам'яток садово-паркового мистецтва) забезпечується органами центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища на місцях. Забезпечення розробки проектів створення ботанічних садів, дендрологічних та зоологічних парків може бути доручено заінтересованим державним органам чи установам.

Проекти створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду передаються центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища чи його органами на місцях у встановленому порядку уповноваженим приймати рішення про створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Якщо створюються природні заповідники, національні природні парки, а також інші території та об'єкти загальнодержавного значення, такі рішення приймає Президент України. Так, наприклад, 19 грудня 2001 р. був підписаний відповідний Указ про створення Черемського природного заповідника [7], а 4 липня 1998 р. – про створення Яворівського національного парку [8].

Рішення про створення біосферних заповідників приймається Президентом України з додержанням вимог міжнародних договорів та міжнародних програм, учасницею яких є Україна. Створюваний біосферний заповідник включається Бюро Міжнародної координаційної ради з програми ЮНЕСКО «Людина та біосфера» до міжнародної мережі біосферних заповідників. Рішення про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та встановлення охоронних зон територій та об'єктів природно-заповідного фонду приймається обласними, Київською та Севастопольською міськими радами [9].

Використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється на праві власності чи праві користування. Спеціальний закон не деталізує форми власності на об'єкти природно-заповідного фонду. Згідно зі ст. 4 Закону «Про природно-заповідний фонд України» території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам, є власністю Українського народу. Регіональні ландшафтні парки, зони – буферна, антропогенних ландшафтів, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, включені до складу, але не надані національним природним паркам, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть перебувати як у власності Українського народу, так і в інших формах власності, передбачених законодавством України. Відповідно до цих положень можна дійти висновку, що зазначені об'єкти природно-заповідного фонду можуть перебувати у приватній, комунальній та державній власності. В разі зміни форми власності на землю, на якій знаходяться заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, землевласники зобов'язані забезпечувати режим їх охорони і збереження з відповідною перереєстрацією охоронного зобов'язання.

Слід мати на увазі, що чинне законодавство не допускає приватизації ботанічних садів, дендрологічних та зоологічних парків, які були створені до прийняття Закону «Про природно-заповідний фонд України».

Території та об'єкти природно-заповідного фонду залежно від категорії можуть використовуватися з додержанням вимог, встановлених чинним законодавством, у природоохоронних, науково-дослідних, оздоровчих та інших рекреаційних, освітньо-виховних цілях та потреб моніторингу навколишнього природного середовища. Так, організація і здійснення наукових досліджень у заповідниках і національних природних парках визначаються Положенням про наукову діяльність заповідників та національних природних парків України, затвердженим наказом Міністерством екології та природних ресурсів України від 8 серпня 2000 р. № 105 [10], а організація і здійснення еколого-освітньої діяльності – Положенням про еколого-освітню діяльність заповідників і національних природних парків України, затвердженим наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 21 вересня 1998 р. № 140 [11].

Крім зазначених основних видів використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, на цих територіях можуть здійснюватися лісові користування (випасання худоби, заготівля деревини, лікарських та інших цінних рослин, їх плодів, заготівля сіна), мисливство, рибальство лише за умови, що ця діяльність не суперечить цільовому призначенню територій та об'єктів природно-заповідного фонду, встановленим вимогам щодо охорони, відтворення та використання їх природних комплексів і окремих об'єктів.

Особливості природоохоронного режиму, характеру функціонування та порядку використання природних об'єктів природних та біосферних заповідників, національних природних та регіональних ландшафтних парків, заказників, ботанічних садів, дендрологічних та зоологічних парків визначаються у положеннях про них, які розробляються і затверджуються центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища (щодо об'єктів загальнодержавного значення) чи його місцевими органами (щодо об'єктів місцевого значення). Завдання, особливості природоохоронного режиму пам'яток природи та заповідних урочищ визначаються на основі спеціального закону безпосередньо в їх первинних облікових документах.

Порядок відведення земельних ділянок природним та біосферним заповідникам, національним природним та регіональним ландшафтним паркам, ботанічним садам, дендрологічним і зоологічним паркам визначається ЗК. Щодо інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду, які створюються без вилучення земельних ділянок у їх власників і користувачів (заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва та ін.), то вони передаються під охорону підприємствам, установам, організаціям і громадянам органами центрально-

го органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища з оформленням охоронного свідоцтва.

З метою недопущення знищення або руйнування в результаті господарської діяльності цінних для заповідання природних територій та об'єктів до прийняття у встановленому порядку рішень про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду і виділення необхідних для цього коштів проводиться їх резервування. Президент України час від часу підписує відповідні укази про резервування цінних природних територій для подальшого заповідання [12].

Території, які резервуються для наступного заповідання, залишаються у віданні їх землевласників і землекористувачів і використовуються за цільовим призначенням з додержанням особливих вимог охорони навколишнього природного середовища, що визначаються рішеннями про резервування. На землях, що резервуються, не допускається без погодження з Мінприроди промислове, господарське, дачне та інше будівництво, проведення меліоративних робіт, розорювання та заліснення цінних і перелогових земель та інша діяльність, яка може призвести до знищення або руйнування цінних природних комплексів та об'єктів. При цьому власникам та користувачам природних ресурсів з метою відшкодування збитків, пов'язаних з обмеженням господарської діяльності, можуть надаватися певні пільги, встановлені чинним законодавством. Рішення про резервування приймається органами, уповноваженими приймати рішення про створення й оголошення відповідних територій природно-заповідного фонду.

Інструкціями Мінприроди передбачено єдиний порядок встановлення лімітів та видачі дозволів на використання природних ресурсів в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення для всіх підприємств, установ, організацій та землевласників, у віданні яких перебувають ці об'єкти [13].

Інструкцією Мінприроди передбачений порядок встановлення лімітів на природні ресурси, які використовуються у науково-дослідних, оздоровчих та інших рекреаційних цілях, освітньо-виховних цілях, а також в порядку заготівлі деревини шляхом проведення рубок головного користування, заготівлі лікарських та інших цінних рослин (за винятком таких, що занесені до Червоної книги України), їх плодів, сінокошіння, випасання худоби, добування ресурсів тваринного світу (за винятком селекційного відстрілу та видів тварин, занесених до Червоної книги України), добування живиці та інших видів використання.

Дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення є офіційним документом, який посвідчує право підприємств, установ, організацій та громадян на спеціальне використання природних ресурсів. Видача дозволів проводиться місцевими державними управліннями охорони навколишнього природного середовища в межах затверджених Мінприроди лімітів. В разі виникнення потреби у використанні природних ресурсів у обсягах, що перевищують встановлені ліміти, дозвіл на це видає Мінприроди. Строк дії дозволу залежно від виду використання природних ресурсів встановлюється органом який його видає, а саме для використання природних ресурсів: у науково-дослідних цілях – на період виконання теми наукових робіт; в оздоровчих, освітньо-виховних та рекреаційних цілях – від 1 до 10 років; для заготівлі деревини, сінокошіння, випасання худоби, заготівлі живиці, використання орних земель, збору ягід, грибів, плодів, насіння, лікарських трав, технічної сировини тощо – на один рік.

Інструкція про селекційний відстріл мисливських тварин, затверджена наказом Державного комітету лісового господарства України 30 травня 2001 р.

№ 47 [14], передбачає здійснення селекційного відстрілу на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду.

Селекційний відстріл – це вилучення із природних популяцій тварин, які мають певні відхилення у своєму розвитку від здорових тварин, з метою формування здорового, високопродуктивного маточного поголів'я, регулювання вікової та статеві структури популяцій. Категорично забороняється відстріл здорових тварин, які не мають чітко виражених аномалій у своєму розвитку. Дозволи на селекційний відстріл на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду видаються місцевими органами Мінприроди.

На територіях і об'єктах природно-заповідного фонду можливе здійснення вибіркового діагностичного відстрілу мисливських тварин для проведення ветеринарно-санітарної експертизи [15]. Вибірковий діагностичний відстріл – це вилучення із природних популяцій тварин з метою проведення ветеринарно-санітарної експертизи, яка здійснюється органами ветеринарної медицини для оцінки епізоотичної ситуації та визначення стану захворювань серед мисливських видів тварин. Підставою для видачі дозволів на діагностичний відстріл є розпорядження управління державної

ветеринарної медицини відповідної території про потребу проведення діагностичних відстрілів тварин. Дозволи на діагностичний відстріл на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду видаються місцевими органами Мінприроди.

Найефективнішим засобом охорони унікальних і типових природних комплексів є їх вилучення із активного господарського та іншого використання і встановлення відповідного заповідного режиму. За ступінню забезпечення заповідання розрізняються такі види режимів: режим абсолютного заповідання, відносного заповідання та змішаний режим [16].

Режим абсолютного заповідання повністю виключає господарську, рекреаційну та іншу діяльність, яка суперечить цільовому призначенню цих об'єктів, порушує природний розвиток процесів та явищ або створює реальну загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об'єкти. Допустимою є діяльність, пов'язана з проведенням відновлювальних, науково-дослідних та інших робіт в обмежених випадках. Режим абсолютного заповідання характерний для природних заповідників та пам'яток природи.

Режим відносного заповідання полягає у поєднанні абсолютної заборони з можливістю обмеженого використання природних ресурсів. Такий режим заповідання характерний для заказників (ландшафтних, лісових, ботанічних, орнітологічних та ін.), які створюються з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів, і передбачає часткове заповідання.

Змішаний режим заповідання характерний для функціонування національних природних парків, де поряд із зонами активного і пасивного відпочинку можуть виділятися заповідні зони, які виключають господарську та іншу діяльність. Незалежно від тих форм, в яких здійснюється охорона природно-заповідних об'єктів, незмінною залишається загальна вимога, що впливає із принципу заповідання: заборона будь-якого втручання в перебіг природних процесів та явищ, якщо таке втручання суперечить цільовому призначенню об'єкта і створює загрозу шкідливого впливу на нього [17]. Визначення режиму територій природно-заповідного фонду міститься у ст. 14 Закону «Про природно-заповідний фонд України»: це – сукупність науково обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання та відтворення їх природних комплексів. Згідно зі ст. 15 Закону «Про природно-заповідний фонд України» природні заповідники визначаються як природоохоронні науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для певної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Список використаної літератури:

1. Відомості Верховної Ради України. – 1991 – № 41 – Ст. 546.
2. Там само. – 1992. – № 34. – Ст. 502.
3. Там само. – 2000. – № 47. – Ст. 405.
4. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні У 2002 році. Окреме видання Мінекоресурсів України. – К., 2003. – С. 56.
5. Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні (Заповідники), затверджена постановою Верховної Ради України від 22 вересня 1994р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 48. – Ст. 430.
6. Экологическое право Украины: Курс лекций / Под ред. Я. И. Каракаша. – Одесса, 2001. – С. 258; Петров В. В. Экологическое право России. – М., 1997. – С. 467.
7. Указ Президента України від 19 грудня 2001 р. № 1234/2001 «Про створення Черемського природного заповідника» // Урядовий кур'єр. – 2002. – 9 січ.
8. Указ Президента України від 4 липня 1998 р. № 744/98 «Про створення Яворівського національного природного парку» // Там само. – 1998. – 16 лип.
9. Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №14. – Ст. 97.
10. Офіційний вісник України. – 2000. – № 35. – Ст. 254.
11. Там само. – 1998. – № 41. – С. 54.
12. Указ Президента України від 10 березня 1994 р. № 79/94 «Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій»; Указ Президента України від 24 квітня 1998 р. № 374/98 «Про резервування цінних природних територій для наступного заповідання».

13. Інструкція про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення; Інструкція про порядок встановлення лімітів на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, затверджені наказом Мінприроди України від 11 травня 1994 р. № 43.

14. Офіційний вісник України. – 2001. – № 25. – С. 78.

15. Інструкція з проведення вибіркового діагностичного відстрілу мисливських тварин для ветеринарне-санітарної експертизи, затверджена наказом Державного комітету лісового господарства України від 9 жовтня 2001 р. № 94 // Там само. – 2001. – № 43. – С. 252.

16. Петров В. Й. Экологическое право России. – М., 1997. – С. 467.

17. Природоресурсне право України / За ред. І.І. Каракаша. – К., 2005. – С. 272.

СЕКЦІЯ 5. ЦИВІЛЬНЕ ТА СІМЕЙНЕ ПРАВО

О.О. Щербак, завідувача сектором опіки, піклування та усиновлення дітей
служби у справах дітей виконавчого комітету
Ніжинської міської ради

УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ УСИНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ

«... Дитина, яка починає вивчати права дитини,
можливо, вперше відкриває для себе безліч
проблем, що існують навколо ...»

Усиновлення дітей є пріоритетною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Становище у правовій сфері охорони дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні потребує вдосконалення не лише в аспекті дотримання міжнародних нормативно-правових актів, а й у напрямі загального поліпшення становища даної категорії дітей, захисту їхніх інтересів, охорони здоров'я та розвитку. Гострою проблемою залишається недостатнє інформування суспільства, батьків, вихователів, самих дітей про вже прийняті і діючі нормативні акти в сфері захисту прав дітей-сиріт, дітей позбавлених батьківського піклування.

Діяльність з усиновлення провадиться уповноваженими державою органами та посадовими особами. Не допускається провадження діяльності з добору та передачі для усиновлення дітей від імені та в інтересах громадян, які бажають усиновити дитину, отримання та передача будь-яких відомостей про дитину, документів щодо неї іншими особами. Забороняється будь-яка діяльність з усиновлення з метою отримання прибутків.

Міжнародне співтовариство в особі Організації Об'єднаних Націй, повноправним членом якої є Україна, працює над тим, щоб створити дітям усього світу якнайкращі умови життя і розвитку. Значним наслідком такої роботи у сфері охорони дитинства став ряд міжнародних документів, які стосуються прав дитини та забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей. Серед цих документів – надзвичайної значимості є Конвенція ООН про права дитини. Конвенція про права дитини була прийнята і відкрита для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. Конвенція про права дитини – це найбільш повне усвідомлення прав дитини, прийняте міжнародним співтовариством, після чого права дітей отримали силу норм міжнародного права. Конвенція про права дитини ратифікована Верховною Радою України і набула чинності для України 27 вересня 1991 року. Міжнародними зобов'язаннями наша країна гарантує свободу і гідність своїх дітей, створює умови їх всебічного розвитку.

Конституція України, гарантує дітям всі права, необхідні для їх розвитку і життя, доповнюють та деталізують ці права інші законодавчі акти. Незважаючи на досить чітко розроблену на сьогодні законодавчу базу щодо захисту прав дітей в Україні, дедалі зростає кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, значна частина яких поповнює дитячі будинки та школи-інтернати. Спостерігається поширення такого явища, як соціальне сирітство, коли біологічні батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків, фактично покидають дитину і не займаються її вихованням, що в свою чергу викликає багато перешкод для усиновлення цих дітей. Причини позбавлення дітей батьківського піклування різні, але наслідки їх одні: порушення права дитини

виховуватися у сімейному оточенні в атмосфері родинного середовища. Опіку, піклування про дітей, які залишилися без батьківського піклування, бере на себе держава, що відповідає вимогам Конвенції про права дитини. Відповідно до ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства» діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, повинні бути передані під опіку чи піклування, на усиновлення або влаштовані на виховання в сім'ї громадян (прийомні сім'ї), в будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати, дитячі будинки сімейного типу на повне державне утримання. Діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, яких не було усиновлено та над якими не було встановлено опіку чи піклування, не мають альтернативи і, як правило, потрапляють до державної системи опіки, діяльність якої полягає в утриманні таких дітей від народження до повноліття.

Україна довгий час надавала перевагу інтернатному влаштуванню й вихованню дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Але, мережа установ, через яку проходять діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, сприймає їх як об'єкт, а не як суб'єкт виховання. Відірваність вихованців інтернатних закладів від реалій нашого життя, обмеженість простору спілкування, регламентація дій формують у них такі якості, що ускладнюють їх адаптацію до дорослого життя в соціумі («розвинуте почуття утримання», принцип життя – «нам повинні» «Ви зобов'язані нам», «неготовність брати на себе відповідальність», «відсутність досвіду сімейного життя, розуміння сім'ї», «невпевненість в собі»). Діюча в Україні система інтернатних закладів потребує змін у своїй діяльності, переорієнтації на індивідуальні потреби кожної дитини, позбавленої родинного середовища, створення оптимальних умов для її виховання, розвитку, формування особистості.

Альтернативою інтернатному вихованню є форма виховання дітей в будинках сімейного типу та в прийомних сім'ях. Метою створення дитячих будинків сімейного типу є подальше посилення державної допомоги дітям-сиротам і дітям, які залишилися без піклування батьків, забезпечення якнайповнішого посідання громадських, колективних та родинних форм виховання.

Однією з основних та досить широко розповсюджених форм влаштування вихованців інтернатних закладів є усиновлення. Інститут усиновлення – один з найдавніших правових інститутів, також має своє відображення в римському праві, в дореволюційній Росії, а в 1926 р. він був закріплений у радянському законодавстві і був у подальшому досить поширеним. Нині інститут усиновлення як пріоритетна форма сімейного виховання дітей, які залишилися без батьківського піклування і існує в усіх сучасних правових системах.

За своїм призначенням інститут усиновлення покликаний забезпечити нормальне сімейне життя і виховання дітей, які втратили батьків або позбавлені батьківського піклування. Шляхом усиновлення дитина, що втратила батьків, влаштовується в іншу родину, одержує можливість сімейного життя і виховання в родинному середовищі. Усиновлення дитини проводиться у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя. Це положення закону наголошує на тому, що інтереси дітей в інституті усиновлення є основною метою, заради якої він введений. Хоча це, звичайно, не дає права говорити про відсутність інтересів усиновлювача чи протиставлення інтересів дитини інтересам усиновлювача. При усиновленні завжди забезпечується єдність інтересів тих, хто усиновляє, з інтересами тих, кого усиновляють.

Вдосконалення системи усиновлення одне з найважливіших завдань нашої держави і суспільства. Усі питання, які пов'язані з соціально-правовим захистом дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування повинні терміново вирішуватись.

Життєздатність інституту усиновлення прямо, залежить від його гнучкості, сприйнятливості до правових інноваційних процесів, відвертості, максимальної урегульованості і підконтрольності державі.

Держава повинна забезпечувати соціальний захист дитини-сироти, дитини позбавленої батьківського піклування, сприяти влаштуванню в родинне середовище, та забезпечувати відповідну альтернативу сімейної турботи або, в таких випадках, розміщення в відповідні заклади по догляду за дітьми. Крім того, при забезпеченні прав повинна враховуватися культурна належність дитини, для кращої адаптації в родині.

Держава надає притулок самотнім, нікому не потрібним дітям. Порядок і розміри відшкодування витрат на перебування дитини в будинку дитини, дитячому будинку, дитячому будинку-інтернаті, школі-інтернаті, дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї, іншому закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлюється чинним законодавством України. Але щоб дитина не відчувала себе обділеною, покинутою мало її утримувати, можливо, навіть у відносно нормальних умовах. Необхідно створити особливі умови, що визначатимуть її побут, її фізичне та психічне здоров'я, характер, а також спілкування з оточуючими

людьми. На жаль, майже в усіх закладах, де виховуються діти-сироти і діти, позбавлені з різних причин сімейного оточення, панує специфічна сирітська атмосфера.

Аналіз проблеми сирітства свідчить про те, що умови, в яких живуть діти, гальмують їхній розумовий розвиток, спотворюють розвиток особистості, затримують її соціально-психологічну адаптацію. У цих дітей важка доля, можуть бути відхилення у розумовому та фізичному розвитку. В результаті діти, які повинні навчитися говорити й ходити у рік чи два, починають говорити й ходити в три-чотири роки, внаслідок чого вони відстають у своєму розвитку і не можуть стати школярами звичайних шкіл, а поповнюють контингент допоміжних шкіл або дитячих будинків. За таких умов необхідно широко і всебічно розгортати правове виховання підростаючого покоління. Вивчення роботи багатьох педагогічних колективів спеціальних шкіл-інтернатів України свідчить, що не вирішується ціла низка проблем, а саме: якщо здійснюється правове виховання, то воно має переважно кримінальну тематику, під час співбесід з даною категорією дітей, майже завжди, наголошується відповідальність за різні види злочинів. Відсутня планова робота з питань правового виховання учнів, мало уваги звертається на моральну суть правових норм, на формування соціальної відповідальності та адаптація в суспільстві після випуску з інтернатних закладів. Також досить мало уваги приділяється формуванню особистості, розвиненню навичок та здібностей, що унеможливило повноцінне існування в суспільстві.

Упродовж останніх років досягнуто певного прогресу у правовій сфері та у сфері соціального захисту дітей та сімей з дітьми, зокрема, підвищено розмір державної допомоги при народженні дитини, запроваджено державну допомогу при усиновленні дитини, створено єдину базу даних дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, збільшено виплати на утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усунуто дискримінацію у фінансуванні утримання таких дітей залежно від форми влаштування, визначено порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, вдосконалено процедуру усиновлення дітей, сформовано мережу реабілітаційних установ, закладів соціального захисту та соціального обслуговування, запроваджено правовий інститут Уповноваженого Президента України з прав дитини.

Вжиті заходи дозволили зменшити безпритульність дітей, активізувати усиновлення дітей громадянами України, забезпечити пріоритетність національного усиновлення над міждержавним. Унаслідок розвитку сімейних форм виховання значно зменшилася кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, влаштованих у заклади для таких дітей. Під опікою, в прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу за станом на 1 липня 2012 року виховується 77,2 % дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

На сьогоднішній день питанням пов'язаним з захистом прав і свобод дітей та молоді, насамперед, дітей-сиріт, дітей позбавлених батьківського піклування приділяється багато уваги як з боку держави, так і всього суспільства. Президент України Віктор Федорович Янукович наголошує на необхідності вдосконалення законодавства щодо забезпечення прав дітей. Йдеться зокрема про норми, що стосуються гарантій виховання дітей, реалізації їх творчих здібностей, створення гідних умов для навчання і подальшого працевлаштування. А також підкреслив, що окрема увага приділятиметься створенню належних умов для повноцінного розвитку дітей з обмеженими можливостями, їх адаптації до життя в суспільстві.

В Україні відбувається активний процес формування національного законодавства та механізмів щодо реалізації державної політики у сфері дитинства. За період незалежності нашої держави прийнята низка нормативно-правових документів, щодо стану дитинства в Україні, які спрямовані на реальне поліпшення становища дітей, зокрема дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, захист їхніх прав, максимальну реалізацію положень Конвенції про права дитини. Так в Законі України «Про охорону дитинства», охорона дитинства визначається як загальнонаціональний пріоритет і встановлюються основні засади державної політики у сфері забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний та правовий захист.

Безумовно, економічні негаразди знижують можливості держави у створенні необхідної матеріальної бази для забезпечення повної реалізації прав дитини. Економічна та соціальна нестабільність в державі дестабілізує систему фінансування навчальних та спеціальних навчальних закладів, що негативно впливає на соціальний захист прав дітей, які виховуються в дитячих будинках, будинках сімейного типу, школах-інтернатах. У тому числі є нагальна потреба в реалізації єдиної державної політики щодо поліпшення житлового становища дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, їх освіти, соціально-психологічної адаптації в суспільстві. Цей процес

повинен відбуватися через напрацювання відповідної нормативно-правової бази захисту прав дітей, заснування системи державних закладів, центрів правової та соціально-психологічної адаптації і реабілітації, в основі роботи та піклування яких повинна бути дитина.

Отже, подальший розвиток і вдосконалення інституту усиновлення у сімейному праві України, через приведення українського законодавства з питань захисту прав дітей, які з тих чи інших причин втратили сім'ю, у відповідність з Конвенцією ООН про права дитини та функціонуванням української держави, займає далеко не другорядне місце серед заходів щодо захисту прав дитини. Це дозволяє говорити про актуальність вдосконалення системи усиновлення на сучасному етапі становлення і розвитку сімейного законодавства в Україні, як дієвого механізму захисту інтересів та прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Як зазначала, Зореслава Ромовська, усиновлення – акт великої соціальної ваги, прояв гуманізму та жертвності, а також реалізація природної потреби материнства і батьківства та водночас захист від самотності.

За словами Уповноваженого, в Україні переважає тенденція національного усиновлення. Так «За 8 місяців 2012 року українці всиновили 1298 дітей, іноземці – 503 дитини. Це дуже позитивна тенденція, бо ще у 2004-2006 роках переважало міждержавне усиновлення – іноземці всиновлювали вдвічі більше, ніж українці. Цього року майже втричі більше усиновляють українці». У свою чергу керівник програми «Сирітству – ні!» Благодійного фонду Ріната Ахметова «Розвиток України» підкреслила, що українці почали частіше всиновлювати дітей віком понад три роки. «Безумовно, ситуація відрізняється від тої, що спостерігалася 5 років. Наприклад, на сьогодні намітилася динаміка щодо усиновлення старших дітей, чого ще кілька років тому практично не було. Серед цих дітей є відсоток діток з фізичними та іншими вадами», – зазначила Д. Касьянова. Ю. Павленко повідомив, що на сьогоднішній день в Україні – 96 тисяч дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. «26 тисяч сиріт – в банку всиновлення. З них дві третини – це діти старше 10 років, а 1 500 із них – дітки віком до 5 років, при чому 50 % – з дуже тяжкими захворюванням», – зазначив Ю. Павленко. За його словами, в нашій країні є черга потенційних усиновлювачів, а ще 5 років тому була черга сиріт на усиновлення.

А отже, можемо з впевненістю говорити що Україна рухається у правильному напрямі з питання вдосконалення законодавчої бази з усиновлення, оскільки усиновлення є правовим інститутом, що має створити між усиновленою особою та усиновителями відносини, найбільш близькі до тих, що виникають між батьками і рідними дітьми. А також воно відповідає не тільки інтересам дітей, а й усиновлювачів. Крім того, усиновлення покликане слугувати інтересам і майбутніх поколінь, забезпечуючи їм можливість мати родинне середовище.

Список використаної літератури:

1. Конституція України, ВВР України, 1996 р. №30, ст. 141.
2. Сімейний кодекс України.
3. Закон України «Про охорону Дитинства». – ВВР України, 2001 р., №30, ст. 142.
4. Конвенція про права дитини (ратифіковано Постановою ВР №789-ХІ від 27.02.1991 року).
5. Простанова КМУ «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 08.10.2008 р. №905.
6. Указ Президента України «Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року» від 22 жовтня 2012 року № 609/2012.
7. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Правова єдність, 2009. – 432 с.
8. Офіційний сайт : unian.net/ukr/detail/238946
9. Офіційний сайт president.gov.ua
10. Сімейне право України: Підручник / Л. М. Баранова, В.І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; За заг. ред. В. І. Бо-рисової та І. В. Жилінкової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. — 200 с.
11. Деркаченко Ю.В. Рейдерство: загальна характеристика, окреслення проблеми та шляхи боротьби Деформація правосвідомості громадян України. – Юридичні науки. – 17 Жовтень 2012.

Науковий керівник: *О.С. Дудченко*, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПАТРОНАТУ НАД ДІТЬМИ В УКРАЇНІ

Термін «патронат» походить від латинського *patronatus*, що означає форму покровительства (одержання землі, захисту в суді тощо) опіку.

Патронат був започаткований у радянській період нашої історії постановою ЦВК і РНК РСФРР «Про порядок та умови передання вихованців дитячих будинків у селянські сім'ї» від 5 квітня 1926 р., а також постановою ЦВК і РНК РСФРР «Про порядок і умови передання вихованців дитячих будинків та інших неповнолітніх трудящим в містах та робітничих селищах» від 28 травня 1928.

Інститут патронату в УРСР будувався на тих же засадах. Постановою РНК УРСР від 11 червня 1940 р. було затверджене Положення про порядок патронату дітей в колгоспах і сім'ях трудящих. На патронат бралися діти від п'яти місяців до шістнадцяти років на підставі договору. Договори укладалися з відділом охорони здоров'я, якщо дитина ще не досягла чотирьох років, а щодо старших за віком дітей – із відділом освіти [1].

Згідно з чинним законодавством України патронат – одна із форм влаштування дитини, яка позбавлена батьківського піклування на виховання у чужу сім'ю за плату (ст. 252 СК). З інших норм СК випливає, що завдання патронатного вихователя є піклування, догляд, створення належних умов її навчання, виховання, духовного та фізичного розвитку до досягнення нею повноліття. Необхідним елементом взаємовідносин щодо патронатного виховання є матеріальне забезпечення дитини житлом, одягом, харчування. Дитину передають у таку сім'ю на підставі сімейно-правового договору, який має назву патронатного [2, с. 732].

Патронат має наступні характерні особливості:

- при патронаті батьківських прав не виникає, дитина передається лише на виховання;
- відносини між дитиною та патронатним вихователем виникають на підставі договору між останнім і органом опіки та піклування;
- припиняється патронат при досягненні дитиною повноліття;
- патронатний вихователь отримує плату за виховання;
- патронатний вихователь є законним представником дитини лише у сфері процесуальних відносин [3, с. 228].

Патронат має такий суб'єктивний склад:

- орган опіки та піклування;
- особа, яка виявила бажання взяти у свою сім'ю дитину та забезпечити їй належне виховання. Особу, яка бере у свою сім'ю дитину, називають патронатним вихователем;
- дитина, якщо вона досягла такого віку, що може висловити згоду на передачу її у сім'ю патронатного вихователя [2, с.732].

Органи опіки і піклування фактично уособлюють всі питання і умови патронатного договору, оскільки цей орган має широкі повноваження: особи, з яким може підписуватися патронатний договір, мають звертатися до цього органу, а також можуть ними виписуватися; згода дитини на підписання договору буде висловлюватися цьому органу та може, фактично, не братися до уваги; наступне виконання умов договору також знаходитиметься під контролем органу опіки та піклування.

Договір між органом опіки та піклування і вихователем поширюють на обох з подружжя, оскільки реально належні умови для проживання дитини повинні створювати всі дорослі члени сім'ї, які мають брати на себе зобов'язання сприяти виконанню умов договору. Коли йдеться про подружжя, то згода має на посвідчення цього договору дружини або чоловіка має висловлюватися обов'язково.

На передачу дитини в сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини. У статті 253 Сімейного кодексу України конкретизована норма частини другої статті 12 Конвенції про права дитини та частини першої статті 171 Сімейного кодексу України, за якою дитина має право на те, щоби бути вислуханою посадовими особами з питань, які стосуються її особисто. В цьому питанні існують певні суперечності. Згода дитини враховується, якщо вона досягла того віку, що може її

висловити, коли дитина може свідомо розуміти, про що йдеться, коли їй є можливість роз'яснити, які наслідки для неї виникнуть у результаті передачі її у сім'ю патронатного вихователя. Стосовно ж відмови від патронату, то законодавством обмежується право дитини висловити своє ставлення 14-річним віком. Тобто дитина має «терпіти» до 14-ти років, якщо їй не подобається патронат.

Розглянемо детальніше умови патронатного договору. Цей договір є різновидом сімейного договору. Сторонами договору патронату, з одного боку, орган опіки і піклування, а з другого – патронатний вихователь. Патронатним вихователем не можуть бути особи, обмежені у дієздатності або визнані недієздатними; особи, що зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами; особи позбавлені батьківських прав; особи, які були звільнені від обов'язків опікуна або піклувальника за неналежне виконання своїх обов'язків; особи, які за станом здоров'я не можуть виконувати обов'язки патронатних вихователів; особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини. Між тим, на сьогодні існують й інші точки зору. Зокрема, В. Бірюков, Ю. Червоний вважають, що патронатний вихователь за своїм правовим статусом прирівнюється до опікунів чи піклувальників, а це, в свою чергу, дає змогу застосувати аналогію закону і вважати, що патронатним вихователем може бути лише повнолітня і дієздатна особа, яка одружена, так і одиночка, бо, виходячи з ч. 3 ст. 3 Сімейного кодексу України, остання також має права члена сім'ї, а не замінювати реальні сімейні відносини постійним контролем з боку вихователя [4, с. 230].

У законодавстві не встановлені вимоги до освіти вихователя. Це положення можна зрозуміти таким чином, що дитина має виховуватися приблизно так, як дитина у звичайній сім'ї. Однак, укладаючи договір необхідно враховувати вік вихователя чи зможе та чи інша особа реально вихователем, чи здатна особа вже навчати когось і чому вона може навчити дитину. Ці питання зумовлюють необхідність уважно підходити до обрання певної особи патронатним вихователем. Слід враховувати брак життєвого досвіду і при наявності кількох кандидатур перевагу має бути надано саме особам з певним життєвим досвідом [2, с. 734].

Перш ніж укласти договір орган опіки і піклування зобов'язаний обстежити умови проживання сім'ї, переконатися у можливості забезпечення дитині умов для виховання та розвитку. Якщо хтось із членів сім'ї страждає на тяжку інфекційну хворобу чи сім'я потерпає від матеріальної скрути, передання їй дитини не відповідало би її інтересам.

Предметом договору є прийняття у свою сім'ю чужої дитини і забезпечення її сімейним вихованням.

Кінцевим строком дії договору є досягнення дитиною повноліття. Дитина, звичайно, може залишатися і після цього у сім'ї колишнього патронатного вихователя, але вже на іншій правовій підставі. Договір про патронат може бути укладений не обов'язково на весь період неповноліття дитини.

Укладення договору про патронат не звільняє посадових осіб від обов'язку надавати інформацію про наявність дитини, яка може бути усиновлена (стаття 214 Сімейного кодексу України). Договір про патрона не є перешкодою до усиновлення дитини. У свою чергу, усиновлення дитини є підставою для припинення цього договору.

Стаття 252 Сімейного кодексу України не встановлює особливих вимог щодо форми договору. Тобто, це означає, що достатньо письмового викладу його умов, підпису сторін та відповідної печатки органу опіки та піклування.

Щодо оплати праці патронатного вихователя, то у договорі має бути пункт, де буде зазначено суму оплати його праці, яка визначається за домовленістю між ним та органом опіки і піклування. У статті 254 Сімейного кодексу України йдеться про оплату діяльності патронатного вихователя та зазначається, що така плата здійснюється за виховання дитини, а згідно зі ст. 255 Сімейного кодексу України вихователь зобов'язаний забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо. Однак у законі не має положення про те, чи орган опіки і піклування надає патронатному вихователю кошти на забезпечення дитини одягом, харчуванням, чи ці витрати поглинаються оплатою роботи патронатного вихователя за виховання дитини, чи він сам зобов'язаний забезпечувати дитину одягом, харчуванням тощо за власні кошти. У Правилах опіки та піклування, а саме у пунктах 4.9, 4.10 йдеться про те, що утримання здійснюється за рахунок пенсії, стипендії, інших виплат. Якщо ж у підопічного не має будь-яких коштів, то їх виплачує орган опіки та піклування за рахунок держави.

Важливим правовим моментом є положення про те, за які кошти буде здійснюватися утримання дитини. Патронатний вихователь не зобов'язаний утримувати дитину за свій рахунок. Він зобов'язаний забезпечити дитину всім необхідним за рахунок її майна чи інших, спеціально виділених для цієї мети коштів. Існує три варіанти договорів, залежно від того, за чий рахунок буде

здійснюватися утримання, а це у свою чергу, впливатиме на роль органу опіки та піклування, при посвідченні такого договору:

- За рахунок майна дитини – орган опіки та піклування діятиме від його імені, як законний представник дитини.
- За рахунок державного бюджету – орган опіки і піклування діятиме в інтересах держави.
- За рахунок місцевого бюджету – як представник органу місцевого самоврядування – територіальна громада.
- Змішане фінансування має допускати участь органу державної влади, місцевого самоврядування при підписанні договору патронату, якщо вони мають намір взяти безпосередню участь у матеріальному забезпеченні договору патронату. Якщо фізична або юридична особа має намір фінансувати договір патронату, то це слід здійснювати через орган опіки та піклування, оскільки участь цього органу у договорі вважається обов'язковою. Якщо фізична або юридична особа укладе договір про виховання безпосередньо з вихователем, то такий договір набуде ознак цивільно-правового [2, с.737].

Плата має бути щомісячною. Розмір плати має визначатися у договорі з урахуванням віку, стану здоров'я дитини та інших обставин, які мають істотне значення. Однак плата за виховання, обслуговування дитини, тобто за виконану роботу та надані послуги, і кошти на утримання дитини – це різні речі.

Досить важливим питанням є управління патронатним вихователем майном підопічного. Перш за все, якщо у дитини є майно, що потребує управління, чи інше майно, наприклад, грошові кошти, які не зберігаються на банківському рахунку, та інші цінні речі орган опіки та піклування, перш ніж укласти патронатний договір, складає опис такого майна, який нотаріально посвідчується. Якщо у підопічного є власні готівкові кошти, то залежно від їх кількості питання щодо їх використання може бути вирішено наступним чином: якщо цих коштів багато та вони значно перевищують витрати та утримання дитини, патронатний вихователь може помістити ці кошти з дозволу опіки та піклування, у банківську установу, але орган опіки та піклування повинен мати відомості про їх місцезнаходження, та за відсотки від вкладу забезпечувати виховання дитини, а сам вклад доцільно «заблокувати» до досягнення дитиною повноліття. Аналогічно може бути вирішено питання з цінними паперами також патронатний вихователь може здійснювати певні дії з майном, але тільки зі згоди органів опіки та піклування.

Патронатний вихователь за згодою дитини віком 14-ти років може використовувати гроші на власні потреби, тут місце матиме договір позики. Згідно зі ст. 1048 Цивільного кодексу України, цей договір може бути лише процентним, оскільки йдеться про примноження за рахунок відсотків грошей підопічного. Однак подарунок від дитини вихователь прийняти не може [2, с. 745].

Припинення договору про патронат можливе з припиненням строку дії договору, тобто досягненням дитиною повноліття. Достроково відносини можуть бути припинені достроково у випадках:

- смерті патронатного вихователя або смерті дитини. Оскільки цей договір нерозривно пов'язаний з конкретною особою, він має особистий характер, то правонаступництво тут неможливе;
- появи батьків дитини і передачі їм дитини;
- відмови від договору патронатного вихователя або дитини, яка досягла чотирнадцяти років, без зазначення наявних для цього причин, тобто небажання когось із них – достатня підстава для припинення договору. Незалежно від кого надійшла відмова, умови договору мають виконуватися до влаштування дитини. Орган опіки і піклування не може односторонньо відмовитися від договору, оскільки, дитина, взята у сім'ю, не може знову отримати статус позбавленої батьківського піклування;
- згоди сторін (256 СК, частина 2);
- за позовом органу опіки та піклування на підставі рішення суду у разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо хтось у сім'ї захворів на тяжку інфекційну хворобу і це становить небезпеку для здоров'я дитини або тоді, коли між дитиною та вихователем склалися такі стосунки, які виключають можливість спільного проживання та належного виховання дитини;
- за позовом вихователя зі встановленням відповідного відшкодування, у разі невиконання державними органами своїх конституційних обов'язків щодо своєчасної оплати праці [4, с. 232].

Відповідно до статті 236 Сімейного кодексу України за діяльністю патронатного вихователя має здійснюватися контроль, бо саме в результаті перевірок та з поданих ним звітів, які повинні подаватися хоча б один раз на рік, про особисті відносини патронатного вихователя з підопічним та

про управління майном підопічного, орган опіки і піклування робить висновок щодо виконання патронатним вихователем обов'язків щодо дитини та чи і надалі дитина може перебувати у тій чи іншій сім'ї.

Список використаної літератури:

1. СП Украинской ССР. – 1940. – № 15.
2. Сімейне право: Сімейне право: Нотаріат Адвокатура Суд: Наук.- практ. Посіб.з інформ. Додатком на лазерному носії: У 2 кн. Драгневич Л.Ю., Пульнева О.С., Фурса Є.І., Фурса С.Я. та ін. / За заг. Ред. С.Я. Фурси. – У.: Видавець Фурса С.Я., – 2005. – 896 с.
3. Сімейний Кодекс України від 10 січня 2002 року.
4. Сімейне право України: Підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.; За заг. Ред.. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 264 с.
5. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково – практичний коментар. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 532 с.
6. Конституція України // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – ст. 141.

СЕКЦІЯ 6. ТРУДОВЕ ПРАВО І ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УЧАСНИКІВ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ЛІЦЕЮ

Т.М. Шевчук, директор Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради, спеціаліст вищої категорії, старший учитель

Конституцією України найвищою соціальною цінністю визначено людину, її життя і здоров'я [3, с. 6]. Стаття 50 визначає право кожного на безпечне життя і здоров'я довілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, гарантує право вільного доступу до інформації про стан довілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [3, с. 26–27].

Статтею 26 Закону України «Про освіту» передбачено відповідального за забезпечення безпечних і нешкідливих умов навчання, праці та виховання у навчальному закладі – власника або уповноваженого ним органу, керівника закладу [4, с. 38]. Відповідно до статті 22 Закону України «Про загальну середню освіту» загальноосвітній навчальний заклад забезпечує безпечні та нешкідливі умови навчання, режим роботи, умови для фізичного розвитку та зміцнення здоров'я, формує гігієнічні навички та засади здорового способу життя учнів [4, с. 71]. І тому проблема поліпшення умов праці і навчання учасників навчально-виховного процесу, попередження їх травматизму, формування навичок здорового способу життя є однією з найактуальніших сьогодні.

На виконання Законів України «Про охорону праці», «Про пожежну безпеку», «Про дорожній рух», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» і з метою запобігання травматизму під час навчально-виховного процесу і в побуті у навчальних закладах організована відповідна робота.

Згідно з «Положенням про організацію роботи з охорони праці учасників навчально-виховного процесу в ліцеї» у Ніжинському обласному педагогічному ліцеї Чернігівської обласної ради проводиться належна робота щодо попередження нещасних випадків, створення безпечних умов навчання та праці учнів та працівників закладу.

Відповідно до статті 15 Закону України «Про охорону праці» у ліцеї визначено відповідального за охорону праці, пожежну безпеку, діяльність цієї особи регламентується Положенням про службу з охорони праці [1, с. 12].

Серед основних заходів з охорони праці та безпеки життєдіяльності в ліцеї слід відмітити наступне:

- розробка програми проведення вступного інструктажу та інструктажів на робочому місці для працівників та учнів ліцею (кожні 5 років);
- розробка та затвердження інструкцій із техніки безпеки в навчальних аудиторіях, кабінеті інформаційних технологій, спортивних залах, під час роботи з ПК, інструкції для працівників ліцею щодо всіх видів праці та використання обладнання, інших інструкцій (кожні 5 років);

- розробка аварійної картки ліцею при аварії на АЕС; при аварії з викидом СДОР, під час виникнення пожежі;
- підготовка та затвердження функціональних обов'язків особового складу ланки пожежогасіння, ланки охорони громадського порядку, санітарного поста; начальника цивільного захисту, начальника штабу цивільного захисту, помічника начальника штабу цивільного захисту з евакуації;
- розробка тематики з підготовки особового складу санітарного поста ліцею; персоналу, що не входить до складу невоєнізованих формувань; ланки пожежогасіння, охорони громадського порядку;
- оформлення бланків пакета документів до початку навчального року (акти-перевірки);
- організація роботи комісії з прийому готовності навчальних аудиторій до занять;
- перевірка наявності інструкцій із техніки безпеки в навчальних аудиторіях та інструкцій для працівників щодо всіх видів праці та використання обладнання;
- перевірка забезпечення закладу первинними засобами пожежогасіння та обладнання спеціально відведених місць вогнегасниками;
- маркування парт згідно з віковими особливостями. Забезпечення учнів меблями відповідно до їхнього віку;
- проведення огляду спортивного, технічного, електричного та протипожежного обладнання;
- оформлення куточків техніки безпеки у навчальних і службових приміщеннях;
- складання планів заходів із пожежної безпеки, техніки безпеки, охорони праці;
- підготовка наказів про організацію охорони праці, про організацію роботи з пожежної безпеки, про відповідальних за безпеку життєдіяльності учнів під час навчально-виховного процесу; про створення комісії з розслідування нещасних випадків;
- підготовка та проведення наради з питань охорони праці, техніки безпеки;
- ознайомлення колективу ліцею з планом евакуації, доведення його під підпис до відома кожного працівника;
- розробка плану дій технічного персоналу й педагогічних працівників у разі пожежі;
- підготовка до проведення тренувальних занять з евакуації особового складу в разі надзвичайної ситуації;
- контроль за наявністю та веденням учителями журналів реєстрації інструктажів з учнями з техніки безпеки під час проведення занять фізичного виховання, інформатики, хімії, біології, фізики, технологій;
- контроль за наявністю та веденням вихователями журналів інструктажів з учнями з техніки безпеки під час проведення позакласної роботи;
- контроль за веденням журналу реєстрації нещасних випадків з учнями та працівниками ліцею;
- проведення огляду будівлі та навчальних приміщень;
- проведення перевірки світлового, теплового та повітряного режимів;
- перевірка наявності форми в учнів на уроках фізичної культури;
- контроль за своєчасним проходженням медоглядів працівниками ліцею;
- забезпечення організованого та своєчасного проведення медичного огляду учнів, профілактичних щеплень;
- проведення тренувальних занять з евакуації особового складу в разі необхідності;
- підготовка проекту угоди з охорони праці між адміністрацією й профспілковим комітетом та його затвердження;
- обговорення на засіданні педради, нараді при директорі питання про стан роботи колективу з охорони праці й техніки безпеки;
- проведення вступних, первинних, цільових інструктажів з учнями та працівниками з техніки безпеки;
- проведення відповідних інструктажів з учнями напередодні канікул;
- забезпечення вимог охорони праці та техніки безпеки під час проведення ремонтних робіт до нового навчального року;
- контроль за організацією харчування учнів;
- підготовка до проведення тижня безпеки життєдіяльності;

- контроль за веденням обліку роботи з учнями з дотримання техніки безпеки та запобігання нещасних випадків у класних журналах;
- контроль за наявністю дозволів батьків, затверджених в установленому порядку, із самостійного добирання учнями додому та до ліцею;
- контроль за наявністю схем та розкладу руху транспорту, яким учні добираються на навчання і в зворотному напрямку.

Один із розділів Плану роботи ліцею «Охорона та зміцнення здоров'я учнів» охоплює систему роботи в закладі з даного питання.

№	Зміст	Термін	Відповідальні	Форми контролю та узагальнення
1	Проведення вступних, первинних інструктажів з техніки безпеки, охорони праці, пожежної безпеки	Протягом року	адміністрація	довідка
2	Збереження життя і здоров'я учнів під час навчально-виховного процесу	Постійно	педколектив	наказ
4	Контроль за дотриманням вимог Державних санітарних правил і норм, зокрема температурного режиму і режиму провітрювання приміщень	Постійно	медсестра	нарада
4	Забезпечення рухового режиму учнів, збільшення їх фізичної активності та можливості перебування під час перерв на свіжому повітрі	Постійно	вихователі	оперативна нарада
5	Контроль за організацією харчування учнів: збільшення у щоденному раціоні кількості продуктів, що сприяють підвищенню імунітету, зокрема фруктів та овочів, проведення обов'язкової С-вітамінізації готових страв	Постійно	медсестра	меню
6	Проведення виховних годин про засоби профілактики та протидії пияцтва, алкоголізму, наркоманії серед ліцеїстів	Протягом року	адміністрація вихователі	План виховної роботи, довідка, наказ
7	Щоденний контроль за станом захворюваності учнів на ГРВІ	Протягом року	медсестра вихователі	медичні довідки
8	Поповнення діючої рубрики «Безпека життєдіяльності» в ліцейській газеті «Коридорами ліцею» інформацією про засоби профілактики і боротьби з грипом; про негативний вплив пияцтва, алкоголізму, наркоманії на організм людини	Протягом року	вихователі	План виховної роботи
9	Проведення батьківських лекторіїв щодо підвищення виховного впливу батьків на формування навичок здорового способу життя у своїх дітей	Протягом року	вихователі	План батьківських зборів
10	Проведення профілактичних щеплень	Протягом року	медсестра	звіт
11	Проведення щорічних медичних оглядів учнів	травень	медсестра	Медичні довідки
12	Профілактика туберкульозу (реакція Манту)	Протягом року	медсестра	звіт
13	Здійснення постійного моніторингу стану здоров'я учнів та невідкладне повідомлення батьків учнів, які потребують медичної допомоги	Протягом року	медсестра вихователі	Узагальнення

14	Медичний супровід змагань, конкурсів та екскурсій	Протягом року	медсестра	наказ
15	Контроль за відповідністю фізичного навантаження функціональним можливостям учнів, адекватністю навантажень та раннім виявленням ознак хвороб і ушкоджень	Протягом року	медсестра адміністрація	наказ Книга внутрішньошкільного контролю
16	Контроль за дотриманням учнями правил особистої гігієни, повітряно-теплого режиму в класах, житлових кімнатах	Протягом року	медсестра вихователі	звіт
17	Контроль за санітарно-гігієнічним станом місць проведення уроків фізичного виховання	Протягом року	медсестра адміністрація, вихователі	Книга внутрішньошкільного контролю
18	Надання невідкладної медичної допомоги учням, що її потребують	Протягом року	медсестра	нарада
19	Оцінка реакцій учнів на фізичне навантаження	Протягом року	медсестра адміністрація учителі фізкультури	Графік виміру пульсу
20	Проведення спортивних змагань: Першостей ліцею з волейболу, футболу, міні-футболу, настільного тенісу	Протягом року	медсестра адміністрація, вихователі	наказ
21	Проведення системної інформаційно-профілактичної роботи	Протягом року	адміністрація психолог медсестра вихователі	План Виховної роботи
22	Психологічна просвіта ліцеїстів	Протягом року	психолог	план роботи
23	Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота	Протягом року	психолог	план роботи

Крім того в розділі річного плану «Становлення й розвиток виховної системи» та в планах роботи вихователів ліцею визначено напрями, що забезпечують створення безпечних умов роботи, спрямованої на створення безпечних умов навчання та виховання. Вони включають в себе *бесіди*: ознайомлення з правилами проживання в гуртожитку; бесіди на теми зовнішнього вигляду, про правила користування електроприладами, щодо поведінки на залізничному та автотранспорті, про правила поведінки в громадських місцях, фізкультуру та гігієну, культуру харчування, про безпеку руху пішоходів, про ГРВІ, грип і як їх уникнути, про смак, моду, про здоровий спосіб життя, про тютюновий дим, про небезпеку піротехнічних засобів, про режим дня, про культуру поведінки закоханих, про небезпеку передвесняного льоду, про здоров'я і вибір професії, про психологічне здоров'я, про небезпеку купання в забруднених водоймах, про небезпеку вибухонебезпечних предметів; *години спілкування*: «Це має знати кожен (отруєння грибами, укуси комах, змії)», «Знаємо і виконуємо правила поведінки на осінніх (зимових, весняних, літніх) канікулах» (залежно від пори року), «Вогонь помилок не пробає», «Правова відповідальність за свідоме зараження венеричними захворюваннями», «Скажемо шкідливим звичкам: «Ні!»», «Ризикована поведінка», «Право людини на здоров'я»; *перегляд відеофільмів профілактичного спрямування*: «Алкоголь і його наслідки», «Вплив тютюнового диму на організм людини», «На голці», «Станція призначення – життя», «СНІД», «Правда про наркотики»; *конкурси малюнків*: «Що я маю знати, щоб вберегти своє здоров'я»; *інформаційних листівок*: «Докладно про ВІЛ-інфекцію та СНІД», *учнівських творів*: «Як протистояти негативному впливу оточуючих?»; *на краях соціальної реклами*: «Як спонукати однолітків до здорового способу життя?»; *тематика засідань батьківських зборів*: «Формування конструктивної реакції батьків на алогічні вчинки дітей», «Вплив шкідливих звичок на організм дитини», «Профілактика та виявлення шкідливих звичок», «Наркоманія та СНІД – бич суспільства»; *робота психолога охоплює*: діагностику емоційної сфери, соціально-психологічної адаптації, рівня розвитку пізнавальних психічних процесів; профілактику емоційної невірноваженості, девіантної поведінки, виникнення тривожності; психологічну просвіту з питань: розвиток моральної поведінки,

пізнавальних психічних процесів, формування позитивного психологічного клімату у групі, причини виникнення стресових ситуацій та шляхи їх подолання, протидія проявам тероризму, расової та етнічної дискримінації, ВІЛ/СНІДу, вплив ЗМІ на психіку дитини, як не стати жертвою цигарок, спиртних, наркотиків, формування моральності в родинному середовищі; *підготовка матеріалів для постійно діючої рубрики «Безпека життєдіяльності»* в ліцейській газеті «Коридорами ліцею» та оновлення матеріалів санбюлетня й інформаційного куточка «Це повинен знати кожен»; проведення зустрічей із представниками центру соціальних служб для дітей сім'ї та молоді, виконавчого комітету Ніжинського міської ради, Ніжинського наркодиспансеру, Ніжинської автомобільної школи Товариства сприяння обороні України; *участь у спортивних заходах*: чемпіонат з футболу та міні-футболу, настільного тенісу, шахів, спортивні змагання «Козацькі розваги», весняна спартакіада.

Особлива увага в ліцеї приділяється виробленню практичних навичок надання домедичної допомоги, безпечної поведінки учнів як пасажирів транспортних засобів, безпечної поведінки у громадських місцях так як ліцей є заклад інтернатного типу й учні потребують саме таких знань.

Донедавна в ліцеї викладався курс ОБЖ. Зміст роботи на цих уроках був спрямований на підготовку до свідомого осмислення власної поведінки в надзвичайних ситуаціях. Уроки ОБЖ мали практичне спрямування та будувались на засадах поєднання теоретичних і практичних знань, були наповнені статистичними даними щодо нещасних випадків в Україні, надзвичайних ситуацій природного, техногенного та соціального характерів. Але, на жаль, за чинними програмами для профільного навчання в старій школі (10–11 клас) даний курс не передбачено, тому практичне відпрацювання навичок, набуття знань з цих питань покладено на вихователів груп та вчителів ОМЗ, Захисту Вітчизни, біології, екології.

Уроки фізичного виховання в ліцеї проходять відповідно до норм, визначених у наказі МОНУ та МОЗУ від 20.07.2009 р. № 518 «Про забезпечення медико-педагогічного контролю за фізичним вихованням у загальноосвітніх закладах», програмою з фізичної культури, затвердженої наказом МОНУ від 28.10.2010 р. № 1021 та методичних рекомендацій. Станом на 1 вересня у ліцеї формуються списки, до яких входять учні основної, спецгрупи або звільнені від занять фізичною культурою залежно від наданих медичних довідок. Протягом року списки спецгрупи чи звільнених змінюються на підставі наявних документів.

У вересні 2012 р. ліцей отримав від управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації комп'ютерний комплекс у кількості 9 комп'ютерів. Перш за все, у відповідності до визначених державних вимог (наказ МОНУ Про затвердження Положення про кабінет інформатики та інформаційно-комунікаційних технологій навчання загальноосвітніх навчальних закладів №407 від 20.05.2004 р., наказ МОНУ про затвердження вимог до специфікації навчального комп'ютерного комплексу кабінетів інформатики та інформаційно-комунікативних технологій навчання для навчальних закладів системи загальної середньої освіти № 507 від 12.06.2009 р., наказ МОНУ Про затвердження вимог до специфікації навчального комп'ютерного комплексу для кабінетів інформатики та інформаційно-комунікаційних технологій навчальних закладів системи загальної середньої освіти № 614 від 21.06.2010 р.) адміністрацією було проведено паспортизацію кабінету інформаційних технологій, оформлено санітарний паспорт, затверджений головним санітарним лікарем Ніжинської санітарно-епідемічної станції. У навчальній аудиторії, де розміщено комп'ютерний комплекс, є відповідальні за дотриманням учнями норм часу перебування за персональними комп'ютерами, забезпечено унеможливлення доступу користувачів через мережу Інтернет до сайтів, що не мають відношення до навчального процесу.

У закладі учні мають можливість відвідувати спецкурс «Рівний-рівному», де вони формують загальнокультурну компетентність, що включає знання про здоровий спосіб життя, уміння управляти своїм емоційним станом, навички безпечної життєдіяльності, культури в особистісній та побутовій сфері.

28 квітня визначено Днем охорони праці. У ліцеї цей день традиційно є завершальним під час проведення тижня охорони праці та безпеки життєдіяльності. Проведення такого тижня сприяє поліпшенню профілактичної роботи щодо безпеки навчання і праці, запобіганню виникнення надзвичайних ситуацій під час навчально-виховного процесу й у побуті.

Для проведення тижня видається спеціальний наказ, розробляється план заходів, що включає різні форми роботи як із учнями так і з вчителями. Обов'язковим для проведення є тренінг з евакуації. По закінченню тижня з охорони праці та безпеки життєдіяльності аналізується його проведення у формі довідки, на основі якої видається підсумковий наказ, що визначає коло питань, над якими необхідно працювати.

Згідно з вимогами «Типового положення про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці», затвердженого наказом Держнаглядохоронпраці України від 26.01.2005 р. № 15 у ліцеї проводяться навчання та перевірка знань з безпеки життєдіяльності працівників закладу. Відповідальні за охорону праці, адміністрація проходять навчання та перевірку знань з охорони праці, пожежного мінімуму в установленому законодавством порядку. Так у 2012 році двоє представників від адміністрації пройшли курси з цивільного захисту та пожежного мінімуму.

Працівники ліцею проходять навчання та перевірку знань відповідно до затвердженого графіка один раз на три роки та виконують програму, що включає затверджену тематику.

Під час проведення організаційних нарад у період між плановою перевіркою знань з охорони праці, пожежної безпеки, безпеки життєдіяльності в ліцеї практикуємо проведення перевірки знань шляхом виконання відкритих або закритих тестових завдань.

Отже, усі заходи, які проводяться в ліцеї, не лише забезпечують охорону праці та безпеку життєдіяльності, а й розвивають розуміння учасників навчально-виховного процесу необхідності організації безпечних та нешкідливих умов навчання та праці, дотримання належної поведінки у разі виникнення надзвичайних ситуацій під час навчально-виховного процесу чи у побуті.

Список використаної літератури:

1. Безпека життєдіяльності: Нормативні документи для навчальних закладів. – К. : Основа, 2010. – ст. 12.
2. Дуброва Н. Тиждень з охорони праці та безпеки життєдіяльності в загальноосвітніх навчальних закладах // Практика управління закладом освіти. – 2011. – № 3 (березень). – ст. 34–45.
3. Конституція України. Офіційне видання. – К., 2006. – ст. 6, 26–27.
4. Нормативно-правове забезпечення освіти. У. 4 ч. – Х. : Видав. : «Основа», 2004, – ч. 1. – ст. 38, 71.

О.Г. Огородник, старший викладач
кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Чернігівського державного технологічного університету

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРУ У СУЧАСНОМУ ТРУДОВОМУ ПРАВІ

Рівність прав людини передбачає забезпечення прав жінок і чоловіків через усунення всіх форм дискримінації за статтю. Враховуючи особливості жіночого організму, національне трудове законодавство передбачає ряд пільг для працюючих жінок, підвищену охорону їх праці. Констатуючи високий рівень охорони праці жінок в Україні, не можна не ігнорувати той факт, що в ряді випадків пільги для жінок можуть перетворитись в антипільги, череззмірний захист – у дискримінацію.

Зміст поняття рівності жінок і чоловіків передбачає таке: рівність у правах і свободах; рівність в обов'язках; рівність у відповідальності; рівність у можливостях і шансах. Деякі норми сучасного трудового права у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків не узгоджуються з нормами міжнародного права.

Звернемося до законодавства. Пунктом 4 статті 8 Європейської соціальної хартії (переглянутої) дозволено регламентувати залучення до робіт у нічний час лише вагітних жінок, жінок, які нещодавно народили дитину, і жінок, що годують немовлят. Водночас статтею 175 КЗпП заборонено залучати жінок до робіт у нічний час, за винятком тих галузей народного господарства, де це зумовлено особливою потребою і дозволяється як тимчасовий захід. Перелік цих галузей і видів робіт із зазначенням максимальних термінів застосування праці жінок у нічний час затверджується Кабінетом Міністрів України. Враховуючи, що на цей час такого переліку не існує, практично статтею 175 КЗпП заборонено застосовувати працю жінок у нічний час на будь-яких роботах. Зазначене ставить жінок у нерівні умови порівняно з чоловіками, оскільки при виконанні робіт рівної цінності позбавляє їх права отримувати додаткову оплату праці за роботу в нічний час. Разом з тим статтею 20 Європейської соціальної хартії (переглянутої) заборонено дискримінацію у сфері умов праці за ознакою статі. У цьому контексті слід вважати вдалою конструкцію статті 140 Проекту Трудового кодексу України (далі Проект), яка передбачає заборону залучення в нічний час лише вагітних жінок. Що стосується жінок, які мають дітей віком до трьох років, то залучення їх до роботи в нічний час допускається лише за їх письмовою згодою, що відповідає п.4 статті 8 Європейської соціальної хартії.

Пункт 5 ст. 8 Європейської соціальної хартії (переглянутої) забороняє застосування праці вагітних жінок, жінок, які нещодавно народили дитину, і жінок, що годують немовлят, на підземних гірничих роботах і всіх інших роботах, які протипоказані жінкам у зв'язку з небезпечними, шкідливими для здоров'я або важкими умовами праці. Нині діюча ст. 174 КЗпП забороняє застосування праці жінок незалежно від материнства на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт по санітарному та побутовому обслуговуванню). Зміст названої статті відтворений у статті 285 Проекту без урахування вимог міжнародного права.

Таким чином, статті 174-175 КЗпП не відповідають вимогам названого вище акта міжнародного права та не можуть застосовуватись, оскільки їх дотримання призведе до порушення Україною зобов'язань, узятих на себе при ратифікації Європейської соціальної хартії (переглянутої), Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок та інших міжнародних документів. У висновку Головного науково-експертного управління на проект Трудового кодексу України № 1108 від 04.12.2007 зазначено, що гарантії та переваги для жінок мають надаватись лише через особливості фізіологічного стану жінки, а саме період вагітності та післяпологовий період. Вирішення питання щодо реалізації гарантії трудових прав у зв'язку з наявністю дітей у кожному конкретному випадку доцільно здійснювати за вибором батьків. Це надасть можливість уникнути дискримінації в галузі праці щодо жінок і переважного права на укладення трудового договору саме з чоловіками через відсутність у них переваг у зв'язку з сімейними обставинами. Тому переваги у трудових відносинах щодо заборони у прийомі на роботу та звільненні з роботи, наданні соціальних відпусток, гарантії при направленні у відрядження, залучення до надурочних робіт, робіт у нічний час, у вихідні, святкові та неробочі дні у зв'язку з наявністю дітей та інших членів сім'ї, що потребують догляду, мають стосуватись в рівній мірі як жінок так і чоловіків. Ця обставина була урахована при проведенні першого читання проекту Трудового кодексу і вищезазвані гарантії надаються одному із батьків за їх вибором (ст.290 Проекту). Нині чинне законодавство поширюється лише на батьків, які виховують дітей без матері (ст.186 Кодексу законів про працю). Ще одним підтвердженням гендерним суперечностям, що суттєво торкається жіночого соціуму, але й тих, що торкається і чоловіків є положення нині чинної ст.56 КЗпП України. Суб'єктивне право на встановлення неповного робочого часу надано вагітним жінкам, жінкам які мають дитину віком до 14 років чи дитину інваліда, а також жінки, які здійснюють догляд за хворим членом сім'ї. А чи має право вимагати від роботодавця надання можливості працювати на умовах неповного робочого часу син хворої матері для її догляду чи чоловік за хворою дружиною. Вказані особи чоловічої статі можуть тільки прохати роботодавця, що не виключає відмову в наданні такої можливості. Стаття 133 проекту Трудового кодексу усунула це дискримінаційне положення, передбачивши, що роботодавець зобов'язаний установити неповний робочий час на прохання працівника незалежно від його статі.

Таким чином, принцип рівності є складовою часткою принципу недискримінації. У чинному законодавстві про працю цей принцип конкретизовані лише частково. Стратегічною метою забезпечення рівності й недискримінації є законодавча відмова від захисту прав і свобод лише жінок та розгляд проблем обох статей.

К.В. Денисенко, асистент кафедри
трудового права та права соціального забезпечення
Чернігівського державного технологічного університету

ПРО ПЕНСІЇ ЗА ОСОБЛИВІ ЗАСЛУГИ ПЕРЕД УКРАЇНОЮ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ

Пенсії за особливі заслуги перед Україною регулюються однойменним Законом України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» [1], який набрав чинності з 1 січня 2001 року.

Статтею 1 Закону передбачено, що пенсії за особливі заслуги перед Україною встановлюються громадянам України, а саме:

1) Героям України, Героям Радянського Союзу, Героям Соціалістичної Праці, особам, нагородженим орденом Леніна, орденом Слави трьох ступенів, орденом Трудової Слави трьох ступенів, чотирма і більше медалями «За відвагу», чотирма і більше орденами України та колишнього Союзу РСР, повним кавалерам ордена «За службу Родині в Вооруженних Силах ССРСР», особам, відзначеним почесним званням України, колишніх Союзу РСР та Української РСР «народний»;

- 2) ветеранам війни, нагородженим за бойові дії орденом, медаллю «За відвагу» або медаллю Ушакова, незалежно від часу нагородження;
- 3) видатним спортсменам – переможцям Олімпійських та Паралімпійських ігор, Всесвітніх ігор глухих, чемпіонам рекордсменам світу та Європи;
- 4) космонавтам, які здійснили політ у космос, членам льотно-випробувальних екіпажів літаків;
- 5) народним депутатам України, депутатам колишніх Союзу РСР та Української РСР, членам Кабінету Міністрів України та Уряду колишньої Української РСР;
- 6) особам, відзначеним почесним званням України, колишніх Союзу РСР та Української РСР «заслужений», державними преміями України, колишніх Союзу РСР та Української РСР, нагородженим одним із орденів України або колишнього Союзу РСР, Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР або Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР, а також особам, яким до 1 січня 1992 року було встановлено персональні пенсії союзного чи республіканського значення;
- 7) депутатам – всього чотирьох і більше скликань Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських рад, районних, районних у містах, міських рад міст обласного значення в Україні та в колишній Українській РСР;
- 8) матерям, які народили п'ятеро і більше дітей та виховали їх до шестирічного віку. При цьому враховуються діти, усиновлені в установленому законом порядку.

Статтею 3 вищезазначеного Закону передбачено, що Законом України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» встановлюються пенсії: за віком; по інвалідності; у разі втрати годувальника; за вислугу років. А статтею 4 Закону передбачено, що пенсії за особливі заслуги встановлюються громадянам, які мають право на пенсію за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника та вислугу років відповідно до закону. В даному випадку прослідковується певна незрозумілість, зміст статті 3 дублюється у статті 4, тому автор вважає, що доречніше було виключити статтю 3 Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною».

Досліджуючи Закон України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» можна помітити певну тавтологію в деяких його положеннях. На підтвердження нашої думки, звертаємо увагу на статтю 4 Закону, з аналізу якої випливає, що «пенсії встановлюються до пенсій». В даному випадку доречно звернути увагу на статтю 5, в якій зазначено, що пенсія за особливі заслуги встановлюється як надбавка до розміру пенсії, на яку має право особа, яка має особливі заслуги перед Україною. Тому вважаємо, що пенсії за особливі заслуги доречніше вважати не пенсіями, а надбавками до пенсії. Таким чином, статтю 4 Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» доречніше було б викласти в такій редакції: «Надбавки за особливі заслуги, встановлюються громадянам, зазначеним у статті 1 Закону, які мають право на пенсію за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника та за вислугу років відповідно до закону».

Отже, враховуючи вищевикладене, можна сказати, що назва Закону не відповідає його змісту. Тому вважаємо, що доречніше назву Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» було б замінити на «Про надбавки до пенсій громадянам, які мають особливі заслуги перед Україною».

Законом встановлені розміри надбавки, які визначаються в таких розмірах прожиткового мінімуму, визначеного для осіб, які втратили працездатність: від 35 до 40 відсотків – особам, зазначеним у пунктах 1 і 8 статті 1 Закону; від 25 до 35 відсотків – особам, зазначеним у пунктах 2 – 5 статті 1 Закону; від 20 до 25 відсотків – особам, зазначеним у пунктах 6 і 7 статті 1 Закону. Для автора залишається не зрозумілим, чому ж законодавець не встановив чіткого розміру надбавки? При цьому, якщо особа одночасно має право на декілька надбавок, то призначається та надбавка, яка є більшою у максимальному розмірі.

Отже, можна сказати, що розмір надбавки залежить від того, до якої категорії належить особа, яка має особливі заслуги перед Україною, а також від розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. У разі збільшення розміру прожиткового мінімуму, визначеного для осіб, які втратили працездатність, органи, що виплачують пенсію, здійснюють перерахунок розміру надбавки.

Як вже зазначалося вище, що надбавка за особливі заслуги встановлюється до пенсії за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника та вислугу років відповідно до закону. Так, статтею 6 встановлюється, право непрацездатних членів сім'ї померлого, який мав право на пенсію за особливі заслуги перед Україною, на надбавки до пенсій у розмірі 70 відсотків – на одного непрацездатного члена сім'ї, 90 відсотків надбавки до пенсії померлого годувальника або надбавки до пенсії, що могла

бути йому встановлена – на двох і більше. Коло осіб, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, передбачені статтею 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [2].

Статтею 11 Закону передбачені підстави припинення виплати пенсії за особливі заслуги перед Україною, до них відносять, по – перше: вчинення пенсіонером умисного злочину; по – друге: виявлення помилкових чи неправдивих даних, на підставі яких було призначено пенсію за особливі заслуги. Проте, автор вважає, що дану статтю необхідно доповнити третьою підставою, саме – смерть особи, яка отримувала пенсію за особливі заслуги перед Україною.

Отже, пенсії за особливі заслуги перед Україною можна визначити як набавки до пенсій за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника та вислугу років, які встановлюються особам, які мають особливі заслуги перед Україною. Правове регулювання даного виду пенсійного забезпечення здійснюється Законом України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною», проте, проаналізувавши деякі його положення вище, слід констатувати, що окремі положення вищезазначеного Закону потребують змін.

Список використаної літератури:

1. Про пенсії за особливі заслуги перед Україною: Закон України від 1 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 35. – ст. 289.
2. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 49–51. – Ст. 376.

Т.М. Купенко, магістрантка історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: І.А. Городецька, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Проблеми зайнятості та працевлаштування сьогодні в Україні є одними з найбільш актуальних. Так як очікуваної стабілізації на ринку праці не сталося, зберігається тенденція зростання як офіційного, так і прихованого безробіття. За даними Держкомстату України на обліку в державній службі зайнятості у січні-серпні 2012 року перебувало 1 млн. 318,1 тис. незайнятих громадян. Статус безробітного мали 997,5 тис. осіб. Проблема безробіття у нашій країні виникла не на фоні перевиробництва (як в деяких інших розвинутих країнах), а при масовому дефіциті. Найбільше число працівників залишаються без роботи через скорочення обсягів виробництва в зв'язку з недопоставками сировини, комплектуючих виробів, порушенням договірних зобов'язань, розривом виробничих зв'язків. Різке зростання цін на сировину, енергоносії, обладнання, а також тарифів на транспортне обслуговування, що призвело до банкрутства і ліквідації нерентабельних підприємств, також сприяло збільшенню кількості безробітних [3, с. 357].

У нинішній ситуації держава повинна максимально впливати на формування ринку праці, вести активну політику щодо зайнятості населення. З метою подолання негативних явищ у сфері зайнятості й вирішення поставлених задач на державному і регіональних рівнях передбачається:

- проведення збалансованої інвестиційної та податкової політики, що стимулюватиме більш повне використання наявних робочих місць, розвиток малих підприємств, капіталовкладення в галузі народного господарства;
- запровадження системи стимулювання розвитку підприємництва, малого та середнього бізнесу, індивідуальної трудової діяльності, особливо на територіях пріоритетного розвитку;
- розроблення спеціальних програм стабілізації економіки для регіонів з високим рівнем безробіття, з виділенням під них пільгових державних замовлень і кредитів підприємствам за умови збільшення кількості робочих місць;
- реформування системи призначення і виплати допомоги з безробіття, розроблення заходів, що сприяли б активному пошуку роботи, участі у громадських роботах і професійній перепідготовці, скорочення терміну безробіття;

- розширення масштабів громадських робіт, організація їх проведення та фінансування з урахуванням якісного складу безробітних і соціально-економічних потреб регіонів та інші заходи [3, с. 320].

Відносини щодо забезпечення зайнятості та працевлаштування регулюються Законом України «Про зайнятість населення», КЗпП України (розділ III-A «Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників»), постановами Кабінету Міністрів України, а також соціально-партнерськими угодами і колективними договорами.

Якщо трудове законодавство містить систему правових норм, проникнутих єдиними принципами, методами, засобами, притаманними лише для сфери найманої праці, то законодавство про працю являє собою сукупність правових норм, пронизаних різними методами у різних пропорціях, і має більш широку сферу застосування – соціальну сферу.

У ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення» зайнятість визначається як діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і така, що як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі [1]. Згідно з ч. 3 ст. 1 зазначеного закону в Україні до зайнятого населення відносяться громадяни, що проживають на території держави на законних підставах:

- працюючі по найму на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, в установах і організаціях, незалежно від форм власності, у міжнародних та іноземних організаціях в Україні й за кордоном;

- громадяни, які самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, творчою діяльністю, члени кооперативів, фермери та члени їхніх сімей, що беруть участь у виробництві;

- обрані, призначені або затверджені на оплачувану посаду в органах державної влади, управління та громадських об'єднаннях;

- які проходять службу в Збройних Силах України, Національній гвардії України, Службі безпеки України, Прикордонних військах України, Військах внутрішньої та конвойної охорони і цивільної оборони України, органах внутрішніх справ, інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України, альтернативну (невійськову) службу;

- які проходять професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації з відривом від виробництва; навчаються в денних загальноосвітніх школах і вищих навчальних закладах;

- працюючі громадяни інших країн, які тимчасово перебувають в Україні й виконують функції, не пов'язані з забезпеченням діяльності посольств і місій [1].

Державні гарантії зайнятості населення закріплені в статтях 4 і 5 Закону України «Про зайнятість населення». Безкоштовне сприяння в підборі відповідної роботи і працевлаштуванні є однією з основних (але не єдиною) державних гарантій права на вибір виду діяльності. Не менш важливі безкоштовне навчання безробітних новим професіям, перепідготовка в навчальних закладах або в системі державної служби зайнятості з виплатою матеріальної допомоги в період професійної підготовки; виплата безробітним у встановленому порядку допомоги по безробіттю, матеріальної допомоги по безробіттю; захист від необгрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи; компенсація матеріальних витрат у зв'язку з направленням на роботу в іншу місцевість; виплата вихідної допомоги працівникам, які втратили постійну роботу на підприємствах, в установах і організаціях, у випадках і на умовах, передбачених чинним законодавством; включення періоду перепідготовки та навчання нових професій, участі в оплачуваних громадських роботах, одержання допомоги по безробіттю і матеріальної допомоги по безробіттю до загального трудового стажу, а також до безперервного трудового стажу та ін. Законом України «Про зайнятість населення» встановлено додаткові гарантії зайнятості для окремих категорій населення. Мова йде про працездатних громадян у працездатному віці, які потребують соціального захисту і не здатні на рівних конкурувати на ринку праці. До них належать:

а) жінки, які мають дітей віком до 6 років;

б) одинокі матері, які мають дітей віком до 14 років або дітей-інвалідів;

в) молодь, яка закінчила або припинила навчання у середніх загальноосвітніх школах, професійно-технічних закладах освіти, звільнилася зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби та якій надається перше робоче місце, діти (сироти), які залишилися без батьківського піклування, а також особи, яким виповнилося 15 років і які за згодою одного із батьків або особи, яка їх заміняє, можуть, як виняток, прийматися на роботу;

г) особи передпенсійного віку;

д) особи, звільнені після відбуття покарання або примусового лікування [1].

Для тих громадян, які втратили роботу, Українська держава забезпечує можливості підшукування підходящої роботи. Підходящою роботою вважається робота, що відповідає освіті, професії (спеціальності), кваліфікації працівника і надається в тій же місцевості, де він проживає. Заробітна плата повинна відповідати рівню, який особа мала за попередньою роботою з урахуванням її середнього рівня, що склався в галузі відповідного регіону за минулий місяць [4, с. 184].

Працевлаштування – це система організаційних, економічних і правових заходів, направлених на забезпечення трудової зайнятості населення. Згідно зі ст. 8 Закону України «Про зайнятість населення», громадяни мають право на працевлаштування і вибір місця роботи шляхом звернення до підприємства, установи, організації, особистого селянського господарства, фермерського господарства, іншого роботодавця або при безплатному сприянні державної служби зайнятості. Роботодавці мають право на використання праці іноземців та осіб без громадянства на умовах трудового договору лише за наявності виданого роботодавцю державною службою зайнятості дозволу на використання праці іноземців та осіб без громадянства, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У разі використання роботодавцем праці іноземців або осіб без громадянства на умовах трудового договору без дозволу на використання праці іноземців та осіб без громадянства державна служба зайнятості стягує з роботодавця штраф за кожну таку особу у двадцятикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом. Порядок накладення штрафу визначається центральним органом виконавчої влади у сфері праці та соціальної політики. У разі несплати (або відмови від сплати) протягом місяця у добровільному порядку зазначеного штрафу його стягнення провадиться в установленому законом порядку. Кошти від стягнутих штрафів спрямовуються до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття. Іноземці та особи без громадянства мають право займатися в Україні інвестиційною, зовнішньоекономічною та іншими видами підприємницької діяльності відповідно до законодавства. Іноземці та особи без громадянства не можуть призначатися на окремі посади або займатися певною трудовою діяльністю, якщо відповідно до законодавства України призначення на ці посади або зайняття такою діяльністю пов'язано з належністю до громадянства України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [1].

Ст. 29 проекту Трудового Кодексу України зазначає, що фізична особа здійснює право на працевлаштування шляхом самостійного пошуку роботи або через посередництво органів державної служби зайнятості чи суб'єктів підприємницької діяльності, що мають право надавати послуги з посередництва у працевлаштуванні [2].

Згідно зі ст. 30 проекту Трудового Кодексу України, роботодавець вправі приймати на роботу осіб, які безпосередньо звертаються до нього, або через посередництво органів державної служби зайнятості чи суб'єктів підприємницької діяльності, що мають право надавати послуги з посередництва у працевлаштуванні. Роботодавцю при доборі працівників забороняється висувати будь-які вимоги дискримінаційного характеру, в тому числі в оголошеннях (рекламі), а також вимагати від осіб, які шукають роботу, інформацію про їх цивільний стан, особисте життя тощо [2].

Ст. 31 проекту Трудового кодексу України обґрунтовує відмову у прийнятті на роботу. А саме:

- забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу;
- роботодавець не має права приймати на роботу осіб, яким ця робота протипоказана за станом здоров'я, що підтверджується медичним висновком, або всупереч установленим законодавством обмеженням на використання праці деяких осіб на певних роботах;
- відмова у прийнятті працівника на роботу має бути письмово обґрунтована [2].

Особи мають право на безоплатне отримання від державної служби зайнятості послуг, визначених законом (ст. 32 проекту Трудового кодексу України).

Особи мають право на отримання послуг з посередництва у працевлаштуванні від суб'єктів підприємницької діяльності, які у встановленому законом порядку отримали відповідний дозвіл (ліцензію).

Роботодавці – юридичні особи з чисельністю працюючих понад 20 осіб зобов'язані щомісяця в установленому законом порядку надавати відповідним органам державної служби зайнятості інформацію про вільні робочі місця (вакантні посади). Ці роботодавці зобов'язані не пізніше як за два місяці поінформувати відповідні органи державної служби зайнятості про наступне звільнення працівників, що відбувається у зв'язку зі скороченням чисельності або штату працівників [2].

Роботодавці, яким встановлено броню і квоту для прийняття на роботу осіб, які потребують соціального захисту, зобов'язані не пізніше п'ятиденного строку поінформувати орган державної служби зайнятості про появу робочих місць, що підлягають заміщенню зазначеними особами (ст. 33, 34 проекту Трудового кодексу України).

Отже, право людей на працю й захист від безробіття встановлено законодавством України та міжнародними правовими актами. Важливу роль у правовому регулюванні зайнятості населення відіграють конвенції та рекомендації МОП, які встановлюють міжнародні стандарти у сфері зайнятості населення та працевлаштування. У нинішній ситуації Українська держава повинна максимально впливати на формування ринку праці, вести активну політику щодо зайнятості населення, що на жаль здійснюється не в повному обсязі та на неналежному рівні.

Список використаної літератури:

1. Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року № 5067-VI/ВВР України. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>
2. Проект Трудового кодексу України від 04.12.2007 року № 1108 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?pf3516=1108&skl=7
3. Болотіна Н., Чанишева Г. Трудове право України : Підручник / Н. Б. Болотіна, Г. І. Чанишева. – К. : Знання. – 2001. – 564 с.
4. Венедиктов В.С. Трудове право України : Підручники, навчальні посібники. – К. : Істина, 2008 р. – 384 с.

Ю.В. Ступенко, учениця II курсу історико-правознавчого класу
Ніжинського ліцею Ніжинської міської ради при
Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: І.І. Пархоменко, учитель-методист Ніжинського ліцею Ніжинської міської ради при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя

ПРАВОВЕ ВИЗНАННЯ СТАТУСУ ДІТЕЙ-ІНВАЛІДІВ

Всі знають, як важко живеться в нашому суспільстві інвалідам. А особливо дітям-інвалідам. Одним із найважливіших чинників прогресивного розвитку суспільства є гуманне, милосердне та дбайливе ставлення до дітей і молоді, які позбавлені можливості вести повноцінне життя в наслідок вад фізичного та психічного розвитку.

Діти-інваліди, що перебувають в умовах інтернатного закладу або на вихованні сім'ї, позбавлені можливості вести повноцінний спосіб життя та виявляються не підготовленими до нього у відкритому середовищі. Воно не відповідає їхнім потребам, створює бар'єр у спілкуванні.

Інвалідність дитини обмежує її участь в активній діяльності. Така дитина відірвана від багатьох подій життя, важливих для її формування як особистості. Це позначається на її баченні самої себе, на адекватності самооцінки. Неадекватна, занижена самооцінка суттєво впливає на поведінку дитини. Її невпевненість у власних силах знижує можливість досягти успіху. Хвора дитина, в наслідок викликаних нездоров'ям обмежень, вважає себе неповноцінною людиною. Зокрема, це стосується спілкування з іншими людьми, особливо – однолітками.

Кількість дітей з обмеженими функціональними можливостями постійно зростає, хоча її причини і наслідки можуть бути різними. За даними ООН кожна четверта сім'я у світі стикається з проблемами інвалідності, загальна кількість людей з обмеженими функціональними можливостями на планеті становить 600 млн. осіб, і понад чверть з них – діти. Зокрема в Україні налічується 165 тис. дітей-інвалідів до 18 років. Про це повідомила народний депутат, член парламентської фракції Партії регіонів, голова профільного комітету з питань охорони здоров'я Тетяна Бахтеева напередодні Міжнародного дня інваліда: «Сьогодні діти-інваліди складають 6,1 % від загальної чисельності інвалідів. Головними причинами в структурі інвалідності дітей в 2010 року займають вроджені аномалії – 28,3 %, хвороби нервової системи – 28,1 % і розлади психіки та поведінки – 14,4 %, « В Україні станом на 1 січня 2011 року чисельність інвалідів становила 2,71 млн. осіб. Реєструється постійне зростання числа інвалідів в загальній структурі населення України: на початок 2010 року це 5,9 % (2,71 млн. осіб) проти 3,0% в 1994 році (2,1 млн.) [11].

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що проблемами дітей-інвалідів займалися багато науковців, зокрема, Л.С. Вавіна, Т.А. Власова, М.С. Певзнер, Л.І. Плаксіна, К.С. Лебединська, Л.І. Солнцева, Т.Г. Єгорова, Т.Д. Ілляшенко та багато інших.

На думку психологів, особливе значення для розв'язання проблеми адаптації дітей-інвалідів мають праці зарубіжних психологів, у яких особлива увага приділяється зв'язку індивідуальних порушень у дитинстві з психологічними проблемами особистості в дорослому віці (З. Фрейд, А. Адлер, Е. Еріксон, К. Хорні). Згідно з поглядами А. Адлера, фізичний дефект тіла формує комплекс неповноцінності, який блокує нормальне формування особистості.

Нас, як майбутніх юристів цікавить проблема нормативно-правового забезпечення існування дітей з обмеженими можливостями. В Україні прийнята низка законів про захист дітей-інвалідів: «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 1, ст.2), «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 21, ст.252), «Про дітей-інвалідів» від 15.12.11р., та інші. Але всі вони мають, на нашу думку певні вади. Тому ми визначили тему нашого дослідження питання правого визнання статусу дітей-інвалідів.

Предмет дослідження роботи – розвинутий, юридично удосконалений соціальний захист інвалідів.

Об'єктом дослідження є прогалини українського законодавства у сфері визначення статусу дітей з обмеженими функціональними можливостями.

Мета дослідження – визначити один із напрямків правового вдосконалення захисту дітей-інвалідів.

В даному питанні, на наш погляд, законодавство застаріло і потребує осучаснення та вдосконалення, приведення до вимог світової спільноти та нормативної бази розвинутих держав.

Новизна нашого дослідження полягає у розробці концептуальної моделі регулювання відносин, що пов'язані з адаптацією в суспільстві для дітей-інвалідів, та сімей, що виховують дитину з обмеженими можливостями.

У результаті проведених досліджень ми прослідкували зміни щодо соціального захисту дітей-інвалідів, що відбувалися із розвитком цивілізації. Розглянули термінологію, яка використовується зараз українськими юристами та терміни, які, на нашу думку, необхідно ввести у сучасне законодавство для організаційно-правової регламентації соціального захисту прав інвалідів взагалі, та дітей-інвалідів, зокрема. На базі досліджень на місцевому матеріалі, бесід з громадянами, дітьми з обмеженими функціональними можливостями, їхніми батьками, вихователями та керівниками інтернатних закладів, юристами ми намагалися систематизувати поняття «інвалід» та «інвалідність», визначити основні проблеми в цій галузі та шляхи їх вирішення.

Проблема інвалідності цікавила населення планети ще з давнини. Родове суспільство в кращому випадку не звертало увагу на інвалідів, і вони фактично жили, як ізгої, а іноді їх позбавлялися. Причини зрозумілі: суспільної користі від каліки небагато, його потрібно утримувати і, крім того, він знеславлює даний рід, як би свідчить про його недосконалість. Наявним був і такий культурний момент, як негативне відношення до всього нецілюного, недопрацьованого, недозакінченого, крім тих випадків, коли це робиться спеціально, у відповідності с ритуалом. Хрестоматійним є ставлення у давній Спарті до дітей, що народилися з фізичними вадами. Але в той же час в давній Греції військові інваліди разом із сім'ями утримувалися за рахунок республік. Римляни давали інвалідам земельні наділи і призначали їм частину здобичі, а в подальшому грошове утримання. У середньовіччі обов'язок догляду військових інвалідів була покладена на монастирі.

По мірі проникнення християнської моралі в народ, відношення до убогих та знівечених змінювалося в кращу сторону, але все же їм намагалися догодити скоріше з боязні накликати біду, ніж із співчуття. Люди, що страждають від важких хвороб і мають обмежені функціональні можливості, на Русі традиційно були одним із об'єктів милосердя і благодійності. Саме тому, в православній культурі ці люди займали і займають особливе місце.

Двадцяте століття характеризується неоднозначним ставленням до людей з обмеженими можливостями. З одного боку це період розвитку прав людини і параолімпійського руху, з іншого – час тоталітарних режимів, які запам'яталися жорстоким ставленням до людей з фізичними вадами. Прикладом тому може бути нацистська Німеччина. Одним із проявів брутального характеру німецького націонал-соціалізму були програми по стерилізації та знищенні інвалідів.

Кінець ХХ століття в історії України є періодом значних перетворень, які торкнулися різних сфер життя країни. Політика держави змінилася і по відношенню до інвалідів. Вона стала, націлена на надання їм матеріального забезпечення.

У зв'язку з великою значимістю цієї проблеми Генеральна Асамблея ООН в 1982 р. прийняла Всесвітню програму дій з надання допомоги «дезабільним особам» (тобто тим, що мають обмеження життєдіяльності та соціальних функцій), в якій важливе місце приділяється профілактиці здоров'я, починаючи з раннього віку. Асамблея оголосила 1983–1992 рр. десятиліттям інвалідів, день 5 грудня став Всесвітнім днем інвалідів, привертаючи увагу світової громадськості до цієї проблеми.

Слово «інвалід» в перекладі з англійської означає «хворий», «неповноцінний», «непрацездатний», з латинської – «безпомічний», «безсилий», «слабкий». До сьогодні в Україні немає єдиного терміну стосовно осіб, котрі мають фізичні та психічні відхилення у здоров'ї. У засобах масової інформації та у спеціальній літературі вживаються паралельно різні поняття: інвалід; особа з обмеженими функціональними можливостями; людина з обмеженою дієздатністю; людина з особливими потребами; особа з вадами розвитку; дитина-інвалід; людина з обмеженими функціональними можливостями від народження; набута інвалідність [8, с. 32].

Інвалідність – це обмеження в можливостях, спричинене фізичними, психічними, сенсорними, соціальними, культурними та суспільними факторами і неможливість брати участь в житті сім'ї та держави на тих умовах, що й інші члени суспільства.

Інвалід – особа, яка має порушення здоров'я зі стійкими розладами функцій організму, обумовлене захворюванням, наслідками травми чи дефектами, що призводять до обмеження життєдіяльності та зумовлюють необхідність соціального захисту.

В даний час поступово утверджується протилежна точка зору: інвалід - людина, що має певні обмеження своїх можливостей, який може досить активно брати участь у всіх сферах соціальної діяльності, повинен мати рівні права і можливості з іншими членами суспільства. Цьому сприяло політичний рух в усьому світі за незалежність людей з обмеженими можливостями (з 1962р.) як меншини, права і обов'язки якої порушуються, обмежуються. В Україні також зростає громадський рух людей з обмеженими можливостями на захист своїх прав на свободу вибору, самовизначення і відкритий доступ до участі в усіх сферах життя суспільства.

Важливим є для дітей-інвалідів своєчасне встановлення інвалідності, оскільки залежно від цього батьки дітей-інвалідів одержують соціальну допомогу, пільги та компенсації, а в майбутньому самі інваліди з дитинства одержують соціальну допомогу, пенсійне забезпечення, а також певні пільги і компенсації, пов'язані зі станом здоров'я.

Рішення про встановлення інвалідності повинно ґрунтуватися на оцінці комплексу клінічних, психологічних, соціально-побутових факторів. При цьому повинні враховуватися характер захворювання, ступінь порушення функцій, ефективність лікування і реабілітаційних заходів, можливість соціальної адаптації, потреба у різних видах соціальної допомоги, можливість дитини успішно навчатися, контролювати свою поведінку, спілкуватися, обслуговувати себе і т. ін.

Водночас не всі хвороби є підставою для встановлення дитині інвалідності. Показаннями для встановлення інвалідності у дітей є патологічні стани, які виникають при вроджених, спадкових, здобутих захворюваннях та після травм. Тому діти, які мають захворювання різної важкості, слід поділити на 2 групи:

- діти, які мають захворювання, що дають право на встановлення інвалідності;
- діти з іншими серйозними проблемами зі здоров'ям, які страждають хронічними захворюваннями.

Це велика група дітей, які за характером свого захворювання не можуть претендувати на отримання статусу інваліда, а, отже, не мають права на користування передбаченими законодавством пільгами і компенсаціями. Зазначена категорія дітей складає значну групу ризику та, на нашу думку, потребує певних пільг.

У законодавстві колишнього СРСР існувало поняття «інваліда», «інвалідності», яке було пов'язане із втратою працездатності. В залежності від частки втрати працездатності і визначалася група інвалідності, а водночас і допомога держави. Зрозуміло, воно не стосувалося дітей до 16 років (у непрацездатному віці). Саме тому на відміну від дорослих, у дітей не визначають групи інвалідності, критерії дитячої інвалідності є суто медичними. В законодавстві є поняття інвалід з дитинства і дитина-інвалід. Якщо особи, що мають статус «інвалід з дитинства» мають градацію по групах (I, II і III група інвалідності), то для дітей до 16 років такої градації не існує. Максимальне розрізнення іде за віком (діти-інваліди до 6 років та діти з 6 до 18 років), від чого залежить матеріальне забезпечення [6, с. 5]. Тому автор(ми) обґрунтовує необхідність затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності у дітей, якою пропонується запровадити медико-соціальну модель встановлення інвалідності дітям. Як було вище зазначено, допомога держави (пенсійне забезпечення в тому числі) не залежить від захворювання дитини, а тільки від віку. Але інвалідом

вважається і дитина хвора, наприклад, на хронічну астму і дитина, що не має рук і ніг чи хворіє на ДЦП. Якщо в першому випадку достатньо уваги батьків, систематичного (раз на півроку, на рік) лікування та оздоровлення, то у другому випадку потрібно одному з батьків постійно знаходитися біля малечі або наймати людину, яка буде здійснювати постійний догляд за хворою дитиною. Є різниця і в процесі отримання освіти, пересуванні дитини, медичному догляді та адаптації у суспільстві, в інших сферах життя, а значить і в ступені витрат батьків на утримання та лікування дитини.

З нашою думкою погоджуються більшість респондентів, що були опитані під час виявлення актуальності дослідження, і стовідсотково підтримують батьки дітей-інвалідів. Прийшов час державі звернути увагу на недосконалість законодавства і виправити гірку для цілої групи громадян помилку.

Також хочеться звернути увагу на такі фактори, як: умови та порядок встановлення інвалідності дітям; коло суб'єктів, наділених такими повноваженнями; на необхідність встановлення дисциплінарної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності медичних працівників за невиконання або неякісне чи несвоєчасне виконання своїх повноважень щодо обстеження дітей та встановлення їм інвалідності. Ці питання також потребують законодавчого оформлення.

Перехід до ринкових відносин та побудова соціальної держави в Україні

детермінували нові підходи до соціального захисту дітей-інвалідів, які полягають у створенні цілісної системи на сучасних принципах. Приєднання до міжнародних норм права, ратифікація Україною конвенцій МОП повинно переорієнтувати політику щодо дітей-інвалідів до суспільно визнаних стандартів, яких дотримуються високорозвинуті цивілізовані країни. Але, на жаль, навіть в новому законопроекті загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права інвалідів» на період до 2020 року ні слова не говориться про зміну встановлення статусу дитини-інваліда.

Таким чином, зробивши аналіз еволюції ставлення суспільства до інвалідів, досвід розвитку та діяльності системи визначення інвалідності та допомоги дітям з обмеженими можливостями, можна зробити певні висновки. По-перше, наші предки гуманно відносились до людей, що мають відхилення та потребують допомоги суспільства і держави, що стане важливим впливом на становлення сучасної системи підтримки інвалідів. По-друге, стан розвитку системи опіки, навчання, лікування та адаптації людей, що мають спеціальні потреби, прямо пропорційно залежить від рівня розвитку українського суспільства, її науки, законодавчої бази, політики та економіки. По-третє, в минулому діючий устрій ставлення до дітей-інвалідів свідчить про його неспроможність щодо створення ефективних умов належного прийняття даної категорії дітей в суспільне життя.

І хоча на території України за підтримки світової спільноти діє велика кількість програм соціалізації та допомоги інвалідам (Державна програма: «Надання послуг денного догляду дітям-інвалідам та інвалідам з РВ», «Створення тренінгового центру публічної дипломатії з питань прав осіб з розумовою відсталістю (284 тисяч осіб)» за підтримки фонду «МАТРА» Уряду Королівства Нідерланди, «Розробка стандартів якості для агенцій, які опікуються людьми з інтелектуальною недостатністю» за підтримки Європейської Комісії, Програма TACIS – IBPP (INSTITUTION BUILDING PARTNERSHIP PROGRAMME), «Створення національних ресурсних центрів» за підтримки німецької донорської організації «АКСЬОН МЕНШ» та інші), без розвинутого законодавства щодо першого кроку допомоги дітям-інвалідам, а саме встановлення відповідно до стану правового статусу обійтися неможливо.

Наше суспільство поступово усвідомлює, що саме йому потрібно пристосовуватись до потреб інвалідів, а не навпаки.

Список використаної літератури:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року
2. Декларація ООН Про права інвалідів від 1975 року
3. Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.89
4. Законі України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 року.
5. Закон України Про внесення змін до Закону України «Про охорону дитинства» : від 3.02.2005 р. №2414-IV // Голос України. – 2005. - №36.
6. Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, N 1, ст.2),
7. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 21, ст. 252), «Про дітей-інвалідів» від 15.12.11р.

8. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять // Право України. – 2000. – № 4.
9. Сташків Б. Поняття права соціального забезпечення // Віче. – 2000. – № 7.
10. Титаренко О. Інвалідам потрібна не опіка, а підтримка // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 82–83.
11. Допомогти молоді – потурбуватись про майбутнє // Соціальний захист. – 2004. – № 4.
12. <http://health.unian.net/ukr/detail/227115>.

А. Лебідь, студентка групи 418
Чернігівського державного технологічного університету

Науковий керівник: К.В. Денисенко, асистент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Чернігівського державного технологічного університету

ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Формування нової концепції державного управління у сфері соціального захисту населення, особливо в умовах обмежених ресурсів, вимагає наукового обґрунтування й удосконалення механізмів державного управління перебудовою сфери соціального захисту населення відповідно до суспільних потреб, міжнародних норм і стандартів. Реформування державного управління у сфері соціального захисту населення стосується як центральних, так і місцевих органів виконавчої влади. Проблема полягає в тому, щоб оптимально поєднувати локальні й загальнодержавні інтереси, проводити конкретну соціальну політику на місцях. У цьому процесі важливим є визначення ролі вищих державних органів у сфері соціального захисту, теоретико-правових засад діяльності органів виконавчої влади в реалізації соціальної політики держави, наданні соціальних послуг.

Останнім часом все більше українських вчених, серед яких В.О. Василенко, В.В. Цветков, Г.В. Щокін та ін., зосереджують увагу на тому, що управлінська діяльність, яка здійснюється в соціальній сфері, є соціальним управлінням.

В українській науці суттєва увага приділяється аналізу правового статусу органів державного управління, проблемам організації і функціонування органів виконавчої влади, співвідношенню функцій місцевого самоврядування та його органів з функціями держави. У роботах В.Б. Авер'янова, В.І. Борденюка, М.Ф. Селівона, В.М. Шаповала увага акцентується в основному на конституційно-правових аспектах діяльності зазначених органів, водночас питання щодо реалізації ними державної політики у сфері соціального захисту населення не аналізувались.

Це значною мірою стосується й державної політики та державного управління, які досліджували, зокрема, такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як Г.В. Атаманчук, Б. Гурне, Н.Р. Нижник, Г. Райт. У працях згаданих вчених розглядаються переважно загальні проблеми державної політики та державного управління. Проте відсутні спеціальні дослідження, присвячені аналізу державної політики у сфері соціального захисту населення.

Окремі аспекти управління сферою соціального захисту населення висвітлювались у роботах таких авторів: Н.Болотіної, С.Приходька, А.Сіленка, Б.Сташківа. У сфері соціального захисту населення поняття «соціальна політика» можна визначити як систему правових, організаційних та інших заходів державних органів і недержавних установ та організацій, що враховують економічний потенціал країни і сформовані для підтримання соціальної стабільності у суспільстві, створення умов для забезпечення добробуту працездатних осіб та належного рівня життя тих, хто через непрацездатність та інші життєві обставини не має достатніх засобів для існування.

До основних напрямів соціальної політики в Україні щодо соціального захисту населення слід віднести: підвищення доходів та рівня життя громадян; забезпечення зайнятості громадян і задовільний стан ринку праці; належна організація й оплата праці; загальнообов'язкове державне соціальне страхування, пов'язане з трудовою діяльністю; окремі грошові виплати та пенсії, допомоги сім'ям з дітьми, адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, надання житлових субсидій; компенсації та пільги тим, хто постраждав від техногенно-економічних і природних катастроф.

Дослідження історичного досвіду управління соціальним захистом населення, а також добродійства української нації дає змогу уточнити поняття державного управління сферою соціального захисту населення, яке є самостійною частиною загального процесу державного

управління та включає цілеспрямоване вироблення, прийняття й реалізацію організаційних, регулюючих, координуючих, контролюючих впливів на сферу соціального захисту.

У ст. 46 Конституції України закріплено право громадян на соціальний захист. Соціальний захист як об'єкт державного управління є системою економічних, правових та організаційних заходів держави щодо забезпечення соціальних прав і гарантій людини та громадянина. Соціальне забезпечення, що є важливою складовою соціального захисту, – це державна система захисту населення від соціальних ризиків. Якщо джерелом фінансування системи соціального забезпечення є державний бюджет, то система соціального захисту, крім державного бюджету, може фінансуватися з місцевих бюджетів. Сьогодні система соціального захисту містить три складові:

- соціальну допомогу – підвищення рівня споживання незаможних сімей шляхом зниження рівня споживання більш заможних сімей через надання першим адресних допомог;

- соціальне страхування – захист громадян від настання соціальних ризиків, зокрема втрати працездатності та самої роботи, шляхом участі в програмах соціального страхування, в яких страхові виплати тісно пов'язані зі страховими внесками;

- соціальну справедливість – матеріальну або фінансову компенсацію особам, які постраждали від непередбачуваних подій (природних і техногенних катастроф).

В Україні запроваджено чотири з п'яти видів соціального страхування, передбачених Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а саме: страхування на випадок безробіття; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; пенсійне страхування. Дослідження стану соціального страхування в Україні показало, що система соціального страхування в нашій державі деякою мірою ще зберігає адміністративно-розподільчий характер. На практиці існують диспропорції у формуванні відповідних джерел доходів, незбалансованість загальної величини страхових платежів та розподілу фінансових ресурсів між окремими фондами соціального призначення. Невисокою є правова та економічна відповідальність фондів перед страхувальниками та застрахованими особами за несвоєчасність страхових виплат тощо. Доходи страхових фондів на сьогодні формуються в основному за рахунок обов'язкових внесків роботодавців. Підвищення частки громадян у структурі платників має стимулювати їх зацікавленість у зниженні ризиків, дасть змогу включити в коло застрахованих непрацюючих членів.

Існують проблеми організаційного характеру: відсутні єдині принципи визначення критеріїв надання соціальних пільг і чітка спрямованість соціальних виплат на допомогу сім'ям з низьким рівнем доходів, дублюються окремі соціальні виплати, недостатньою є узгодженість соціальних виплат з іншими державними витратами тощо. Не узгоджене формування бюджетних видатків та видатків державних соціальних фондів на соціальні виплати на основі використання державних мінімальних соціальних стандартів. Тому важливо вирішити на державному рівні питання про єдиний страховий внесок, а в подальшому – створення єдиного страхового фонду.

Протягом останніх років набули розвитку нові підходи до розв'язання проблем малозабезпечених верств населення, спрямовані на забезпечення їх соціальних гарантій залежно від майнового стану та доходів сім'ї, посилення адресної державної підтримки та контролю за використанням державних коштів. Цей напрям соціального захисту населення здійснюється шляхом надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, сім'ям з дітьми, субсидій на оплату за користування житлом і комунальних послуг та пільг певним категоріям громадян.

Надміру розвинена система соціальних пільг у нашій державі та форм їх виявлення ще не свідчить про належний ступінь соціальної захищеності населення. В Україні відсутній нормативно-правовий акт, який універсально встановлював би підстави, перелік суб'єктів, види та механізм надання соціальних пільг. Механізм надання пільг є недосконалим, оскільки реально пільгами користуються не всі, хто має на них право. Відсутня система моніторингу доходів сімей, що не дає змоги визначити тих, кому такі пільги найбільш необхідні. На підприємствах, що надають послуги, на оплату яких спрямовано пільги, та у місцевих органах виконавчої влади немає єдиних методик обчислення фактичної вартості окремих видів пільг, обліку наданих пільг, єдиної статистичної звітності щодо фактичної вартості пільг. Тому на сьогодні виникла потреба в докорінному вдосконаленні та реформуванні системи надання соціальних пільг. Актуальним залишається і питання управління системою органів соціального обслуговування, яке може надаватися у вигляді як соціальних послуг, так і матеріальної підтримки. Прийняття Верховною Радою Закону України «Про соціальні послуги» та низки інших нормативно-правових актів передбачає участь у підтримці найбільш незахищених категорій громадян недержавних органів.

Висновки 1. Аналіз використаних джерел показав, що стан розробленості теми характеризується фрагментарністю і відсутністю системного підходу до її вивчення. На цей час у науковій літературі бракує комплексних досліджень державної політики та державного управління в сфері соціального захисту населення. Система державного управління зазначеною сферою в Україні ще не пристосована належним чином до функціонування в ринкових умовах. Сьогодні існує потреба у вдосконаленні системи державного управління сферою соціального захисту населення, передусім її функцій та структури, що вимагає комплексних досліджень з цих питань.

2. Система управління сферою соціального захисту населення є складовою державного управління, що, в свою чергу, є підсистемою соціального управління і включає такі елементи: суб'єкт управління – орган державної влади, що здійснює розробку та реалізацію державної політики у сфері соціального захисту населення; об'єкт управління – сферу соціального захисту населення; управлінську діяльність – організацію спеціальних відносин, що забезпечує прямі та зворотні зв'язки між суб'єктом та об'єктом управління.

3. Удосконалення державного управління у сфері соціального захисту населення є одним із суттєвих факторів, який сприятиме становленню України як соціальної держави. Водночас приведення державної політики у сфері соціального захисту населення у відповідність з міжнародно-правовими, в тому числі з європейськими, стандартами є важливою передумовою успішної європейської інтеграції України. Вимогою часу є прийняття закону про соціальну політику в державі, в якому мають бути визначені поняття і зміст соціальної політики держави, основні функції органу законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування у цій сфері і їх роль та рівень відповідальності за всі напрями соціальної політики, в тому числі й соціальний захист населення.

4. Державна політика у сфері соціального захисту населення здійснюється через розгалужену систему органів державного управління, які беруть участь в її реалізації в межах своєї компетенції. До цієї системи належать, насамперед, Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші центральні і місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, які здійснюють як власні повноваження, так і повноваження, делеговані державою.

5. Роль та цілі держави полягають у визначенні пріоритетів соціальної сфери, відповідальності за встановлення мінімальних гарантій, поєднанні загальнодержавних механізмів з діяльністю місцевих органів влади, створенні єдиного соціального простору, а також у забезпеченні реалізації прав громадян, зафіксованих у Конституції України і законодавчих актах, пошуку нових рішень, спрямованих на ефективну соціальну допомогу людям. Сфера соціального захисту населення має бути структурована виходячи з його головних напрямів, зокрема: соціальної допомоги, яка гарантує можливість виживання в умовах соціально-економічної кризи; соціального забезпечення, що гарантує певний рівень існування людини; соціальних послуг, що забезпечують певний рівень трудової активності та участі людини в громадському житті.

6. Реформування універсальної за характером і благодійної за змістом соціальної сфери, в тому числі й соціального захисту населення, має перетворити її на ефективно діючий сектор ринкової економіки, стимул прискорення економічного прогресу. Нова модель управління сферою соціального захисту населення потребує:

- законодавчого визначення єдиного порядку надання пільг громадянам;
- системного нормативно-правового забезпечення надання державних соціальних пільг;
- створення єдиної системи збирання, контролю та обліку страхових внесків;
- об'єднання в одному законодавчому акті всіх положень чинних законів, які регулюють питання призначення пенсій різним категоріям громадян;
- перегляду надмірної кількості категорій пільговиків, в той час як частина громадян (залежно від місця проживання, доступу до розвинутої інфраструктури країни) взагалі позбавлена пільг;
- розмежування компетенції держави, регіонів та місцевої влади в питаннях соціального захисту населення;
- наближення органів соціального захисту населення до одержувачів пільг та допомог, їх оформлення та надання за єдиним пакетом документів.

7. Управління системою соціального захисту на місцевих рівнях мають забезпечувати управління соціального захисту населення районних державних адміністрацій (з набуттям чинності змін до Конституції України – районних рад), міських рад, районних у місті рад, які мають забезпечити контроль за нарахуванням та виплатою пенсій, надання соціальних гарантій і компенсацій малозабезпеченим громадянам, субсидій населенню, соціальний захист громадян, постраждалих від наслідків аварії на ЧАЕС, роботу з інвалідами, ведення єдиного державного

реєстру осіб, які мають право на пільги. Територіальний центр має підтримувати самотніх незапрацевдатних громадян та громадян інших категорій, які потребують сторонньої допомоги. Об'єднання зусиль таких управлінь та центрів зайнятості сприятиме подоланню безробіття, виконанню місцевих програм зайнятості, в тому числі стосовно працевлаштування інвалідів. Відділ праці, який входить до структури управління праці та соціального захисту населення, має бути виділений в окрему структурну одиницю місцевого самоврядування та здійснювати моніторинг стану соціально-трудова відносин на всіх підприємствах адміністративно-територіальної одиниці незалежно від форм власності. Необхідно також надати йому права впливу на порушників трудового законодавства, законодавства щодо охорони праці. В сільській місцевості існує потреба у створенні і функціонуванні центрів соціального захисту населення, організації роботи уповноважених сільських та селищних рад. Для здійснення соціального обслуговування людей похилого віку необхідне створення медико-соціальних центрів на базі сільських лікарень та міжсільських будинків-інтернатів за участю органів місцевого самоврядування, фермерських господарств, сільськогосподарських підприємств та активної участі членів територіальної громади.

Список використаної літератури:

1. Грабовський С. Соціальна структура і деякі сакраментальні питання українського життя / С.Грабовський // Сучасність. – 1997. – № 7–8.
2. Кіндратець О. Вирішення проблеми бідності в соціальній державі / О.Кіндратець // Людина і політика. – 2000. – № 2.
3. Концепція соціального забезпечення населення України, схвалена Верховною Радою України від 21 грудня 1993 р. // Голос України. – 1994. – 19 січня.
4. Макаренко В.А. Проблеми трансформації соціальної сфери в сучасному українському суспільстві / В.А.Макаренко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Харків, 2001.
5. Науменко М. Соціальне забезпечення. Яку модель обрати? / М.Науменко // Віче. – 1994. – № 2.
6. Рибак А.Я. Социальное партнерство в Украине: современное положение и перспективы / А.Я.Рибак // Соціальна політика України в контексті економічних реформ: Міжнародна конференція 2-3 березня 1995. – Київ, 1995.
7. Соціальна стратифікація і політика // Політична думка. – 1993. – № 1.

В. Баштан, студентка групи 409

Чернігівського державного технологічного університету

Науковий керівник: О.Г. Огородник, старший викладач кафедри трудового права та права соціального забезпечення Чернігівського державного технологічного університету

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Необхідність дослідження проблем соціального захисту населення за умов ринкової економіки зумовлюється насамперед тими процесами, які відбуваються останнім часом в Україні. В першу чергу, це кризові явища, які чинять негативний вплив не лише на розвиток галузей економіки, а й на соціальну сферу; по-друге, недосконалість нормативно-правових актів, які регулюють сферу соціального захисту населення та ін. У зв'язку із цим соціальний захист виступає особливою формою соціального забезпечення, коли при обмежених ресурсах держави необхідно забезпечувати максимально можливе задоволення потреб населення. Саме тому питання щодо розв'язання проблеми функціонування ефективної системи соціального захисту населення на сьогоднішній день є актуальною та набуває особливої значущості.

Для прийняття принципово нових рішень у сфері соціальної політики досить важливу роль відіграє більш поглиблене вивчення сфери соціального захисту населення держави, яка містить, як правило, напрямки стратегічного та оперативного характеру та прогнозує наслідки їх реалізації.

Дослідження теоретичних основ соціального захисту знайшли своє відображення в працях вітчизняних і закордонних вчених, зокрема А. Александрової, А. Базилюка, Н. Борецької, Л. Вернигори, Е. Лібанова, В. Скуратівського, М. Ганслі Теренс, Й. Хендшель, П. Таундсена, Ю. Шклярського та багатьох інших. Однак при всій значимості проведених наукових досліджень, окремі питання потребують подальшого дослідження.

Відповідно словника термінів з правознавства «соціальний захист (забезпечення)» визначається як «форма розподілу матеріальних благ з метою задоволення життєво необхідних матеріальних потреб громадян при настанні соціального ризику (непрацездатності, безробітті, втраті годувальника, малозабезпеченості) за рахунок спеціальних соціальних фондів або за рахунок бюджетів різних рівнів (державного та місцевих) у випадках та на умовах, встановлених у законі».

Поняття «соціальний захист населення» не нове і має свою історію. З кінця XVIII ст. в Європі та Росії починає формуватися державно-адміністративна система суспільної опіки (інституційне становлення системи допомоги, формування правової бази, адміністративне керування, що включає територіальні структури, часткове фінансування державою соціальної допомоги). Особливістю цього етапу є те, що держава не прагне до прямого виконання соціальних функцій, а тільки сприяє цьому іншим інститутам: особистій і суспільній добродійності, благодійним організаціям, корпоративному соціальному страхуванню, місцевій владі, церкві. Дві основні характеристики етапу (поява в державі власне соціальних функцій і спрямованість соціальної політики на всіх членів суспільства) взаємозалежні, вони базуються на необхідності консолідувати суспільство, що переживає прогресуюче антагоністичне розшарування.

Термін «соціальний захист» був уперше використаний у Законі про соціальний захист США в 1935 р., що законодавчо визначив новий етап для цієї країни, ввівши інститут обов'язкового страхування на випадок старості, смерті, інвалідності, й безробіття.

Соціальний захист – дуже складна проблема. Вона не відбиває прямих інтересів приватних власників, підприємців. Соціальним захистом може керувати суспільство в особі спеціальних державних органів, профспілок, громадських організацій, споживчих товариств. Без відповідної уваги до соціального захисту в суспільстві виникатиме соціальна напруженість.

Україна переживає період як економічних, так і політичних змін намагаючись створити соціально орієнтовану економіку. Соціально орієнтована економіка – це високорозвинена форма ринкової економіки, що дозволяє найбільш повно сполучити принципи вільного ринкового господарства й соціальної справедливості. Метою цього етапу є економічне зростання, збалансованість між суспільною інтеграцією та соціальною мобільністю. А це можливо лише при втручанні держави у соціальну сферу з метою оптимізації використання фінансових ресурсів в інтересах підвищення рівня добробуту суспільства.

Соціальний захист – необхідний елемент функціонування будь-якої розвиненої держави. Серед основних факторів, які негативно впливають на формування фондів соціального захисту сьогодні можна виділити такі:

- постійне скорочення чисельності активного населення, що працює, і зростання чисельності населення, яке потребує соціального захисту;
- низький рівень прибутковості підприємств, високий рівень підприємницьких ризиків, інфляційні процеси, корупція, недостатність інформації та знань для прийняття дієвих управлінських рішень тощо;
- вплив грошової маси в поза банківський обіг за кордон та тінізація економіки;
- постійне зростання цін на споживчі товари та послуги, що призводить до зниження доходів населення та ін.

Зважаючи на вище зазначене, сучасний стан соціального захисту населення в Україні можна охарактеризувати такими рисами:

- надзвичайно високий рівень участі держави у сфері соціального захисту, надзвичайно слабка участь в її функціонуванні населення;
- надзвичайно стрімке зростання вартості послуг, які надають заклади охорони здоров'я, освіти, культури, що не відповідає їх якості;
- велика кількість нормативно-правових актів, які регулюють діяльність системи соціального захисту та в деяких випадках суперечать один одному, що свідчить про недосконалість вітчизняного законодавства;
- недостатність коштів для фінансування заходів у сфері соціального захисту населення;

Однією із нагальних проблем соціального захисту населення є те, що в умовах фінансово-економічної кризи, падіння виробництва і валового внутрішнього продукту погіршуються умови та рівень життя населення, що є вкрай недопустимим. В таких умовах з метою недопущення погіршення ситуації одна із головних форм соціального захисту населення – пенсії (за віком, інвалідністю тощо) повинна забезпечити гідний рівень життя тих верств населення, які мають право на її отримання. Але, на жаль, в Україні пенсії вкрай низькі, середній їх розмір іноді не досягає третини прожиткового мінімуму. Поряд з цим, доречно зазначити, інші види матеріальних виплат та допомоги є також

надзвичайно низькими. Головною проблемою такої ситуації є, в першу чергу, те, що велика частина населення працездатного віку не мають робочих місць, по-друге, середня заробітна плата основної маси зайнятого населення країни є надзвичайно низькою, відповідно і відрахування до соціальних фондів є низькими. Це означає, що оплата праці значної частини громадян, яка дещо перевищує прожитковий мінімум, не забезпечує гідного рівня життя. Все це є свідченням того, що в умовах кризової економіки, інфляційних процесів, падіння виробництва значна частина громадян перебуває за межею бідності. В такій ситуації необхідно вживати дієвих заходів, які б змінили життя на краще.

У загальному розумінні соціальна держава визначається як така, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі – приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізування особистості. У соціальній державі вперше відбувається поєднання особистих і суспільних цілей.

Соціальна держава – це сучасна політико-правова система, де поняття «соціальна» має важливе значення, воно пов'язане із соціальним життям людей, підкреслює, що держава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист економічних і соціальних прав людини.

Головне завдання державної соціальної політики – забезпечити соціальну стабільність суспільства, його соціальну безпеку. Соціальна політика будь-якої держави передбачає визначення глибинних тенденцій розвитку у всіх сферах соціального життя, що обумовлюють процес розвитку соціального буття і соціальної безпеки людини та цілеспрямований вплив на них суб'єктів регуляторної діяльності.

Потреба у політиці соціального захисту та відповідних засобах її проведення при переході від адміністративно-командної економічної системи до системи з орієнтацією на ринок визначається необхідністю заходів спрямованих на недопущення надмірного зниження рівня життя найменш забезпечених і найуразливіших верств населення. Деякі такі засоби соціального захисту працюватимуть тільки в період переходу до ринку, тоді як інша їх частина діятиме й далі як невід'ємний елемент ринкового економічного укладу. До тимчасово діючих заходів соціального захисту належать різні види обмеженого субсидування, а також чітко спрямовані зусилля на скорочення безробіття. Ці зусилля можуть бути віднесені до категорії захисних чи компенсаційних заходів, необхідних у перехідний період.

На сучасному етапі розвитку Україна має дуже розгалужену систему соціального захисту населення. Близько 80 % сімей одержують соціальні капітали, різного роду допомогу, компенсації або ж мають окремі пільги за рахунок коштів бюджетів усіх рівнів, соціальних фондів, коштів підприємств, організацій тощо.

Україна здійснює перші кроки в напрямі формування соціальної держави через реформування системи соціального захисту. З огляду на це, потрібно впорядкувати законодавчо-правову базу, розробити та прийняти низку законодавчих актів, відповідно до яких буде врегульовано основні спірні моменти.

Отже, з метою створення ефективної системи соціального захисту необхідно вжити таких заходів:

- створити додаткові робочі місця для працездатного населення, що дозволить забезпечити збільшення доходів як до фондів державного бюджету, так і до фондів соціального забезпечення;
- забезпечити стабільне, безперебійне фінансування програм соціального захисту населення відповідно до затверджених показників бюджетів усіх рівнів, бюджетів фондів державного соціального забезпечення;
- забезпечити стійкість та надійність інституту соціального страхування та ін.

Список використаної літератури:

1. Базова захищеність населення України: (за матеріалами вибіркового соціально-демографічного обстеження). - К.: Держкомстат України. – 2009.
2. Борецька Н.П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми. Монографія. – Донецьк: Янтар, 2001. – 352 с.
3. Синичук С.М. Право соціального забезпечення України: навч. посібник / С.М. Синичук, В.Я. Бурак. – К.: Знання, 2003. – 306 с.
4. Флорескул Н. Система соціального захисту населення як чинник формування соціальної держави // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету – 2009.

Науковий керівник: О.Г. Огородник, старший викладач кафедри трудового права та права соціального забезпечення Чернігівського державного технологічного університету

СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ ТРУДОВОГО ПРАВА І РОЗВИТОК ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ ПРАЦІ

Це явище з кожним днем у сфері трудового права набуває поширення. З цим явищем стикаються все більше працівників. Воно має назву мобінг, тобто психологічний пресинг працівників на робочому місці з боку адміністрації, організацій або ж колег.

Існування мобінгу торкається будь-якої держави, не стала виключенням і Україна. Слід зауважити, що проблема мобінгу має яскраво виражений правовий аспект, оскільки в Основному Законі нашої держави закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1, с. 7]. Стаття 2 Кодексу законів про працю України закріплює право на здорові та безпечні умови праці як одне з основних трудових прав працівників [2, с. 5].

Явище мобінгу в стосунках між працівниками тривалий час залишалося предметом вивчення практичної психології. На сьогодні ж назріла нагальна потреба практичного вирішення проблеми мобінгу, що передбачає системний науковий підхід, визначення правових заходів і механізмів унеможливлення мобінгу.

Вперше до визначення мобінгу в трудових відносинах звернулися Х. Лейманн та А. Густафссон. На їхню думку, це «різновид психологічних міжособистісних відносин, що складаються на робочому місці між працівником і роботодавцем щодо реалізації службових обов'язків та проявляються в недобррозичливому чи ворожому ставленні один до одного та колег» [7 с. 103]. Нині в західно-правовій науці поняття «мобінг» визначається як тривалий психологічний тиск на працівника з боку роботодавця, трудового колективу та його частин.

Міжнародна організація праці під психічним терором на робочому місці розуміє «образливе, мстиве, жорстоке, злостиве або принизливе поводження з окремою особою або групою працівників, що охоплює колективний пресинг або мобінг проти обраного працівника, який стає об'єктом психічного тиску. Мобінг передбачає постійну негативну увагу або критику, ізоляцію особи від суспільних контактів, поширення неправдивої інформації» [8, с. 2].

Діагностика передумов виникнення цього явища, а тим більше проведення заходів на його запобігання й унеможливлення практично не проводиться. Більшість негативних наслідків мобінгу не лежить на поверхні: оскільки це проблема не конкретної людини, а колективу в цілому, наслідком мобінгу стає зниження прибутковості фірми, плинність кадрів тощо.

Починається така проблема з того, що людина штучно потрапляє в ситуацію повної залежності від оточення на роботі, стає безпорадною і поступово психологічно виснажується.

Об'єктом мобінгу може стати будь-який працівник, якщо він з тих чи інших причин не влаштує роботодавця, колектив у цілому і працівників, які бояться конкуренції.

Німецькі вчені Л. Ваніорек та А. Ваніорек вказують, що жертвами мобінгу в першу чергу стають працівники, які за своїми психологічними характеристиками не спроможні захистити себе. Ініціаторами, як правило, стають лідери колективу. Мобінг змушує його жертв працювати у стані постійного стресу, викликаючи відчуття соціальної неповноцінності або інші психологічні комплекси, спричиняючи різні хвороби. Він може, навіть, стати причиною тривалої втрати працездатності [3, с. 146].

Особи, щодо яких здійснюється мобінг страждають на серцево-судинні захворювання, депресивний стан, безсоння і схильні до суїцидальної поведінки [9, с. 7].

Одним з найбільш поширених способів мобінгу з боку керівників є перевантаження роботою підлеглого і навіть, коли досягається хороший результат він оцінюється негативно і підлягає жорсткій критиці. Його принижують на нарадах, обмежують у преміях та пільгах. За найменші провини його немилосердно карають як морально, так і матеріально.

Мобінг-дії зі сторони рядових працівників можуть здійснюватися, коли в колективі з'являється людина, яка за своїми поведінкою та зовнішнім виглядом несумісна із загальноприйнятими нормами, коли вона за своїми інтелектуальними та моральними якостями значно відрізняється від середньостатистичного працівника.

Якщо розглядати особливості мобінгу залежно від статі, то чоловіки здебільшого застосовують раціонально-логічні методи, тобто жертву відверто критикують, їй не дають висловитися, перебивають, погрожують. Жінки ж застосовують маніпулятивні технології, розпускають плітки, зосереджують свої зусилля на приниженні особистісних рис та якостей. Якщо об'єктом жіночого мобінгу стає чоловік, то перебільшуються вади його мови, особливості його поведінки, висміюються намагання виявити ознаки уваги.

На сьогодні визначення правої природи мобінгу в трудовому праві України є надзвичайно складною науковою проблемою, оскільки відсутнє історично – сформоване підґрунтя від якого можна було б відштовхнутися.

У деяких європейських державах створено прецеденти законодавчого регулювання та протидії мобінгу. У трудовому праві зарубіжних країн ця проблема вирішується шляхом забезпечення права на справедливі та безпечні умови праці. У п. 2 ст. 94 Кодексу праці Республіки Польща поняття «мобінг» визначене як діяльність або поведінка щодо працівника або скерована проти працівника, що полягає в наполегливому чи довготривалому переслідуванні або залякуванні працівника з метою формування у нього заниженої оцінки професійної придатності, приниження або осміювання працівника, його ізолювання або вилучення із колективу працівників.

У Кодексі праці Польщі закріплено обов'язок роботодавця протидіяти мобінгу як негативному явищу в трудових відносинах. Польські вчені-правовики вказують, що до джерел цього явища можна віднести:

- критика роботодавця з боку працівника щодо недотримання трудових прав, некомпетентності, завдання своїми діями шкоди корпорації, що обумовлює появу конфлікту та переслідування в умовах існування відносин підлеглості і залежності;
- безробіття обумовлене економічними чинниками і неспроможністю органів державної влади вирішити цю проблему (за таких умов працевластувачі зазвичай допускають прояви мобінгу щодо працівників, які відчувають страх втрати роботи);
- неприйняття працівником санкціонованих роботодавцем негативних явищ у колективі та спробі змінити стан речей;
- своєрідність стилю управління трудовим колективом роботодавцем, що ґрунтується на наданні безпідставних переваг лояльним працівникам;
- існування загрози втрати начальником впливу, посади чи авторитету через більш кваліфікованого працівника [6, с. 23]

Також, наприклад, ще в 1979 році уряд Франції ухвалив Декрет про служби трудової дисципліни, в якому проблеми створення сприятливого психологічного клімату на виробництві охоплювалися поняттями виробничої сфери та охорони праці. У зв'язку з ухвалою у 2002 році спеціального Закону про захист працівників від морального переслідування на робочому місці до трудового законодавства Франції було внесено доповнення щодо способів захисту права на гідність працівника під час трудової діяльності. Охорона праці у Франції та інших західноєвропейських державах нині включає заборону нецивілізованого ставлення вищестоящих категорій працівників до нижчестоящих, так і заборону умисних або ж неумисних дій адміністрації, спрямованих на приниження почуття людської гідності, а також необхідність вжиття роботодавцем спеціальних заходів з гуманізації виробничого середовища.

Міжнародне законодавство також забороняє дискримінацію працівників. Хартія Європейського союзу про основні права в статті 1 закріплює недоторканість людської гідності та гарантує людині право на власну фізичну та психічну цілісність.[5, с.1] А Європейська соціальна хартія у статті 26 визначає обов'язок держави сприяти припиненню агресивних та принижуючих дій проти працівників на робочих місцях та вживати необхідних заходів щодо їх захисту від дискримінаційних дій з боку роботодавця.[4, с.3]

Україні як пострадянській державі слід відійти від вузького тлумачення умов праці та розширення права працівника на безпечні та здорові умови праці, шляхом передбачення вимоги створення сприятливих естетичних і психофізіологічних умов на робочих місцях. Крім цього слід розподіляти функціональні обов'язки так, щоб не допустити перенавантаження одних працівників та недоавантаженість інших.

Х. Лейманн вказує на те, що в ситуаціях, коли частина колективу недостатньо задіяна в робочому процесі, має багато вільного часу, виникає «мобінг з нудьги». Для того щоб запобігти цьому він пропонує створити такі робочі місця де працівники можуть здобувати важливий професійний досвід, стимулюватиметься їхнє бажання вчитися, схвалюватимуться та виконуватимуться креативні дії. Значну увагу при цьому слід приділяти командній роботі. Ухвалення

колегіальних рішень дають окремій людині і колективу в цілому реальне відчуття причетності до справи [7, с. 105]

Зважаючи на те, що в багатьох держаних структурах існує практика призначення на посади друзів, знайомих, однопартійців, коханок складається враження, що для роботодавців високий фаховий рівень осіб вважається необов'язковим. Деякі з них пропрацювавши звільняються, інші ж навпаки рухаються по кар'єрній драбині вгору, але не в силу своїх здібностей, а в силу «зв'язків». Більшість таких осіб не допускають присутності поруч осіб розумніших та досвідченіших за себе. Ось тут і починається психічний терор. Тому правильно організована кадрова політика – також ефективний засіб профілактики мобінгу.

Також слід корегувати поведінку кожного працівника відповідно до усталених на фірмі корпоративних правил.

Як варіант профілактики мобінгу є доведення до керівника потреби таких заходів:

- подбати про демократичний стиль керівництва, наявність у підлеглих можливості відверто висловлювати невдоволення на спільній відповідальності;

- роз'яснювати колективу, що мобінг в організації є небажаним і призведе до відповідних санкцій;

- проведення корпоративних вечірок, які б сприяли зближенню членів колективу;

- звертати увагу на конфлікти, які виникають у колективі, з'ясовувати їх справжню природу, привчати підлеглих до культури конфлікту.

Слід також запровадити правове регулювання захисту найманих працівників від мобінгу, доповнити правничий понятійний апарат трудового, кримінального права, дефініцією «мобінг».

Підбиваючи підсумки хотілося б наголосити на тому, що мобінг – це надзвичайно актуальна проблема, яка зараз є надзвичайно гострою. Мобінг має серйозні негативні наслідки. Стан нормативно-правового регулювання трудових відносин в Україні є незадовільним, оскільки законодавець ігнорує таке негативне явище. Особливу увагу слід звернути на необхідність нормативного закріплення принципу індивідуалізації права на трудову честь і ділову репутацію, законодавчо закріпити обов'язок роботодавця протидіяти мобінгові, вживати всіх можливих заходів щодо його профілактики.

Список використаної літератури:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року : зі змінами та доповненнями. – К.: «Наукова думка», 2006. – 7 с.
2. Кодекс законів про працю України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 11 вересня 2011 р.: – К.: Паливода А.В., 2011. – 156 с.
3. Ваниорек Л. Ваниорек А. Моббинг: когда работа становится адом / Перевод с немецкого – М. – 1996. – 236 с.
4. Європейська соціальна хартія (переглянута): від 3 травня 1996 р. ETS №163 // Відомості Верховної Ради України . – 2007. – № 51
5. Хартія Європейського союзу про основні права від 07.12.2000.
6. Cielecki T. Mobbing w Policji - zmierzyc sie z problemem, szukac rozwiazan / T. Cielecki, G. Grabowski // Policja. – 2007. – Nr. 3. – S. 22–28.
7. Leymann H. : Mobbing: Psychoterror am Arbeitsplatz und wie man sich dagegen werhen kann. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag. – 1993.
8. When working becomes hazardous / International Labor Organization // World of Work. – 1998. – Nr. 26. – S. 2–6.
9. Шаповалов А. Психический террор – работа под стрессом // Российская газета. – 24 февраля 1995.

СЕКЦІЯ 7. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

М.О. Ларченко, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат юридичних наук, доцент

ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЇХ ПРИЧИНИ В УКРАЇНІ

Протиправна поведінка або правопорушення – це поведінка, що має антиправову природу, входить до механізму правового регулювання тільки як юридичний факт (тобто як конкретна обставина, що є однією з причин виникнення охоронних правовідносин).

Ознаками правопорушення є: 1) поведінка, що має протиправний характер, тобто суперечить приписам правових норм; 2) суспільно шкідлива або суспільно небезпечна поведінка; 3) виражається у діянні (дії або бездіяльності суб'єкта); 4) поведінка, що має свідомо-вольовий характер, тобто залежить від волі правопорушника, перебуває під контролем його свідомості; 5) винна поведінка суб'єкта – внутрішнє негативне ставлення до інтересів людей, суспільства; 6) каране діяння, тобто за його вчинення передбачається певні вид і міра юридичної відповідальності у вигляді втрат особистого, організаційного чи матеріального характеру.

Слід враховувати, що правопорушення можливе лише тоді, коли воно скоєне деліктоздатним суб'єктом, тобто суб'єктом, здатним згідно з законом самостійно нести юридичну відповідальність за власні винні протиправні діяння.

Ряд дослідників виділяють деякі загальні причини і умови протиправної поведінки. Їх можна класифікувати за схемою, що запропонована в роботі ДжужиО.М., Моїсєєва Є.М., Василевича В.В. та ін.

У сфері економіки: 1) спад суспільного виробництва і зростання рівня безробіття; 2) протиріччя в рівні матеріальної забезпеченості, об'єктивно зумовлені принципом розподілу по праці.

У сфері соціальних відносин: 1) соціальна нерівність членів суспільства (60% перебувають за межею бідності); 2) відчуження значної частини молоді від суспільного життя.

У політичній сфері: 1) політична нестабільність загострює економічну, соціальну ситуацію, підриває міжнаціональні та міжрелігійні відносини; 2) всюдозволеність, розбещеність «верхів» спотворено впливає на основну масу населення.

В ідеологічній сфері: 1) відсутність реального підвищення рівня духовного виховання народу; 2) низький рівень правової культури громадян, який породжує цинізм і аморальність, особливо серед молоді; 3) неналежне фінансування культурної сфери суспільних відносин; 4) заради прибутків насаджується психологія всюдозволеності, культ насильства, сексуальної свободи; 5) втрачають цінність одвічні принципи – благородство, доброта, справедливість, повага до людини тощо [7, с. 126].

Щодо соціальних причин, то можна говорити про досить значну частину маргіналізованого суспільства. Ці особи втратили певні надії знайти відповідну нішу серед інших його членів. Останнім часом до цієї групи часто потрапляє молодь, яка виховувалась без певних ідеалів, в період загального розчарування в суспільстві. Втрата частиною молоді життєвих орієнтирів, відсутність загально визнаних прикладів для наслідування призводить до створення ними неформальних молодіжних угруповань, які не завжди мають позитивну чи нейтральну орієнтацію. За наявності в таких угрупованнях культу насильства та неповаги до інших людей, цілком можливе вчинення правопорушення.

Саме політичні чинники спрацьовують у тому випадку, коли політика держави не створює умови для об'єднання нації. Сама по собі загальна національна ідея може об'єднати суспільство та стати ідеологічною базою для створення цінностей, які здатні заповнити порожнечу безідейного виховання. Це особливо актуально для молодого покоління в Україні. Тенденції ж ворожості в суспільстві по відношенню до окремих національних, чи то релігійних меншин призводять до потурання насильству. В окремих випадках може йтися і про сексуальне насильство, що особливо часто має місце на тлі ворожості та антагоністичних настроїв, джерелом яких є політична ситуація в державі.

На нашу думку, найбільше на рівень насильства в державі впливають чинники, віднесені до ідеологічних причин. В цьому зв'язку, можна сказати як про недостатню увагу з боку держави до культурної сфери, так і про неналежне духовне виховання. Ідеологічна сфера тісно пов'язана з економічною, соціальною та політичною. Держава не контролює належним чином а ні засоби масової

інформації, які подекуди відкрито пропагують культ насильства та жорстокості, а ні турбується про створення морально коректної системи виховання молоді, заповнення її дозвілля. Загальними причинами злочинів часто є втрата суспільством одвічних цінностей, а особливо поваги до людини, її свободи, честі, гідності.

Передісторія філософсько-правової і соціологічно-юридичної проблематики девіантності розглядається в дослідженнях таких вчених, як Е. Дюркгейм, Л. Й. Петражицький і Е. Гоффман. Зокрема, відомий французький соціолог Е. Дюркгейм (1858–1917), зробив значний внесок у вивчення соціальних патологій. Зокрема, при аналізі психічної діяльності людини застосовуються два основні методи. Перший з них – порівняльно-еволюційний метод; другий – метод аналізу патологічних особливостей психічної діяльності. Вивчення патології дозволяє краще розуміти норму, оскільки патологічне відкриває нам те, що раніше було приховано від очей дослідника. Це також стосується соціальної психології і соціології, які, вивчаючи патологічні стани особистості, соціальних груп, класів і суспільства загалом, розкривають відповідні особистісні і соціальні установки, що регулюють ті форми поведінки і процеси суспільної життєдіяльності, які в даному суспільстві прийнято вважати нормальними [5, с. 24].

Нікітін А.В. робить справедливий висновок, що такі патологічні для суспільства явища, як злочинність та інші форми протиправних діянь, можуть доволі ефективно аналізуватися в межах соціально орієнтованої філософії права і юридичної соціології, які використовують юридичні поняття “норма”, “закон” тощо [9, с. 9].

Відомий російсько-польський юрист Л.Й. Петражицький (1867–1931), чий філософсько-правові і соціально-психологічні розробки дозволили по-новому оцінити можливості подолання недоліків особистості з девіантними характеристиками, писав, що проблема людської особистості завжди стоїть у центрі різноманітних філософсько-правових досліджень, але на відміну від суто філософських, соціологічних чи психологічних досліджень, де переважно домінує ідеал цілісної людини як творчої, активної особистості, у теорії держави і права перевага віддається вивченню типів особистості, чия поведінка відхиляється від загально визначених норм соціального життя в негативний бік і привертає увагу юристів [10, с. 679].

Соціологічне вчення видатного американського вченого Е. Гоффмана (1922–1982) значно вплинуло на уявлення про особистість девіантного типу.

Гоффманівська теорія людської особистості ґрунтується на визначенні її головних пізнавальних орієнтирів. Основні її положення такі. По-перше, люди використовують інших людей як джерела різноманітних даних, на підставі яких роблять різноманітні висновки і планують свої дії; по-друге, варіюючи свою поведінку, люди можуть впливати на думки інших людей про себе; по-третє, ще більшу можливість впливати на думку про себе люди дістають, маніпулюючи інформацією [4, с. 114].

Автори концептуальних досліджень проблем причинності в кримінології наголошують, що злочинна поведінка, як і будь-яка інша, підпорядковується закону причинності. Крім того, для правопорушень характерним є особливий комплекс умов, що теж впливають на поведінку особи. Важливим елементом цього механізму є і особлива специфіка причинних зв'язків.

Розглядаючи причини і умови індивідуальної протиправної поведінки, необхідно розкрити її внутрішню структуру, що дає можливість глибше зрозуміти причини правопорушень в цілому. Вирішення цих питань має не лише важливе теоретичне, але й практичне значення: для того, щоб побудувати ефективну систему запобіжних заходів, необхідно визначити, на що вони мають бути спрямовані.

Якщо уявити весь комплекс детермінант як певну систему взаємообумовлених елементів, то цими елементами будуть: 1) правова система; 2) соціально-економічне становище суспільства; 3) морально-психологічний клімат; 4) сімейно-побутова сфера; 5) виховання дітей та молоді, у тому числі культурне, правове та статеве.

Демократичні перетворення в державі не усунули проблем, пов'язаних з недоліками у вихованні, соціалізації осіб, винних у вчиненні правопорушень, а також із загальним падінням моральності суспільства та поширенням недовіри до правоохоронних органів, що навіть поглибилися. Ці та інші аспекти безпосередньо пов'язані з причинами та умовами правопорушень. Сьогодні нагальною проблемою є виявлення повного спектру причин та умов правопорушень, що повинно бути підґрунтям для створення системи запобіжного впливу.

Слід зазначити, що причиною конкретного правопорушення, на нашу думку, є взаємодія індивіда та конкретної ситуації, вважаємо за доцільне проаналізувати думки, що існують в літературі по даному питанню, виходячи з наступного плану: 1) причинний вплив психологічних та морально-

психологічних особливостей конкретної особи; 2) вплив конкретної життєвої ситуації; 3) вплив умов формування особистості; 4) вплив конкретних умов в механізмі правопорушення.

Вплив *психологічних особливостей конкретної особи* розглядається в ряді робіт Антоняна Ю.М., а також в монографічній літературі, співавтором якої він є. До них відносяться особливості її інтелектуальних, емоційних та вольових якостей. Зокрема, виявлені Антоняном Ю.М. мотиви співвідносяться з двома потребами: домінування (самоствердження) та реагування. Так, потреби в домінуванні відповідають наступні мотиви: 1) намагання утримати свій статус в неформальній групі; 2) подолання психологічного домінування жінки; 3) ствердження себе в чоловічій ролі. Потреби в реагуванні відповідають мотиви: 1) суб'єктивного знищення афективних слідів, які виникли у зв'язку з психотравмуючими обставинами дитинства; 2) реалізації психофізичної напруги; 3) помсти; 4) компенсація дефектів психосексуального розвитку, регресивна мотивація [2, с. 35].

Причинний вплив *морально-психологічних особливостей* конкретної особи розглядається багатьма дослідниками. Серед них: Костицький М.В., Хлинцов М.Н., Голина В.В., Лановенко І.І., Корчовий М.М.

Зокрема, називаються такі властивості, як: неповага до почуттів і переживань інших людей, зневажливе ставлення до їх страждань, наслідків вчинюваних дій, іноді жорстоких і цинічних, переконаність у допустимості насильства як засобу реалізації своїх бажань, стереотипи грубої, зухвалої поведінки, агресивності, нестриманості, позиція самовиправдання, перекладення вини на оточуючих, потерпілих, обставини [6, с. 9].

Вплив *конкретної життєвої ситуації* в механізмі правопорушення розглядається в роботах таких дослідників, як Лукаш А.С., Гаухман Л.Д., Гульман Б.Л., Чупріков А.П. та Цуприк Б.М., Лановенко І.І., Кон І.С., Голина В.В., Лейкіна Н.С., Морозова Т.Р. та ін.

Трансформуючи визначення Лукаш А.С. [8, с.10–11], ми вважаємо, що конкретна життєва ситуація в механізмі вчинення правопорушення це: комплекс умов, що існують перед і під час вчинення правопорушення, які обумовлюють існування суспільних відносин за участі жертви та іноді сторонніх осіб, та в сукупності, взаємодіючи з особистісними якостями злочинця, впливають на прийняття особою рішення скоїти правопорушення.

В літературі зокрема наголошується, що значний вплив конкретна життєва ситуація має на протиправну поведінку неповнолітніх. За даними їх опитування це стало можливим під впливом друзів, із солідарності з ними, із бажання їм допомогти, не виявитись перед ними боягузом і т.і.

Дослідники виділяють вплив алкоголю, наркотиків, порнографії, пропаганди насильства в засобах масової інформації, терпимість суспільства до тіньової проституції та ін.

Вплив *умов формування особистості* на протиправні діяння висвітлюється в роботах Антоняна Ю.М. та Гульдана В.В., Гульмана Б.Л., Тулякова В.А., Юзікової Н.С., Морозової Т.Р., Фріса П.Л. та ін.

Так, досить часто зустрічається точка зору, що скоєння правопорушень пов'язане з упущеннями в морально-статевому вихованні, поширенням антисуспільних традицій проведення вільного часу [1, с.65]. Деякі дослідники виділяють вплив на формування правопорушника процесу виховання в повній, але конфліктній родині, або в неповних родинах чи шляхом емоційного занедбаня [3, с.145–146].

Вплив *конкретних умов в механізмі правопорушення* висвітлюється в роботах Антоняна Ю.М., Меркулової В.О., Мінської В.С., Дьяченко А.П., Юрченко О.Ю., Міньковського Г.М., Тузова А.П., Побегайла Є.Ф., Боднара В.Є. та ін.

Називаються такі віктимні фактори: незареєстрованість відносин; морально-психологічні риси потерпілих; характер взаємовідносин злочинця з потерпілим; психологічна атмосфера конкретного правопорушення та ін.

Список використаної літератури:

1. Антонян Ю.М. Криминальная патопсихология / Антонян Ю.М., Гульдан В.В. – М.: Наука, 1991. – 246 с.
2. Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности преступника (неблагоприятные влияния на личность в микросреде) / Антонян Ю.М. – М.: Академия МВД СССР, 1975. – 159 с.
3. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Балабанова Л.М. – Донецьк: Сталкер, 1998. – 432 с.
4. Гофман Э.Т.А. Избранные произведения в трех томах. — Москва.: «Государственное издательство художественной литературы», 1962 г. Том 1 – 248 с.

5. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Пер, с фр. с сокр.; Под ред. В. А. Базарова. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.
6. Костицкий М.В. Злочин можна попередити / Костицкий М.В. - К.: Тов-во “Знання” УРСР, 1989. – 48 с.
7. Кримінологія: Навчально-методичний посібник / [Джу́жа О.М., Моїсеєв Є.М., Васи́левич В.В. та ін.]; за заг. ред. О.М. Джу́жи. – К.: Атіка, 2003. – 400 с.
8. Лукаш А.С. Згвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та їх попередження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.С. Лукаш. – Харків, 2007. – 19 с.
9. Нікітін А.В. Філософсько-правовий аналіз девіантної поведінки особистості: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / А.В.Нікітін. – К., 2004. – 19 с.
10. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий; С.-Петербург. гос. ун-т. Юрид. и специал. фак., Журн. «Правоведение». – СПб.: Лань, 2000. – 606, [1] с. – (Классики истории и философии права). М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 798 с.

Т.М. Данильченко, студентка ІІ курсу
Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ У СТАНІ СП'ЯНІННЯ ВНАСЛІДОК ВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ, НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ АБО ІНШИХ ОДУРМАНЮЮЧИХ РЕЧОВИН

Дана тема є надзвичайно актуальною у наш час, адже всім добре відомий негативний вплив алкоголю, наркотиків як на організм людини, так і на її поведінку в суспільстві. За даними Міністерства охорони здоров'я України, алкоголізм займає третє місце серед причин смерті. Більшість нещасних випадків стаються внаслідок алкогольного сп'яніння. Згідно статистичних даних близько 40 000 людей в нашій країні щорічно помирає через алкоголь. На сьогодні в Україні МОЗ зареєструвало більше 650 тис. людей, які перебувають на обліку як хворі на алкоголізм, проте реальна цифра в 3–5 разів вища, оскільки лише невелика частина звертається по допомогу. Рівень споживання алкоголю у нас практично найвищий в світі. За офіційними даними 12–13 літрів, а за неофіційними 20 літрів на душу населення. Кримінологічні дослідження показують, що під впливом пияцтва вчиняються 40–45 % усіх злочинів, а такі тяжкі злочини, як убивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, хуліганство, грабежі та розбої в 70–75 % випадків вчиняються у стані сп'яніння [5, с. 139].

Дослідженням питання кримінальної відповідальності за злочини вчинені у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин займалися такі науковці Антонян Ю.М., Бородін С.В., Кухарчук В.В., Іванов Н.Г., Іванов В.Д., Блувштейн Ю.Д., Чубаров В.Л.

Метою даної публікації є потреба вирішення на практиці проблеми притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які скоїли злочин у стані сп'яніння, внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин. Суспільно небезпечні наслідки злочинів, які вчинюються в стані сп'яніння, потребують не тільки застосування соціально-економічних, медичних, правових та інших заходів впливу, а й проведення науково-теоретичного дослідження та пошуку ефективних методів запобігання цьому небезпечному соціально-правовому явищу.

Пияцтво, наркоманія, токсикоманія є тим соціальним злом, що прямо пов'язане зі злочинністю. Певно кожен з нас чув, а може й спостерігав таку ситуацію, коли чоловік у не тверезому стані, приходив додому, б'є й надругається над дружиною і дітьми, а у судовому засіданні каже, що нічого сенько не пам'ятає, так як був у стані алкогольного сп'яніння. Зловживання спиртними напоями, як і наркотичними чи іншими одурманюючими речовинами, і справді знижує самоконтроль

людини, розвиває моральну нестійкість, корисливі й агресивні мотиви, у неї з'являється нерозбірливість у виборі засобів для досягнення різних антисоціальних цілей. Мозок людини, отруєний такими речовинами, завжди дає негативні збої у своїй діяльності. У зв'язку з цим і виникає питання про осудність або неосудність особи, яка вчинила злочин у стані алкогольного, наркотичного чи психотропного сп'яніння, і про правомірність її притягнення до кримінальної відповідальності. Щодо цього законодавство встановлює чітку норму, яка спростуванню не підлягає. Відповідно до ст. 21 ККУ Особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності.

Стан сп'яніння незалежно від його ступеня не звільняє особу від кримінальної відповідальності. Необхідно враховувати й те, що такі особи добровільно доводять себе до стану сп'яніння, усвідомлюючи негативний вплив на свою поведінку спиртних напоїв, наркотиків чи інших одурманюючих речовин. Практика свідчить про те, що навіть у стані глибокого фізіологічного сп'яніння особа не втрачає повною мірою здатності усвідомлювати характер вчинюваних дій і керувати ними. При скоєні злочинів у стані фізіологічного сп'яніння відсутній не тільки медичний, але і юридичний критерій неосудності [5, с.140].

Трапляються випадки, коли внаслідок тривалого вживання алкогольних напоїв у особи виникають тяжкі психічні захворювання (наприклад біла гарячка, хронічний алкоголізм), тоді особа при вчиненні суспільно-небезпечного діяння не усвідомлює своїх дій і не може керувати ними. Подібне може трапитися і з особою, яка при сильному нервовому перевантаженні, напруженій роботі, певних ураженнях центральної нервової системи навіть при незначному вживанні алкоголю і наркотиків, постраждала від серйозних розладів психіки і не могла керувати своїми діями. Таке сп'яніння називається патологічним. У перелічених вище випадках особа визнається неосудною і не підлягає кримінальній відповідальності. Якщо виникають обґрунтовані сумніви щодо осудності особи, яка вчинила злочин у стані сп'яніння, призначається судово-психіатрична експертиза. В обов'язковому порядку це стосується осіб, які страждають наркологічним захворюванням (алкоголіків, наркоманів і токсикоманів). Для прикладу, можна привести витяги із постанови Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області. «14 липня 2011 року близько 17 години ОСОБА_3, перебуваючи у дворі будинку АДРЕСА_1 Ізмаїльського району Одеської області, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, під час сварки, що виникла на ґрунті особистих неприязних відносин, умисно, з метою вбивства, тобто протиправного заповідання смерті іншій людині, завдав ОСОБА_4 металеву частиною молотка та сокири безліч ударів в область життєво-важливого органу - голови, чим заподіяв потерпілій тілесні ушкодження в результаті яких настала смерть ОСОБА_4. З висновку № 116 від 29 вересня 2011 експертів, що проводили комісійну стаціонарну судово-психіатричну експертизу, вбачається, що ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_5 на час вчинення інкримінованого йому діяння страждав хронічним психічним захворюванням у вигляді хронічного алкоголізму 2-3 стадії, дії його були обумовлені гострим алкогольним психозом, що завдало істотного впливу на його волю і критичні функції, позбавляло його здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними. На даний момент ОСОБА_3 також страждає хронічним психічним захворюванням у вигляді психотичного, переважного галюцинаторного, розладу внаслідок хронічного алкоголізму 2-3 ступеня, тому не здатний правильно сприймати обставини, що мають значення по справі і давати показання, розуміти фактичне значення скоєних вчинків, передбачати їх наслідки. В силу частини 1 ст. 19 КК України ОСОБА_3, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння в стані неосудності, підлягає звільненню від кримінальної відповідальності. Враховуючи, що ОСОБА_3 вчинив суспільно-небезпечне діяння до нього у відповідності зі ст. 416 КПК України мають бути застосовані примусові заходи медичного характеру» [2]. У даній ситуації чітко простежується випадок патологічного сп'яніння, внаслідок якого особа не була притягнута до кримінальної відповідальності.

На відміну від суспільно небезпечних дій психічно хворих, злочинні дії особи яка перебуває в стані сп'яніння, при недостатній мотивації пов'язані з певними зовнішніми приводами. Навіть у хаотичних агресивних діях людини, що перебуває в стані сп'яніння, стосовно випадкових людей вбачається усвідомлений вияв жорстокості, нехтування думкою оточення і нормами поведінки в суспільстві [6, с. 129]. На відміну від патологічного, при фізичному сп'янінні важливим є те, що при вчиненні злочину, особа є небезпечною і виходячи з п. 13 ст. 67 ККУ, вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих речовин є обставиною, що обтяжує покарання. Тобто при фізичному сп'янінні особа усвідомлює свої дії, та є суспільно-небезпечною. Доказом цього є витяг з вироку Київського районного суду м. Харкова: «ОСОБА_29 липня 2008 року приблизно о 21 год. 00 хв., перебуваючи в

стані алкогольного сп'яніння, знаходячись в квартирі АДРЕСА_1, в ході раптово виниклого конфлікту зі своєю матір'ю потерпілої ОСОБА_3, маючи умисел, спрямований на умисне протиправне позбавлення життя своєї матері – ОСОБА_3, пішла на кухню, де зі столу взяла кухонний ніж і, послідував за матір'ю, яка, намагаючись уникнути конфлікту, вийшла з квартири на сходовий майданчик вказаного будинку, навмисно завдала один удар, заподіявши їй відповідно до висновку судово-медичної експертизи № 4256 від 30.07.08 року поверхневу рану на тулуб. Однак ОСОБА_2 свій намір, спрямований на позбавлення життя ОСОБА_3 до кінця не довела з причин, не залежних від її волі. На запитання слідчого, навіщо вона вдарила ножем, ОСОБА_2 вказала, що вона була у стані алкогольного сп'яніння. Обставиною, що обтяжує відповідальність підсудної, суд визнає вчинення злочину в стані алкогольного сп'яніння. Суд призначає їй покарання, у вигляді позбавлення волі, так як її виправлення та перевиховання неможливо без ізоляції від суспільства, призначивши покарання, в межах санкції статті, встановленої законом» [3].

Одним із найпоширеніших злочинів скоєних у стані алкогольного сп'яніння є хуліганство. 95 % осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за ст. 206 КК України, вчинили хуліганські дії в стані алкогольного сп'яніння. Розглянемо конкретний випадок. ОСОБА_1 21 вересня 2010 року приблизно о 23 годині 00 хвилин, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, знаходячись біля «Будинку культури», що розташований по вул. Червоноармійська в с. Веряця, Виноградівського району, де грубо порушуючи громадський порядок з мотивів явної неповаги до суспільства, безпричинно пристав до ОСОБА_2, якому з хуліганських спонукань наніс один удар по обличчю кулаком правої руки. В результаті тривалих хуліганських дій ОСОБА_1 заподіяв потерпілому ОСОБА_2 тілесні пошкодження. Підсудний ОСОБА_1 в судовому засіданні свою вину в інкримінованому йому злочині визнав повністю, щиро розкався та пояснив, що між ним та ОСОБА_2 виникла сутичка, під час якої ОСОБА_1 наніс ОСОБА_2 декілька ударів. Просив врахувати всі обставини по справі і суворо його не карати, обіцяв в подальшому не допускати ніяких злочинів та правопорушень; завдані збитки потерпілому він відшкодував повністю. При викладених обставинах, оцінюючи всі докази в їх сукупності, суд вважає вину підсудного ОСОБА_1 в скоєнні злочину, передбаченого ст. 296 ч. 1 КК України доведеною, а юридичну кваліфікацію його дій, як хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю вірною. Обставинами, що пом'якшують покарання підсудного, суд визнає шире каяття. Обставини, що обтяжують покарання підсудного є те, що злочин вчинено в стані алкогольного сп'яніння [4]. Під час розгляду цієї справи потерпілий не з'явився у судове засідання і в зв'язку з відсутністю доказів винного звільнили від несення покарання. Хотілося б звернути увагу на інше. Винний повністю розкався за свою поведінку. При цьому навряд чи під час каяття він так само знаходився у стані алкогольного сп'яніння. Тому можна зробити висновок, що не було б вчинено цього злочину, якщо б винний був тверезий. Отже, профілактика хуліганства має бути тісно пов'язана з викорененням пияцтва, яке, в свою чергу, значною мірою залежить від рівня боротьби з алкоголем.

Необхідно також відмітити, що суд не завжди визнає стан сп'яніння обтяжуючою обставиною. Це насамперед залежить від характеру вчиненого злочину. Прикладом може слугувати випадок, коли неповнолітній, який раніше не вживав спиртних напоїв під тиском дорослих, довів себе до стану сп'яніння і вчинив певний злочин, наприклад хуліганство. У такій ситуації суд у винесеному вироку вказує мотиви свого рішення і не визнає стан сп'яніння обтяжуючою обставиною. У даному випадку суд більш керується мораллю, тобто при яких обставинах і за яких умов особа, яка вчинила злочин довела себе до алкогольного або наркотичного сп'яніння.

В результаті дослідження даної теми можна зробити висновок. Стан сп'яніння - це психічний стан особи в момент вчинення злочину, викликаний вживанням алкогольних напоїв, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, який за загальним правилом не виключає осудності, але характеризується послабленням інтелектуальної і вольової сфери психічної діяльності людини і тому може бути такою ознакою діяння та особи винного, яка значно підвищує ступінь суспільної небезпеки вчиненого і посилює відповідальність цієї особи. Отже, важливим є розглядання цього питання на практиці. У кожному окремому випадку потрібно звернути увагу на рішення судово-психіатричної експертизи, ставлення самої особи до свого вчинку, каяття винного та певні умови за яких особа довела себе до стану сп'яніння, що призвело до вчинення злочину.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний кодекс України станом на 28 серпня 2012 року // Відомості Верховної Ради України – Закон від 05.04.2001 № 2341-III, ст. 19, 21, 67, 296, 416.

2. Рішення 19134480, постанова від 03.11.2011, Ізмаїльський міськрайонний суд Одеської області, № судової справи 1-605/11// Єдиний державний реєстр судових рішень – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/>
3. Рішення 15453501, вирок від 22.03.2009, Київський районний суд м. Харкова № судової справи 2018/1-180/11// Єдиний державний реєстр судових рішень - [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/>
4. Рішення 15764395, Вирок від 13.05.2010 Виноградівський районний суд Закарпатської області № судової справи 1-110/11// Єдиний державний реєстр судових рішень – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/>
5. Кримінальне право України. Підручник / Бажанов М.І. – К. Юрінком Інтер, 2005. – 415 с.
6. Кримінальне право України. Загальна частина / Вереша Р.В., Туркевич І.К. – К. ЦУЛ, 2007. – 208 с.

А.В. Косенко, студентка II курсу
Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ЛЮДИНИ ВІД ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що проблема злочинів проти життя людини завжди була й залишається однією з болісних проблем суспільства, одним із факторів його дестабілізації. Злочини проти життя становлять велику суспільну небезпеку. Вони позбавляють потерпілого найбільш цінних благ, стають трагедією для рідних і близьких йому людей, їх наслідки безповоротні, заподіяну шкоду не можна ніяк відшкодувати. У системі гарантій права людини на життя важливе місце займає його кримінально-правова охорона, оскільки завданням Кримінального кодексу (КК) України є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина від злочинних посягань, а також запобігання злочинам.

Метою наукового дослідження є теоретичне осмислення охорони права людини на життя у кримінальному праві.

Кримінально-правова охорона життя людини в основному здійснюється шляхом встановлення кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти життя та здоров'я особи. Наукова проблема полягає в тому, що останнім часом розглядається велика кількість кримінальних справ щодо злочинів проти життя. За допомогою кримінального закону потрібно запобігти даному злочину. Тобто Кримінальний Кодекс має виконувати попереджувальну функцію, своїм завданням він має забезпечити правове регулювання охорони прав і свобод людини і громадянина від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинів. Отже, кримінально-правова охорона права людини на життя є досить складним явищем, яке потребує комплексного та системно-функціонального підходу.

Особливості охорони права людини на життя здавна викликали науковий та практичний інтерес не тільки вчених-криміналістів, але й представників конституційного, міжнародного і багатьох інших галузей права. Значний інтерес для дослідження становлять фундаментальні праці широкого кола сучасних науковців-правознавців, що стосуються загальних питань окресленої проблематики. Дослідженням злочинів проти життя приділено увагу в таких роботах: М.І. Абдулаєва, С.С. Алексєєва, В.В. Копейчикова, А.В. Наумова та ін. Плідний внесок у розвиток окремих напрямків дослідження проблем охорони та захисту права людини на життя у кримінальному праві презентовано працями М.К. Аніянца, В.Г. Беляєва, Н.Ф. Кузнецової та ін.

Орієнтація України на міжнародні стандарти у галузі прав людини накладає на нашу державу певні зобов'язання, пов'язані насамперед з реальним забезпеченням проголошених Конституцією України прав та свобод. Це зумовлює необхідність розробки національної Програми забезпечення та охорони прав і свобод людини і громадянина, яка може стати першим кроком до належного забезпечення та охорони прав і свобод. Оскільки положення про першочерговий захист права людини на життя підкреслюється низкою конституційних та галузевих норм, які визнають

право на життя та гарантують його непорушність, відповідно, постає необхідність першочергового відображення у Програмі питань забезпечення, охорони та захисту права людини на життя. Ст. 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Конституція також зауважує, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21) [1, с. 5].

Згідно з КК України розділам, де розміщені злочини проти людини, відведено друге, третє і четверте місце в Особливій частині вказаного кодексу, що підкреслює те виключне значення, яке посідає особа, її життя, здоров'я, свобода, гідність в ієрархії пріоритетів тих об'єктів, які захищаються кримінальним законодавством. Звичайно суб'єктом будь-яких суспільних відносин, у тому числі і тих, які захищаються кримінальним законом, є насамперед людина, оскільки саме її інтереси потерпають від будь-яких злочинних проявів.

Видовим об'єктом розгляду названих злочинів є життя людини. При чому людини будь-якої, незалежно від її стану і будь-яких соціально-демографічних характеристик. Це може бути новонароджена дитина, людина в розквіті сил, людина, яка хвора на невиліковну хворобу, фізично чи психічно. Позбавлення життя абсоронене і за бажання потерпілого. Не мають жодного значення такі об'єктивні показники особи потерпілого, як його національна, расова, соціальна належність, віросповідання, походження, вік, характер занять тощо. Оскільки об'єктом розгляду названих злочинів є життя людини, то треба відзначити, що у кримінально-правовому розумінні життя починається тоді, коли людина народилась. Можна підвести підсумок, що злочини проти життя передбачені розділом другим Особливої частини, які посягають на природні інтереси особи, не відділені від носія благ – її життя та здоров'я.

Родовим об'єктом є – сукупність суспільних відносин, в які вступає особа з приводу забезпечення недоторканості своїх природних, невід'ємних благ – життя та здоров'я.

Безпосередній об'єкт – суспільні відносини, в які вступає особа з приводу недоторканості окремих природних невід'ємних благ – життя або здоров'я іншої людини.

Кожна людина має право на життя. Право людини на життя – це природне невід'ємне право, що забезпечує природне існування людини як фізичної особи та одиниці громадянського суспільства і є захищеним нормативно-правовими актами – міжнародно-правовими, конституційними та актами інших галузей права.

До ознак права людини на життя належать:

- 1) право людини на життя є природним невід'ємним правом: людина має це право лише в силу того факту, що вона є людиною;
- 2) право людини на життя виникає з моменту появи самого життя і втрачається зі смертю людини;
- 3) виникнення права людини на життя не залежить ні від волевиявлення власника цього права, ні від держави, яка лише має змогу констатувати наявність такого права та забезпечити його охорону і захист.

Чинне кримінальне законодавство передбачає такі злочини проти життя: умисне вбивство (ст. 115 КК), умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК), умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК), вбивство з необережності (ст. 119 КК), доведення до самогубства (ст. 120 КК), погроза вбивством (ст. 129 КК). Як бачимо, основну кількість злочинів проти життя складають різні види вбивств. Вбивство – це протиправне позбавлення життя однією людиною (групою людей) іншої людини (ч. 1 ст. 115 КК). Доведення до самогубства не пов'язане із вказаним діянням і тому не належить до вбивства, але входить у групу злочинів проти життя. З об'єктивної сторони майже всі злочини проти життя є матеріальними складами, тобто вважаються закінченими після настання смерті особи. Погроза вчинити вбивство є формальним складом [3, с.159].

Кримінально-правова охорона, насамперед, залежить від кримінально-правової політики. Кримінально-правова політика – науково обґрунтований напрямок діяльності органів державної влади та громадськості, що полягає у визначенні основних напрямків, цілей і засад впливу на злочинність (є фундаментом (основою) формування кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства), регулюванні практики їх застосування, розробці й реалізації заходів, спрямованих на охорону прав і свобод людини і громадянина та попередження злочинності. Обґрунтовується необхідність виділення найважливішого напрямку у кримінально-правовій політиці, а саме забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Право людини на

життя повинно виступати як найвища соціальна цінність, особливо право на життя новонародженої дитини. Цьому положенню не відповідає практика застосування ст. 117 КК України, коли умисел на позбавлення новонародженої дитини життєв іник до моменту пологів. При встановленні такого факту доцільно притягувати до кримінальної відповідальності матір-дітовбивцю за ст. 115 КК. Ця прогалина може бути подолана при прийнятті нової Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини протижиття та здоров'я особи» (на сьогодні діє Постанова від 07.02.2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи») шляхом викладення основного завдання запобігання злочинів проти життя [3, с.202].

КК України не закріплює положення щодо рівності прав і свобод потерпілих та осіб, що вчинили злочин. У законі про кримінальну відповідальність немає чіткого відображення принципу рівності людей у своїх правах, проголошений ст. 21 Конституції України. Введення до Загальної частини КК України норми, яка б закріплювала принцип рівності людини та громадянина перед законом, сприятиме належній охороні прав засуджених до позбавлення волі.

У КК наведені різні види покарання, але якщо ввести такий вид покарання як смертна кара? Поновлення смертної кари у законодавстві є неприпустимим, оскільки смертна кара є порушенням права людини на життя. Та й до того ж судові рішення є не завжди гуманними, інколи порушується процедура слідства, і судові рішення не завжди несе справедливий характер. Тому говорити про смертну кару є безглуздим.

Основними умовами здійснення людиною права на життя у кримінальному праві є:

1) реальна можливість людини вимагати від держави виконання свого обов'язку – захищати право людини на життя (що проявляється у встановленні в законі кримінальної відповідальності за позбавлення потерпілого життя);

2) правильна кваліфікація діяння та притягнення до кримінальної відповідальності згідно з чинним законодавством особи, яка вчинила злочин та призначення їй справедливого покарання;

3) детальна регламентація у кримінальному законодавстві права людини на необхідну оборону, крайню необхідність тощо (тобто регламентація права людини на самозахист життя).

Щоб проаналізувати рівень захищеності та рівень серйозності ставлення до охорони життя особи, доречно нагадати досвід інших країн. Порівнюючи, наприклад, санкцію ч. 2 ст. 115 КК із відповідними статтями та санкціями кримінальних кодексів таких сусідів України, як Росія та Польща, маємо висновки не на нашу користь [4, с.90].

Зокрема, у Кримінальному кодексі Російської Федерації передбачено такі можливості щодо покарання за злочини проти життя. За певне умисне вбивство, передбачене ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу Російської Федерації (український еквівалент цієї статті – ч. 2 ст. 115 КК), злочинця можна покарати через позбавлення волі на строк від восьми до двадцяти років або довічним позбавленням волі, або смертною карою. До речі, у Конституції Російської Федерації, так само, як і в українській, записано, що кожен має право на життя. Але при цьому вказується, що смертна кара, включно до моменту її скасування, може призначатися за особливо тяжкі злочини проти життя. До того ж у Кодексі Росії визначено, що при частковому або повному складанні строків позбавлення волі при призначенні покарання за сукупністю злочинів максимальний строк позбавлення волі не може бути понад двадцять п'ять років, а за сукупністю вироків – понад тридцять. В Україні законодавець і близько не підійшов до розв'язання цього питання.

На основі викладеного можна зробити наступний висновок. Наведені приклади різних підходів до розв'язання проблеми охорони життя особи – аж ніяк не заклик до сліпого наслідування чи копіювання. На нашу думку, Україна і так аж надто запопадливо прислухається до численних вимог і претензій то європейського співтовариства, то інших «учителів демократії», випереджаючи тим самим історичні й соціальні події у власній державі. Тим паче, що органічний, природний процес законотворчості, розпочатий свого часу «Руською Правдою» Ярослава Мудрого, з відомих історичних причин був перерваний на три з половиною століття – від часів Переяславської ради аж до сьогодні. А це не могло, відповідно, не позначитись і на способі мислення правничої еліти, і на правосвідомості народу загалом [4, с.7].

Отже, не всі новації КК України 2001 року видаються доречними щодо правової охорони життя особи. Деякі з них нівелюють різницю між убивством і, приміром, пограбуванням, фактично знецінюючи людське життя. Крім суто правових наслідків, це може правити негативний вплив на моральність та правосвідомість суспільства.

Початок життя розпочинається з моменту народження, з початком фізіологічних пологів. Посягання на плід людини до початку родового процесу не є посяганням на життя й може призвести до відповідальності за незаконне проведення абортів. Кінцевим моментом життя є біологічна смерть.

Проте не всі особи помирають своєю біологічною смертю, а багато що залежить від інших осіб, котрі своїми діями чи бездіяльністю незаконно спричинюють цю смерть. Сааме такі кримінально-правові відносини й відповідальність за них установлює Кримінальний кодекс України.

Кримінальний кодекс своєю сутністю став досить суперечливим старому кодексу – радянського. Особливо тяжко це дається в контексті охорони життя особи. У цій сфері, як, можливо, у жодній іншій, потрібно було глибоко проаналізувати міжнародну правничу практику, досвід країн-сусідів, близьких нам за менталітетом. А над усе – всебічно продумати систему покарань, урізноманітнити їх види аби належно диференціювати ступінь небезпечності кримінальних діянь особи через визначення належної міри покарання в кожному окремому випадку.

Жодне законодавство не здатне передбачити всіх варіантів і нюансів, які щодня підкидає нам життя. Вимагати подібного передбачення від нового Кримінального кодексу України було б щонайменше наївно. Але, попри всі «за» і «проти», функцію виховну, попереджувальну, а отже будівничу, він, як і кожен Закон, виконувати повинен. Саме тому над Кримінальним кодексом України потрібно ще працювати задля його вдосконалення.

Список використаної літератури:

- 1) Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 3, 21.
- 2) Кримінальний Кодекс України: чинне законодавство зі змінами і допов. станом на 28 серпня 2012 року: (Офіц. текст). – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2012. – 216 с.
- 3) Кузнєцов В. О., Гіжевський В.К. Кримінальне право України (повний курс у схемах та таблицях): Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2005. – 459 с.
- 4) Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах : (офіц. текст) / Упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. – 456 с..
- 5) Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / М. В. Сенаторов ; за наук.ред. В. І. Борисова. – Х. : Право, 2006. – 208 с.

О.Ю. Косяк, студентка II курсу

Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

НЕЗАКОННА МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ

Незаконна міграція, на сьогодні постає одним з найбільш гострих викликів сучасній цивілізації, регіональній стабільності, впливовим чинником загострення криміногенної ситуації у державах, що охоплені вказаними процесами, виступаючи опосередкованим наслідком економічного занепаду країн третього світу та пов'язаних з цим демографічних, продовольчих, енергетичних, релігійних проблем. Територія України, в силу своїх географічних особливостей, наразі є одним із сегментів так званого Центральноєвропейського маршруту незаконної міграції, яким здійснюються міграційні потоки з держав Євразійського регіону та, частково, Африканського континенту до Європи. Канали незаконної міграції, як правило, беруть початок в країнах СНД, в Індії, Китаї, В'єтнамі, Пакистані, Афганістані, Бангладеш, державах Північно-Африканського регіону, Близького Сходу та Перської затоки.

Більшість незаконних мігрантів намагається досягти кордонів Євросоюзу й легалізуватись там, частина іноземців зазначеної категорії на сьогодні розглядає Україну не як транзитну державу, а як привабливе місце для тривалого перебування чи остаточного осідання [1].

Процеси та схеми незаконної міграції, як одного з видів нелегального бізнесу тісно пов'язані з організованою злочинністю, учасники якої зацікавлені у розширенні незаконних міграційних потоків, вбачаючи у цьому джерело істотних прибутків.

За оцінками експертів, щорічний кримінальний бізнес з переміщення незаконних мігрантів через територію України оцінюється майже у 10 мільйонів доларів. В останні роки переважна частина нелегальних мігрантів проникають на територію України як члени організованих груп, переміщення яких здійснюється під контролем транснаціональних злочинних угруповань.

З огляду на зазначене, нелегальна міграція, фактично охоплює не лише незаконне переміщення іноземців через державний кордон, але й створення та функціонування транснаціональної кримінальної системи нелегального переправлення громадян держав з економічно відсталих або небезпечних

регіонів світу в більш забезпечені та економічно розвинуті.

Проблеми незаконної міграції досліджувались у наукових працях: Л. Рибаківського, О. Хомри, А. Топіліна, Ю. Колосова, В. Іноземцева, В. Тішкова, у вітчизняних вчених С. Бритченко, Ю. Кравченка, О. Кузьменко, А. Мацка, Т. Назарова, В. Олефіра, П. Чалого, С. Чеховича, В. Шаповала.

Метою даної публікації є аналіз системних проблем у міграційній сфері, які потребують подальшого вирішення та приклади заходів удосконалення протидії незаконній міграції.

За способами скоєння, типологією та характером нелегальної міграції, як вид позаконної діяльності, можна поділити на організовану, неорганізовану, зовнішню, постійну або незворотну, сезонну, еміграційну, імміграційну, транзитну.

Організована нелегальна міграція характеризується незаконним переміщенням та переселенням мігрантів через державні кордони, як правило, спланованим у часі або просторі, за участю кримінальних елементів чи організованих структур, в більшій частині, транснаціональних злочинних спільнот. При цьому, якщо мігранти не можуть зразу сплатити за доставку в необхідну країну, це здійснюється за кошти зазначених кримінальних структур. Але, в такому випадку, вони, погодившись на міграцію таким шляхом, потрапляють у залежність до вказаних злочинних угруповань. Аналіз наявної інформації вказує на чіткі тенденції до об'єднання невеликих озброєних злочинних угруповань (далі – ОЗУ) у транснаціональні угруповання, сформовані, насамперед, за етнічним принципом. Більшість таких груп зосереджують свою діяльність виключно на співвітчизниках. Однак у будь-якому випадку у діяльності міжнародних злочинних угруповань завжди беруть участь їх злочинні зв'язки на території транзитних країн та держав кінцевого призначення [2].

Відповідно до ст.1 Закону «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» нелегальними мігрантами є іноземці, або особи без громадянства, яких незаконним шляхом, без українських віз та офіційних запрошень, переправляють через державний кордон і вони певний час незаконно, без чинного документального оформлення, перебувають на території України, очікуючи можливості подальшого переправлення до країн осідання. Особи зазначеної категорії іноземців, як правило, не є членами організованих злочинних угруповань, які формують канали нелегальної міграції. Порушуючи встановлений порядок перетинання державного кордону вони, як правило, усвідомлюють характер своїх суспільно небезпечних дій і бажають досягти поставленої мети. Ступінь суспільної небезпеки для нашої держави з їх боку є значно меншою, ніж учасників злочинного угруповання. Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» незаконна міграція віднесена до однієї з основних загроз державній безпеці країни. Аналіз добутих розвідувальних матеріалів та набутий досвід протидії дають можливість систематизувати загрози нелегальної міграції на зовнішні та внутрішні.

До зовнішніх загроз Україні у сфері нелегальної міграції відносяться:

- неконтрольований в'їзд до України представників терористичних та екстремістських організацій, членів міжнародних ОЗУ, осіб, що знаходяться в міжнародному розшуку тощо;
- привнесення на територію України нетипових для нашого регіону інфекційних хвороб, наркотичних речовин, зброї тощо;
- імовірність застосування спецслужбами окремих іноземних держав каналу нелегальної міграції для організації розвідувальної діяльності;
- втягування посадовців закордонних дипломатичних та консульських місій України у корупційні схеми та безпосередню співучасть у організованій злочинній діяльності у сфері нелегальної міграції.

До внутрішніх загроз у сфері нелегальної міграції відносяться:

- дестабілізація криміногенної, соціально-політичної та етно-релігійної ситуації у конкретному регіоні країни;
- проникнення на територію держави членів, активістів та прихильників міжнародних терористичних і екстремістських організацій;
- проникнення та поширення радикальних та екстремістських течій у конфесійне середовище України;
- втягування українських громадян, посадовців державних органів влади, правоохоронних, контролюючих структур до діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань, що спеціалізуються на нелегальній міграції, у тому числі прихованій, з адаптацією до чинного національного законодавства у сфері громадянства, міграції, біженства [4].

Проблемними питаннями, які потребують подальшого вирішення є: недосконалість міграційного законодавства; відсутність угод про реадмісію з Білоруссю та країнами – постачальниками незаконних мігрантів; неузгодженість дій правоохоронних органів України;

відсутність механізму контролю за іноземцями, які знаходяться у процедурі розгляду заяв про набуття статусу біженця з боку органів внутрішніх справ та міграційних органів; не закінчено процедуру договірно-правового оформлення державного кордону України з Росією та Білоруссю, що не дає змоги здійснювати заходи щодо облаштування цих ділянок; не вирішеними залишаються питання ідентифікації затриманих іноземців-правопорушників (більше 90 % незаконних мігрантів затримуються без документів, що посвідчують особу) через відсутність в Україні посольств Сомалі, Шрі-Ланки, Бангладеш, Непалу та вкрай незадовільної роботи посольств Індії та Пакистану щодо підтвердження громадянства та повернення на батьківщину іноземців, які назвалися громадянами цих країн.

Можливими наслідками недостатнього урегулювання міграційних процесів можуть бути: неконтрольована незаконна міграція яка є підґрунтям проблем, пов'язаних із концентрацією мігрантів в окремих регіонах, зміною етнічної ситуації і відчутним дисбалансом між національно-культурними інтересами іноземних громадян та місцевого населення, поширенням у державі стійких злочинних угруповань створених за національним принципом.

Незаконна міграція та пов'язані з нею процеси останніми роками дедалі відчутніше впливають на соціально-політичну та криміногенну ситуацію в Україні. Потрібно вжити заходи з удосконалення протидії незаконній міграції, наприклад:

1. нормативно-правові – внесення змін та доповнень до законодавства України, зокрема: Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за групові та повторні порушення (спроби порушення) державного кордону України; Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за правопорушення, передбачені статтями 204, 205, 206, 206-1; Кодексу України про адміністративне судочинство щодо закріплення у відповідних нормах таких положень, як адміністративне видворення, заборона в'їзду та відмова у в'їзді; Закону України «Про біженців» щодо позбавлення права отримувати біженця за повторне затримання іноземців, які перебувають у процедурі надання статусу біженця, та прийняття рішення щодо видворення іноземця; прийняття Закону України «Про міграційну політику в Україні» тощо [5].

2. інституційні – створення міграційної служби як урядового органу державного управління у сфері міграційної політики, забезпечення утримання мігрантів, їх ідентифікації та організації повернення до країн походження. Інші відомства мають діяти у рамках компетенції; квотування в'їзду в Україну іноземних громадян, з країн міграційного ризику; удосконалення системи контролю за дотриманням іноземцями правил перебування в Україні, наданням їм статусу біженця, за європейським зразком; формування державних фондів на здійснення заходів, пов'язаних з ідентифікацією осіб затриманих іноземців-правопорушників та їх подальшим видворенням за межі України.

3. міжнародно-правові: укладення міжнародних угод та підписання виконавчих протоколів; реалізація міжнародної технічної допомоги; договірно-правове оформлення державного кордону з Росією, Білоруссю та Молдовою [2].

Отже, Україна має достатньо розвинуте законодавство у сфері міграції.

Водночас, вбачається, що проблема «незаконної міграції» наразі постає не лише в контексті організації незаконних (нелегальних) переміщень осіб через державні кордони країни, а як складне та багатокомпонентне соціальне явище, що потребує комплексного підходу. Не дивлячись на те, що Україна має ліберальне міграційне законодавство, існує недосконалість законів «Про біженців» і «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», яка зумовлює неефективність роботи системи міграційного контролю, та не дає повною мірою виконувати міжнародно-правові зобов'язання України щодо біженців та створення реадмісійного простору.

Список використаної літератури:

1. Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е.М. Лібанової, О.В.Позняка. – К.:РВПС України, 2002. – 206 с.
2. Позняк О.В. Проблеми міграції та міграційної політики в Україні на сучасному етапі / О.В. Позняк // Зайнятість та ринок праці. – К., 2001. – Вип. 15. – С. 65–72.
3. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія практика): енциклопедія / упоряд. Ю.І. Римаренко; за ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.
4. Сунгуровський М. Методологічний підхід до формування системи національної безпеки України / М. Сунгуровський // Стратегічна панорама. – 2001. – № 3–4. – С. 101–119.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення // від 07.12.84// Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) – 1984. – № 8074-10 ВВР. – Ст. 204–206.
6. Кримінальний кодекс України // від 1 вересня 2001 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст. 332.

Науковий керівник: *М.М. Великанова*, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

Актуальність даної теми полягає у тому, що злочинність серед неповнолітніх на сьогодні є домінуючою серед злочинів взагалі. Незнання закону, психологічний вплив оточуючих, виховання у сім'ї. Так до безкінечності можна перелічувати усі фактори які впливають на таке жахливе явище як «кримінальна відповідальність неповнолітніх». На сьогодні дуже багато проблем та процесів які впливають на зростання злочинності серед неповнолітніх. Проблема в тому, що усвідомлюючи свої дії, неповнолітні вчиняють злочин за який потім несуть кримінальну відповідальність. Вчиняючи проступки вони задовольняють свої потреби, але цим спричиняють настання тяжких наслідків свого діяння.

Метою даної публікації є висвітлення та спроби вирішення питань, що стосуються розслідування злочинів скоєні підлітками, спроба теоретичної розробки методів боротьби з цим явищем.

Дослідженням питань кримінальної відповідальності неповнолітніх займалися такі науковці: В. Кудрявцев, М. Фіцула, О. Тузов, В. Лебединський, О. Селецький, В. Оржеховська, Г. Мінковський, С. Тарарухін та інші.

Неповнолітній – особа у віці до 18 років. Особа вважається такою, що досягла свого повноліття не в день народження а починаючи з наступної доби.

Кримінальна відповідальність настає за умови, що діяння вчинила особа, якій виповнилось 16 років. За найбільш тяжкі злочини кримінальна відповідальність настає з 14 років.

Неповнолітні, які вчинили передбачені кримінальним законом діяння у віці до 16 років або більш тяжкі злочини у віці до 14 років, не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності ні за яких умов. Діяння розглядаються районними (міськими) комісіями в справах неповнолітніх, які до них застосовують заходи виховного впливу.

Найпоширенішим злочином серед підлітків є крадіжки. Необдумані дії у цьому віці призводять до кримінальної відповідальності. Саме в цей час їхнє бажання бути не гіршим за іншим перевищує їхній розум, і згодом вони вчиняють дрібні крадіжки. Дослідженням цієї проблеми займається багато науковців, у різних сферах діяльності, а саме: криминології, юриспруденції, психології, педагогіки, соціальної педагогіки, соціології, тощо. За статистичними даними на сьогодні злочинність неповнолітніх має таку структуру: злочини, пов'язані з наркотиками – 2,8 %; хуліганство – 6,2 %; крадіжки – 70,5 %; злочини проти життя та здоров'я – 2,1 %; інше – 9,4 %.

При боротьбі зі злочинністю неповнолітніх має бути врахована специфіка контингенту неблагополучних за тими чи іншими характеристиками неповнолітніх, узяті до уваги активні умови, ресурси запобігання злочинності, а також своєчасне, повне і правильне застосування норм права, спрямованих на запобігання правопорушенням неповнолітніх і створення останнім нормальних умов життя, охорону прав та інтересів. Ефективність запобігання цьому негативному явищу залежить насамперед від своєчасного розслідування та усунення його детермінантів, що йому сприяють, а також виявлення осіб, від поведінки яких можна очікувати скоєння злочину, та вжиття до них запобіжних заходів.

Слід зазначити, що майже третину злочинів неповнолітні скоюють у співучасті з дорослими. Для злочинності неповнолітніх, як правило, характерна корислива мотивація. Так, крадіжки найчастіше скоюються для заволодіння престижними речами, які чесним шляхом молоді люди отримати не можуть. Що стосується агресивних, насильницьких злочинів, то тут переважає груповий характер, і в основному немотивована жорстокість із наслідуванням зарубіжних бойовиків. Тобто неповнолітніх до вчинення злочину підштовхує потреба у престижі, у самоствердженні, ризику, також цьому сприяє емоційна нестійкість, агресивність, відхилення у психічному розвитку, низька самоповага, неадекватна самооцінка.

Г.М. Мінковський та А.П. Тузов стверджували, що реалізація кримінально-правових положень пов'язана з віком й обумовлена особливостями особи неповнолітнього та його соціальним становищем [1, с. 141]. Такий вплив знаходить своє вираження через встановлення певних обмежень

щодо участі у правовідносинах або навіть повного невизнання неповнолітніх як суб'єктів ряду відносин. При цьому міра обмежень враховує аспекти емоційної, духовної та інтелектуальної зрілості особи [2, с. 234].

У будь-якому разі правовий статус неповнолітніх включає правові положення стосовно прав людини, закріплені в основних міжнародно-правових актах (Конвенція ООН "Про права дитини", ст. 2 Закону України "Про охорону дитинства"). У статті 1 Конвенції про права дитини зазначається, що підлітком або дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-літнього віку, якщо за законом, застосованому до даної дитини, вона не досягає повноліття раніше [3, с. 71].

О. Наташев і М. Стручков відзначають, що "індивідуалізація карально-виховного впливу нерозривно пов'язана із завданням класифікації засуджених до позбавлення волі і роздільного утримування різних категорій засуджених з метою забезпечення ефективного виправно-трудового процесу та запобігання негативному впливу одних на інших. Таким чином, на їх думку індивідуалізація карно-виховного впливу на засуджених може бути досягнута лише при дійсно науково обгрунтованій класифікації злочинців і диференціації умов утримування різних категорій засуджених.

Використавши "неповноліття" як характерну ознаку виду, у рамках кримінально-процесуального статусу особи необхідно відокремлювати кримінально-процесуальні статуси повнолітніх та неповнолітніх осіб. Останній буде відрізняти, а разом з тим об'єднувати усіх неповнолітніх у кримінальному процесі, визначити їх особливе процесуальне становище.

О.Х. Галімов зазначає, що ця особливість полягає зазвичай у тому, що можливість участі неповнолітніх у судочинстві в якості будь-якого суб'єкта визначається відповідно до психологічного, а не вікового критерію, а також у тому, що власні права вони реалізують за допомогою представників [4, с. 38].

На сьогодні статистика злочинності серед неповнолітніх дає нам показники, які повинні зменшуватись, але з роками, на жаль, цього не відбувається. За дослідженнями 30% злочинців в Україні скоюють саме неповнолітні, 26% юнаків-випускників шкіл-інтернатів поповнюють лави засуджених. Третина злочинців скоюють дорослі із залученням неповнолітніх, щоб уникнути відповідальності. Тут значну роль відіграє саме корислива мотивація.

Крестовська Н.М., зазначала, що ювенальне право – це окрема галузь права, де можливо окреслити такі інститути як: інститут прав дитини; інститут гарантій дотримання прав дитини; інститут обов'язків дитини, інститут правопорушень та інститут юридичної відповідальності неповнолітніх. Неповнолітні у кримінальному процесі, поряд із загально-процесуальними правами, обов'язками, повинні наділятися і спеціально-процесуальними правами та обов'язками [5, с. 100–104].

М.І. Мельник стверджував, що античний світ та середньовіччя головну увагу приділяли вирішенню питань про покарання дітей та підлітків, а процесуальний статус цих осіб став цікавати юристів значно пізніше. [6, с. 29]. Відповідно до історичного аспекту, то можна відзначити, що правова захищеність неповнолітніх, що вчинили неправомірне діяння, у кримінальному провадженні багатьох держав протягом тривалого часу була майже відсутня.

І.Я. Фойницький відзначав, що при визначенні питання про те чи діяв неповнолітній з розумінням чи без, увага повинна звертатись на ступінь розумового та морального розвитку такого обвинуваченого та на усвідомлення ним злочинності вчиненого, а також на причини, що призвели його до вчинення злочину [7, с. 505].

Застосування цього принципу обумовило поділ провадження у справі на дві взаємопов'язані частини. Перша – провадження про розуміння, яке, наприклад, за Статутом Кримінального Судочинства Російської Імперії (ст. 356) було обов'язковим у будь-якій справі неповнолітніх віком від 10 до 17 років, а друга - власне судове провадження про винність особи та її покарання [7, с. 504–505].

У Києві відбувся круглий стіл «Запобігання дитячій злочинності та злочинам проти дітей». Олексій Лазаренко (начальник Управління кримінальної міліції у справах дітей.) навів статистику саме за 2012 рік у своєму інтерв'ю:

«За вчинення правопорушень до органів внутрішніх справ у 2012 році було доставлено більше 19 тисяч неповнолітніх. В основному вони скоюють крадіжки (68%), а також пограбування, шахрайства та розбої. У 2012 р. також зафіксовано 2,2 тисячі випадків вчинення насильства в сім'ї з боку батьків. Також і діти часто вчиняють насильство, зокрема, психологічне та фізичне щодо людей

похилого віку. Для профілактики правопорушень потрібно застосовувати в тому числі ігрові моменти, як в «Кримінальному кодексі для дітей». В такій формі це значно доступніше для дітей». [8]

Оксана Філіпшина (представник Уповноваженої Верховної Ради України з питань дотримання прав дитини) висловила свою бачення цієї проблеми:

«В Україні зростає кількість дітей, які повторно скоюють правопорушення. Економічні умови більшості сімей не дозволяють на належному рівні забезпечити дозвілля дітей, тому діти йдуть на вулиці. Органи і служби, які сьогодні мають впливати на сім'ю і на дитину, щоб вона не стала на шлях скоєння правопорушення, здебільшого свою роботу спрямовують на боротьбу з наслідками. Потрібно переходити до профілактичної роботи, працювати на випередження. Дуже приємно, що сьогодні ми повертаємось обличчям до дітей, принаймні робимо до цього певні кроки. І також хотілося б, щоб до Програми правового виховання дітей було долучено і батьків, щоб охопити це питання в комплексі» [8].

У зв'язку з викладеним необхідно приділити особливу увагу профілактиці злочинності серед молоді: від заходів адміністративно-правового впливу до надання комплексної соціально-педагогічної допомоги, яка повинна здійснюватися державою, всіма її виховно-профілактичними інститутами у роботі з підлітками-правопорушниками та функціонально-неспроможними сім'ями. Головним змістом організації названої роботи повинне стати залучення молоді до безпосередньої участі в житті суспільства з тим, щоб вона набувала соціального досвіду, засвоювала моральні норми, загальнолюдські цінності.

Необхідно приділити увагу й тому факту, що в основі неповнолітньої злочинності лежать причини не лише соціальні, а й генетично обумовлені. Як правило, підозрілі, схильні до демонстрації сили, для всіх них характерна недостатня здатність контролювати свої емоції. У зв'язку з цим необхідно: по-перше, раннє виявлення дітей із схильністю до вчинення злочинів, вживання алкоголю, до токсикоманії і наркоманії, що дозволить за допомогою психотерапевтів полегшити їм підлітковий період, а значить – унебезпечити їх від вчинення злочинів; по-друге, поряд зі школами для дітей з різними дефектами організувати також школи для дітей з відхиленнями від психічної норми. У таких закладах будуть не лише навчати, а й проводити лікування. Звідси – союз медицини та педагогіки стане бар'єром на шляху деяких неповнолітніх у колонію.

Визначення у цьому напрямі має своєчасне провадження на досудовому слідстві судово-психологічної експертизи. Проте, як свідчить практика, слідчі ще недостатньо використовують широкі можливості такої експертизи як одного із засобів виявлення та вивчення причин та умов неповнолітньої злочинності. Активне застосування досягнень сучасної психології дозволить повніше та більш об'єктивно вивчити особистість неповнолітнього правопорушника з урахуванням його психологічного, фізіологічного, інтелектуального стану тощо.

Кількість правопорушень з кожним днем все більше зростає, і зупинити, на жаль це ніхто не в змозі. Злочинність серед молоді вже починає набирати групового характеру (майже 70%). Проаналізувавши статистику можна стверджувати, що підлітки в Україні щодня вчиняють понад 100 злочинів, у тому числі одне вбивство або злочин із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень, одне згвалтування, два-три розбійні напади, вісім пограбувань, сімдесят крадіжок приватного та державного майна.

Отже, для успішного попередження правопорушень серед неповнолітніх необхідно для них і їхніх батьків зробити доступною всю існуючу інформацію з правових, соціальних, психологічних та інших аспектів злочинності молоді. Ця проблема може бути розв'язана шляхом організації спеціального інформаційного центру в якому будуть працювати психологи та соціологи саме цієї сфери. У боротьбі зі злочинністю мають бути враховані усі причини та фактори, що спричиняють це явище.

Список використаної літератури:

1. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве. О.Х. Галимов. – СПб: Питер, 2001. – 224 с.
2. Проведення у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінальне процесуальної форми. Г.М. Омеляненко – К.: Атіка, 2002. – С. 57–75.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
4. Становлення ювенального права в Україні // Н.І. Крестовська. Юридичний вісник. – 2003. – № 3. – С. 100–104.
5. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. Г.М. Миньковский, А.П. Тузов – К.: Политиздат Украины, 1987. – 215 с.
6. Курс уголовного судопроизводства. И.Я. Фойницький – СПб.: Альфа, 1996. – Т. 2. – 552с.
8. <http://www.sdc-ua.org/Site/>

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ АБО ІНША НЕЗАКОННА УГОДА ЩОДО ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Актуальність теми визначається значним підвищенням ролі правового регулювання суспільних відносин в Україні на сучасному етапі її розвитку. Актуальність цього дослідження можна розглядати як з теоретичного, так і з практичного боку, оскільки воно слугує джерелом створення наукового фундаменту для розробки механізму подолання в Україні торгівлі людьми, що повинно стати невід'ємним компонентом процесу формування нездоланної конструкції захисту прав людини та громадянина.

Питання работоргівлі у контексті прав і свобод людини і громадянина досліджували К.А. Андреева, Н.В. Аніщук, В.В. Долід, О.А. Жидкова, Н.І. Карпачова, Г.Л. Кохан, К.Б. Левченко, Д.М. Писаний, М.М. Сенько, В.Н. Субботін, Є. Тищук, Ю.С. Шемшученко та інші.

Мета статті – дослідити причини, через які у незалежній, демократичній, соціальній, правовій державі розвивається таке антисуспільне явище як торгівля людьми, а також охарактеризувати методи боротьби з цією проблемою.

Здавалось би, Україна є незалежною державою, яка повинна процвітати, удосконалювати засади свого розвитку, але, на противагу цьому, вона зіштовхнулася із низкою проблем, вирішити які можливо лише за допомогою ефективної законодавчої бази та власне бажанням розібратись із цим нагромадженням завдань. Однією із таких проблем виступає работоргівля, яка є поширеною на теренах України.

У статті 3 Конституції України сказано, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [3, с. 5]. Але навіть і ці цінності зазнають злочинних посягань, а причиною цьому є погана їх захищеність з боку держави.

Глобалізація у світовому масштабі, дедалі зростаюча взаємозалежність та взаємопов'язаність між собою окремих країн та цілих регіонів спричинила безпрецедентне поширення наприкінці ХХ ст. такого ганебного явища, як работоргівля. Особливо загрозливих форм та проявів набула торгівля дітьми та жінками [4, с. 194].

Виникає парадокс: у столітті, яке представляє собою вершину наукових досліджень, НТП, світова спільнота й досі бореться з таких принизливим явищем як работоргівля. Це поняття знищує нанівець всі минулі надбання й уявлення про цивілізоване суспільство. Торгівля людьми досягає широких масштабів, хоча вона й визнається як тяжкий злочин, але це не перешкоджає її проникненню майже у всі верстви суспільства.

Ще історично так заклалось, що давні руси торгували невольниками. Поринаючи в історію, нам відома одна із назв Дніпра – Славутич, яка, вважається, пішла від слова «слава». Але існує й інше значення, яке пов'язане з работоргівлею. Не можна вважати випадком те, що у сучасній англійській мові слова *Slavs* (слов'яни) і *slaves* (раби) дуже схожі за своїм написанням. Шлях «із варяг у греки» був головним осередком постачання слов'ян на невольничі ринки. Пізніше генуезцями було засновано найбільший невольничий ринок – Кафу, яка теж слугувала місцем работоргівлі. Отже, аналізуючи вищесказане, можна зробити висновок, що работоргівля на теренах України відома з давніх часів, але раніше цьому не приділялась така увага як зараз, адже у наш час ця проблема є глобальною.

Боротьбу зі злочинним діянням, яке полягає у торгівлі людьми передбачено статтею 149 Кримінального кодексу України, але про це мова піде трішки пізніше, а зараз більш доцільно розглянути причини сучасної торгівлі людьми. До таких можна віднести наступні:

- Важке економічне становище громадян і безробіття. Ситуація, коли у 1990-х роках країна зіштовхнулася із кризою, все ще й досі дається взнаки. Багато громадян знаходяться на обліку в Державній службі зайнятості, але всеодно ситуація в Україні не стабільна, не вистачає робочих місць.

- Недостатнє ознайомлення із законодавством тієї країни, до якої вирушає особа. Часто багато українських громадян просто не хочуть витратити час на детальне вивчення законодавства країни, до якої відправляються та користуються послугами нелегальних посередників, за що потім можуть сильно постраждати.

- Подання неправдивої інформації про життя за кордоном. Не потрібно довіряти ЗМІ на 100%, адже навіть у них може бути розміщена недостовірна інформація. Багато людей вірять яскравим картинкам та чудовим розповідям про далекі країни, не задумуючись над тим, що така «агітація» слугує капканом для заманювання людей.

- Корумпованість представників влади. В Україні досить гостро стоїть ця проблема, оскільки у наш час ми можемо купити за гроші майже все, а право і закон витіснились на задній план і стали другорядними, а так не повинно бути. Поки у нашій країні не навчаться жити справедливо – буде панувати безлад та влада «паперової справедливості».

- Активна діяльність торговців людьми, які утворюють цілу низку злочинних угруповань. У даній ситуації існують спеціальні організовані міжнародні злочинні групи, головною метою діяльності яких є торгівля людьми. Факт торгівлі не досить легко довести, а тому такий бізнес є прибутковим, тим більше, що ступінь ризику є незначним, оскільки діє не певна особа, а декілька посередників.

- Насильство в родині. У багатьох випадках прослідковується виїзд за кордон через насильство у сім'ї. Зокрема, це стосується жінок. Також до уваги слід взяти той факт, що особа, яка стала жертвою насильства, не може повністю адекватно сприймати дійсність, тому вона не здатна усвідомлювати всіх ризиків працевлаштування за кордоном.

Держава бореться із злочинністю шляхом застосування санкцій. Але до тих злочинів, які посягають на права та свободи людини слід застосовувати норми міжнародного права. На світовому рівні протягом ХХ ст. століття було прийнято велику кількість конвенцій, які спрямовують свою дію на запобігання та протидію торгівлі людьми.

Одним з перших міжнародних документів, який засуджує торгівлю людьми була Міжнародна конвенція про боротьбу з торгівлею жінками та дітьми від 30 вересня 1921 року. Характерною особливістю цього документу є те, що він вперше закріплював відповідальність не тільки за звітництво, що характеризувалось виконанням посередницької дій, які полягали у сприянні статевим зносинам між незнайомими людьми, а й за торгівлю дітьми та жінками. Також ця конвенція містила відомості, у яких було зазначено, що держави повинні здійснити розробку законопроектів, що встановлювали б кримінальну відповідальність за торгівлю людьми та втягнення у проституцію.

Першим самостійним міжнародно-правовим документом, що містить норми про торгівлю дітьми, стала Женевська декларація прав дитини, яку прийняла Ліга Націй у 1924 році. Норми цієї декларації передбачали захист прав дітей у всіх сферах суспільних відносин. Важливою віхою міжнародної боротьби зі злочинами, що розглядаються, стало прийняття у 1949 р. у Нью-Йорку Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами, яка відмінила всі міжнародні угоди, що діяли раніше в цій сфері. Вона була ратифікована СРСР 15 листопада 1954р., чинності для СРСР та України набрала 15 лютого 1955 року. Документ спрямований на боротьбу з торгівлею людьми, втягненням їх у проституцію та проституцією як такою. У преамбулі Конвенції підкреслюється, що «проституція і зло, яке супроводжує її, яким є торгівля людьми, що має на меті проституцію, несумісні з гідністю та цінністю людської особи і загрожують добробуту людини, сім'ї та суспільства». Слід зазначити, що Нью-Йоркська конвенція є найбільш комплексною серед чинних Конвенцій ООН з цього питання. Вона відіграла свою позитивну роль у формуванні розуміння необхідності боротьби з торгівлею людьми [1, с. 64–65].

Пізніше було закріплено ще низку міжнародних актів. У незалежній Україні було затверджено Постанову Кабінету Міністрів «Про програму запобігання торгівлі жінками та дітьми» від 25 вересня 1999 року, Постанову Кабінету Міністрів «Про затвердження типового положення про центр для реабілітації осіб, які постраждали від торгівлі людьми» від 27 червня 2003 року тощо.

Отже, якщо брати до уваги міжнародні договори, то у них досить непогано закріплені права людини та громадянина, забезпечується дотримання цих правил. Але, якщо розглядати виключно компетенцію України у цих питаннях, то ситуація значно різниться.

Сполучені Штати Америки вважають, що Україна недостатньо активно бореться з торгівлею людей. Про це йдеться в доповіді Державного секретаря США Кондолізи Райз «Про торгівлю людьми 2007 року». Згідно з документом, у попередні роки Україна також відносилася до числа країн із значною кількістю жертв торгівлі людьми і невідповідністю вимогам ліквідації тяжких форм такої торгівлі. У результаті Україну віднесено до групи країн, які потребують особливої уваги у зв'язку із недостатніми зусиллями у боротьбі з торгівлею людьми. Як тільки зусилля України в цьому напрямку зростуть, її буде віднесено до категорії, вищу за цю групу. Якщо Україна не збільшить свої зусилля, то, згідно з законодавством США, це може негативно відбитися на американській допомозі Україні [5].

Торгівля людьми в Україні є проблемою, яка потребує негайного вирішення. У боротьбу з нею вступили такі міжнародні організації як Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Міжнародна організація з міграції. В Україні над цим питанням працює організація Ла-Страда. До цих організацій за допомогою звертається безліч українців, які попали у тенета торгівлі людьми. Але активної праці громадських організацій для протидії цьому антисуспільному явищу замало. Потрібно, щоб в Україні було розроблено цілу низку норм, які б здійснювали захист прав потерпілих та встановлювали справедливе покарання злочинців за торгівлю людьми.

З приводу кримінального законодавства України, то у Кримінальному кодексі зазначена тільки одна стаття, яка передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми. Це стаття 149 Кримінального кодексу України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини». Так, за статистикою 2010 року, кількість кримінальних справ за цією статтею сягнула позначки 250, але лише 39 із цих справ отримали хоча б якийсь вирок суду.

Україна гостро потребує розробки закону з протидії торгівлі людьми та Загальнодержавної програми протидії торгівлі людьми на 2013–2015 роки. Адже вона зможе не тільки покарати злочинців, але й попередити таке антисуспільне явище, а також захистити постраждалих. Ці дії зможуть не тільки допомогти врятувати тисячі людей від примусового рабства, але й забезпечать підтримку України в цьому питанні з боку світової спільноти.

До речі, порушення та розгляд справ за статтею 149 КК України є досить непростим завданням. Слідчі часто не хочуть братись за такі справи, оскільки вони тягнуть за собою багато труднощів, а доказів завжди мало у таких справах. За статистикою, протягом останніх десяти років у МВС України (за статтею 149 КК) кількість зареєстрованих злочинів та кількість кримінальних справ з винесенням вироку суду України співвідносяться як 6:1.

Якщо ж аналізувати статтю 149 Кримінального кодексу України, то, на нашу думку, вона є не зовсім доречною у плані призначення санкції, оскільки за такий злочин потрібно передбачити більш тяжке покарання. Потрібно враховувати те, що особа, її життя, честь та гідність є найвищими цінностями, тому за таке діяння потрібно призначити більш вагомую санкцію. Також можна взяти до уваги те, що навіть позбавлення волі строком до 15 років не дуже лякає злочинців, які займаються работоргівлею. Це не є для них перешкодою, враховуючи те, з якою швидкістю в Україні розкриваються злочини, за які передбачена відповідальність за статтею 149 КК України. Отже, за такий злочин, як торгівля людьми потрібно передбачити санкцію у вигляді довічного позбавлення волі, оскільки людина не є річчю, якою можна торгувати.

Щоб побороти таке антисуспільне явище як торгівля людьми потрібно в Україні закласти основи законодавства, які визначать конкретні правила поведінки з приводу цього питання, встановлять певні заборони та визначать справедливі санкції за вчинення злочинів. Права людини є фундаментальною конструкцією, на основі якої відбувається розбудова держави. Порушення хоча б одного маленького елемента цієї конструкції дає збій у всій системі права. Закон України «Про протидію торгівлі людьми» визначає організаційно-правові засади протидії торгівлі людьми, гарантуючи гендерну рівність, основні напрями державної політики та засади міжнародного співробітництва у цій сфері, повноваження органів виконавчої влади, порядок встановлення статусу осіб, які постраждали від торгівлі людьми, та порядок надання допомоги таким особам [2, с. 5].

Цей закон не можна назвати доскональним, оскільки у ньому закріплені тільки поверхневі положення, які не становлять міцну базу для вирішення проблеми торгівлі людьми. Кроки, які є робить Україна для протидії цьому негативному явищу мають певне значення, але потрібно більш серйозно віднестись до цього питання. Закон України «Про протидію торгівлі людьми» не є тим доскональним законодавчим актом, який вирішить це антисуспільне явище, оскільки він визначає тільки основні засади діяльності, а не закріплює весь масштаб проблем, з якими може зіштовхнутись кожен громадянин у даній ситуації.

Отже, у певній мірі Україна серйозно підійшла до цього явища, що передбачено Законами, але боротьба з ним вимагає виробити ефективні методи не тільки на державному рівні, але й на міжнародному. Однієї статті у Кримінальному кодексі мало, для вирішення такого важливого питання, тому потрібно провести детальнішу імплементацію норм міжнародного права до законодавства країни у тому числі імплементувати норми конвенцій.

Список використаної літератури:

- 1) Грушова А. ООН та торгівля жінками і дітьми / А. Грушова. // ВІСНИК Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – № 33-34. – С. 63-67
- 2) Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. // Відомості

Верховної Ради України. – 2012. – № 19–20. – Ст. 173

3) Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 3.

4) Крегул Ю. І. Права і свободи людини: Навч. посібн. / Ю. І. Крегул, В.В. Ладиченко, В.І. Орленко. – К.: Книга 2004. – 288 с.

5) Райс: Україна недостатньо бореться з работоргівлею. – Новини України / 13 червня 2007 . – [Електронний ресурс]: режим доступу: <http://ua.for-ua.com/ukraine/2007/06/13/165656.html>

В.В. Коберник, студент II курсу
Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

ВИКОРИСТАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ ДЛЯ ЗАНЯТТЯ ЖЕБРАЦТВОМ

Протягом останніх років такі антисоціальні явища, як дитяча проституція, залучення дітей до кримінальної активності зростають в арифметичній прогресії. Кожна з цих проблем має свої особливості та причини, але найбільш актуальним на наш час є питання щодо використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, бо де б не знаходилась людина, вона може побачити жінку або чоловіка, біля яких знаходиться дитина і випрошує милостиню. Даним питанням займалися такі науковці, як Кузнєцов В.В., Коломоєць О.Д., Крестовська Н.М.

Метою даної публікації є питання щодо відповідальності особи, яка використовує малолітню дитину для заняття жебрацтвом, визначення причин і наслідків цього діяння та його впливу на саму малолітню дитину.

Згідно із Законом № 894-VI від 15 січня 2009 р. Кримінальний кодекс України (далі – КК) доповнено новою статтею 150–1, яка передбачила відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. У цій статті йдеться про особливий спосіб експлуатації дитини певного віку з метою отримання прибутку.

Склад злочину, передбаченого ст. 150–1 КК, є спеціальним по відношенню до складу злочину, передбаченого ст. 150 КК. Саме по собі жебрацтво є негативним, але не забороненим законом, а тому правомірним видом діяльності. Протиправними і суспільно небезпечними діяннями визнаються лише втягнення дитини у заняття жебрацтвом (ст. 304 КК), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150–1 КК).

Основний безпосередній об'єкт злочину – воля, честь і гідність дитини. Його додатковим факультативним об'єктом можуть бути фізичне і психічне здоров'я дитини. Обов'язковою ознакою складу злочину є потерпілий. Ним може бути тільки малолітня дитина, тобто дитина, яка не досягла 14-річного віку. При цьому кваліфікуючою ознакою (ч. 2 ст. 150–1 КК) є вчинення злочину щодо чужої малолітньої дитини. Предмет злочину, тобто у даному випадку те, з приводу чого вчинюється злочин, становлять гроші, речі, інші матеріальні цінності.

Гроші – особливий товар, що є загальною еквівалентною формою вартості інших товарів, тобто грошові знаки у вигляді національної та іноземної валюти [7, с.285].

Речі – предмети матеріального світу, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки. Речі бувають: рухомі та нерухомі, подільні та неподільні, споживні та неспоживні, майно, гроші, валютні цінності. Перелік речей наводиться у цивільному кодексі України (ст.ст.179–193).

З об'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 150–1 КК, полягає в суспільно небезпечних діях – використанні малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Диспозиція ч. 1 ст. 150–1 КК є описовою і безпосередньо з неї випливає, що під заняттям жебрацтвом розуміються систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб. При цьому випрошувати матеріальні цінності у сторонніх осіб може як дитина, так і доросла особа, яка використовує дитину (найчастіше – у випадках, коли дитина ще не вміє розмовляти). Поняття систематичне означає вчинення зазначених дій багаторазово. Під сторонніми особами у ч. 1 ст. 150–1 КК треба розуміти усіх інших осіб, крім батьків та осіб, які замінюють батьків, а у частинах 2 і 3 ст. 150-1 КК – будь-яких осіб, крім тих, що є суб'єктами цього злочину. Злочин вважається закінченим від початку третього епізоду випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб з використанням суб'єктом злочину малолітньої дитини.

Суб'єкт злочину спеціальний. У ч. 1 ст. 150–1 КК – це батьки або особи, які їх замінюють, а у ч. 2 ст. 150–1 КК – будь-які інші особи, крім батьків та осіб, які замінюють батьків.

Батьки – це рідні батько і мати дитини, у тім числі ті, з якими дитина спільно не проживає, а також: а) усиновителі; б) прийомні батьки; в) батьки-вихователі.

Особами, які замінюють батьків, відповідно до законодавства є:

а) опікун, піклувальник; б) патронатний вихователі; в) фактичний вихователі (особа, яка взяла у свою сім'ю дитину-сироту чи дитину, з інших причин позбавлену батьківського піклування).

Суб'єктом злочину може бути лише повнолітня осудна особа. З суб'єктивної сторони злочин – оскільки обов'язковою ознакою його складу є мета – характеризується прямим умислом. Метою використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом є отримання прибутку.

Звертає на себе увага те, що в ч.1 ст. 150-1 КК відповідальність за використання своєї дитини менш сувора, ніж при використанні чужої. За ст.304 КК, навпаки, відповідальність за втягнення чужої дитини менш сувора, ніж за втягнення своєї власної.

Отже, як можна побачити з текстів вказаних статей, чітке розмежування даних норм за ознаками суб'єкта відсутнє. Натомість існує різний підхід до розділення кваліфікуючих ознак злочинів, подібних за спрямованістю посягання. Крім того, варто зазначити, що Конституцією України та Сімейним кодексом України передбачено обов'язки батьків та осіб, що їх замінюють, щодо дітей. Таким чином, і відповідальність їх має бути посиленою[6, с.115]. Тому варто погодитись з думкою В.В. Кузнецова, що по-перше, така кваліфікуюча ознака, як вчинення злочину батьками та іншими особами має право на існування; по-друге, вказана обставина посилює відповідальність за вчинення злочину щодо малолітнього, тому вона не може бути конструктивною ознакою основного складу злочину. Вважається доцільним уніфікувати вказану кваліфікуючу ознаку, яка передбачена ч. 2 ст. 155, ст.156, 304, 232 КК України й передбачити її у такій редакції:

«вчинені батьком, матір'ю, близькими родичами, особами, на яких покладено обов'язки щодо виховання малолітнього чи піклування про нього»[5, с. 414–415].

Звертає на себе увагу і те, що суб'єктом даних злочинів може бути як приватна, так і службова особа. Вчинення цих злочинів службовою особою з використанням службового становища потребує додаткової кваліфікації дії особи в залежності від конкретних обставин за ст. 363 або 365 КК.

Кваліфікованими видами злочину (ч. 2 ст. 150–1 КК) є використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, вчинене: 1) стосовно чужої дитини; 2) із застосуванням насильства чи погрозою його застосування; 3) повторно; 4) особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених ст. 150, 303 або 304 КК; 5) за попередньою змовою групою осіб. Чужою дитиною за змістом закону є для особи, яка здійснює використання дитини для зайняття жебрацтвом. Такою особою не можуть бути рідні, прийомні батьки і батьки-вихователі дитини, а також особи, які замінюють їй батьків. Під насильством у ч. 2 ст. 150–1 КК слід розуміти фізичне насильство у формі завдання удару, побоїв, мордування, катування, заподіяння легкого тілесного ушкодження тощо.

На відміну від насильства, передбаченого ч. 3 ст. 150–1 КК, насильство, так само як і погроза, про які йдеться у ч. 2 ст. 150–1 КК, можуть бути застосовані не лише до дитини, а й до інших осіб (зокрема до батьків дитини чи інших осіб, які намагаються протидіяти використанню дитини для заняття жебрацтвом). Якщо винна особа застосувала катування з метою примусити, наприклад, дитину до заняття жебрацтвом, то вчинене треба кваліфікувати тільки за ч. 1 або 2 ст. 127 КК, а якщо катування застосовувалось і під час використання дитини для заняття жебрацтвом, то додатково за ч. 2 ст. 150–1 КК. Якщо під час використання дитини для заняття жебрацтвом потерпілій особі (не дитині), яка, наприклад, протидіяла такому використанню дитини, були завдані середньої тяжкості, тяжкі тілесні ушкодження або смерть, вчинене слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 150–1 і за відповідною статтею розділу II Особливої частини КК. Викрадення дитини з подальшим її використанням для заняття жебрацтвом треба кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 146 і ч. 2 або 3 ст. 150–1 КК. Водночас, тривале примусове утримання при собі малолітньої дитини під час її використання для заняття жебрацтвом не потребує додаткової кваліфікації за ч. 2 ст. 146 – такі дії охоплюються ч. 2 ст. 150–1 КК. Під погрозою застосування насильства у ст. 150–1 КК варто розуміти висловлення реального наміру негайно або в майбутньому заподіяти особі фізичну шкоду.

Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, поєднане з погрозою вбивством, повністю охоплюється ч. 2 ст. 150-1 і додаткової кваліфікації за ст. 129 КК не потребує. Проте таке саме діяння, поєднане з погрозою знищення чужого майна загальнонебезпечним способом, кваліфікується за відповідною частиною ст. 150–1 і за ст. 195 КК)[9, с. 247].

Особливо кваліфікованими видами злочину (ч. 3 ст. 150–1 КК) використання власної або чужої малолітньої дитини для заняття жебрацтвом з метою отримання прибутку: 1) вчинене організованою групою; 2) якщо внаслідок таких дій дитині спричинені середньої тяжкості або тяжкі тілесні ушкодження. Відповідно до ч. 3 ст. 28 КК, злочин вважається вчиненим організованою групою за наявності таких ознак: а) наявність декількох осіб (трьох або більше); б) попередня їх зорганізованість у спільне об'єднання для готування чи вчинення двох чи більше злочинів або для готування чи вчинення одного злочину, якщо це потребує довготривалої підготовки; в) стійкість такої групи; г) об'єднаність злочинів єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану; д) обізнаність всіх учасників такої групи з цим планом. Поняття середньої тяжкості і тяжких тілесних ушкоджень міститься у ст. 121 і 122 КК.

Проаналізувавши склад злочину передбачений ст. 150-1, можна відмітити деякі особливості, а саме: треба звернути увагу на те, що існує проблема щодо розуміння самого поняття «використання», яке має місце у судовій практиці, що породжує, у свою чергу, неоднозначність трактування цього поняття у науці, особливо при розгляді таких категорій, як *втягнення* і *використання*.

Поняття втягування згідно з тлумачним словником має наступне значення: введення когось або чогось силою, примушування до входу, зваблення, заманювання, заплутування, примушування взяти участь, дозволяння втягнути себе [2, с. 356]. Поняття використання в цьому ж словнику використовується «як утримання для користування». Тобто ці поняття використовуються самостійно [3, с.478]. Згідно з іншим тлумачним словником термін «втягнення» означає спонукання, притягнення до участі. Термін «використання», у свою чергу, означає користуватись кимось чи чимось, використовувати з користю [8, с. 532]. Тобто обов'язковою ознакою діяння виступає корисливий мотив.

Термін «використовувати» може мати і наступне значення: застосовувати, вживати що-небудь з користю, користуватись чимось. При цьому поняття втягування має наступну інтерпретацію: той, який використовується, призначений, пристосований для втягування [1, с. 291].

Принципова відмінність між цими поняттями, як зазначає Н.М. Крестовська, полягає в наступному. «Втягування» – це схиляння дитини до злочину або іншої негативної девіації, тобто вчинення дитиною активної протиправної або аморальної поведінки. Використання у свою чергу означає трактування злочинцем дитини не як людини, а як корисної для нього речі, що своїм виглядом спонукає інших осіб до безоплатної передачі йому певних матеріальних цінностей.

Отже, термін «втягнення» передбачає свідоме рішення дитини брати участь у злочинній діяльності, а термін «використання» стосується не здатних усвідомлювати свої вчинки немовлят або дітей молодшого віку, котрих злочинці використовують як корисну річ [4, с. 3].

Хотілось би також вказати на умови, чому така ситуація розвивається в Україні і які наслідки має для самої дитини.

Найголовнішими проблемами є безробіття, а за ним й бідність. Міжнародні експерти помітили, що бідність в Україні, як і в усіх країнах СНД, відрізняється від бідності в інших країнах світу. На пострадянському просторі вбогість співіснує з високорозвинутою промисловістю, кваліфікованою робочою силою та порівняно низьким безробіттям.

Для сучасної України бідність стала також фактором поляризації суспільства, його поділу на дуже заможних і дуже бідних при катастрофічному зменшенні середнього прошарку суспільства. За результатами досліджень, співвідношення доходів багатих українців з найбіднішими складає 30:1 (в країнах ЄС – 5,7:1). Бідність визначається як нездатність внаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, властивий конкретному суспільству в конкретний період часу. Саме через бідність неможливо реалізувати більшість прав людини, зокрема й прав дитини. За єдиними для всієї країни критеріями, найвищі рівні бідності – в Луганській і Миколаївській областях, а найнижчий – у Києві. Найгірша ситуація спостерігається в сільській місцевості, де проживає 40% населення. Сім'ї з дітьми мають нижчий рівень матеріального забезпечення, порівняно з родинами без дітей, і можуть швидше стати бідними. Якщо умовно ризик бідності в сім'ї з однією дитиною прирівняти до одиниці, то із двома дітьми він зростає до 1,5, а з появою третьої дитини – до 2,37. Це означає, що поява в сім'ї другої дитини підвищує ризик бідності на 50 %, а третьої – на 59,1%. В найгіршому матеріальному становищі перебувають багатодітні сім'ї [10, с. 48].

Справжньою бідою для сімей із дітьми обертається несвоєчасна виплата зароблених коштів. У середині 2010 року заборгованість із виплати заробітних плат становила 1,8 млрд грн. Низькі зарплати та їх несвоєчасна виплата є вагомою причиною поширення бідності серед населення та соціальної напруги в суспільстві.

Під посиленням наглядом медиків та соціальних працівників повинні перебувати діти, які виховуються в сім'ях, що опинилися в складних життєвих обставинах з причин безробіття, бідності, насильства в сім'ї, низької медичної культури батьків, схильності батьків до вживання алкоголю, наркотиків, а також юного віку батьків і через це відсутності в них навичок вигодовування дитини тощо.

Отже, не дивлячись на те, що законодавець встановлює доволі суворий строк покарання(ч. 1 ст.150-1 – карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк, ч. 2 ст.150 -1 – карається обмеженням волі на строк до 5 років або позбавленням волі на строк до восьми років та ч. 3 – карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років) можна зробити висновок, що ситуація із використанням малолітніх дітей для заняття жебрацтвом є актуальною і потребує комплексного вирішення з боку влади. Це зможе призвести до покращення соціального становища населення, що своєю чергою зменшить втягування малолітніх у жебрацтво.

Список використаної літератури:

1. Великий тлумачний словник української мови./ Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: современное написание: в 4 т. Т 1. А-З/ В.И. Даль. – М.:Аст; Астрель. 2003. – 1158 с.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: современное написание: в 4 т. Т 2. И-О/ В.И. Даль. – М.:Аст; Астрель. 2003. – 1158 с.
4. Дегтярьова І.В./ Щодо особливостей діяння передбаченого ст. 150-1 кримінального кодексу./ І.В. Дегтярьова. – Харків, 2011. – 6 с.
5. Кузнецов В.В. Особливості визначення окремих кваліфікуючих ознак у злочинах проти неповнолітніх/В.В. Кузнецов // Матеріали міжнародної науково – практичної конференції «Від громадянського суспільства до правової держави». – Харків, 2009.
6. Семчук Н.О. /Суб'єкт та суб'єктивна сторона залучення неповнолітніх до заняття жебрацтвом за законодавство України та деяких зарубіжних країн/ Н.О. Семчук// Вісник Академії адвокатури України. – Київ, 2011. – С. 113-118
7. Основи економічної теорії./ М.О.Ажнюк, О.С. Передрій– К.: Знання, 2008. – 368 с.
8. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений/ Рос.акад.наук; ин-т. рус.яз. им В.В. Виноградова. – 4 – е изд. – М.: 1999. – 939 с.
9. Хавронюк М.І. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом(коментар нового закону)/ М.І. Хавронюк// Вісник Львівського університету. – 2009. – № 49. – С. 244 – 249.
10. Інтернет-посилання : / [http:// www.unicef.org/ukraine/ukr/UNICEF_Manual.pdf](http://www.unicef.org/ukraine/ukr/UNICEF_Manual.pdf) // . – Київ, 2011. – 132 с.

Д.К. Немцева, студентка ІІ курсу
Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЇХ ВЧИНЕННЯ

На сьогоднішній день проблема забруднення навколишнього середовища стає все більш важливою та займає одне з провідних місць серед проблем державного значення. В останні декілька років людство почало усвідомлювати величезну кількість проблем, пов'язаних з нашим впливом на навколишнє середовище. Їх можна перераховувати безкінечно: це забруднення повітря пилом та іншими частинками, забруднення води та ґрунтів пестицидами, забруднення водою, радіоактивні відходи, парниковий ефект, озонові дірки, проблема утилізації відходів, зменшення чисельності живих організмів, демографічна криза, антропогенна зміна ландшафтів, вирубка лісів, шум, нераціональне використання природних ресурсів, хімічне та біологічне забруднення, нестача прісної води, небезпечні захворювання, епідемії тощо.

Проблема охорони навколишнього середовища, незважаючи на спад промислового і сільськогосподарського виробництва, продовжує залишатися однією з актуальних для України. Адже від забруднення довкілля як порушується майнові права громадян, так і потерпає життєве

середовище людини, стан її здоров'я. Порівняльний аналіз директив Європейського Союзу та нормативно-правових актів України з питань охорони довкілля свідчить, що після проголошення незалежності відбулося істотне оновлення національного екологічного законодавства. Принципові засади охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів знайшли відображення у Конституції України.

На сьогодні ми маємо розгалужену систему екологічного законодавства, проте це не означає, що у цьому питанні ми зробили все необхідне. У ряді аспектів чинне законодавство потребує подальшого удосконалення. Потрібні й деякі нові законодавчі акти. Але в цілому в нас є правова база, здатна забезпечити безпечне для життя людей навколишнє середовище і раціоналізувати процеси природокористування. І тут особливо важливим є те, щоб у вирішенні цих життєво важливих питань брали участь якомога більше громадян, а для цього вони мають отримувати всебічну, повну, достовірну інформацію про стан довкілля та його вплив на життя та здоров'я людини [3, ст. 29–30].

Основними джерелами такої інформації є дані моніторингу довкілля, кадастрів природних ресурсів, реєстри, автоматизовані бази даних, архіви, а також довідки, що видаються уповноваженими на те органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, окремими посадовими особами.

Метою даної публікації є чітке визначення злочинів проти довкілля та їх значення в кримінальному законодавстві. Кримінальний кодекс України: розділ VIII, статті (236–270).

В Україні екологічне законодавство знаходиться на стадії розвитку. Про це свідчить наявність в ньому законів, кодексів, державних класифікаторів України, накази Мінприроди, накази КМУ та інші. Також існують інструкції, методики та роз'яснення екологічних проблем та їх рішень [2, ст. 54–55].

Наприклад, Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації». Зона надзвичайної екологічної ситуації – окрема місцевість України, на якій виникла надзвичайна екологічна ситуація. Надзвичайна екологічна ситуація – надзвичайна ситуація, при якій на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави. Негативні зміни в навколишньому природному середовищі – це втрата, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів внаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи та інших факторів, що обмежують або виключають можливість життєдіяльності людини та провадження господарської діяльності в цих умовах.

Питаннями екологічної безпеки загалом і кримінальної відповідальності за екологічні злочини зокрема врегульовуються, в першу чергу, Кримінальним Кодексом України, також у нашій державі існують такі кодекси, які врегульовують екологічну ситуацію в Україні. Це Кодекс України про надра, Земельний Кодекс України, Лісовий Кодекс України, Водний Кодекс України. Кодекс України про надра визначає їх використання та охорону. Надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння. Земельний Кодекс України: земельні відносини в Україні регулюються цим Кодексом та іншими актами законодавства України і Республіки Крим, що видаються відповідно до нього. Ліс – тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище. Лісові ресурси охороняються Лісовим Кодексом України. Усі води (водні об'єкти) на території України є національним надбанням народу України, однією з природних основ його економічного розвитку і соціального добробуту. Водні ресурси забезпечують існування людей, тваринного і рослинного світу і є обмеженими та уразливими природними об'єктами. В умовах нарощування антропогенних навантажень на природне середовище, розвитку суспільного виробництва і зростання матеріальних потреб виникає необхідність розробки і додержання особливих правил користування водними ресурсами, раціонального їх використання та екологічно спрямованого захисту. Водний кодекс, в комплексі з заходами організаційного, правового, економічного і виховного впливу, сприятиме формуванню водно-екологічного правопорядку і забезпеченню екологічної безпеки населення України, а також більш ефективному, науково обґрунтованому використанню вод та їх охороні від забруднення, засмічення та вичерпання.

Отже, розглянувши ці документи державного зразка, можна зробити висновок, що всі природні ресурси України знаходяться під охороною держави та посягання на ці блага несуть за собою кримінальну відповідальність за екологічні злочини. Кримінальна відповідальність за екологічні злочини – відповідальність громадян і службових осіб через застосування до них у

судовому порядку кримінально-правових санкцій за суспільно небезпечні правопорушення – екологічні злочини. Склади цих злочинів і санкції за їх скоєння передбачені Кримінальним кодексом України.

Встановлена кримінальна відповідальність зокрема за: самовільне займання земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 199); забруднення водойм і атмосферного повітря (ст. 228); забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей чи для живих ресурсів моря, або іншими відходами і матеріалами (ст. 228); незаконне вирубування лісу (ст. 160); отруєння посівів і пошкодження насаджень (ст. 159); незаконне мисливство (ст. 161); незаконне заняття рибним, звіриним чи іншим водним добувним промислом (ст. 162); знищення чи руйнування природних об'єктів, які охороняються державою (ст. 207); жорстоке поводження з тваринами (ст. 207); приховування або викривлення даних про екологічний стан чи рівень захворюваності населення (ст. 277) та деякі інші злочинні дії. За ці правопорушення можуть застосовуватися такі кримінальні санкції, як позбавлення волі, виправні роботи, штраф, конфіскація знарядь, засобів і предметів злочину (наприклад, засобів незаконного мисливства і рибальства). Порядок притягнення громадян і службових осіб до кримінальної відповідальності за екологічні злочини так само, як і за всі інші, регулюється Кримінально-процесуальним кодексом України. Ним встановлені також процедура проведення попереднього розслідування і судового розгляду відповідних справ, права і обов'язки всіх учасників процесу. Рішення про притягнення винних до кримінальної відповідальності виносяться у формі судового вироку.

На прикладі статті 239 Кримінального Кодексу України («Забруднення або псування земель»), карається обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

Стаття 239-2 («Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах»), об'єктивна сторона якого полягає у незаконному заволодінні поверхневим шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах. З'ясовуючи, чи було заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду незаконним, потрібно звертатись до відповідних положень чинного земельного, водного та природоохоронного законодавства [1].

Екологічне правопорушення – це винна, протиправна, екологічно небезпечна дія, яка посягає на встановлений порядок використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та порушує екологічні і пов'язані з ними ін. права людини і вимоги екологічної безпеки. Екологічне правопорушення (екологічний делікт або екологічний злочин) може бути адміністративним або дисциплінарним.

Суб'єктами екологічного правопорушення є право- і дієдатні, осудні фізичні і юридичні (посадові особи) особи. Суб'єктивними ознаками є вина, необережність чи навмисність та екологічний ризик власників джерел підвищеної екологічної небезпеки.

До складу екологічного правопорушення входить предмет (об'єкт) посягання і екологічні правовідносини. Об'єктами посягання є навколишнє природне середовище (природні, умови життєдіяльності) та життя і здоров'я людини.

Об'єктивними ознаками екологічного правопорушення є дія чи бездіяльність, які призводять до протиправного порушення екологічних вимог. Дані порушення мають екологічну спрямованість і призводять до екологічної небезпеки та майнової і моральної шкоди природним ресурсам належним власнику чи користувачу, навколишньому природному середовищу, життю і здоров'ю людини [5, ст. 62–63].

Види екологічних правопорушень – це визначені чинним екологічним законодавством категорії незаконних дій (бездіяльність), за які в залежності від характеру і ступеню екологічної небезпеки, об'єкта, предмета посягання та ін. ознак можуть застосовуватись заходи державно-правового примусу.

Екологічні правопорушення в залежності від предмета і об'єкта посягання можуть бути в галузі:

- використання природних ресурсів : земельні, водні, лісові, гірничі, фауністичні, в сфері використання і охорони атмосфери;

- охорони навколишнього природного середовища : порушення природоохоронних вимог на стадії прийняття рішень і в процесі здійснення господарської та ін. діяльності, порушення вимог охорони територій і об'єктів природно-заповідного фонду, курортних, лікувально-оздоровчих рекреаційних зон та ін. територій, що підлягають особливій охороні;

- екологічної безпеки: невиконання заходів щодо попередження виникнення та ліквідації наслідків надзвичайних екологічних ситуацій, порушення вимог екологічної безпеки у процесі здійснення видів діяльності.

Правопорушення по окремих галузях і інститутах екологічного законодавства поділяються на:

- 1) порушення у сфері права власності на природні ресурси;
- 2) порушення у сфері права природокористування;
- 3) правопорушення у сфері відтворення природних ресурсів;
- 4) правопорушення у сфері екологічної експертизи;
- 5) екологічні правопорушення у сфері застосування економічних важелів щодо використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища;
- 6) порушення прав громадян на екологічно безпечно навколишні природне середовище;
- 7) порушення норм екологічної безпеки;
- 8) порушення екологічних прав громадян (на повну і достовірну інформацію та ін.);
- 9) екологічні правопорушення у сфері управління і контролю [4, ст. 2–10].

Список використаної літератури:

1. Науково-практичний коментар Кримінального Кодексу України/ за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К. : Юридична думка, 2012. – 1316 с. (статті 239, 239-2)
2. «За роки незалежності Україна здійснила політичний крок у бік правового екологічного поля (гром. думка) // Зовнішні справи. – 2012. – № 8. – С. 54–55
3. Алексеева Є. «Адаптація законодавства України про оцінку впливу на навколишнє середовище до європейських стандартів» / Єлизавета Алексеева // Екологія. Право. Людина. – 2011. – № 9. – С. 29–30.
4. Відшкодування шкоди, порушення законодавства про охорону навколишнього середовища // Юридичний вісник України. – 2010. – 29–4 червня (№ 22). – С. 2–10.
5. Луць В. Право громадянина на екологічну інформацію та його захист відповідно до норм України та ЄС // Володимир Луць, Петро Лапечук, Тетяна Попович // Юридична Україна. – 2009. – № 6. – С. 62–63.

Є.Ю. Войтенко, студентка II курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Одним із основних напрямів протидії злочинності є її профілактика. Водночас профілактика правопорушень і злочинів взагалі є головним соціальним призначенням правоохоронних органів та пріоритетним напрямом їх багатофункціональної діяльності.

Як юридичний термін, «профілактика» в широкому плані – це складна, об'єктивно обумовлена система керівної діяльності, що закономірно склалася на конкретному історичному етапі суспільного життя і яка забезпечує науково-теоретичну і практичну реалізацію заходів, спрямованих на запобігання злочинів і злочинності [1, с.61].

Під «запобіганням» (профілактикою, попередженням) злочинів слід розуміти особливий вид соціальної діяльності, що забезпечує таке перетворення суспільних відносин, у результаті якого усуваються, нейтралізуються чи блокуються детермінанти злочинної поведінки. Це стосується усієї злочинності.

Отже, в широкому розумінні, запобігання злочинності являє собою цілісний комплекс різних по характеру, але органічно поєднаних між собою заходів, здійснюваних як державними спеціальними органами та установами, що проводять боротьбу зі злочинністю, так і громадськими організаціями та формуваннями, які приймають активну участь в цій діяльності.

В комплекс заходів, які становлять у своїй сукупності попередження злочинності входять в першу чергу, такі, що спрямовані на усунення умов, які сприяють вчиненню злочинів, та заходи виховного характеру.

Потрібно зазначити, що попередження злочинності являє собою систему, яка містить у собі: об'єкти профілактики, її основні рівні та форми, заходи попереджувального впливу, суб'єкти, що здійснюють цю діяльність.

З метою правильного визначення суб'єктів попереджувальної діяльності, Ю.Д. Блувштейн запропонував виділити їх основні ознаки: цілеспрямоване здійснення профілактики злочинів як очевидна функція; зв'язок з іншими елементами системи по «горизонталі» (координація) і по «вертикалі» (субординація); здійснення своєї діяльності відповідно до команд «керуючого механізму» системи; можливість вибору поведінки, що визначається конкретним станом об'єкта впливу і межами, заданими системою [2, с. 34].

Звідси випливає, що класифікуючи суб'єкти попереджувальної діяльності, потрібно враховувати: по-перше те, що всі вони відрізняються один від одного, але функціонують у певному взаємозв'язку; по-друге, що кожний суб'єкт, наділений певними повноваженнями, має конкретні права та обов'язки. Поряд з цим необхідно домагатися того, щоб повноваження кожного суб'єкта профілактики використовувались у повному обсязі, і разом з тим на них не повинні покладатися завдання, до яких вони не пристосовані, функції їх не повинні дублюватись; щоб для суб'єктів профілактичної діяльності чітко окреслювалось коло об'єктів впливу; забезпечувалась взаємодія; чітко визначався внесок кожного суб'єкта профілактики в загальну справу протидії злочинності.

Значна кількість суб'єктів, які приймають участь у попередженні злочинності неповнолітніх вимагає необхідності постійно турбуватись про забезпечення єдності цієї системи, а саме про її внутрішню організованість та взаємодію всіх її суб'єктів, що буде відображатись на загальному рівні злочинності в державі.

В кримінологічній літературі, в залежності від ієрархії причин і умов злочинності традиційно розрізняють два рівні запобігання злочинності: загальносоціальний (загальний) і спеціально-кримінологічний (спеціальний), а також індивідуальне запобігання (у межах загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів) [3, с.67]. Запобігання злочинів та інших правопорушень на загальносоціальному рівні містить у собі діяльність держави, суспільства, їхніх інститутів, що спрямована не на боротьбу зі злочинністю, а на вирішення відповідних програм, завдань у сфері політики, економіки, соціального життя, морально-духовній сфері і т.д.

Ще одним дискусійним питанням постає проблема співвідношення покарання і засобів виправно-трудоного впливу, пов'язаних з попереджувальною діяльністю. На думку багатьох авторів, зміст покарання складається з кари та виховання. Тобто кримінальному покаранню, як засобові державного примусу, властиве також і виховання.

Отже, поступове перетворення попередження злочинності в основну ланку системи впливу на злочинність веде до зменшення масштабів законодавчої криміналізації поведінки людей, розширення в чинному кримінальному законодавстві основ для застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, заміни примусових заходів заходами виховного характеру.

Складність системи попередження злочинності, її багаторівневий та різноплановий характер, викликає необхідність розглядати профілактичні заходи на різних підставах в залежності від масштабу застосування, змісту самих заходів, тощо. Найбільш перспективною, стосовно попередження злочинності неповнолітніх, та практично значимою вважається класифікація за моментом початку профілактичної діяльності. Така класифікація дозволяє виділити сукупність окремих завдань, що вирішуються у взаємодії з загальними завданнями профілактики, визначити послідовність їх реалізації, характеризувати всю систему попередження через взаємопов'язані та взаємопідпорядковані ланки. Потрібно зазначити, що будь-які попереджувальні заходи повинні відповідати єдиним основним вимогам суспільного життя: законності, обґрунтованості, прогресивності, реальності і економічної доцільності, комплексності і конкретності.

Реальність і економічна доцільність запобіжних заходів полягає в тому, що вони повинні бути реально здійсненими та економічно вигідними. Потрібно враховувати можливості здійснення профілактичних заходів при тому або іншому забезпеченні, в певних умовах місця і часу або при інших конкретних обставинах; повинні бути враховані також економічні витрати на проведення запропонованого профілактичного заходу. Не потрібно впроваджувати такі заходи запобігання злочинів і правопорушень, які використовували недоцільно або які вимагають непомірно великих витрат, а очікувані результати підлягають сумніву.

Таким чином на практиці склалися різні форми (види), в яких здійснюється попереджувальна діяльність: по-перше, це окремі заходи ідеологічного, економічного, організаційного, виховного або іншого характеру; по-друге, це спеціальні плани профілактики злочинів, наприклад, правоохоронних

органів, які передбачають систему заходів, диференційованих стосовно різних видів злочинів, специфічних криміногенних груп, сфер суспільного життя; по-третє, це спеціальні міжвідомчі плани.

Список використаної літератури:

1. Звіт МВС України перед українським народом «Про оперативно-службову діяльність органів внутрішніх справ в 1999 році» // Міліція України. – 2000. – № 1.
2. Кирилук А.В., Джужа О.М. Пенітенціальна кримінологія та соціально-попереджувальна діяльність. Загальна частина: Навч. посібник. – К.: НВТ «Правник»; НАВСУ, 1997. – 115 с.
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2007–2009 роки» № 1767 від 20 грудня 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 6. – ст. 15.

А. Томозов, студент II курсу

Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: *М.М. Великанова*, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ РЕЧОВИН В УКРАЇНІ

Проблема регулювання й контролю обігу наркотичних та психотропних речовин є досить важливою і актуальною, оскільки в умовах скрутного економічного становища України, що виражається в матеріальному відчуженні людини, формуються відповідні сприятливі умови для розповсюдження наркотиків. Наркоманія як хвороба і незаконний обіг наркотичних засобів належать до глобальних проблем сучасності. Цим явищам притаманний високий ступінь суспільної небезпечності, зумовлений тяжкими наслідками не тільки для здоров'я конкретної особи, а й для народного здоров'я (здоров'я населення), економіки, для кожної окремої сім'ї та суспільства в цілому. Сьогодні фахівці не вагаються щодо оцінки ситуації в Україні: набуло досить широкого розповсюдження немедичне вживання наркотичних засобів і психотропних речовин; маємо свою сировинну базу; є належний попит з боку споживачів і достатня пропозиція з боку постачальників; вже створено кримінальний ринок наркотиків на рівні організованих злочинних угруповань; доведено, що поширення захворювання на СНІД тісно пов'язано, перш за все, з погіршенням наркологічної ситуації в країні; однією з найбільш важких проблем стає відмивання коштів, одержаних від незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин [1, с. 8].

Метою даної публікації є дослідження юридичних засобів протидії поширенню наркотичних та психотропних речовин на території України.

Незважаючи на всю актуальність та важливість розглядуваної проблеми, спеціальних досліджень кримінально-правової характеристики контрабанди наркотичних засобів як складу злочину, а також її протидії вітчизняними науковцями не проводилось. Частково питання незаконного обігу наркотичних речовин висвітлювалися в працях дослідників у галузі кримінального права та кримінології, які тією чи іншою мірою розглядали питання кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів та протидії незаконному обігу наркотиків: О.М. Джужи, А.П. Закалюка, О.В. Козаченка, О.М. Костенка, О.О. Кравченко, Н.А. Мирошніченко, А.А. Музики, О.В. Наден, Ю.Г. Пономаренко, В.Г. Пшеничного, М.П. Селіванова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, В.А. Тимошенко, Є.В. Фесенка, М.І. Хавронюка, М.С. Хруппи, В.М. Шевчука, С.С. Яценка та ін.

Контрабанда як склад злочину розглядалась у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених: С.А. Гадейбоева, В.О. Владимірова, Ю.Г. Кісловського, М.П. Карпушина, О.М. Омельчука, О.В. Процюка, В.В. Сіленка, Ю.І. Сучкова та ін. Проте, потребує особливої уваги вирішення проблем підвищення ефективності протидії контрабанді наркотичних засобів шляхом удосконалення кримінально-правових і кримінологічних заходів. Важливість проведення розробки теоретичних та прикладних досліджень у цих галузях відповідає сьогоденню і потребам правозастосовної практики.

Вищевикладене свідчить про доцільність та актуальність проведення поглибленого вивчення поняття контрабанди наркотичних засобів за вітчизняним і зарубіжним законодавством, її суспільної небезпечності, більш глибокого вивчення об'єктивних та суб'єктивних ознак, що певною мірою сприятиме підвищенню ефективності протидії цьому злочину.

Результати дослідження показують, що 9 % респондентів віком 15–34 роки мали досвід вживання будь-яких наркотичних речовин протягом життя. Найбільш поширеною речовиною є марихуана або гашиш – її вживали 8 % респондентів. Екстазі вживали 2 % респондентів. Перше вживання наркотичних речовин у 32 % респондентів відбулось у віці 12–16 років, ще у 32 % – від 17 до 18 років, а у віці 19–28 років – 30 % молодих людей. Протягом останніх 30 днів перед опитуванням, про вживання наркотичних речовин принаймні один раз на тиждень повідомили 4% тих, хто мав досвід вживання наркотиків та 13 % повідомили, що вживали наркотики рідше одного разу на тиждень. 45 % респондентів вважають, що наркотики придбати скоріше легко та дуже легко, якщо цього захотіти [2, с. 9].

За останньою доступною інформацією Державної служби статистики України у 2010 році зареєстровано 166 смертельних випадків (у 2009 році – 162), пов'язаних з психічними розладами внаслідок вживання психоактивних речовин (без вживання алкоголю). За оцінками експертів річна кількість смертей, пов'язаних з наркотиками, перевищує 10 тисяч осіб. Разом з тим, відсутня інформація щодо процедур та методології, за якою були зроблені вищезазначені оцінки [2, с. 10].

Отже, передусім, потрібно дати визначення наркотичним та психотропним засобам. Згідно із Законом України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», наркотичні засоби і психотропні речовини – це заборонені до обігу на території України речовини синтетичні чи природні, не включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, хімічна структура та властивості яких подібні до хімічної структури та властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких вони відтворюють.

Прекурсори наркотичних засобів та психотропних речовин (далі – прекурсори) – це речовини та їх солі, що використовуються при виробництві, виготовленні наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до Переліку. Так, до прекурсорів відносять ацетон, етиловий ефір, соляну кислоту, сірчану кислоту, толуол [3, стаття 1].

Варто зазначити, що до наркотичних та психотропних речовин відносяться хімічні речовини, що занесені до списку постанови Кабінету міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів». У даній постанові всі речовини поділяються на декілька категорій: особливо небезпечні наркотичні засоби, обіг яких заборонено; рослини, які містять наркотичні засоби та психотропні речовини і обіг яких допускається для промислових цілей; наркотичні засоби, обіг яких обмежено; психотропні речовини, обіг яких обмежено; наркотичні засоби, обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю; психотропні речовини, обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю [4].

16 березня 1987 року Україна підписала Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, згідно з якою зобов'язувалась обмінюватись матеріалами кримінального розгляду, здійснювати взаємну юридичну допомогу, спільної підготовки кадрів тощо [5].

У Кримінальному кодексі України в 13 розділі прописано порядок покарання за відповідні злочини, що пов'язані з наркотичними та психотропними речовинами, зокрема за їх контрабанду, збут, виробництво, незаконну видачу рецепту тощо [6].

Відповідно, в даному контексті застосовується наступний поділ шкідливих речовин:

- аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин – це заборонені до обігу в Україні речовини природного чи синтетичного походження, не включені до Переліку, хімічна структура і властивості яких подібні хімічній структурі та властивостям наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких ці речовини відтворюють. Звичайно виготовлення наркотиків-аналогів має місце при створенні нового фармацевтичного препарату, в ході якого визначається і вивчається низка речовин, які мають порівнянні властивості, але дещо відрізняються своєю молекулярною структурою;

- мак снотворний чи опійний – це різні сорти маку, які містять алкалоїди опіуму (морфін, кодеїн, тебаїн тощо). Поширеним є виготовлення макової соломки. Це зібрані будь-яким способом стебла і коробочки будь-якого сорту снотворного маку (за винятком власне макового насіння) в цілому вигляді або подрібнені аж до порошкоподібного вигляду. Нерідко з макової соломки різними способами (наприклад шляхом виділення наркотично активних алкалоїдів водою або органічними розчинниками) отримують опій екстракційний в розчиненому, смолоподібному або твердому стані;

- коноплі (каннабіс) – поширені назви – посівні (звичайні, культурні), іноді – індійські – однорічна рослина, в якій плодоносні та квітучі верхівки (суцвіття), пилок і смола містять тетрагідро-

каннабінол – наркотично активний алкалоїд. Наркотичні засоби конопляної групи – марихуана, гашиш, смола каннабісу, гашишне масло, всі ізомери тетрагідроканнабінолу;

- отруйні речовини – це речовини рослинного, тваринного і мінерального походження або продукти хімічного синтезу, здатні при впливі на живий організм викликати гостре або хронічне отруєння або смерть. Такі речовини віднесені Державною Фармакопеею України до списку «А». До отруйних речовин відносяться ангідрид оцтової кислоти, зміїна отрута, миш'як, метиловий спирт, обчищена бджолина отрута, ціаністий калій, стрихнін, сулема, атропіну сульфат, різні поєднання ртуті тощо;

- сильнодіючі речовини – це речовини синтетичного або природного походження, в тому числі рослини, що заподіюють небезпечний вплив на організм людини, і можуть нанести шкоду її здоров'ю та життю при прийомі їх не в медичних цілях. Перелік сильнодіючих речовин встановлюється Фармакологічним і Фармакопейним Комітетом Міністерства охорони здоров'я України. До них відносяться транквілізатори (наприклад седуксен), ефедрин і псевдоэфедрин, синтетичний етиловий спирт тощо;

- одурманюючі речовини – це засоби, що спричиняють одурманюючий ефект, який, зокрема, змінює психіку і поведінку людини, і не входять до списку наркотичних, психотропних, отруйних і сильнодіючих речовин. До одурманюючих засобів відносять клофелин, алкогольні суміші з будь-яким змістом клофеліну, хлороформ, ефір, хлоротил, спиртові екстракти рослин, що містять алкалоїди тропанової групи, барбітурато-алкогольну суміш, суміш димедрола з алкоголем тощо;

- допінг – це речовини і методи, які використовуються для підвищення працездатності спортсменів, є потенційно небезпечними для здоров'я і заборонені для вживання антидопінговим Кодексом Олімпійського руху і компетентними органами відповідних спортивних організацій. До заборонених речовин відносяться стимулятори, наркотики, анаболіки, диуретики, пептидні та глікопротеїдні гормони та їх аналоги. Очевидно, що ці речовини належать до різних фармакологічних груп, однак вони об'єднані в допінги з позицій цілей їх застосування – штучне створення фізичного стану спортсмена, сприятливого для досягнення ним спортивних цілей [7, с. 273].

Наркоманія має розглядатись як соціальний феномен, що потребує комплексного вивчення. Проте останніми роками юридичні дослідження даної проблеми були зосереджені, головним чином, на питаннях кримінального права (тлумачення, застосування, подальшого вдосконалення кримінальних законів). Кримінологічні ж наукові концепції у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів одержали досить слабкий розвиток. Причина такого становища полягає в тому ставленні до проблеми, яке укорінювалось роками: в радянському суспільстві наркоманії немає і бути не може [8, с. 168].

У 2011 році перспектива розвитку і розширення повноважень Державної служби України з контролю за наркотиками, створеної наприкінці 2010 року у рамках адміністративної реформи (Указ Президента України від 9 грудня 2010 року №1085/2010), залишалась невизначеною. Указом Президента України від 13 квітня 2011 року № 457/2011 було затверджено Положення про Державну службу України з контролю за наркотиками. Згідно із зазначеним документом на службу мали покладатися наступні функції:

- формування та забезпечення реалізації державної політики з питань обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу, а також координації діяльності органів, що здійснюють таку протидію;

- проведення відповідно до законодавства України оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, легалізації (відмивання) доходів, отриманих від злочинної діяльності, пов'язаної з незаконним обігом, та осіб, які вчинили такі злочини;

- виявлення, попередження, припинення, розкриття, дізнання і досудове слідство у справах про злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, легалізації (відмивання) доходів, отриманих від злочинної діяльності, пов'язаної з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

- провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Відповідно до цього наказу Державної служби з контролю за наркотиками було підготовлено законопроект «Організаційні засади здійснення контролю у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів», яким визначається статус, структура і повноваження

центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [2, с. 15].

Загалом, національне антинаркотичне законодавство складається з норм, що містяться в міжнародних договорах, ратифікованих Україною: Женевській Конвенції «Про заборону незаконної торгівлі наркотичними засобами» 1935р., «Єдиної конвенції про наркотичні засоби» 1961 р., «Конвенції про психотропні речовини» 1971 р., «Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин» 1988 р. та таких нормативних актах: Кримінальному кодексі України, Кодексі України про адміністративні правопорушення, Митному Кодексі, Законі України від 01.06.2000 р. «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»; Постанові Кабінету Міністрів України від 03.01.1996 р. № 7 «Про затвердження Положення про порядок здійснення діяльності в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів»; Концепції реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, і деяких інших законодавчих актах України: указах Президента України, постановах Уряду України, актах міністерств і інших органів виконавчої гілки влади, що мають нормативно-правовий характер.

Отже, з викладеного, можна відзначити, що сьогодні в Україні нараховується близько 50 нормативно-правових актів щодо регулювання обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, а також в боротьбі з наркоманією та наркобізнесом, що в свою чергу свідчить про високий рівень реалізації програми протидії зловживанню наркотичними засобами та їх незаконному обігу в нашій країні. Разом із тим необхідно зауважити, що для створення оптимальної правової основи регулювання вищевказаних питань представляється вельми важливим дотримання національним законодавцем ряду умов:

- забезпечення відповідності національних правових норм міжнародно-правовим нормам, що містяться в конвенціях і міжнародних договорах, ратифікованих даною державою;
- виключення невідповідності (і дублювання) норм, що містяться в різних галузях законодавства, тим більше суперечностей між цими нормами;
- формулювання точно визначених норм за допомогою використання найбільш досконалої законодавчої техніки. Також, треба звернути увагу й на те, що реформаційні перетворення в законодавстві мають відбуватися системно та послідовно, не порушуючи конституційних прав громадян [9, с. 439].

Нині питання ставиться абсолютно протилежним чином – як подолати поширення наркоманії в Україні? Уявляється, що правникам розв'язувати дане питання необхідно шляхом вивчення кримінально-політичних аспектів єдиної комплексної проблеми боротьби з наркоманією і незаконним обігом наркотиків та вироблення на цій основі дійових практичних рекомендацій щодо локалізації і подолання зазначених суспільне небезпечних явищ. Поряд з аналізом відповідних норм кримінального законодавства вбачається тут потреба в дослідженні окремих положень адміністративного, кримінально-процесуального, виправно-трудоного законодавства і, що особливо важливо, в розробленні та утвердженні соціальних засад заходів профілактики; у вивченні зарубіжної практики та міжнародно-правового досвіду боротьби з наркоманією. Насамкінець, треба визнати актуальним і правильним комплексний підхід до розв'язання проблеми наркоманії і токсикоманії – у поєднанні з проблемами пияцтва та алкоголізму.

Поки що залишаються зовсім не вивченими соціальна практика боротьби з наркоманією (профілактичний напрям, що не охоплює засоби кримінального права; система заходів соціальної реабілітації наркологічних хворих як альтернатива примусовим, репресивним заходам); можливий негативний вплив антиалкогольної політики (наприклад, кампанії 1985 р. в колишньому СРСР) на ситуацію зі вживанням наркотиків, токсичних речовин; значення громадської думки при виробленні та реалізації кримінально-політичних рішень антинаркотичної спрямованості; проблема прав людини і наркоманії; перспективне прогнозування ситуації в країні з метою вироблення дійових заходів профілактики наркоманії.

Таким чином, більшість соціальних, кримінологічних, пенітенціарних та кримінально-правових проблем боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів все ще є відкритими, що має спонукати українських правників до творчого пошуку шляхів їх розв'язання [1, с. 291–293].

Отже, українська держава з метою забезпечення та охорони суспільних відносин у сфері народного здоров'я встановила особливий правовий режим обігу наркотичних засобів (державна монополія щодо їх обігу, спеціальний перелік цих засобів і речовин, обмеження їх використання лише окремими видами наркотиків і тільки з метою задоволення медичних і наукових потреб,

контроль за їх обігом). Цей режим обумовлено біохімічними властивостями групи речовин природного і штучного походження, немедицне вживання яких згубно впливає на людину. У зв'язку з оновленням законодавства про відповідальність за незаконний обіг наркотичних засобів постала необхідність вивчення соціальної обумовленості кримінально-правових заборон, заохочувальних норм, інших новел. Треба врахувати й істотні недоліки, що існують в діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинами у сфері обігу наркотиків. Тому, безперечно, одним з актуальних завдань є підвищення ефективності цієї діяльності, що неможливо без опрацювання питання правильного застосування норм кримінального права. Така робота безпосередньо пов'язана з необхідністю ґрунтовного дослідження правозастосовчої діяльності в галузі боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів.

Список використаної літератури:

1. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А.А. Музика – К.: Логос, 1998. – 324 с.
2. «Зріз наркотичної ситуації в Україні 2012 (дані 2011 року)», Український медичний та моніторинговий центр з алкоголю та наркотиків МОЗ України / А.М. Вієвський, М.П. Жданова, С.В. Сидяк, В.С. Безногих, та ін. – Київ, 2012. – 15 с.
3. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори. Закон України від 14.06.2012 <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/60/95-%D0%B2%D1%80>
4. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Постанова Кабінету міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF>
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин: - [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_096
6. Кримінальний кодекс України. Редакція від 01.09.2001, із змінами і доповненнями до 2005 р. <http://www.crime.org.ua/>
7. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін. — Київ—Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – 416 с.
8. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького університету управління та права / А.А. Музика, О.П. Горох, 2010. – 256 с.
9. Махонін Ю. В. Етапи розвитку антинаркотичного законодавства в Україні: історико-правові аспекти / Ю. В. Махонін // Форум права. – 2009. – № 3. – 440 с.

Н. Ференець, студентка ІІ курсу

Київського національного торговельно-економічного університету

Науковий керівник: М.М. Великанова, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНОЗЕМЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Поява України на міжнародній арені, призвела до того, що наша країна є учасницею майже всіх світових організацій. З кожним днем кількість іноземців на території України збільшується, а отже стає актуальним питання про їх правовий статус, кримінальну відповідальність та інші питання, пов'язані з перебуванням іноземців на території України. Особливої актуальності ці питання набули саме тоді, коли Україна приймала гостей з усього світу під час Euro 2012. За цей період країну відвідало більш ніж 40 тис. іноземців. Зростання злочинності, що спостерігається в останні роки, зокрема організованої насильницької та корисливої, яка викликана переломним періодом розвитку України і низькою інших негативних чинників, ставить перед державою серйозні завдання щодо боротьби з цим явищем, одним із яких є припинення її зростання, а потім і істотного скорочення. З цією метою вживаються політичні, економічні, організаційні, законодавчі та інші заходи.

Однією з важливих задач нашої держави є викорінення злочинності та всіх причин, що її породжують. Вирішення цієї задачі здійснюється спільними зусиллями всіх державних органів, громадських організацій і всіх шарів громадськості. Звідси різноманіття форм і методів, що

використовуються у боротьбі зі злочинністю. Зокрема, поряд із застосуванням позбавлення волі до небезпечних злочинців застосовуються покарання, не зв'язані з позбавленням волі, а також заходи суспільного впливу чи примусові заходи виховного характеру у відношенні осіб, що вчинили малозначні злочини чи злочини, що не представляють великої суспільної небезпеки.

Метою цієї публікації є дослідження кримінальної відповідальності іноземців на території України.

Питання про відповідальність іноземців на території України досліджували такі відомі вчені, юристи-міжнародники як І.П. Бліщенко, Г.В. Ігнатенко, Н.А. Зелінська, І.І. Лукашук, І.В. Павлова, П.С. Ромашкін, В.І. Степаненко, Л.І. Фесечко.

Відповідно до ч. 7 ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» іноземцем визнається особа, яка не належить до громадянства України і є громадянином (чи підданим) іншої держави чи держав. Іноземцем треба визнавати і колишнього громадянина України, громадянство якого було припинено внаслідок виходу з громадянства України, втрати громадянства України або за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України [8; ст.1].

Відповідно до ч. 15 ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» особою без громадянства, що не проживає постійно в Україні, є особа, яку жодна із держав не вважає своїм громадянином і яка при цьому перебуває на території України тимчасово, без отримання посвідки на постійне проживання (транзитом, як турист, з метою тимчасового працевлаштування тощо), або взагалі ніколи не перебувала в Україні [8; ст. 1].

Згідно з реальним принципом дії закону про кримінальну відповідальність, встановленим у ст. 8 Кримінального Кодексу України, вказані особи, які вчинили злочини, передбачені Кримінальним Кодексом України, за її межами, підлягають в Україні відповідальності за КК України лише у випадках, коли: 1) це прямо передбачено міжнародними договорами; 2) вчинені ними злочини є особливо тяжкими і спрямованими проти прав і свобод громадян України або проти інтересів України [2; ст. 5].

Під випадками, передбаченими міжнародними договорами, розуміється те, що: а) вчинені злочини належать до міжнародних злочинів або злочинів міжнародного характеру; б) відповідно до міжнародних договорів України іноземець або особа без громадянства, яка не проживає постійно в Україні, котрі вчинили вказані злочини, не користуються імунітетом від кримінальної відповідальності і можуть бути видані Україні.

У статті 26 Конституції України зазначено, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами та свободами, а також несуть ті ж самі обов'язки, що і громадяни України, – за винятками встановленими Конституцією, законами чи іншими міжнародними договорами [1; ст. 15].

Щорічно кілька мільйонів Українців відвідують іноземні країни у службових, приватних чи комерційних справах.

Тому ставлення України до іноземців певним чином впливає на ставлення іноземних держав до громадян України, до України як держави.

Згідно з Кримінальним Кодексом України, а саме ч. 4 ст. 6 – питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудні у кримінальних справах судам України, в разі вчинення ними злочину на території України вирішується дипломатичним шляхом [3; ст. 30].

Відповідно до ч. 1 ст. 6 – особи, які вчинили злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності за ККУ. Ч. 1 ст. 6 містить загальне правило, відповідно до якого всі особи, незалежно від громадянства, які вчинили злочини на території України, підлягають відповідальності за ККУ (принцип територіальності). При цьому в ч. ч. 2 і 3 містяться певні уточнення щодо загального правила, а в ч. 4 – виняток із нього (принцип екстериторіальності) [3; ст. 32].

Правило, визначене у ч. 1 ст. 6, не означає, що всі особи, які вчинили злочини на території України, мають бути притягнуті до відповідальності незалежно від наявності обставин, що виключають злочинність діяння, або інших законних підстав для звільнення їх від відповідальності.

Дипломатичними представниками іноземних держав є глави дипломатичних представництв і члени дипломатичних представництв інших держав в Україні. Вони підлягають кримінальній юрисдикції України лише у разі чітко висловленої згоди на це акредитуючої держави. Вказану згоду

на притягнення однієї із зазначених осіб до кримінальної відповідальності держава висловлює позбавленням її імунітету від кримінальної юрисдикції держави перебування [5; ст. 217].

До інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами не є підсудними у кримінальних справах судам України у разі вчинення ними злочину на території України, належать, зокрема:

- консульські посадові особи, крім випадків, коли вони переслідуються за вчинення тяжкого злочину або коли йдеться про виконання вироку (ухвали, постанови) суду, що набрав законної сили;
- консульські службовці - щодо діянь, вчинених при виконанні службових обов'язків;
- глави дипломатичних представництв і члени дипломатичного персоналу дипломатичних представництв іноземних держав у третіх державах, які прямують транзитом через територію України, а також члени їхніх сімей, які проживають разом з ними, не є громадянами України і супроводжують зазначених осіб або прямують окремо, щоб приєднатися до них чи повернутися до своєї держави, – лише в межах, необхідних для забезпечення їх проїзду;
- дипломатичні та консульські кур'єри, статус яких підтверджується офіційними документами, – при виконанні своїх обов'язків, у т.ч. тимчасові кур'єри – до моменту доставки ними дипломатичної (консульської) пошти за призначенням, а також дипломатичні та консульські кур'єри, які прямують транзитом через територію України;
- члени сімей глав дипломатичних представництв і членів дипломатичного персоналу, якщо вони проживають разом з останніми і не є громадянами України;
- члени адміністративно-технічного персоналу дипломатичних представництв і члени сімей цього персоналу, якщо вони проживають разом із першими і не є громадянами України або не проживають в Україні постійно;
- члени обслуговуючого персоналу дипломатичних представництв, якщо вони не є громадянами України або не проживають в Україні постійно, - щодо діянь, вчинених при виконанні службових обов'язків;
- представники іноземних держав, члени парламентських і урядових делегацій іноземних держав, які прибувають в Україну для участі в міждержавних переговорах, міжнародних конференціях і нарадах або з іншими офіційними дорученнями, а також члени їхніх сімей, які їх супроводжують і не є громадянами України;
- та інші.[4; ст. 196]

Випадки позитивного вирішення дипломатичним шляхом питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників у світовій практиці мають місце. Міжнародні договори містять для цього відповідні підстави. Наприклад, відповідно до Конвенції про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй імунітет від кримінальної відповідальності посадовим особам ООН надається не для їх особистої користі, а в інтересах Організації. Тому Генеральний Секретар ООН має право і обов'язок відмовитися від імунітету, що наданий будь-якій посадовій особі, якщо імунітет заважає відправленню правосуддя і від нього є можливість відмовитися без шкоди для інтересів ООН. Подібні положення містяться і в інших міжнародних договорах України.

Якщо ж іноземна держава чи міжнародна організація не вважає за можливе притягнення її дипломатичного представника чи іншої особи із числа перелічених вище до кримінальної відповідальності за КК України, така особа може бути визнана Україною персоною поп grata, що тягне видворення її за межі України у порядку, встановленому Законом України "Про правовий статус іноземців", і, за рішенням компетентних органів держави її громадянства, притягнута до кримінальної відповідальності за кримінальним законом цієї держави [6; ст. 144].

На сьогодні є чинними консульські конвенції, укладені Радянським Союзом з Великобританією, Єменом, Кубою, Монголією, Норвегією, Сомалі, США, Францією, Швецією, Японією, а також укладені після 1991 р. Україною з Азербайджаном, Болгарією, В'єтнамом, Грузією, Північною Кореєю, Китаєм, Литвою, Македонією, Молдовою, Польщею, Росією, Румунією, Туреччиною, Туркменістаном, Узбекистаном, Угорщиною, деякими іншими країнами. У разі ж, якщо представникам України в іноземній державі не забезпечується така сама недоторканність, яка забезпечується представникам іноземних держав в Україні, Кабінетом Міністрів України або іншим уповноваженим органом щодо представника такої держави може бути винесено рішення про притягнення його до кримінальної відповідальності за КК України.

Кримінальна відповідальність відображає офіційну поведінку особи як злочинну, а її самої – як злочинця. За частиною першою статті 62 Конституції України громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважаються невинуватими у скоєнні злочину і не можуть бути піддані

кримінальному покаранню, доки їх вину не буде доведено в законному порядку й встановлено обвинувальним вироком суду.

Головна мета юридичної відповідальності – охорона правопорядку, правове виховання і покарання винних за скоєне [6; ст. 34]

Основним принциповим положенням є те, що примус як спосіб, засіб охорони права не повинен порушувати саме право, а здійснюватися лише на підставі і в межах права. Одним із відображень цього стала відома формула – без закону немає ні злочину, ні покарання (*nullum crimen, nulla poena, sine lege*).

Це означає, що правопорушенням визнається тільки діяння, яке до його вчинення було заборонено законом, що набрав чинності й доведений до відома населення. У законі мають бути визначені межі покарання, яке застосовується до цього виду правопорушення.

За статтею 58 Конституції України громадянин України, іноземець, особа без громадянства не можуть відповідати за свої діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи [1; ст. 21].

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності (ч. 2 ст. 68 Конституції України).

Відповідно до статті 61 Конституції України громадянин України, іноземець, особа без громадянства не можуть бути двічі притягнені до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, оскільки юридична відповідальність має індивідуальний характер [1; ст. 22].

Суть кримінальної відповідальності полягає у застосуванні судом від імені держави до особи, що вчинила злочин, державного примусу у формі покарання. Кримінальна відповідальність і покарання застосовуються до особи, винної у вчиненні злочину, тобто такої, яка умисно або з необережності вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння. Кримінальним кодексом України злочини у сфері міграції визнаються таким діянням, зокрема, настає кримінальна відповідальність за торгівлю людьми, пов'язану із законним чи незаконним переміщенням за їх згодою або без згоди через державний кордон України з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення в боргову кабалу, усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатації їх праці. За статтею 149 цього Кодексу зазначений злочин карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років. Якщо ті самі дії вчинені щодо неповнолітнього, кількох осіб, повторно, за попередньою змовою групою осіб, з використанням службового становища або особою, від якої потерпілий був у матеріальній або іншій залежності, тоді позбавлення волі збільшується на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої. Частина третя статті 149 Кодексу закріплює, що за ті самі дії, вчинені організованою групою або пов'язані з незаконним вивезенням дітей за кордон чи неповерненням їх в Україну, – караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна [7; ст. 217].

Отже, згідно з законами України іноземець повинен нести кримінальну відповідальність за законами України, або Україна, може передати такого злочинця його державі, якщо є можливість відбування кримінального покарання там.

Список використаної літератури:

1. Конституція України прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.
2. Кримінальний Кодекс України прийнятий 7 сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року і набув чинності 1 вересня 2001 року.
3. Науково-практичний коментар Кримінального Кодексу України – М.І.Мельник, М.І.Хавронюк – Київ, Юридична думка 2012 р. – 1309 с.
4. Брич Л. «Кримінальна відповідальність» – Київ, Юрінком, 2001 р. – с. 416.
5. Бажанов М.І., Сташис В.В., Тацій В.Я. Кримінальне право України: Особлива частина. – Х.: Право, 2002. – 496 с.
6. Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина. К.: ЦУЛ. 2008р. – 496 с.
7. Хохлова І.В., Шем'яков О.П. Кримінальне право України (Загальна частина) : Навчальний посібник. – Київ: ЦНЛ, 2006. – 272с.
8. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 4.02.1994 р.

СЕКЦІЯ 8. ПСИХОЛОГІЯ ПРАВА ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ

Н.М. Демченко, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

В.Ю. Баленко, учениця I курсу класу іноземних мов
Ніжинського обласного педагогічного ліцею
Чернігівської обласної ради

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ

Постановка проблеми. Україна, обравши для себе шлях розвитку та становлення суверенної і незалежної держави, формує суспільні інституції, місцеве самоврядування, систему національного права. Цей складний і багатогранний процес висуває особливі вимоги до системи освіти країни щодо формування правової свідомості та правової культури учнів загальноосвітніх навчальних закладів, пошуку оптимальних шляхів їх розвитку на основі Конституції України, основних положень Указу Президента України «Про національну програму правової освіти населення», Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті тощо. За цих умов правові знання і правова культура мають стати обов'язковою складовою загальноосвітньої підготовки випускників середніх загальноосвітніх навчальних закладів.

Правова культура, яка органічно поєднує в собі національні і загальнолюдські цінності, є неодмінною передумовою наближення й інтеграції України в європейський і світовий правовий простір. Нарешті, правова культура – це детермінанта, здатна стимулювати правовий прогрес, формувати суспільно-правове та духовне поле для реалізації правових цінностей, правового потенціалу людини.

Актуальність осмислення феноменів правосвідомості та правової культури зумовлена як практичними проблемами трансформації українського суспільства, так і теоретичними проблемами, пов'язаними зі світоглядно-методологічною переорієнтацією правознавства на глибоке осмислення процесів сучасного суспільно-правового розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування правової свідомості та культури були предметом дослідження таких вітчизняних філософів, педагогів, правознавців як М. Алексєєв, В. Бабкін, В. Бурмистров, В. Головченко, В. Копейчиков, В. Котюк, С. Лисенков, М. Подберезький, О. Семітко, О. Скакун, С. Сливка, С. Станік та ін. У наукових працях цих учених розглянуто окремі аспекти визначеної проблематики: теоретико-методологічні аспекти правової культури та динаміки її розвитку (С. Станік); наукові засади організації та методики визначення ефективності правового виховання (В. Головченко). У працях В. Копейчикова, П. Рабиновича висвітлені проблеми реформування юридичної освіти в Україні, методики викладання теорії держави і права. Обґрунтування основ правового виховання учнів загальноосвітньої і професійно-технічної шкіл здійснено в роботах М. Фіцули, Н. Ткачової та ін. У працях Г. Васяновича, М. Подберезького розкрито сутність поняття «правова педагогіка», обґрунтовано теоретико-методологічні засади морально-правової відповідальності педагога.

Аналіз досліджень у галузі правової свідомості та правової культури свідчить, що у розв'язанні визначених державою і суспільством завдань щодо правової освіти громадян провідне місце належить загальноосвітнім навчальним закладам, де здобуваються основи правових знань, закладається підґрунтя формування правової культури суспільства. Як зазначають дослідники, вирішальним у цьому процесі виступає професійна підготовка педагогічних кадрів, органічними складовими якої є правосвідомість та правова культура. Проте сучасні дослідження не повною мірою охоплюють проблематику формування правосвідомості та правової культури, зокрема учня середньої школи.

Постановка завдання. Метою нашої статті є науково-теоретичний аналіз сутності правосвідомості та правової культури школярів, особливостей їх формування в учнів середніх загальноосвітніх навчальних закладів II-III рівня акредитації.

Основний матеріал. Т. Бачинський пропонує формування систему детермінант формування правосвідомості та правової культури яка виглядає наступним чином: а) *суб'єктивні* (включають індивідуальні біологічні та психічні чинники); б) *об'єктивні* (об'єднують низку незалежних від волі

суб'єкта обставин, як-от його соціальне походження, стан розвитку економіки тощо); в) *суб'єктивно-об'єктивні* (залежать від волі інших, але не залежать від волі самого суб'єкта, наприклад, сімейні та деякі освітні фактори) [1, с. 40].

Суб'єктивні фактори являють собою поєднання біологічних «параметрів», а також психічних, які були набуті носієм правосвідомості у процесі його онто-соціогенезу. *Об'єктивні детермінанти* являють собою такі фактори впливу, які не залежать від волі носіїв правосвідомості. В цю групу вченим віднесено наявні у суспільстві економічні та політико-правові відносини, соціальне походження підлітка та певні екологічні умови. До *суб'єктивно-об'єктивних* детермінант можна віднести вплив на свідомість та правову культуру школяра його близького соціального оточення. Суб'єктивний характер такого впливу зумовлений його залежністю від волі тих, хто складає означене оточення. Однак такі фактори є зовнішніми по відношенню до носія свідомості, у зв'язку з чим їх можна кваліфікувати в якості об'єктивних.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях до основних суб'єктів впливу на правову свідомість підлітків відносять його *сім'ю* (батьки та близькі родичі), вчителів і друзів, проте інтенсивність впливу кожної з означених груп є неоднаковою.

За характером впливу означених суб'єктів можна класифікувати на: а) позитивний, б) негативний і в) нейтральний. Позитивним є такий вплив, котрий сприяє не тільки розширенню правосвідомості учнів, повнішому відображенню у ній юридичних норм, але й утверджує правові цінності; негативний же вплив, навпаки, зумовлює ідеалізоване, індиферентне, інфантильне чи нігілістичне ставлення до них.

Позитивний вплив на формування правосвідомості та правової культури школярів виділяють п'ять рівнів професійної компетентності вчителів: репродуктивний, адаптивний, локально-моделюючий, системно-моделюючий знання учнів, системно-моделюючий діяльність та поведінку учнів.

Репродуктивний рівень компетентності означає, що вчитель може передати учням власне знання; *адаптивний* – що може пристосувати передачу знання відповідно до особливостей аудиторії; *локально-моделюючий* – що той вміє навчити учнів знанням та сформувати навички з кількох розділів курсу; *системно-моделюючий* знання учнів – що вчитель може і вміє сформувати систему знань з курсу загалом; *системно-моделюючий* діяльність та поведінку учнів – що він вміє заохотити до самостійного вивчення курсу, перетворити останнє на внутрішню потребу самого школяра [1, с. 40–43].

Відповідно вчителі репродуктивного рівня професійної компетенції справляють нейтральний вплив на формування правосвідомості своїх учнів (що майже дорівнює відсутності такого впливу). Отже, формування правосвідомості таких учнів відбувається здебільшого за посередництвом інших чинників. Вчителі ж кожного наступного рівня справляють чим раз більший позитивний вплив на своїх учнів, поглиблюючи та розширюючи їхню правосвідомість та спонукаючи до самостійних дій в цьому напрямку.

Правосвідомість – це сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання: ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових установок, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формується ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямків розвитку правової системи з точки зору забезпечення гідного існування людини, справедливості у міжлюдських стосунках, ефективної організації життєдіяльності держави і суспільства.

З метою підвищення рівня правосвідомості українського суспільства значну увагу необхідно приділити правовому вихованню учнівської молоді. Воно повинно бути зорієнтовано на підвищення рівня знання і бути зорієнтовано на підвищення рівня знання і розуміння права в цілому та окремих правових норм і інститутів, на формування юридичних навичок та правових цінностей, на закріплення позитивного сприйняття права, на виховання почуття справедливості, відповідальності та законності, на підвищення соціально-правової активності підлітків.

До основних проблем формування правосвідомості та правової культури учня загальноосвітнього навчального закладу відносять: відсутність системного розгляду проблем правової культури, правової свідомості, правової етики зокрема в найновіших посібниках та підручниках з теорії держави і права; необхідність розробки науково-методичних підходів до формування правової культури загалом та засобами інноваційних технологій зокрема; потребу у науково-практичному насиченні правової освіти; недостатню правову інформованість дітей, слабкий зв'язок із суспільною практикою, майбутньою професійною діяльністю [3, с. 8].

Правова культура особи – це така її властивість, яка характеризується повагою до права,

достатнім знанням змісту його норм і вмінням їхнього використання, а також активною правомірною поведінкою в усіх життєвих ситуаціях.

Основними компонентами правової культури підлітків, на нашу думку, є: правові знання; правосвідомість (упевненість у справедливості законів, правове мислення, прагнення до самовдосконалення); культура спілкування; духовне багатство особистості; поведінка, що не суперечить правовим нормам. Відповідно правова культура учня загальноосвітньої школи має виявлятися в знанні та практичній реалізації у процесі життєдіяльності визначених норм права, повазі до нього, переконаності у необхідності діяти відповідно до суспільних вимог, відображатися у поведінці та правосвідомості.

Модель формування правової культури школярів повинна містити такі основні блоки:

✓ *цільовий* передбачає визначення мети (формування правової культури учнів середньої загальноосвітньої школи II–III рівнів акредитації), принципів правового навчання та виховання та основних вимог до правовиховної роботи;

✓ *організаційно-змістовий блок* передбачає реалізацію діяльнісного, системного, компетентнісного, особистісно орієнтованого підходів, включає педагогічні умови формування правової культури школярів, а також інтегровану структуру правової культури, до основних компонентів якої віднесено: цільовий, змістовий, оперативно-діяльнісний, стимуляційно-мотиваційний, морально-правового виховання, контрольного-регулятивного,

✓ *реалізаційний* – містить етапи формування правової культури підлітків і відповідну методику з визначенням найбільш ефективних форм, методів і засобів;

✓ *оцінно-результативний блок* включає критерії та показники сформованості правової культури: мотиваційний (цілеспрямованість, ініціативність, усвідомлення власних обов'язків, подолання труднощів, досягнення життєвого успіху), когнітивний (науково-правова ерудиція, переконаність, почуття гідності і гордості за свою Батьківщину, здатність до самовдосконалення і самовиховання), діяльнісний (спроможність використання глибоких правових знань у майбутній фаховій діяльності, взаємодії з колегами, бути лідером, активна участь у навчально-виховних заходах, громадській діяльності) та показники сформованості правової культури майбутніх учнів середніх загальноосвітніх закладів (опанування загальноосвітніми й правовими знаннями, правова поведінка дитини, національно-патріотична спрямованість громадської діяльності і поведінки школяра); рівні сформованості правової культури (елементарний, достатній, високий).

Педагогічними умовами організації правового виховання школярів визначаються: його здійснення у процесі вивчення комплексу дисциплін, передбачених навчальним планом середніх загальноосвітніх навчальних закладів II–III рівнів акредитації та шляхом включення правознавчого матеріалу в усі форми й види занять з фахових, загальноосвітніх, правових дисциплін; упровадження спецкурсу «Формування правової культури учня середньої загальноосвітньої школи»; використання правознавчих матеріалів при проведенні позааудиторних занять, виховних заходів; діяльність ініціативних груп в гуртожитках, робота гуртків, як з використанням теоретичних знань з правознавства, так і на прикладах з життя. Ця робота передбачає не тільки аналіз законів, оцінювання результатів їх реалізації у сучасному житті, але й набуття власного досвіду їх застосування.

Правове виховання підлітків передбачає також педагогічне забезпечення підготовки, системне проведення психодіагностики та інших форм зворотного зв'язку (анкетування, опитування, моніторинг тощо). За цих умов цілісність, безперервність, варіативність й інтегративність підготовки шкільної молоді щодо формування її правової культури забезпечується системою заходів: відбором змісту правової освіти, методичних прийомів його вивчення, використанням відповідного фактичного матеріалу, поєднанням інтерактивних форм і методів навчання, використанням навчально-правових ігор як форми застосування правових знань, вироблення практичних умінь і навичок застосування норм права.

Формування правової свідомості та правової культури учнів середньої загальноосвітньої школи повинно відбуватись, на нашу думку, на основі особистісно орієнтованої технології формування правової культури, яка що дає можливість втілити в життя ідеї: спільного виховного простору як педагогічно доцільно організованого середовища; встановлення зворотних інформаційних зв'язків між елементами системи підготовки; запровадження діагностичних і експертних методів аналізу якості й результативності підготовки; організації співробітництва та співтворчості на основі утвердження цінностей прав і свобод людини; цілісного формування правової поведінки, системного й ситуаційного мислення особистості у процесі взаємодії та педагогічного супроводу.

Водночас рівень правової свідомості та правової культури зростає за умови:

- ✓ забезпечення єдності процесу формування правової культури і підготовки дітей до застосування правових знань в їх майбутній суспільній і фаховій діяльності;
- ✓ впровадження методів активного навчання: проблемного викладу, дискусій, дидактичних, рольових і ділових ігор, «мозкового штурму», конференцій, круглих столів та вдосконалення традиційних методів;
- ✓ поєднання різних форм навчання учня середньої загальноосвітньої школи (індивідуальних, групових і потокових занять з правових дисциплін);
- ✓ здійснення правового виховання в позааудиторний час та під час проведення навчальної практики;
- ✓ формування установки на абсолютну обов'язковість дотримання правових норм поведінки кожним учасником навчально-виховного процесу;
- ✓ виховання розуміння корисності та переваг дотримання правової культури кожним громадянином як умови захисту його від свавілля інших осіб.

Висновки. Отож, можна підсумувати представлену тут спробу стисло охарактеризувати та класифікувати систему детермінант формування правосвідомості та правової культури шкільної молоді, зокрема: а) суб'єктивні (включають біологічні та психічні чинники); б) об'єктивні (об'єднують низку незалежних від волі суб'єкта обставин, як-от його соціальне походження, стан розвитку економіки, політичні відносини, якість екології); в) суб'єктивно-об'єктивні (залежать від волі інших, але не залежать від волі самого суб'єкта, наприклад, сімейні та деякі освітні фактори).

Одним із головних напрямів діяльності середніх загальноосвітніх навчальних закладів II–III рівнів акредитації повинно стати активізація правового виховання учнів з метою формування високого рівня їх правової свідомості. Викладання правових дисциплін повинно здійснюватися шляхом поєднання теоретичного вивчення законів з їх практичним застосуванням, упровадженням інноваційних форм та методів роботи з учнями (ділові і рольові виступи, бліц-турніри, диспути, створення і розв'язування проблемних ситуацій, організація тематичних мікрогруп, інтерв'ювання досвідчених юристів, добір нормативно-правових документів до тем, аналіз матеріалів преси). Крім тематичних занять та бесід, олімпіад з правознавства, у навчальних закладах важливо проводити наукові конференції, семінари, диспути, тематичні вечори, «круглі столи» тощо.

Проте наше дослідження не вичерпує всієї широти питання. Подальшого дослідження потребує проблема впливу інноваційних технологій навчання та виховання на процес формування правосвідомості та правової культури учнів середньої загальноосвітньої школи.

Список використаної літератури:

1. Бачинський Т. В. Детермінанти формування правосвідомості та правової культури шкільної молоді : спроби їх класифікації // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 40–47 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12btvcik.pdf>
2. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : Дис... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Цимбалюк Михайло Михайлович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 187 с.
3. Щербань М. П. Формування правової культури студентів вищих аграрних навчальних закладів I-II рівнів акредитації : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 / М.П. Щербань ; Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 20 с.

С.І. Самаріна, кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ

В умовах розбудови нашої держави відбулося зростання громадської позиції суспільства, що призвело до посилення уваги науковців до забезпечення належних прав і свобод громадянина, формування правової культури особистості. Правова культура особистості, як складова духовної культури, передусім передбачає свідоме ставлення громадянина до своїх прав і обов'язків, повагу до законів і правил суспільства, готовність виконувати вимоги, що висуває держава, дисципліновану поведінку. Формування правової культури особистості здійснюється протягом усього життя, проте, основи правових знань, вироблення системи громадських цінностей відбувається під час

цілеспрямованого правового виховання молоді у закладах освіти різного типу. Зокрема саме перед закладами школою стоїть завдання розвитку всебічно розвиненої особистості, що передбачає й формування високої культури поведінки учнів, розуміння ними значення правил, законів, норм суспільства, необхідності їх дисциплінованого свідомого виконання. Тому правове виховання в школі має бути пріоритетним напрямом виховної роботи з учнями, що закладе основи наукових знань щодо визначеної проблеми, сформує систему правових цінностей особистості, зміцнить самодисципліну.

Одним із шляхів підвищення правової культури суспільства є творче осмислення, ґрунтовне вивчення історико-педагогічного досвіду у напрямі правового виховання учнівської молоді на різних етапах розвитку загальноосвітньої школи. Саме ретроспективний, критичний аналіз теоретичного доробку українських педагогів, діячів освіти й культури у другій половині XIX – на початку XX століття щодо вирішення проблем, пов'язаних із формуванням правової культури учнів, допоможе зрозуміти і визначити основні шляхи розв'язання сучасних завдань щодо правового виховання в школі, оскільки саме у цей історичний період відбувався пошук ефективних способів формування правової свідомості учнівської молоді, було встановлено взаємозв'язок понять права поведінка, дисциплінована особистість, моральне і громадянське виховання.

Аналіз сучасних педагогічних джерел показав, що проблемою формування правової культури учнів в історико-педагогічному аспекті займаються О. Горчакова, А. Стаканков та інші. У своїх доробках автори здійснюють аналіз зазначеної проблеми у контексті формування громадянської культури особистості та визначають етапи становлення теорії організації правового виховання учнів у закладах шкільної освіти в історії вітчизняної педагогіки. Водночас ними не проаналізовано особливості правового виховання школярів у досліджуваній нами період і значення дисципліни учнів у контексті формування правової культури, що є метою нашої публікації.

Аналіз історико-педагогічної літератури показав, що в педагогічній теорії другої половини XIX – на початку XX ст. правове виховання розглядалося, передусім, у контексті розвитку почуття законності школярів, формування їхньої дисциплінованої поведінки, у взаємозв'язку громадянського і морального виховання.

На наше переконання, особливої уваги заслуговує педагогічна спадщина видатного вітчизняного педагога М. Пирогова, аналіз якої показав, що у другій половині XIX – на початку XX ст. було закладено фундамент для розвитку правового виховання школярів.

Як свідчить аналіз праць М. Пирогова, у досліджуваній нами період головною особливістю правового виховання було його сприйняття як складової громадянського і морального виховання. Громадянином, на думку педагога, вважався носій загальнолюдських цінностей, високоморальна особистість, яка здатна до захисту правди, розуміння норм та правил поведінки у суспільстві, з притаманним для неї «почуттям законності», що й потрібно виховувати серед учнів [3, с. 114].

На його думку, громадянське виховання обов'язково має здійснюватися в межах шкільного навчального закладу, де дитина повинна усвідомити, що суспільне життя регулюється певними моральними нормами, законами і правилами, від дотримання яких залежить суспільна рівновага. Тому вчений вважав, що шкільне життя має базуватися на принципах взаємоповаги, дисциплінованості, відповідальності і законності. Саме він на початку 60-х років XIX ст. наголошував на необхідності відміни тілесних покарань, дотримання законності шкільної справи [1, с. 48], покращення відносин між учнями, вчителями, шкільним начальством [6, с. 15].

Вивчення педагогічної спадщини М. Пирогова показало, що він, передусім, намагався подолати свавілля і жорстокість учителів по відношенню до учнів, зокрема й заборонити використання різки. Свої погляди відносно застосування різки він висловив у статті «Чи потрібно сікти дітей і сікти у присутності інших дітей». У ній він наголосив, що різки – це інструмент, що породжує лише страх болю і насильництва, яким не можливо викликати пробудження совісті дитини, внутрішнього почуття сорому за порушення встановлених правил [2, с. 3]. Ця стаття підкреслює прогресивність поглядів М. Пирогова щодо правового виховання учнів і стала рішучим кроком до заборони у XIX ст. фізичних покарань учнів засобами різки.

Зауважимо, що педагогічні ідеї М. Пирогова стосувалися не лише заборони фізичних покарань засобами різки, а й зменшення і упорядкування загальної кількості покарань, що застосовувалися до учнів, шляхом складання кодексу правил щодо покарань. Ідея створення кодексу правил щодо покарань мала призвести до подолання свавілля серед учителів й до розвитку ідей законності [5, с. 465].

За нашим переконанням, вагомим досягненням М. Пирогова була реалізація ідеї щодо загального унормування і застосування покарань до учнів гімназій. Зокрема він наголошував, що для зменшення кількості покарань потрібно грамотно організувати роботу самої школи, а саме –

посилити виховну роль педагогічної ради навчального закладу і забезпечити належний моральний вплив учителів на учнів з метою забезпечення викорінення хибних переконань серед учнів [3, с. 114–115].

Виховна роль педагогічної ради, на думку М. Пирогова, полягала у прийнятті на себе ролі «совісних суддів» під час розгляду провини учнів і накладенні покарання на них. Він вважав, що така діяльність педагогічних рад принесе позитивний результат, оскільки колективні рішення і вироки викликають більше довіри, ніж ті, що прийняті одноосібно. Проте, на його думку, найважливішим було правильно розуміти мету покарання у навчальних закладах, за яку педагог вважав виправлення учнів. Він наголошував, що усвідомлення мети покарання мало зменшити кількість звільнень учнів з навчальних закладів і тому закликав педагогічний персонал до ретельного розгляду провини учнів, щоб не звільняти їх зі школи за найменшої провини. Проте, головним під час накладення покарання М. Пирогов вважав відповідність накладеного покарання провині учня, дотримання справедливості у покаранні [3, с. 115–119].

Під «почуттям законності» М. Пирогов розумів формування в учнів поваги до правил міжособистісного спілкування, усвідомленого прагнення до їх виконання, а також неминучої відповідальності за провину. Основними умовами формування почуття законності, на його думку, мали бути: визначення правил, які б регламентували стосунки в шкільному колективі, відповідальність вихованців за їх порушення; дотримання педагогічним персоналом під час обговорювання вчинків і визначення винагород або покарань «єдиного і точно визначеного кодексу правил»; доведення до учнів сутності правил і постанов, що регламентують їхню поведінку [3, с. 114–115].

Як бачимо, введенням основ законності в шкільну діяльність М. Пирогов намагався встановити взаємоповагу між учасниками педагогічного процесу в школі, визначити правові аспекти їхньої взаємодії. Таким чином, у своїй діяльності М. Пирогов намагався на практиці показати учням дію законності і правопорядку з метою передачі їм досвіду громадянськості, на який вони зможуть спиратися в майбутньому.

Вивчення дослідницьких матеріалів показало, що у другій половині XIX – на початку XX ст. правове виховання було тісно пов'язане із моральним вихованням учнів, яке розглядалося як спосіб до збагачення духовних сил особистості, що досягалося шляхом засвоєння учнями етичних норм, залученням їх до активної добродійної діяльності. Зокрема, у другій половині XIX ст. Г. Роков зауважував, що дотримання норм і правил шкільного життя виховує в учнів почуття законності, повагу до прав іншої людини [4, с. 12–13], а на початку XX ст. Я. Чепіга вже підкреслював, що навчити дитину моральності, моральним обов'язкам не можливо лише через вивчення кодексів моралі і правил, оскільки дитина повинна сама їх пережити, “переробити своїм розумом” і визначитися у своїх поглядах на людські вчинки [8, с. 22].

Окрім цього, науковці, педагоги-практики досліджуваного періоду аналізували й причини виникнення недисциплінованої, аморальної, протиправної поведінки учнів. Серед причин недисциплінованості, прогалин у морально-правовому вихованні виокремлювалися зловживання учителя своїми повноваженнями, бажання педагогічного персоналу лише викривати і карати учнів за провини, а не попереджувати погану поведінку. За М. Чеховим, “педагогічний колектив й учні – були двома ворожими таборами, в яких перші намагалися спіймати й викрити, а другі – обдурити й перехитрити”, учителів вважали за ворогів, яких боялися і ненавиділи, тому у школі переважала атмосфера “брехні й обману”. До того ж він наголошував, що створена атмосфера виховувала в учнів звичку до брехні, шахрайства і породжувала систему, в якій учні пишалися й хвалилися один перед одним своїми ганебними вчинками. Серед рис аморальної поведінки, притаманних учням, він виокремлював брехню, шахрайство, лихослів'я, захоплення порнографією [9, с. 133–135].

Як свідчить аналіз літературних джерел, причинами аморальної і протиправної поведінки учнів також були: недосконалість діяльності класних наставників і їх помічників у справі формування дисциплінованої і моральної поведінки учнів, оскільки їм були притаманні такі риси як «гнів, дратівливість, поспіх, упередженість, недоцільна суворість, невибачна поблажливість», що негативно впливало на моральне становлення учнів [143, с. 13].

Окрім зазначених вище вад у поведінці учнів, які формувалися у процесі неналежного морально-правового виховання у школах досліджуваного періоду, Г. Роков виділяв егоїзм, задрощі, недовіру до людей, а також схильність до «заборонених розваг». На думку науковця, їхня наявність обумовлювалася відсутністю моральних переконань, присутністю постійних «образ, утисків, невдач і розчарувань» [4, с. 10–11].

Результати наукового пошуку дозволяють зробити висновок про те, що задекларовані правові

і моральні норми та прагнення прогресивних педагогічних діячів досліджуваного періоду до їх реалізації за допомогою регламентації шкільного порядку не тільки не давало позитивного результату, а й призводило до спотворення всієї системи виховання учнів, їхньої деморалізації. Свої зауваження з цього приводу висловлювало й МНО [7, с. 143], зазначаючи, що недбалість, неохайність учнів, які виявляються у зовнішньому вигляді, необережному поводженні із шкільними приладами, у нерегулярному відвідуванні уроків, постійних спізненнях, непристойній поведінці, нівелюванні дисциплінарними правилами, пов'язане із недостатньою моральністю учнів та діями усього педагогічного складу навчального закладу, включаючи директора, вихователів, наглядачів та їхніх помічників.

Отже, не заважаючи на прогресивні ідеї передових педагогічних діячів у другій половині XIX – на початку XX ст. щодо правового виховання учнів, визначені ними умови здійснення ефективного морально-правового, дисциплінарного і громадянського виховання не досягали своєї мети у практичній діяльності шкіл. Водночас зауважимо, що у даному напрямі були й важливі зрушення, зокрема введення у роботу навчальних закладів єдиних правил про провини і покарання учнів, що привнесло у виховний процес закладів шкільної освіти другої половини XIX – на початку XX ст. почуття законності. Наголосимо, що саме у досліджуваний період відбувся активний пошук ефективних засобів впливу на формування правової свідомості особистості, здійснено регламентацію правил поведінки у навчальному закладі, встановлено взаємозв'язок понять дисципліна, культура поведінки, громадянське, моральне виховання із правовою культурою особистості, що надало поштовх до подальшого розвитку та становлення теорії правового виховання учнів.

Список використаної літератури:

1. Алферовъ А. Н.И. Пироговъ, как педагогъ-администраторъ / А. Алферовъ // Вестникъ воспитанія. – 1897. – № 8. – С. 43–63.
2. Пироговъ Н. И. Нужно ли сечь дѣтей и сѣчь в присутствіи другихъ дѣтей? / Николай Иванович Пироговъ. – Одесса, 1858. – 7 с.
3. Пироговъ Н. И. Основные начала правилъ о проступкахъ и наказаніяхъ учениковъ гимназій Кіевскаго учебнаго округа // Сочиненія / Н.И. Пироговъ. – К. : Пироговское товарищество, 1910. – С. 109–122.
Т. 1. – 1910. – 962 с.
4. Роковъ Г. О выработкѣ идеала въ нравственномъ воспитаніи / Г. Роковъ // Вѣстникъ воспитанія. – 1896. – № 3. – С. 1–29.
5. Стоюнинъ В. Я. Педагогическія сочиненія / В. Я. Стоюнинъ. – Спб. : Типографія М. М. Стасюлевича, 1903 – 527 с.
6. Тодосієнко С. М.І. Пирогов / С. Тодосієнко // Світло. – 1910. – Кн. 3 (листопад). – С. 10–17.
7. Циркулярноѣ предложеніе г. Попечителя Округа начальникамъ учебныхъ заведеній о недостаткахъ, замечѣнныхъ при ревизіи тѣхъ заведеній въ дидактическомъ нравственно-дисциплинарномъ отношеніи // Циркуляръ по управленію Кіевскимъ учебнымъ округомъ. – 1869. – № 5 (май). – С. 134–143.
8. Чепіга Я. Моральне внушіння в справі виховання / Я. Чепіга // Світло. – 1910. – Кн. 2 (октябрь). – С. 20–33.
9. Чехов Н. Къ вопросу о нравственности в гимназіяхъ / Н. Чехов // Вѣстникъ воспитанія. – 1894. – № 1. – С. 131–141.

Л.М. Павлюк, учитель англійської мови Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради, спеціаліст вищої категорії, учитель-методист, Відмінник освіти

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Реалії сьогодення актуалізують процес становлення України як цивілізованої європейської країни, що передбачає її розвиток і зміцнення як правової держави – невід'ємної складової європейської та світової спільноти. Однак зі зміною соціально-правових умов життєдіяльності сучасної молоді, коли її соціальне зростання збігається зі становленням у державі ринкових відносин та зниженням соціально-правового імунітету суспільства, її права соціалізація значно ускладнюється.

Сучасне суспільство все більше усвідомлює свою залежність від якості правової освіти, оскільки рівень і система юридичних знань суттєво впливають на ефективність діяльності людини в соціумі.

На наш погляд, проблема полягає в тому, що сама практика традиційного шкільного навчання, заснованого на принципі «вивчимо і запам'ятаємо» суперечить сутності права. Право – прагматична наука, якою не можна оволодіти тільки за допомогою зубріння термінів і статей законів. Право живе в дії, у практиці його застосування. Тому логіка правової освіти найбільшою мірою відповідає компетентнісному підходу. У зв'язку з цим одним із пріоритетних завдань педагогічної практики є створення реальних умов для формування у школярів правової компетентності на уроках та в позаурочний час.

Виникнення *компетентнісного підходу* як наукового методу, який застосовується до різних галузей знань, включаючи педагогіку, прийнято відносити до досліджень відомого американського лінгвіста Н. Хомського.

У 1970–1990 рр. цей термін починають використовувати в теорії і практиці навчання мови (особливо нерідної), професіоналізму в управлінні, керівництві, менеджменті, у навчанні спілкування. У цей час розробляється зміст поняття «соціальні компетенції / компетентності». У роботі Дж. Равена «Компетентність у сучасному суспільстві», опублікованій у 1984р., подане розгорнуте тлумачення компетентності. Автор вважає, що вона складається з великої кількості компонентів, багато з яких відносно незалежні один від одного, деякі компоненти належать швидше до когнітивної сфери, а інші – до емоційної, ці компоненти можуть замінювати один одного як складові ефективної поведінки. При цьому, як підкреслює Дж. Равен, «види компетентності» є суть «мотивовані здібності».

Сьогодення сучасного життя пов'язане із загальноєвропейською і навіть загальносвітовою тенденцією руху «від поняття кваліфікації до поняття компетенції». Ця тенденція виражається в тому, що традиційне поняття професійної кваліфікації не відображає повною мірою вимог посилення пізнавальних й інформаційних основ у сучасному виробництві. Адекватнішим стає поняття компетентності. Наприклад, у доповіді ЮНЕСКО наголошується, що «все частіше підприємцям потрібна не кваліфікація, яка з їхньої точки зору дуже часто асоціюється з умінням здійснювати ті або інші операції матеріального характеру, а компетентність, яка розглядається як сукупність навичок, у якій поєднуються кваліфікація в строгому сенсі цього слова, соціальна поведінка, здатність працювати в групі, ініціативність і любов до ризику».

Значний обсяг сучасних педагогічних досліджень у галузі компетентнісного підходу пов'язаний з розробкою змісту понять компетентність, компетенція, ключові компетенції, упровадженням нових методів на рівні шкільної освіти, використанням компетентнісно-орієнтованого підходу у викладанні окремих дисциплін, розробкою критеріїв оцінки навчальних досягнень школярів.

Відзначимо, проте, що на цей момент існують лише одиничні дослідження з проблем реалізації компетентнісно-орієнтованого підходу в правовій освіті. У той же час формування правової компетенції є невід'ємною частиною процесу загальнокультурного розвитку випускника загальноосвітнього навчального закладу, а з погляду компетентнісного підходу – складовою частиною соціальної компетентності особистості.

Правова компетентність може бути визначена як сукупність здібностей і особистісно-вольових установок, що визначають для людини можливість і прагнення розміряти своє соціальне поведіння з правом і іншими, діючими в суспільстві, нормами. Відповідно до структури та змісту правової освіти у загальноосвітньому навчальному закладі правова компетентність людини передбачає:

- знання про значення, основні сфери і механізми правового регулювання суспільного життя;
- уміння виділяти правові аспекти виникаючих життєвих ситуацій і визначати доцільність їх дозволу правовими засобами;
- здатність аналізувати сформовану правову ситуацію з різних позицій і з урахуванням змагальності юридичних процедур;
- визначення достатнього для вирішення проблеми мінімуму правової інформації;
- уміння бачити правові наслідки прийнятих рішень і здійснюваних дій;
- готовність і вміння використовувати механізми та засоби правового вирішення проблем.

Таким чином, у структурі правової компетентності чітко виділяються три компоненти – когнітивний, діяльнісний та мотиваційний. Вони і визначають конкретні умови формування правової компетентності.

Оскільки основним елементом правової компетентності є здатність вирішувати проблеми, формування правових компетенцій може бути спроектовано через навчальні завдання і навчальні ситуації, дія в яких формує досвід вирішення проблем.

Практика діяльності наукового гуртка Ніжинського ліцею показала нам, що найбільш адекватні й ефективні для реалізації даного підходу технології контекстного навчання: проблемне, інтегроване навчання, технологія критичного мислення, технології «попса-ФОРМУЛИ», методи і прийоми інтерактивного навчання. Методи і прийоми названих технологій дозволяють формувати окремі компоненти правової компетентності.

Але для повноцінної правової освіти обов'язковою і необхідною умовою є соціальна практика. Створення та діяльність дитячої громадської організації, соціальне проектування, ділові ігри – досить відомі і продуктивні форми правової освіти та виховання.

Таким чином, можна стверджувати, що тільки реальне включення учнів в обговорення та вирішення соціально – правових проблем здатне сформувати в них соціальну відповідальність, самостійність, критичність мислення.

М.В. Семенова, асистент кафедри всесвітньої історії
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Л.М. Трейтяк, студентка III курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПРАВОВІ ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ НОРМИ ПОВЕДІНКИ: ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ У СУЧАСНОМУ МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. – історичний період, коли суспільство зазнало докорінних змін. Вони торкнулися не лише політичних та економічних аспектів в розвитку держав, а багато в чому змінили закони розвитку людства. На сучасному етапі трансформуються моделі міжнародних відносин, підходи до вирішення внутрішньополітичних завдань і досягнень економічного успіху. Змінюється світогляд і мотивація поведінки як окремих людей, так і цілих суспільств. Ці процеси позначилися на взаєминах поколінь, на умовах входження в суспільство нових культур, на світоглядних орієнтирах сучасної молоді. Досвід останніх десятиліть переконливо доводить, що політичних і економічних успіхів можуть досягти держави, які приділяють підвищену увагу молоді, що стійкий розвиток демонструють саме ті суспільства, які переглянули систему традиційних поглядів на молоде покоління, на систему взаємин між поколіннями і на їх значення для політичного і соціально-економічного розвитку. Досвід показує, що суспільство для досягнення успіху повинно приділяти увагу утвердженню морально-етичних норм поведінки молоді. В Україні це питання є дуже актуальним, оскільки у молодіжному середовищі набувають поширення ряд негативних тенденцій. Серед них можна виділити такі явища, як: зменшується абсолютна чисельність і частка молоді в структурі населення у зв'язку з негативними демографічними процесами; погіршується стан фізичного і психічного здоров'я молодого покоління, що може привести до якісного зниження репродуктивного, інтелектуального, економічного потенціалу суспільства (найуразливішим і незахищеним сьогодні є здоров'я молодих людей у підлітковій віковій групі); триває маргіналізація і криміналізація молодіжного середовища, збільшується число молодих людей, схильних до правопорушень; знижується якість освіти; відбувається деградація структури зайнятості, руйнування трудової мотивації молодих працівників. Молоді люди інтегруються переважно в сферу обміну і перерозподілу товарів і послуг, віддають перевагу робочим місцям, що не вимагають високої професійної кваліфікації; частка підприємців не перевищує 2–3 % від чисельності всієї молоді; відбувається деформація духовно-етичних цінностей, розвиваються моральні обмежувачі на шляху до досягнення особистого успіху; слабо розвивається культура відповідальної громадянської поведінки; характерними рисами масової молодіжної свідомості стають правовий нігілізм, відсутність соціальної волі, «стадний» інстинкт.

Усі перелічені чинники негативно впливають на формування правових та морально-етичних норм поведінки, які мають закладати основу сучасного суспільства, якщо воно претендує на успішне майбутнє. Тому на розвиток норм поведінки має впливати держава та освітні установи, що повинні перебирати на себе функцію вихователів, творців особистості, людини майбутнього.

Разом з тим варто наголосити на тих позитивних тенденціях, що утверджуються серед молоді сучасної України: розвиток потужного інноваційного потенціалу, збільшується число молодих людей, що вибирають особисту ініціативу як головний спосіб вирішення проблем; зростає самостійність і практичність, відповідальність за свою долю, мобільність, сприйнятливості до нового; збільшується престижність якісної освіти і професійної підготовки, змінюється ставлення до освіти: формально-статусне ставлення поступається місцем практичному використанню отриманих знань як основи особистого і професійного успіху і майбутнього добробуту; сучасна молодь стала повноправною частиною міжнародного молодіжного співтовариства, активно інтегрується в глобальні економічні, політичні і гуманітарні процеси.

Але такі позитивні явища, на жаль, становлять скоріше виняток, ніж правило. Теперішній стан поведінки молоді іноді шокує, а в цілому свідчить про необхідність жорсткої боротьби за утвердження правових та морально-етичних норм поведінки. Чи не найважливішим фактором, що вплинув на поширення правових та моральних проблем у молодіжному середовищі є ситуація в державі, негативні риси якої проявляються в наступному: попередньо споживче ставлення до молоді у сфері економіки і праці змінилося незатребуваністю; насторожене, недовірливе ставлення у сфері політики змінилося відвертими маніпуляціями – молодь розглядається виключно як електоральний ресурс; тотальний контроль у сфері культури змінився байдужістю і передачею даної сфери під вплив засобів масової інформації та індустрії розваг, бізнес яких побудований на культивуванні споживача, примітивних людських інстинктів; повчально-опікунське ставлення в духовно-ідеологічній і виховній сферах трансформувалося в нерозуміння і байдужість з боку старших поколінь. Домінує погляд на молодь як на пасивну соціальну групу, що перебуває в перехідному, маргінальному стані.

У сукупності це призвело до того, що ціннісно-смысловий простір молоді формується або на основі кримінальної субкультури, або на основі ціннісно-поведінкових моделей, що руйнують національно-культурну самоідентифікацію молодих українців.

Ситуація ускладнюється нерозвиненістю сучасного законодавства в частині регламентації прав і обов'язків основних інститутів соціалізації по відношенню до молодої людини.

Руйнування традиційних соціальних зв'язків і державної системи виховання значно нівелювало роль раніше домінуючих інститутів соціалізації – сім'ї, школи, вулиці.

Сім'я несе підвищене соціально-економічне навантаження і змушена за рахунок виховання зосередитися на вирішенні проблем забезпечення прожиткового мінімуму.

Школа, визначивши як своє основне завдання процес передачі знань, фактично втратила вплив на інші сторони розвитку особистості.

Вулиця як інститут соціалізації має спроможність позитивно виступати в цій ролі лише за умови спеціальної організації роботи за місцем проживання, яка зараз фактично відсутня.

Значною мірою втрачено вплив і таких традиційних інститутів соціалізації як позашкільні виховні установи, армія, профспілки, трудові колективи. Недостатню роль відіграють громадські молодіжні об'єднання. Традиція релігійного виховання багато в чому втрачена і тільки частково відроджується.

Прогаляни, що утворилися у вихованні і соціалізації молоді, заповнюються легкодоступними носіями інформаційного продукту. Провідну роль у цьому процесі відіграють засоби масової інформації. У сучасному молодіжному середовищі їм належить лідерство у формуванні свідомості і світогляду, життєвих цінностей, взірців для наслідування. При цьому продукт масової культури багато в чому сприяє зростанню агресії і етичної розбещеності в молодіжному середовищі, підсилюючи негативні тенденції в її розвитку.

Отже, розвиток позитивних тенденцій у формуванні правових та морально-етичних норм поведінки і використання потенціалу інноваційної активності молоді може бути досягнуте лише при створенні адекватної системи участі держави і суспільства в процесах розвитку цивілізованих механізмів взаємин між суспільством і молодим поколіннями, що входить до нього. Сучасна ситуація доводить: до цього питання необхідно поставитись глобально і розробити чітку, а в першу чергу ефективну молодіжну політику, де в основі лежить створення соціального партнерства, стимулювання активності молоді в різних сферах, вироблення ефективних механізмів участі держави в процесах соціалізації молоді.

Список використаної літератури:

1. Вербець В. В. Діагностика формування та реалізації духовно-творчого потенціалу студентської молоді / В. В. Вербець. – Рівне : РДГУ, 2004. – 147 с.

2. Головатий М. Ф. Формування державної молодіжної політики в сучасній Україні (політологічний аналіз): автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Головатий М. Ф.; НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К., 1996. – 31 с.
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// www. experts. in.ua/](http://www.experts.in.ua/).
4. Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// knowledge. allbest. ru/](http://knowledge.allbest.ru/).
5. Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// www. kazedu. Kz/ 99560](http://www.kazedu.kz/99560).

А.О. Гарькова, учениця 11-А класу спеціалізованої школи І–ІІІ ступенів № 6
з поглибленим вивченням інформаційних технологій
Прилуцької міської ради

Науковий керівник: *Л.М. Устименко*, учитель історії України та правознавства
спеціалізованої школи І–ІІІ ст. № 6 з поглибленим вивченням інформаційних технологій
Прилуцької міської ради

ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ. ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВИХ НОРМ

Вивчення ефективності правових норм – одне з серйозних завдань правової науки, тому що соціальні норми є важливим засобом впливу на людину. Розуміння законів соціального розвитку, ролі права у формуванні особистості, знання тих шляхів і способів, якими право виконує завдання розвитку правосвідомості громадян, дозволяє краще виявити соціально-психологічні і психологічні причини, які приводять особистість до здійснення правопорушень. Процес формування основних параметрів людської особистості (свідомості, почуттів, здібностей та ін.) відбувається в певних соціальних умовах шляхом засвоєння і перетворення індивідами соціального досвіду, накопичення людством досягнень культури.

Соціалізація особистості – це процес і результат засвоєння і відтворення людиною соціального досвіду, який здійснюється в процесі діяльності і спілкування.

З даного визначення випливає, що соціалізація – це двосторонній процес, який включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду (як соціальне середовище впливає на людину за рахунок її входження в систему соціальних зв'язків), а з іншого боку, – відтворення соціального досвіду (як сама людина впливає на середовище за рахунок власної діяльності). Важливо підкреслити, що людина не просто засвоює соціальний досвід, але й перетворює його у власні цінності, установки, орієнтації.

Соціалізація особистості – процес багатогранний. Одним з основних його напрямків є правова соціалізація, під якою розуміється вироблення в ході освоєння соціального досвіду ціннісно-нормативної орієнтації особистості, при якій приписи суспільних норм сприймаються нею як власні життєві установки.

Кожен громадянин повинен не лише уявити, що в суспільстві діють конкретні закони і правила, але ще й віднести їх до самого себе, тобто усвідомити, що вони означають для нього, що йому дозволяють, а що забороняють (в тому числі усвідомити і ті покарання, які він може понести за порушення законів).

Існують різні способи засвоєння норм права і правових цінностей в ході соціалізації особистості.

Все людське життя проходить в межах певних соціальних груп. І в школі, і на роботі, і на відпочинку людина весь час вступає у взаємодію з оточуючими. Тому значний арсенал навиків соціальної поведінки формується завдяки стійким емоційним реакціям оточуючих на ті чи інші способи поведінки. Про перші елементи правової культури дитина дізнається вже в самому ранньому віці: набуває навиків і засвоює стандарти нормативно-оціночної поведінки, отримує перші юридичні уявлення з казок, набуває в рольових іграх поняття про функції права і його представників і поступово формує, хоч і примітивну, дитячу, але власну картину правового життя. З віком, по мірі розширення кола спілкування, ускладнення діяльності, відбувається інтенсивне збагачення і розвиток цієї та інших сфер свідомості.

Дуже важливими інститутами правової соціалізації є сім'я і школа. При цьому основними психологічними механізмами формування правосвідомості у дітей і підлітків є наслідування (усвідомлене чи неусвідомлене наслідування будь-якого прикладу чи зразку) і навіювання

(неусвідомлене відтворення індивідом досвіду тих людей, з якими він спілкується). Саме від батьків, родичів дитина дізнається, як необхідно себе поводити в різних ситуаціях, копіює моделі соціальної поведінки. При цьому ступінь засвоєння правових норм і установок, зразків поведінки суттєво залежить від ставлення дитини до батьків чи родичів, які виступають носіями певних соціальних цінностей і норм права.

Правова соціалізація продовжується на спеціальних уроках у школі й протягом навчальних занять у вузах. Вона здійснюється не лише у вигляді розповідей-бесід, але й у формі зустрічей школярів і студентів з представниками правоохоронних органів. У кожній школі мають проводитися такі заходи, адже саме тут людина формується як особистість, вступає до дорослого життя. Нерідко стають правопорушниками, а потім і злочинцями, так звані «важкі» учні через те, що для них школа перестає бути місцем, де вони задовольняють потреби в пізнанні, спілкуванні, належності до групи. Справа в тому, що в більшості випадків шкільні педагоги відносяться до «важких» учнів негативно, в роботі з ними використовують лише методи покарання, повчальних бесід, причому не жаліють самолюбства дітей, виставляючи перед класом напоказ усі негативні риси цих учнів. Конфліктні відносини з педагогами й адміністрацією школи, розрив відносин з однокласниками, становище відкинутого штовхає дітей на розваги й викликає у них потреби в алкоголі, наркотиках... Рано чи пізно вони поповнюють ряди правопорушників, для яких характерні зв'язки з тими особами, які мають аналогічні погляди на життя, близькі ціннісні орієнтації і звички поведінки. Тож регулярні правовиховні роботи сприяють зменшенню кількості неповнолітніх правопорушників. Взяти до прикладу нашу школу: протягом 2011–2012 навчального року проводились чисельні інформаційно-профілактичні роботи, щодо запобігання торгівлі, експлуатації та жорстокого поводження з дітьми (активізація гуртка «Рівний-рівному»; засідання учнівської ради «Людина починається з добра»; вивчення й аналіз стану роботи з профілактики правопорушень серед неповнолітніх, запобігання дитячої бездоглядності; робота консультпункту для батьків), також були заходи щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів (нарада класних керівників «Охорона життя та здоров'я учнів»; проведення циклу діагностичних та корекційних занять з метою ранньої діагностики виявлення учнів, схильних до шкідливих звичок; організація проведення тижнів здорового способу життя; організація оздоровлення учнів кризових категорій; робота постійно діючих тематичних виставок з питань відповідальності за незаконне поширення наркотичних засобів та пропаганди здорового способу життя), проводились роботи батьківського лекторію (велися бесіди щодо психологічних особливостей підліткового віку, їх духовного світу, впливу сім'ї на формування морально-правової культури, відповідальність батьків за охорону здоров'я дітей, формування здорового способу життя), проводився також місячник право виховної роботи («Закон і ми», «Наші права – щасливе дитинство», «Як я виконую свої учнівські обов'язки», «Світ без насильства», «Я маю право», «Палінню – ні»...) Проаналізувавши результати кількості правопорушників у школі (2011-2012 н. ч. рік 2 учня на шкільному обліку, а 11 у групі ризику, 2012-2013 н. ч. рік 1 учень на шкільному обліку, а 6 – група ризику), можна зробити висновок, що правова соціалізація, яка регулярно проводиться у цьому навчальному закладі сприяла зменшенню неповнолітніх правопорушників.

Важливо мати на увазі, що в таких підліткових (а часом і дитячих) групах різко послаблюється соціальний контроль, процес правової соціалізації – пониження спадкоємності між поколіннями. Законслухняна поведінка індивіда формується соціальними устоями конкретного суспільства. Саме соціальне середовище створює передумови для реалізації тих чи інших правових норм.

Розвиток правосвідомості відбувається також під час трудової стадії процесу соціалізації. Тут основним інститутом правової соціалізації виступає трудовий колектив. Сфера морально-правових відносин у людини безпосередньо пов'язана з поняттям соціальної справедливості, яке характеризує міру можливостей для самореалізації особистості в даних суспільних умовах. Кожна людина звертається до даного поняття в ситуації зіткнення належного і бажаного. Соціальна несправедливість приводить до неможливості самореалізації особистості (а це вищий рівень її соціалізації), що призводить до появи соціальної напруги у вигляді агресивності, заздрості та ін.

Справедливість – категорія морально-правової свідомості, поняття про належне, пов'язане з історично мінливими уявленнями про необ'ємні права людини.

Соціальна справедливість – категорія, яка має відношення не лише до права взагалі, але й до окремих його галузей і правових інститутів. Одним з прикладів дії принципу соціальної справедливості при правовому регулюванні майнової відповідальності працівників за шкоду,

нанесену підприємству (організації), є звільнення від обов'язку відшкодувати збитки, які можуть бути віднесені до категорії нормального виробничо-господарського ризику.

Сім'ї належить особлива роль в правовій соціалізації. Тому дефекти соціалізації в сім'ї найбільш небезпечні. Порушення в засвоєнні морально-правових норм, прийнятих в суспільстві, спостерігається «з вини» сім'ї в наступних випадках:

- батьки словесно й своїми вчинками затверджують аморальні й навіть антисоціальні способи поведінки;

- батьки словесно дотримуються загальноприйнятих моральних норм поведінки, але здійснюють дії і вчинки, які їм суперечать;

- батьки словесно й на ділі дотримуються загальноприйнятих поведінкових норм, але при цьому не задовольняють емоційних потреб дитини, що значно ускладнює нормальний процес соціалізації;

- батьки застосовують в якості основних такі методи виховання, як насилля, примушування, приниження особистості дитини.

Сім'ї, для яких характерні дефекти правової соціалізації, які провокують дитину на здійснення правопорушень і злочинів, кримінологи називають неблагополучними. Криміногенна сім'я відрізняється тим, що її дорослі члени здійснюють злочини. Злочинна поведінка батька чи старшого брата демонструє дітям (підліткам) зразки антисуспільної поведінки, породжує внутрішньосімейні конфлікти й суттєво збільшує імовірність здійснення злочину неповнолітніми. Для аморальної сім'ї характерні пияцтво й алкоголізм її дорослих членів, систематичні конфлікти (скандали й бійки), розпусні дії батьків. Виховання в таких умовах дітей, як правило, деформоване (батьки залучають своїх дітей до випивки, використовують стосовно них тілесні покарання, часом навіть в жорсткій формі та ін.). Такі сім'ї калічать дітей, формують психопатичні риси характеру, розвивають у них озлобленість і агресивність. Так формується потенційний правопорушник. Проблемна сім'я характеризується суперництвом між батьками за головуєче становище в сім'ї, роз'єднаністю, ізоляцією між батьками і дітьми. Постійна атмосфера напруженості між батьками приводить до того, що дитина прагне як можна менше знаходитися вдома, вона втрачає емоційний контакт з батьками, виходить з-під соціального контролю дорослих. І в даному випадку створюються умови для криміногенного формування дітей. Неповна сім'я з дефектами в структурі часто створює певну складність у правовій соціалізації дітей і підлітків. Це пов'язано насамперед з тим, що дитина (підліток) відчуває емоційний дискомфорт, який виявляється в емоційному голоді, почутті власної неповноцінності, «ущербності». Таким чином, дефекти сімейної правової соціалізації призводять до формування у особистості викривленої структури потреб і до соціально-негативних відхилень у поведінці.

На формування правосвідомості впливають численні фактори макросередовища (політика, економіка, ідеологія, культура та ін.) і мікросередовища, які переламуються через конкретні умови життєдіяльності особистості.

Великий вплив на дієвість правової норми чинить престиж права в суспільстві. Високий ступінь поваги до права в суспільстві дозволяє реалізувати різні нормативні акти без суворого використання інструментів санкцій і контролю. Повага до права, внутрішня згода з правовими вимогами і впевненість в необхідності дотримання правових норм, свідоме ставлення до них – свідчення того, що правосвідомість членів суспільства знаходиться на досить високому рівні.

Дуже значимою соціально-психологічною умовою дієвості правових норм є соціальна орієнтація особистості як система ціннісних відношень особистості до об'єктів соціальної дійсності.

Найвищим рівнем мотивації правослухняної поведінки слід вважати переконаність особистості в соціальній цінності вчинку, який здійснюється, корисного для суспільства і для найближчого соціального оточення. Отже, дієвість нормативного акту визначається тим, наскільки він відповідає об'єктивним потребам суспільства в цілому, підтримується різними соціальними групами і в якій мірі реалізується громадянином, який шанобливо ставиться до права.

Досить добре вивчивши правову психологію, слід ознайомитись із способами уникнення правопорушень, тобто з правовим вихованням.

Правове виховання – виховна діяльність закладу освіти, сім'ї, правоохоронних органів, спрямована на формування в молоді правової свідомості, навичок і звичок законслухняності.

Потреба активізації правового виховання молоді зумовлена такими факторами:

- розбудова правової держави в Україні супроводжується інтенсивним творенням її правової бази, що потребує своєчасного інформування людей про нові правові акти;

– останнім часом сфера правового регулювання поширилася на підлітків з одинадцятирічного віку (створення Служби у справах неповнолітніх, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, спеціальних судів для неповнолітніх), що вимагає відповідної правової компетенції неповнолітніх до досягнення цього віку;

– девальвація моральних та загальнолюдських цінностей, зниження життєвого рівня населення спричиняють поширення кримінальних зразків поведінки, які проникають у молодіжне середовище;

– необхідність подолання правового нігілізму серед усіх верств населення, зокрема серед учнівської і студентської молоді.

Ще одним підтвердженням гостроти цієї проблеми є тенденція випереджаючого зростання злочинності неповнолітніх на фоні загальної злочинності.

Завдання і зміст правового виховання.

Метою правового виховання молоді є формування в неї правової культури громадянина України, що насамперед передбачає свідоме ставлення до своїх прав і обов'язків перс суспільством і державою, закріплених у Конституції України. Важливе значення мають глибока повага до законів і правил людського співіснування, готовність дотримуватися й виконувати закріплені в них вимоги, що виражають волю та інтереси народу, активна участь в управлінні державними справами, рішуча боротьба з по рушниками законів. Правове виховання має такі завдання:

– озброєння молодих людей знаннями законів, систематичне інформування їх про актуальні питання права;

– формування правової свідомості як сукупності правових уявлень, поглядів, переконань і почуттів, які визначають ставлення особистості до вимог законів, регулюють її поведінку в конкретній правовій ситуації;

– прищеплення учням поваги до держави і права;

– вироблення навичок і звичок законослухняності як результату свідомого ставлення до громадянського обов'язку;

– формування в учнів нетерпимості до правопорушень, злочинності, намагання брати посильну участь у боротьбі з ними, здатності протистояти негативним впливам;

– подолання у правовій свідомості помилкових уявлень, що сформувалися під впливом негативних суспільних явищ.

Норми цивільного права визначають відносини між конкретними громадянами, між громадянами й організаціями, між різними організаціями. Згідно з ним діти, як і дорослі, вважаються правоздатними. Наприклад, вони можуть володіти майном, що їм дісталось в спадок, на них поширюються норми авторського права тощо. Щоправда, не кожна особа, яка має правоздатність, може самостійно здійснювати свої права. Оскільки здатності діяти розумно, правильно розпоряджатися своїм майном, залежно від віку брати на себе різні зобов'язання людина набуває неодноразово, закон передбачає цивільну дієздатність – здатність особи чинити потрібні дії для використання своїх прав і обов'язків. Межі дієздатності такі: до 14 років – часткова дієздатність; 14–18 рр. – неповна дієздатність; 18 років – повна дієздатність. У процесі правового виховання учні (студенти) засвоюють також деякі норми трудового права (щодо умов прийняття на роботу, переведення і звільнення з роботи, тривалості робочого дня й часу відпочинку, охорони й оплати праці, моральної та матеріальної відповідальності).

Правове виховання передбачає ознайомлення учнів (студентів) з основними нормами кримінального права. Вони повинні знати, що таке злочин, відповідальність за підготовку і намір злочину, співучасть у злочині, вік кримінальної відповідальності, необхідна оборона, кримінальне покарання, відбування покарання в місцях позбавлення волі, а також усвідомлювати, що жоден злочин не залишається безкарним. Норми права регулюють також сімейні відносини. Тому необхідно знайомити учнів, студентів з правами і обов'язками подружжя, батьків щодо виховання дітей та ін. У правовому вихованні важливо дотримуватися таких вимог:

– розкривати зміст усіх галузей права, не акцентуючи уваги на якійсь одній (наприклад, кримінальному праві), тому що у повсякденному житті людина керується основними положеннями всіх галузей права;

– характеризуючи конкретні правові норми, слід показувати їх зв'язок із мораллю, на якій право ґрунтується;

– ілюструючи порушення норм права, не потрібно зловживати негативними прикладами – краще використовувати зразки, які вчать, як потрібно діяти у певній правовій ситуації;

- описуючи факт скоєння злочину, не слід його деталізувати, щоб не викликати бажання його наслідувати; важливо розкрити суть негативного вчинку та викликати його осуд вихованцями;
- залучаючи до виховної роботи працівників правоохоронних органів, потрібно ознайомити їх з особливостями спілкування з молодими людьми відповідних вікових категорій;
- ефективності право-виховної роботи можна досягнути за умови залучення молодої людини до правоохоронної діяльності;
- вирішальним чинником правового виховання молоді є висока правова культура педагога і відповідний правопсихологічний клімат у закладі освіти.

Завдяки правовому вихованню в молодій людини має бути вироблена внутрішня потреба жити і діяти відповідно до норм права, неухильно дотримуватися правил людського співіснування та вимог українських законів.

Список використаної літератури:

1. Бедь В. В. Юридична психологія: Навч. посіб. – Львів: «Новий Світ – 2000», К. : «Каравела», 2002. – 376 с.
2. Алексеев А. В. Теорія права. – М. : Право и закон, 1994. – 254 с.
3. Коновалова В. О. Юридична психологія: Акад. курс : Підр. для студ. вузів. К. : Концерн «Вид. дім Ін Юре», 2004. – 424 с.

Р.Ю. Микитуха, учитель правознавства
Ніжинського обласного педагогічного ліцею Чернігівської обласної ради

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

В умовах українського національно-культурного відродження, створення нової системи виховання і освіти особливого значення набуває проблема формування духовності особистості, її високої культури, усвідомлення своєї громадянської гідності, права на суверенне життя в цивілізованому світі.

Процес становлення національної системи виховання неможливий без розробки теоретико-методологічних аспектів розвитку української школи з урахуванням вітчизняного та світового досвіду. Сьогодні педагогічна наука і шкільна практика шукають шляхи реалізації творчої самодіяльності особистості, демократизації, гуманізації навчально-виховного процесу, перебудови стилю взаємовідносин між учителем і учнем, що викликає особливий інтерес до вітчизняної освіти, виховання.

Здатність людини розуміти норми моралі і законів та відповідним чином поводитися не є природженою. Ці якості формуються під впливом спеціальних виховних заходів, у спілкуванні людини з іншими людьми, у процесі її участі в різних видах діяльності.

У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності наголошується, що визначальною характеристикою громадянської зрілості особистості є розвинена правосвідомість.

У зв'язку з цим великого значення набуває правове виховання школярів, особливо учнів старшого шкільного віку. Адже саме старшокласники досягають віку громадянської зрілості, тому їх потрібно готувати до тих ролей, які вони будуть виконувати в недалекому майбутньому, коли почнуть самостійне життя. У ньому їм доведеться працювати й творити, створювати свої сім'ї та виховувати дітей, брати участь у політичному житті суспільства, мати різну власність і розпоряджатися нею, тобто бути учасниками трудових, шлюбно-сімейних, цивільно-правових та інших відносин [5; с. 201].

Отримання відповіді на питання сучасності пов'язане із вдумливим осмисленням минулого, об'єктивною оцінкою історичних реалій, вивченням історичних коренів, ідей правового виховання, фактів, теорії, концепції, досвіду педагогів минулих років. Звернення до історичного періоду другої половини ХХ століття зумовлене суттєвими змінами та здобутками в галузі правового виховання учнів у цей час [3; с. 24].

Аналіз архівних матеріалів, історико-педагогічної та сучасної літератури свідчать про те, що окремі аспекти проблеми правового виховання молоді другої половини ХХ століття були предметом вивчення науковців. Так, дослідники розглядали правове виховання в контексті комуністичного. Про

це свідчать праці С. Алексєєва, В. Балюка, А. Брудного, Г. Давидова, О. Красавчикова, Д. Керімова, В. Обухова, І. Рябка, А. Тараса. Учені Ю. Агьошин, В. Владимірова, М. Городиський, М. Подберезський, Л. Твердохліб правове виховання пов'язували з правовою культурою. Науковці Т. Ільїна, В. Лозова, І. Підласий, Я. Соколов, Г. Троцько правове виховання розглядали в контексті морального. У тісному взаємозв'язку з сімейним правове виховання окреслили В. Балюк, К. Белігаєв, Г. Неліп [8; с. 55]. Через проблематику профілактики правопорушень серед неповнолітніх звертають увагу на необхідність правового виховання учнів О. Бовть, Г. Марква, О. Свириденко та В. Стратонов. Розкриттю сутності правового виховання саме у школі були присвячені праці Л. Барилкіної, В. Гольперина, Г. Давидова, В. Обухова, Д. Койчуманова, Є. Мурадьян, Н. Ткачової [8; с. 58].

У процесі дослідження даного питання особливе значення надається визначенню сутності ключового поняття «правове виховання». Проведений теоретичний аналіз сучасних праць з педагогіки та юридичних наук дозволяє виокремити різні підходи до тлумачення означеного поняття, а саме: як діяльність суспільства та держави, що спрямована на формування правомірної поведінки (Н. Волкова, В. Головченко, Д. Керимов, А. Міцкевич, О. Степанов, М. Фіцула та інші); як організований системний вплив на свідомість і почуття людини з метою формування в неї правосвідомості (А. Долгова, Ю. Кобринський, Л. Нечепоренко, М. Подберезський, І. Рябка, О. Скакун); як складний, тривалий процес, що охоплює виховну діяльність державних органів та суспільних організацій, а також усіх громадян (А. Брудний, В. Ягупов); як сукупність форм і методів, що утворюють у своїй єдності систему впливу на людей з метою формування в них високої правової культури (О. Дамаскін, В. Зюбін). Отже, в більш узагальненому визначенні правове виховання – це система діяльності держави, її органів, навчальних закладів, громадськості, яка включає суб'єкти та об'єкти, мету, завдання, принципи, напрями, форми, методи виховного впливу та спрямована на формування високого рівня правової культури й правосвідомості особистості [9; с. 115].

Установлено, що правове виховання має давнє європейське історичне коріння. Зародженню питань правового виховання у світовій педагогічній думці сприяли: формування у зростаючого покоління ціннісних уявлень про мораль та право, започаткування певних правових традицій, праці філософів Стародавньої Греції (Сократа, Платона, Аристотеля), введення у Стародавньому Римі «Законів XII таблиць», прогресивні ідеї педагогів-гуманістів епохи Відродження (Н. Макіавеллі, Т. Мора, Т. Кампанелли, Д. Прістлі), усебічна розробка та обґрунтування філософами і педагогами часів Просвітництва питань громадянського та морального виховання (Д. Локк, Ш. Монтеск'є, К. Гельвецій, Г. Гегель) [7; с. 86].

Становлення та розвиток питань правового виховання в Україні пов'язані з розробкою перших педагогічних пам'яток Київської Русі («Руська правда», «Слово о полку Ігоровім», «Слово про Закон і Благодать» тощо), діяльністю І. Вишенського, П. Орлика, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, Катерини II; впливом західноєвропейської педагогіки, французької просвітительної філософії; морально-правовими творами українських письменників (І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненки); педагогічною спадщиною К. Ушинського, М. Пирогова, А. Макаренка, В. Сухомлинського; необхідністю формування у населення почуття законності, розвитком суспільства взагалі та педагогічної думки зокрема [2; с. 24].

Аналіз наукових праць прогресивних представників педагогічної та юридичної думки свідчить про те, що друга половина ХХ століття докорінно змінила ставлення до правового виховання, що було пов'язано в цілому з бурхливим розвитком зарубіжного права, становленням і нормативним оформленням прав людини, створенням підстав для подальшого розвитку ідеї правової держави.

Виходячи з особливостей суспільно-політичного та економічного розвитку країни, специфіки суб'єктно-об'єктних стосунків, зміни мети, завдань, напрямів, форм та методів виховання правосвідомості школярів, можна виділити три етапи становлення та розвитку правового виховання старшокласників, які частково збігаються із загальною періодизацією розвитку педагогічної думки в Україні [5; с. 234].

Перший етап (1950–1985 рр.) у дослідженнях багатьох вчених представлено як етап становлення правового виховання як педагогічної проблеми. На цьому етапі плідному розвитку питань правового виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів сприяли часткова демократизація суспільства, пов'язана з «хрущовською відлигою», плідна творча праця інтелігенції щодо вивчення питань правового виховання та правової освіти.

Установлено, що саме в цей час питання правового виховання молоді починають широко вивчатися в педагогічній науці, виникають різні підходи до питань правового виховання. Одна група

дослідників (С.Алексеев, А.Долгова, М.Кондратов, О.Красавчиков, А.Міцкевич) визначає правове виховання як складову частину комуністичного і пов'язує його з формуванням правової свідомості, навичок та звичок правомірної поведінки особистості. Інша група науковців (Т.Ільїна, Д.Койчуманов, Я.Соколов) правове виховання розглядає в тісному зв'язку з моральним та в залежності від нього [3; с. 25].

Варто звернути увагу й на те, що в зазначений період уже робляться перші спроби (А.Долгова) виділити правове виховання в самостійний напрям дослідження, визначити його зміст, обґрунтувати психологічні засади, створити правову педагогіку [4; с. 156].

На першому етапі, який вивчається, вже чітко визначається мета правового виховання (формування правової культури особистості) та його завдання (залучення індивіда до правових знань, формування здатності обирати правильну поведінку в різних життєвих ситуаціях, розвиток в населення високої правової культури та правомірної поведінки, формування правосвідомості та ін.), робляться спроби обґрунтувати суб'єкти (правоохоронні органи, виховний колектив) та об'єкти (молодь) виховного впливу.

Проте відзначено й недоліки, які заважали прогресивному розвитку питань правового виховання, а саме: недостатня увага вчених до розкриття сутності, принципів, форм і методів правового виховання, надмірна ідеологізація питань правового виховання [6; с. 52].

Другий етап (1986–1991 рр.) визначається як етап інтенсивного розвитку теоретичних засад правового виховання. Цей етап характеризувався комплексним підходом до вивчення проблеми правового виховання: появою праць, присвячених правовому вихованню учнів різних ступенів навчання (В.Балюк); розробкою програм та методичних рекомендацій з питань правового виховання школярів у позакласній роботі (Н.Ткачова); широким тлумаченням мети правового виховання (цілеспрямоване виховання всебічно розвиненого молодого члена суспільства); конкретизацією його завдань (запобігання й усунення правопорушень у молодіжному середовищі; розробка ефективних форм, методів та засобів правовиховного впливу на зростаюче покоління; наукове обґрунтування напрямів правової профілактики; оцінювання ефективності правовиховної роботи тощо); розширенням термінологічного поля дослідження такими поняттями, як: «правова освіта», «правова грамотність», «правова вихованість», «правове виховання в сім'ї», «правове виховання неповнолітніх правопорушників» (В.Альхименко, В.Балюк, Г.Міньковський, А.Міцкевич та інші); більш чітким визначенням суб'єктів (доповнюються різноманітними соціальними інституціями – школа, сім'я, позашкільні заклади) виховного впливу; визначенням принципу індивідуального підходу до дитячої особистості провідним принципом правового виховання [9; с. 98].

Третій етап (90-ті роки ХХ століття) обґрунтовується як етап розвитку правового виховання як системи на гуманістичних засадах. Розвиток правового виховання на цьому етапі був тісно пов'язаний з обґрунтуванням методології та методики правового виховання учнів, розвитком правової педагогіки, визначенням змісту правової освіти в середній школі, прийняттям «Програми правової освіти населення України» (1995 р.) та «Концепції правової освіти школярів», визначенням мети правового виховання з урахуванням його специфіки (формування правової культури учнів шляхом накопичення правових знань; формування правових переконань, настанов, навичок правомірної поведінки), суттєвим розширенням його завдань (формування у старшокласників правового світогляду; виховання у школярів уміння діяти в рамках закону), збагаченням його принципів (гуманізм, толерантність, повага до прав людини), напрямів, форм та методів [5; с. 289].

Підсумовуючи вище сказане, можна стверджувати, що зародження питань правового виховання у світовій педагогічній думці пов'язане з працями філософів Стародавньої Греції, започаткуванням правових традицій, всебічною розробкою правових традицій, всебічною розробкою й обґрунтуванням філософами та педагогами питань громадянського і морального виховання.

В останні роки в середовищі українських учених помічена стійка увага до історії вітчизняної педагогіки. Вона обумовлена необхідністю перегляду окремих принципових положень, висновків і їх об'єктивної оцінки, приведенням до єдиної логічної системи вітчизняної педагогічної думки, відновленням істинної, складної і багатогранної картини історико-педагогічного процесу. Зокрема, почався процес відродження національної педагогічної школи і традицій, повернення незаслужено забутих імен видатних педагогів-учених, методистів і вчителів, аналізу малодосліджених або зовсім не досліджених проблем, які проливають світло на багато невідомих фактів із минулого вітчизняної науки і культури. Такий підхід сприятиме виявленню їхніх теоретичних ідей та досвіду, дозволить поповнити новими матеріалами історію розвитку педагогічної думки України. Особливо важливим у цьому відношенні є звернення до педагогіки другої половини ХІХ – початку ХХ століття, яка

накопичила цінний матеріал як у цілому в педагогічній науці, так і в галузі теорії і практики правового виховання.

На нашу думку, заслуговують на вивчення і творче використання такі педагогічно цінні надбання правовиховної діяльності другої половини ХХ століття, як: здійснення правового навчання як певної системи; курси факультативних занять з питань права; діяльність народних університетів правових знань; залучення студентів педагогічних ВНЗ до правового виховання школярів; форми пропаганди правових знань; взаємодія школи та правоохоронних органів; взаємодія школи та сім'ї.

Список використаної літератури:

1. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации [Електронний ресурс] / Н. А. Беляев. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1986. – 176 с.
2. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові української держави. // Право України. – 2005. – № 4. — ст. 24–25.
3. Гудзь І. Правове виховання школярів // Директор шк.– 2004.– № 36.– С. 21–26.
4. Іова В.Ю. Правове виховання та правовий захист учнів: навч.-метод. посіб. / В. Ю. Іова, Л. В. Красномоєць ; Хмельницький обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2009. – 200 с.
5. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні. – К.: 2003. – 336 с.
6. Макаренко Л. О. До проблеми формування правової культури в Україні. // Віче. – 2007. – № 18. – ст. 52–53.
7. Нікітчина С.О. Морально - правове виховання учнівської молоді на уроках правознавства / С. О. Нікітчина ; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : [б.в.], 1997. – 159 с.
8. Правова освіта та правове виховання. Досвід Київської області: матеріали виїзного засідання Всеукр. міжвідомчої координаційно-метод. ради з правової освіти населення в Київській обл., 18 груд. 2003 р. / Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення, Київське обласне управління юстиції ; уклад. Н. В. Яценко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 80 с.
9. Фіцула М.М. Правове виховання учнів: навч.-метод. посібник / М. М. Фіцула ; Інститут змісту і методів навчання. – К. : [б.в.], 1997. – 147 с.

СЕКЦІЯ 9. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ПРАВОЗНАВСТВА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Т.О. Ремех, кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти
Інституту педагогіки НАПН України

СТРУКТУРА ЕФЕКТИВНОГО УРОКУ З ПРАКТИЧНОГО КУРСУ ПРАВОЗНАВСТВА

Стаття присвячена особливостям викладання предмета «Правознавство. Практичний курс» в 9-х класах загальноосвітніх навчальних закладах. Метою статті є висвітлення структури інтерактивного уроку та особливостей взаємодії учнів і вчителя на такому уроці. У статті описано триелементну структуру уроку з практичного курсу правознавства, до якої входять вступна, основна та заключна частини, особливості кожної з них, способи підвищення ефективності уроку з цього предмета. Теоретичні положення ілюструються приклади з окремих уроків предмета. Автором представлено власне бачення викладання практичного курсу правознавства у 9-му класі, що спирається на його багаторічний досвід й узагальнення досвіду вчителів правознавства України.

Ключові слова: практичний курс правознавства, актуалізація, мотивація, основний етап уроку, інтерактивна вправа, підбиття підсумків уроку, рефлексія.

Метою шкільної правової освіти є отримання учнями знань, умінь, навичок, ставлень й ціннісних орієнтацій, необхідних людині для ефективного соціального функціонування у нових реаліях сьогодення, формування її якостей як громадянина, реалізації її життєвих цілей і планів.

Зазначимо, що будь-які завдання правової освіти в школі реалізуються шляхом засвоєння учнями змісту освіти, відображеного у чинній програмі. Результатом навчання мають стати навчальні досягнення учнів, їхні знання, уміння, ставлення, предметна компетентність. Програма «Правознавство. Практичний курс» передбачає засвоєння учнями правових понять, формування в них

інтересу до права, поваги до закону та конструювання моделей правомірної поведінки. Метою вивчення предмета «Правознавство. Практичний курс» є забезпечення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнів [3, с. 3].

Актуальність дослідження заявленої проблеми викликана тим, що для досягнення мети навчання предмета, реалізації його завдань, ефективного навчання правознавства учнів 9-х класів першочергового значення набуває побудова уроку з предмета. На нашу думку, структура уроку як поєднання його складових має бути спеціальною – трьохетапною, що включає актуалізацію, побудову знань і рефлексію.

На думку дослідників О. Пометун і Г. Фреймана, структура інтерактивного уроку включає п'ять елементів, а саме: 1) мотивація, що має на меті сфокусувати увагу учнів на проблемі і викликати інтерес до обговорюваної теми; 2) оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів, що забезпечує розуміння учнями змісту їхньої діяльності, тобто того, чого вони повинні досягти в результаті уроку і що від них очікує вчитель; 3) надання необхідної інформації, яке має дати учням достатньо навчальної інформації, для того щоб на її основі виконувати практичні завдання; 4) інтерактивні вправи як центральна частина заняття, що має на меті засвоєння і застосування знань, умінь, навичок відповідно до очікуваних результатів уроку; 5) підведення підсумків, оцінювання результатів уроку, тобто рефлексія, усвідомлення того, що було зроблено на уроці, чи досягнуті поставлені цілі, як можна застосувати отримане на уроці в майбутньому [5, с. 291–292].

Наголосимо на тому, що триелементна структура уроку в основних рисах відповідає структурі інтерактивного уроку, яку пропонують О. Пометун і Г. Фрейман. Слушною видається думка дослідника С. Гончаренка про те, що «готуючись до уроку, вчитель визначає освітню мету й відповідно до неї тип, структуру й методику заняття» [1, с. 471].

Із означених вище позицій розглянемо структуру ефективного уроку з практичного курсу правознавства детально.

Розпочнемо із вступної частини уроку з предмета. Кожен урок з практичного курсу правознавства має розпочинатись з етапу актуалізації – із завдань, що освіжають в пам'яті учнів наявні у них знання й уявлення з нової теми, спонукають до роздумів, викликають бажання задавали запитання щодо навчального матеріалу, який вони починають вивчати. Мета вступного етапу уроку – сфокусувати увагу учнів на навчальній проблемі, викликати їхній інтерес до обговорюваних питань теми, мотивувати активну пізнавальну діяльність. Створивши фундамент для побудови нових знань, умінь і ставлень учнів, вчитель має оголосити тему та заплановані очікувані результати уроку, для того, щоб школярі усвідомили свої найближчі (розраховані на урок чи блок уроків) цілі навчання. Вступна частина уроку, як правило, займає 5–7 хвилин уроку. До вступної частини уроку ми включаємо такі підетапи як мотивація та оголошення теми й очікуваних результатів уроку. Зупинимося на цьому докладно.

Під мотивацією розуміють своєрідну психологічну паузу, що дозволяє учням усвідомити, що вони саме тут і зараз розпочнуть вивчати інакший від попереднього уроку предмет, що перед ними інший вчитель й зовсім інші навчальні завдання. Мотивація на уроці фокусує увагу учнів на проблемі уроку, викликаючи інтерес до обговорюваної теми. Мотивація має бути чітко пов'язана з темою уроку, вписуватись у канву уроку, психологічно готувати учнів до сприйняття теми, налаштовувати їх на розв'язання певних навчальних завдань. Словесно оформлений учнями під час мотивації матеріал, узагальнений ними чи вчителем, стає своєрідним містком для представлення теми уроку.

Для того, щоб змотивувати учнів, можна використати різні прийоми, такі як обговорення плакату чи малюнку, читання уривку твору (казки, вірша, статті), висловлення асоціацій щодо чільного поняття уроку, словникова робота, невелике за обсягом повідомлення, підготовлене учнем заздалегідь. Вчитель може поставити питання з теми уроку, навести цитату чи розказати коротку жваву історію, нагадати відоме прислів'я чи крилатий вислів, озвучити щойно почуту інформацію, пригадати рекламу тощо.

Наведемо приклад. На початку уроку з теми «Що таке громадянство» учитель просить підвестися громадян України. Після того, як діти встануть, він запитусь: чим вони можуть довести, що дійсно є громадяни нашої держави та де це записано. Якщо учні назвуть свідоцтво про народження чи проїзний документ дитини, слід показати їм зразки цих документів або паспорт громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон й запитати, про що, на їх думку, піде мова на уроці [4, с. 71]. Далі слід зібрати очікування учнів, коротко записавши їх на дошці (аркуші паперу) й попросити учнів порівняти їх з очікуваними результатами уроку, що представлені в підручнику: розтлумачувати поняття «громадянство»; розрізняти статус громадянина, іноземця,

особи без громадянства; називати підстави набуття й припинення громадянства України; розв'язувати правові ситуації щодо набуття громадянства дітьми; оцінювати важливість та правове значення юридичного зв'язку людини і держави [4, с. 71]. Завершуючи вступну частину уроку, попросіть учнів у парах пригадати, що означає термін «громадянство». Фактично представлення теми та її очікуваних результатів є другими під етапом вступної частини уроку.

Наш досвід показує, що представляти учням тему уроку та очікувані навчальні результати варто саме після мотиваційного завдання і актуалізації їхніх знань. Ця складова вступної частини уроку переслідує мету забезпечити розуміння учнями змісту їхньої діяльності, тобто того, чого вони повинні досягти в результаті уроку й чого від них чекає вчитель, адже, по-перше, не лише вчитель, а й учні відповідальні за результати навчального процесу, а тому заплановані результати повинні бути їм відомі, й, по-друге, учні мають чітко і конкретно усвідомити навчальні результати їхньої пізнавальної діяльності, адже почасти вони сприймають урок (особливо з використанням інтерактивних методів) як гру, не пов'язану з навчальним предметом. У цій частині уроку слід також нагадати учням, що по закінченню уроку задекларовані на початку результати перевірятимуться у відповідності до того, наскільки вони були досягнуті.

Підводячи короткий підсумок щодо конструювання вступної частини уроку з практичного курсу правознавства, зазначимо, що вчителю завжди слід добре продумати початок уроку: добрати мотиваційні завдання і запитання, обрати варіант представлення теми уроку, запланувати й сформулювати результати, що очікуватимуться від учнів. Адже емоційно забарвлений початок уроку (особливо коли йдеться про практичний курс правознавства) зачіпає всіх учнів і привертає їхню увагу до теми, а правильно сформульовані, а потім досягнуті очікувані результати є запорукою успіху і учнів, і вчителя на уроці.

Тепер перейдемо до найбільшої за змістом й часовим ресурсом частини уроку з практичного курсу правознавства – основної. Першим з її підетапів є надання учням необхідної навчальної інформації, тобто достатньої для того, щоб на її основі вони виконували практичні завдання шляхом інтерактивної взаємодії за відведений учителем час. Достатньо ефективними формами, на нашу думку, будуть невелика за обсягом розповідь учителя, читання учнями тексту підручника, перевірка домашнього завдання, опанування інформацією за допомогою технічних засобів навчання тощо. Важливо наголосити, що ознайомлення з інформацією є для учнів не самоціллю, адже практичний курс правознавства побудований таким чином, що основні поняття опрацьовуються учнями неодноразово, поступово поглиблюючись і ускладнюючись за змістом.

З-поміж перерахованих вище до основних способів опрацювання навчального матеріалу на уроках з курсу ми відносимо самостійне (а у випадку складного юридичного тексту – коментоване) читання тексту підручника учнями. Таке читання може відбуватися перед або в ході виконання інтерактивних вправ чи інших пізнавальних завдань, що стимулюють засвоєння і застосування знань, умінь, навичок, формулювання ставлень учнів відповідно до проголошених очікуваних результатів уроку.

На нашу думку, важливо навчальний текст поділити на смислові частини/блоки, невеликі за обсягом. Це відповідатиме як віковим особливостям учнів, так і завданням уроку. Крім того, читання відбувається не заради читання, а для опанування необхідною інформацією. Тому слід після кожного текстового фрагменту пропонувати учням завдання для індивідуальної, парної чи групової роботи. По завершенню читання тексту бажано поставити запитання уточнюючого характеру або такі, що допоможуть їм виділити головну думку у прочитаному фрагменті (про що йшлося у тексті? що саме про це розповідалось? та ін.).

Наведемо приклад роботи з текстом підручника при вивченні теми з практичного курсу правознавства «Що таке договори та як вони укладаються». Вчитель об'єднує учнів у 4 (8) домашні групи, кожна з яких протягом 5-ти хвилин опрацьовує один з фрагментів змісту теми, наведених у підручнику. Потім створюються «експертні» групи, де кожен учень має навчити інших того, про що він дізнався в «домашній» групі, а також уважно вислухати інших членів «експертної» групи. По завершенню роботи експертних груп (8–10 хв.) учитель пропонує учням повернутися у «домашні» групи й дати відповідь на такі запитаннями: що називається договором? Що є предметом договору? Які умови договору є істотними, а які – звичайними? Як укладаються договори? Які види договорів ви знаєте? Які договори можуть укладати неповнолітні особи? [2, с. 79–81].

Наступним важливим підетапом центральної (основної) частини уроку є виконання учнями інтерактивних вправ – завдань за допомогою інтерактивних методів. Інтерактивна частина уроку повинна забирати близько 50–60 % часу на уроці. Кожне з послідовно застосовуваних завдань є інтерактивною вправою, а отже, потребує чітко регламентованої структури, що включає:

1) інструктування (2–3 хв.): вчитель повідомляє учням мету вправи, правила, послідовність дій та час, відведений на виконання завдання; запитує, чи все їм зрозуміло; 2) об'єднання в групи, розподіл ролей (1–2 хв.), інші організаційні дії учнів; 3) виконання завдання (5–15 хв.): презентацію та обговорення результатів виконання завдання (5–15 хв.). Дуже важливо, на нашу думку, озвучувати учням мету інтерактивних вправ, що пропонуються, для уникнення маніпулювання ними, а також пояснювати, що такі вправи – це способи навчання, аби в учнів не закріплювалось уявлення про це як гру. Наголосимо також на тому, що на цьому підетапі уроку вчитель виступає організатором, помічником, консультантом й він намагається надати учням максимум можливостей для самостійної роботи, взаємодії і навчання у співпраці одне з одним.

Наведемо приклад інтерактивної вправи уроку з практичного курсу правознавства з теми «Які права мають споживачі в Україні». Вчитель пропонує учням опрацювати правову ситуацію «Зіпсований відпочинок» [2, с. 97]. Для цієї роботи вчитель попередньо визначає дійових осіб ситуації, розподіляє ролі між учнями (Світлана, дві її подружки, продавець магазину) та пропонує їм розіграти цю ситуацію. Потім учитель об'єднує учнів у малі групи й дає їм завдання проаналізувати ситуацію, відповівши на запитання: чи допускалися помилки покупець і продавець під час купівлі-продажу товару? Яких саме? Чи підлягає вимога Світлани задоволенню? Чи правомірною є відмова продавця? Як діяти Світлані в такій ситуації?

По завершенню цієї роботи вчитель просить учнів у парах скласти скаргу (претензію) щодо захисту прав споживачів щодо однієї з кількох наведених у підручнику ситуацій та організує перевірку виконання цього завдання шляхом обговорення текстів заяв у загальному колі [2, с. 97].

Наголосимо на тому, що один урок не може і не повинен передбачати застосування значної кількості інтерактивних методів – учитель має ретельно підібрати ті, які будуть ефективними, тобто відповідатимуть завданням уроку, рівню навченості учнів, працюватимуть на результат та укладатимуться у визначені структурою уроку часові межі.

Таким чином, в основній частині уроку вчитель організовує активну діяльність учнів з опанування, осмислення нового навчального матеріалу, пошуку відповідей на раніше поставлені питання, розвиток їхніх умінь і навичок і практичного застосування елементів знань.

За основною частиною уроку слідує остання – заключна або підсумкова. Ця частина уроку важлива з огляду на те, що її метою є рефлексія, усвідомлення того, що було зроблено на уроці, оцінювання рівня досягнення поставлених цілей та того, як отримані на уроці знання й досвід можна застосувати у майбутній навчальній діяльності та житті. Тому заключний етап уроку виконує кілька важливих функцій: прояснення змісту опрацьованого навчального матеріалу; співвіднесення реальних результатів із очікуваними (запланованими); аналіз того, чому те або те відбулося так чи інакше; формулювання висновків; закріплення (в разі потреби – коригування) засвоєних знань; планування нових тем для обмірковування; встановлення зв'язку між тим, що вже відомо учням, й тим, що слід опанувати; планування подальших дій учнів й учителя. Для підбиття підсумків уроку бажано залишати до 10–20 % часу на уроці.

Зазначимо, що одним із найважливіших компонентів заключної частини уроку вважається рефлексія. Вона є природною й невід'ємною складовою не тільки сучасного навчального процесу, а всього життя людини, адже кожен з нас завжди оцінює зроблене чи вчинене, оглядається назад чи заглядає всередину себе. У педагогіці рефлексію розуміють як здатність людини до самопізнання, вміння аналізувати свої власні дії, вчинки, мотиви й зіставляти їх із суспільно значущими цінностями, діями та вчинками інших людей. Мета рефлексії – згадування, виявлення й усвідомлення основних етапів та складових навчальної діяльності: змісту, способів, наявних проблем і шляхів їх розв'язання, отриманих результатів та ін. До основних елементів рефлексії відносять фіксацію того, що відбулося; озвучення міркувань та почуттів щодо отриманого досвіду; планування майбутнього розвитку.

Під час навчання практичного курсу правознавства рефлексія необхідна з кількох основних причин, а саме: по-перше, це специфіка курсу – його практикоорієнтовальна спрямованість, пріоритет інтерактивних методів навчання перед традиційними, звертання до життєвого досвіду учнів; по-друге, технологізація навчання, що передбачає обов'язкову рефлексію; по-третє, це найважливіша фаза для розвитку критичного мислення, що рефлексивно за своєю природою. Можна назвати й інші причини важливості рефлексії, наприклад, вікові особливості 14-ти та 15-ти річних школярів, необхідність планування подальших кроків навчальної діяльності учнів тощо.

Звернемо увагу на те, що ця складова уроку дозволяє вчителю побачити реакцію учнів на навчання, внести необхідні корективи, намітити зони розвитку тої чи тої дитини. Отже, на етапі рефлексивної діяльності школярів необхідно, щоб учні подумали про те, чого вони дізналися, чому

навчилися, запитали себе, що це для них означає, як вони можуть це використовувати в навчанні й житті. Тут учні разом з учителем узагальнюють та інтерпретують основні ідеї, апробують їх; обмінюються думками; висловлюють особисте ставлення до правових явищ і процесів; оцінюють набуті правові знання; ставлять перед собою запитання і завдання.

Зазначимо, що підведення підсумків уроку бажано проводити у формі спеціальних запитань чи завдань. Наведемо приклад з теми «Де і як можуть працювати неповнолітні». Спочатку вчитель просить учнів пригадати очікувані результати уроку (це: описувати права неповнолітніх у трудових відносинах; характеризувати особливості робочого часу та часу відпочинку неповнолітніх; розв'язувати правові ситуації, пов'язані із пошуком роботи і працевлаштуванням неповнолітніх; оцінювати проблеми пошуку роботи та працевлаштування неповнолітніх) та оцінити те, що із запланованого вдалося досягти. Після короткої бесіди вчитель пропонує учням обговорити у загальному колі запитання: чи була інформація, яку ви отримали на уроці, важливою і корисною для вас? Чому? Чи реально для неповнолітнього знайти роботу, яка б його влаштувала? Чому? [2, с. 128]. Далі учням пропонується оцінити свою роботу на уроці за допомогою оцінювального відрізка (від 1 до 12) – відмітити ту позначку, яка відповідає їхньому рівню засвоєння теми; після чого за бажанням кілька учнів можуть прокоментувати, аргументуючи, чому вони оцінили себе саме так [4, с. 124].

Наголосимо, що підбиваючи підсумки уроку, можна звернутися й до внутрішнього стану учнів, запитавши в них: які почуття у вас викликала робота на уроці? Що вдалося найкраще? Над чим слід ще працювати? і т.п.

Резюмуючи викладене вище щодо заключної частини уроку, зазначимо, що її змістове наповнення, способи та форми залежать від багатьох чинників – теми, завдань уроку, його запланованих результатів, використаних на уроках методів, рівня навченості класу, уподобань вчителя. Утім, така частина має плануватись й відбутись як факт, як невід'ємна складова одного процесу – процесу учіння й викладання.

Висновок. Виходячи з того, що структура процесу навчання як різновиду людської діяльності включає такі взаємопов'язані елементи як цільовий, стимулюючо-мотиваційний, змістовий, діяльнісно-операційний, емоційно-вольовий, контрольнорегулюючий, оцінково-результативний [1, с. 443], ефективність уроку з практичного курсу правознавства як основної організаційної форми навчання правознавства учнів 9-х класів залежить від конструювання та взаємозв'язку його трьох складових частин (етапів): вступної (етап актуалізації), основної (етап побудови знань) та заключної (етап рефлексії).

Список використаної літератури:

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге, доповнене й виправлене / С.У. Гончаренко [Текст]. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 552 с.
2. Пометун О.І., Ремех Т.О. Правознавство. Практичний курс: підручник для 9 кл. / О.Пометун, Т.Ремех [Текст]. – К. : Літера ЛТД, 2009. – 192 с.
3. Пометун О., Ремех Т. Правознавство (практичний курс). Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 9 клас / О.Пометун, Т.Ремех [Текст]. – ПП «Вікторія». – 2009. – 31 с.
4. Пометун О., Ремех Т., Пилипчатіна Л. Правознавство. Практичний курс: методичний посібник для вчителів / О.І. Пометун, Т.О. Ремех, Л.М.Пилипчатіна [Текст]. – К.: Логос, 2009. – 176 с.
5. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі / О.Пометун, Г.Фрейман [Текст]. – К.: Генеза, 2005. – 328 с.

О.В. Желіба, кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПРАВО НАЦІЙ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА»

Існує два погляди на трактування феномену мультикультурності. Утвердження мультикультурності як взаємопоглинання культур може розцінюватись як спроба заперечити величезне надбання людського культурогенезу, яким є культурна різноманітність світу. Подібно до того, як кожна людина є важливою і цікавою цьому світу в силу власної неповторності (*адже вона – цілий Всесвіт*), кожне культурне утворення виступає важливим внеском у людську скарбницю осягнення і знаходження себе самих у бутті. Викреслити, знищити певний культурний феномен,

значить зробити крок назад у загальнолюдському поступі.

Отже, мультикультурність – співіснування в єдиному просторі різноманітних культурних утворень, що спостерігається на фоні процесів протистояння, комунікації та взаємообміну.

Погляд на мультикультурність як діалог культур, на нашу думку, є більш коректним. Під діалогом розуміють таку комунікаційну взаємодію, яка веде до вирішення існуючих спільних проблем на основі принципів толерантності та необхідності збереження існуючого культурного різноманіття світу. Такий діалог є тривалим і складним процесом вироблення адекватних моделей побудови нової соціокультурної конструкції, що відповідає б викликам часу, однак саме він може закласти основи майбутньої системи людських відносин в межах полікультурного світу.

Суть взаємодії етносів полягає у сприйнятті викликів представників різних етносів. Протиставлення породжувалося: боязню фізичних, економічних, політичних та культурних загроз; бажанням заволодіти фізичними, економічними, політичними та культурними досягненнями етнічних сусідів. Співпраця налагоджувалася за умови перетворення виклику на можливість вигідного взаємообміну фізичними, економічними, політичними та культурними досягненнями. В залежності від ставлення панівного етносу до меншин, можна виділити два види взаємодії етносів: етнічну імперію, та етнічну демократію.

Етнічна імперія – багатоетнічна держава в якій етноси, що проживають компактно на певній території, не мають реальної державності а етноси, що мешкають розсіяно, не можуть вільно плекати свою культуру. Імперія не обов'язково є унітарною державою, вона може існувати і у вигляді федерації. Достатньо лише, щоб етноси, які компактно проживають на певній території не мали реального права на самовизначення.

На чолі імперій стоїть еліта пануючого етносу і асимільовані елементи пригноблених. Крім того, у своєму пануванні імперська еліта спирається на широкі народні верстви пануючого етносу, які за це мають певний політичний, економічний, культурний, моральний зиск. У багатоетнічних імперіях етноси створюють складну систему градації, де присутні одиниці з більшою або меншою ступінню привілей чи пригноблення.

Імперії, як вже згадувалося, побудовані на експлуатації одним етносом інших. Як правило ця експлуатація всіляко прикривається чи то деклараціями про рівність всіх етносів, чи то міфом про неповноцінність деяких етносів, чи то невизнанням існування певного етносу як такого.

Імперії не вигідна втрата територій, їм більш вигідне зростання, оскільки саме території з населенням чи без є основою для збагачення держави, а значить еліти і простого народу пануючого етносу. Імперія міцна доти, доки існує зовнішній чи внутрішній ворог, що є спільним для практично всіх її жителів. Часто таким ворогом стають етноси сусідніх держав, або деякі етноси власної. Інколи імперська влада натравлювала один на одного пригноблені етноси, щоб вони в своїх бідах звинувачували не імперію, а один одного.

Якщо ж ворогів знайти не вдається, то єдиний вихід для збереження територіальної цілісності імперії – ліквідація етнічних особливостей її складових. Ліквідація етнічних особливостей відбувається двома шляхами: 1) через насильницьку етнічну асиміляцію шляхом етнічної дискримінації, демографічної та культурної експансії пануючого етносу; 2) через деетнізацію певних регіонів шляхом етноциду та депортації.

Щоб приховати асиміляційні процеси, панівні етноси іноді вдаються до обману: проголошується створення нового народу з новою назвою (*а то й зі старою*), але при цьому “новий народ” має мову, традиції і культуру панівного етносу.

Але не лише бездержавним етносам загрожує небезпека асиміляції чи знищення. Нації, які втрачають державність зазнають денационалізації – втрати політичної, економічної та духовно-культурної незалежності, що в перспективі може призвести до її зникнення як етнічної одиниці.

Досягнувши певного рівня розвитку, взявши на озброєння ідеологію націоналізму, пригноблені етноси розпочинають боротьбу за власну державність. Очолює визвольний рух етнічна еліта, яка розуміє, що незалежне існування етносу більш вигідне як для всього етносу, так і для неї особисто.

Боротьба етносу за створення власної держави може вестися як мирним, так і збройним шляхом. В наш час, як і колись, панівні етноси називають дану боротьбу бандитизмом, переводячи конфлікт з площини етнічного в площину кримінальну.

Разом з тим, багато імперій, з розвитком демократії добровільно прощаються зі своїм минулим, надаючи пригнобленим етносам право самостійно вирішувати власну долю. Як наслідок, колишні залежні етноси обирають собі майбутнє або в незалежній державі, або в рамках певної автономії.

Ідеї суверенітету привабливі тим, що вони сприяють раціональній і ефективній організації національного господарства, адже в багатонаціональних державах завжди домокловим мечем буде стояти питання: наскільки справедливо розподіляється державний доход між етносами. Мабуть, саме тому кожен етнос прагне дієвого контролю над своїми природними ресурсами і результатами своєї праці, а значить створення певного різновиду моноетнічної держави.

Зважаючи на вищесказане, *етнічно демократичною державою* можна назвати таку державу, в якій етноси, що проживають компактно на певній території, мають реальну можливість створити власну державу з необхідною для їхнього розвитку ступінню суверенітету, а етноси, що мешкають розсіяно, можуть вільно плекати свою культуру.

Якщо взяти до уваги, що групи етнічних меншин, як еміграційного, так і автохтонного походження, можуть бути не лише компактними, а і розсіяними, то слід визнати, що етнічно “чистих” народів і держав не існує зовсім. Виходячи з цього, моноетнічною державою можна назвати таку незалежну чи автономну державу, яка має лише один компактно розміщений етнос.

Поліетнічність певного національного цілого має свої переваги в тому, що створює широкі умови для взаємозбагачення культур етносів, для співжиття, і, як наслідок, до толерантного ставлення між етносами. Звикаючи до проявів іноетнічного в своїй країні, громадяни поліетнічної держави легше сприймають прояви іноетнічного в стосунках з громадянами інших країн, що в свою чергу покращує міждержавні стосунки.

Але з іншого боку поліетнічність несе загрозу природної асиміляції етнічних меншин, й, інколи, корінному етносові. Так масовий наплив до країн Євросоюзу емігрантів з країн Східної Європи, Азії, Африки несе загрозу для корінних європейських народів втрати власної культурної ідентичності.

В демократичних державах всім громадянам, незважаючи на етнічну приналежність, гарантуються рівні права і свободи, але в дійсності це міф. Так практично не реально забезпечити всім громадянам однакової можливості спілкування з державою рідною мовою, фактично таку можливість мають лише представники титульного етносу. Тому можна стверджувати, що представники етнічних меншин мають однакові права і можливості лише з представниками інших етнічних меншин, представники титульного етносу мають певні культурні привілеї.

При цьому, в поліетнічних демократичних державах політичні права етносів можуть бути закріплені в конституції шляхом квотування посад в органах влади.

В кожній незалежній моноетнічній державі зазвичай існує одна державна мова – мова титульного етносу. При втраті етносом рідної мови, як державна може функціонувати й інша мова – мова колишнього панівного етносу (такий крок є фактичним визнанням мовної асиміляції етносу).

В автономіях демократичних держав крім мови титульного етносу автономій як державна вживається і федеральна мова, яка вважається мовою міжетнічного спілкування. Державна багатомовність означає, що чиновник задля спілкування з громадянами і ведення діловодства повинен в однаковій мірі володіти всіма державними мовами, що громадяни держави, крім рідної мови, повинні вчити всі інші державні мови.

При наявності визнаної державної мови, етнічні меншини демократичних держав мають змогу одержувати освіту рідною мовою, залучатися до культури свого та інших народів.

Отже, основу будь-якої послідовно демократичної етнонаціональної політики становлять принципи: рівноправності і самовизначення етносів, суверенітету і територіальної цілісності етносів, права народів на мир, безпеку і розвиток, на доступ для досягнень світової цивілізації і їх раціонального використання.

Проблема самовизначення націй в наш час так і не набула механізму розв’язання. І принцип національного самовизначення, і принцип територіальної цілісності є фундаментальними підвалинами міжнародного права. Їхнє співіснування видається суперечливим, оскільки реалізація принципу національного самовизначення неминуче призводить до поділу території держави, з якої виділяється нова національна держава, а неухильне однозначне дотримання принципу територіальної цілісності держав призводить до неможливості утворення нової держави, оскільки останнє в будь-якому разі є порушенням чистієї територіальної цілісності.

Становище ускладнюється тим, що у світовій практиці справді немає єдиного загальновизнаного трактування співвідношення цих принципів, оскільки в політичній практиці самовизначення не влаштовує держави, що утримують у полі свого суверенітету нації, які борються за свою свободу. Оскільки ці держави є реальними, загальновизнаними суб’єктами права, чого не можна сказати про залежні нації, то держави мають більше можливостей для нав’язування підпорядкованим націям своєї точки зору.

Варто визнати, що повага до існуючих кордонів є великим досягненням у царині цивілізованості міждержавних стосунків, збереження в них миру і стабільності. Проте невинуватиме застосування цього принципу там, де йдеться не про міждержавні стосунки, а про право нації на самовизначення, не лише не цивілізує ті стосунки, а навпаки – нагнітає в них напругу.

Насправді ж питання співвідношення та ієрархії цих двох принципів варто розділити сферою діяльності. Дія принципу територіальної цілісності поширюється на сферу міждержавних відносин і має на меті захист держави від зовнішніх зазіхань – однобічних територіальних претензій, що не ґрунтуються на міжнародному праві і пред'являються на порушення порядку, запровадженого для мирного врегулювання міжнародних суперечок. Тобто, принцип територіальної цілісності держави виступає засобом зняття саме міждержавних суперечностей, суб'єктами яких є держави, що змагаються за право здійснення суверенітету над певною територією.

Суб'єктами права на самовизначення є народи-етноси, що обстоюють своє невід'ємне і непорушне право вільно визначати свою долю. Принцип самовизначення регулює не відносини між державами, а відносини між етносом, який є первинним носієм територіальних прав, та державою, якій народ делегує здійснення своїх прав. Ця формула логічно впливає з пріоритетності суспільства, соціуму над державою, виростання держави з суспільства та призначення держави як інституту, покликаною захищати і оформлювати це суспільство, користуючись для цього повноваженнями, якими її наділило те ж таки суспільство. Зокрема, територією держава володіє і розпоряджається від імені і в інтересах суспільства.

Досвід показує, що за умови, коли етнос А прагне відокремитися від держави, в якій домінуючим є етнос В, існує два шляхи вирішення проблеми.

Репресивний, коли етнос В не визнає прав етносу А, що супроводжується постійною політичною напругою, репресіями, терактами, воєнними діями, загибеллю великої кількості військових і ще більшої кількості цивільних осіб, руйнуванням населених пунктів, економічного потенціалу і культурних цінностей, морями крові, юрбами біженців, горами трупів, голодом, злиднями, епідеміями, втечею капіталу з країни, припинення надходження інвестицій, економічним занепадом, безробіттям, зіпсутим міжнародним іміджем тощо.

Демократичний шлях вирішення проблеми полягає у проведенні переговорів та референдуму, при чому ніхто нікого не вбиває, не підриває, ніхто нікому не оголошує блокад, ніхто нікуди не тікає, ніхто ні з ким не воює і нічого не руйнує.

Постає питання: який варіант більш подібний на Армагеддон і що слід робити, щоб Армагеддону уникнути? Робити слід зовсім небагато, і нічого складного в цьому нема: слід поважати право нації на самовизначення і не перешкоджати його здійсненню. Центральний уряд повинен демократично переконувати сепаратистів, що вони не повинні відокремлюватися. У разі ж, якщо переконування перестануть впливати – ні в якому разі не вдаватися до насильства. Територіальна цілісність за будь-яку ціну є абсурдом.

Отже лише етнічно-демократична держава може повністю розв'язати міжетнічні суперечності в найбільш прийнятній для всіх сторін формі. В контексті шкільного курсу «громадянська освіта» важливо пояснити як складові поняття проблеми («етнос», «народ», «нація», «раса», «етногенеза», «націоналізм», «патріотизм», «етнічна антипатія», «етноцентризм (шовінізм)», «етнічна імперія», «етнічний плюралізм», «етнічно демократична держава», «право націй на самовизначення»), так і сформулювати розуміння функціонування полі етнічного суспільства.

Список використаної літератури:

1. Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам (*UN General Assembly Resolution 1514 (XV), 947th plenary meeting, December 14, 1960*)
2. Козлов А.Е. Право на самоопределение как принцип международного права и конституционное право человека // *Права человека и межнациональные отношения*. М., 1994. С. 70-71.
3. Кочарян В. Право на самоопределение в современном международном праве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/1240480.html>
4. Мартынов М. П. Мультикультурность современного світу: проблема діалогу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/2_KAND_2009/Philosophia/39588.doc.htm
5. Международный пакт о гражданских и политических правах Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/1240480.html>
6. Харашаш Б. Національне самовизначення і територіальна цілісність // *Перехід-IV*. – 2001. – № 1(6).

О.Л. Пишко, методист кабінету суспільних предметів
Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти,
здобувач лабораторії суспільствознавчої освіти
Інституту педагогіки НАПН України

АНАЛІЗ І РОЗВ'ЯЗУВАННЯ ПРАВОВИХ СИТУАЦІЙ НА УРОКАХ З ПРАКТИЧНОГО КУРСУ ПРАВОЗНАВСТВА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ УМІНЬ ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКІВ

Формування і розвиток в учнів умінь і навичок застосовувати здобуті знання в практичних ситуаціях є одним з основних завдань шкільного предмета «Правознавство. Практичний курс». Серед державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів основної школи освітньої галузі «Суспільствознавство» (суспільствознавчий компонент) Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти значаться такі як «уміти пояснювати, аналізувати та розв'язувати правові ситуації з використанням правових знань та положень нормативно-правових актів, застосовувати засвоєні поняття і вміння під час розв'язування простих життєвих ситуацій ...» [1]. У навчальній програмі предмета «Правознавство. Практичний курс» (9 клас) зазначено, що «пізнавальна діяльність учнів на уроках з курсу правознавства має включати ... груповий і індивідуальний аналіз правових ситуацій; формулювання і аргументацію учнем власної точки зору з посиланням на норми права; застосування набутих знань для визначення відповідного закону способу і порядку дій в конкретних ситуаціях...» [6; с. 28–29]. Таким чином, аналіз і розв'язання правових ситуацій можна назвати одним з основних правових умінь учнів, що формується в процесі навчання предмета. Однак, у науковій літературі аналіз правової ситуації відносять і до одного з основних методів навчання правознавства учнів. Зупинимось на цьому детальніше.

Ми розділяємо думку дослідниці Н. Жидкової про те, що предметні вміння з правознавства – це здатність учнів застосовувати способи дій у процесі навчання правознавства, які уможливають самостійне здобування та засвоєння ними правових знань, розв'язування пізнавальних завдань і ситуацій у правовій сфері як у навчанні, так і в житті [2; 10]. Ґрунтуючись на цьому визначенні, розв'язання правових ситуацій можна назвати одним із ефективних засобів формування правових умінь учнів 9-х класів.

Аналіз і розв'язання правової ситуації потребує від учнів застосування комплексу предметних правових умінь, а саме: 1) репродуктивних (визначати предмет правового регулювання); 2) перетворювальних (проводити аналіз умови ситуації щодо фактів та конфлікту між сторонами; визначати проблему, скласти план її вирішення, застосовувати положення нормативно-правових актів, наводити аргументи); 3) творчо-пошукових (оцінювати дії учасників ситуації та їх результати, формулювати рішення й перевіряти його щодо можливих наслідків) [2; 11]. Таким чином, у процесі навчання практичного курсу правознавства в учнів 9-го класу формуються комплексні предметні вміння. Зазначимо, що цей процес потребує системності та послідовності. Так, при розв'язанні правової ситуації учні мають продемонструвати вміння застосовувати конкретні положення нормативно-правового акта (наприклад, правові ситуації з сімейного, адміністративного чи кримінального права) чи скласти юридичний документ (наприклад, заяву (трудове право) чи скаргу-претензію із захисту прав споживача (цивільне право).

Як вже зазначалося, аналіз правових ситуацій є й методом, який у педагогічній літературі належить до групи методів ситуативного навчання. Його сутність полягає в тому, що навчальний матеріал подається учням як проблема, а знання здобуваються ними в результаті активної роботи: добору необхідної інформації, її аналізу з різних позицій, висунення гіпотез, формулювання висновків. До основних цілей методу аналізу й розв'язання правових ситуацій учнями в процесі навчання практичного курсу правознавства нами віднесено такі: набуття та закріплення навичок самостійної роботи з нормативним матеріалом; вироблення вміння давати власну правову оцінку конкретних життєвих ситуацій; досягнення належного рівня обґрунтування власної правової оцінки фактичних обставин; наближення навчальних форм засвоєння права до конкретних ситуацій в житті й моделювання власної поведінки в межах права.

Ефективне використання методу аналізу правових ситуацій на уроках з практичного курсу правознавства сприяє також закріпленню правових знань учнів та виробленню в них таких умінь як працювати з правовою інформацією, розробляти план дій, знаходити оптимальний варіант розв'язання, приймати правильне рішення, викладати власну думку в усній і письмовій формі, переконливо відстоювати та захищати її тощо. Крім цього, у ході аналізу правових ситуацій в учнів

формується навички критичного оцінювання різних думок, самоаналізу, самооцінювання (як елементів критичного мислення) та взаємооцінювання.

Навчання практичного курсу правознавства ґрунтується на компетентнісному та діяльнісному підходах, а тому важливим є й те, що при використанні методу аналізу правових ситуацій у навчанні правознавства засвоєння знань і формування умінь та навичок учнів виступає результатом їхньої активної самостійної діяльності щодо розв'язання правової проблеми, у результаті чого відбувається формування правових умінь, розвиток їхніх розумових здібностей, формується пізнавальний інтерес учнів та їхня мотивація до навчання правознавства. Крім того наголосимо, що зазначений нами метод аналізу правових ситуацій зорієнтований здебільшого на групову діяльність учнів, що дозволяє їм не тільки засвоїти навчальний матеріал, а й розвинути комунікативні навички – навчитися співпрацювати та взаємонавчатися.

Якщо підходити до аналізу правових ситуацій як методу навчання правознавства, то варто у загальних рисах з'ясувати основні вимоги до змісту й методики їх застосування: по-перше, такі правові ситуації мають відображати типові випадки, що найчастіше трапляються в житті та з якими може зіткнутися неповнолітня особа - школяр; по-друге, ситуація (проблема, сюжет) мають бути такими, що можуть реально статися; по-третє, при аналізі правових ситуацій першочерговими мають бути навчальні завдання, що передбачає значний ступінь їх умовності (фабула правової ситуації зазвичай викладається з великим ступенем узагальнення – деякі обставини, що мають правове значення, в ній опущені; по-четверте, основним завданням аналізу правової ситуації є створення практичної моделі, що детально відображає життєву ситуацію; і, нарешті, по-п'яте, діяльність учнів на уроці у такий спосіб має спрямовуватися на формулювання й висловлювання їхніх оцінних суджень щодо права, моделей поведінки учасників ситуації, ефективності рішення тощо.

З огляду на проведений аналіз наукової літератури та наш кількарічний досвід викладання предмета «Правознавство. Практичний курс», зазначимо, що цей метод можна використовувати на будь-якому етапі уроку – для мотивації, опанування нових знань, формування вмінь і навичок, узагальнення й перевірки знань учнів. Зрозуміло, що застосування такого методу на уроці потребує певної алгоритмізації – визначення порядку дій учнів. Так, О. Наровлянський пропонує учням здійснювати свою діяльність у три етапи таким чином:

«1. Перший крок – аналіз ситуації й установлення всієї юридично значимої інформації, що міститься в ній (обставинами, які матимуть значення для розв'язання задачі, як правило, є вік учасників правовідносин, розмір завданої шкоди, мотиви, якими керувалися учасники правовідносин, тощо).

Усі обставини, які викладені в задачах, приймаються (якщо інше спеціально не обумовлено в завданні) такими, що достовірно встановлені. Не намагайтеся домислювати певні обставини, які не зазначені в задачі.

2. Другий крок – установлення нормативних актів, які регулюють описані правовідносини, відповідних правових норм, що безпосередньо регулюють відносини в запропонованій ситуації.

3. Третій крок – прийняття рішення – відповідь на поставлені запитання (визначення правомірності дій або правомірного шляху виходу із запропонованої ситуації, кваліфікація подій тощо). [4; 4].

О. Пометун і Т. Ремех пропонують учням аналізувати правові ситуації за такою схемою:

«Факти: Що відбулося? Хто є учасниками ситуації? Що ми про них знаємо? Які факти є важливими? Які є другорядними?

Проблеми: Якими є інтереси сторін? У чому полягає конфлікт? Яке питання необхідно вирішити для розв'язання ситуації? Якими нормами закону регулюється ситуація?

Аргументи: Якими є ваші аргументи (зокрема положення законодавства) на захист інтересів кожної із сторін ситуації?

Рішення: Хто має вирішувати ситуацію? Яким може бути рішення щодо цієї ситуації? Чому ви так думаєте? Якими можуть бути його наслідки? Які ще способи розв'язання ситуації ви можете запропонувати її учасникам?» [5; 180].

На нашу думку, вдалим і доступним для учнів 9-го класу є алгоритм аналізу правової ситуації, запропонований у збірнику завдань для державної підсумкової атестації з правознавства (9-й клас), де до кожної ситуації пропонуються типові (чи схожі) питання на застосування учнями в комплексі репродуктивних, перетворювальних і творчо-пошукових правових умінь. Наведемо приклад конкретної ситуації такого змісту: «16-річна Єва, на зароблені під час літніх канікул гроші купила собі золоті сережки, а за подаровані бабусею гроші – каблучку. Під час вечірки 18річна Марія, побачивши на подрузі такі гарні прикраси, почала умовляти Єву продати їй хоча б каблучку, про яку

Марія давно мріяла. Єва піддалася на умовляння подруги, й наступного дня продала їй каблучку. Дізнавшись про це, батьки Єви подали позов у суд про визнання усіх укладених Євою договорів недійсними», що має бути проаналізована учнями за такими запитаннями:

«А Який вид (види) правовідносин за галуззю права є в цій ситуації?»

Б. Чи може Єва розпоряджатися заробленими і подарованими їй грошима та речами, придбаними за них? Пояснить.

В Як буде вирішена ситуація? Відповідь пояснить» [3; 62].

Підбиваючи підсумки, дозволимо сформулювати кілька основних правил щодо аналізу й розв'язання правових ситуацій: 1) правові ситуації мають бути обов'язковим елементом навчання практичного курсу правознавства учнів 9-х класів; 2) правові ситуації мають бути життєвими - такими, що можуть реально статися, й містити особливі моменти для уведення життєвості (наприклад, зазначення конкретних даних про їх учасників); 3) правові ситуації можуть не мати однозначної відповіді; 4) правові ситуації можуть бути використані на будь-яких етапах уроку (для мотивації, для формування навичок, для перевірки знань тощо), а також у позаурочній діяльності учнів (приміром, при підготовці їх до олімпіади з правознавства).

Таким чином, аналіз і розв'язання правових ситуацій у процесі навчання практичного курсу правознавства учнів 9-х класів сприяє опануванню ними навчальним матеріалом на якісно вищому рівні; дає можливість перевіряти рівень засвоєння учнями теоретичного правознавчого матеріалу й виявляти прогалини у їхніх знаннях; розвиває логіку та критичне мислення учнів; 4) формує предметні правові уміння дев'ятикласників.

Утім, найціннішим у процесі аналізу й розв'язання правових ситуацій на уроках з практичного курсу правознавства є те, що учні мають можливість відстежити дію правових норм у конкретних юридичних ситуаціях, а це, своєю чергою, формує в них усталене уявлення про право як ефективний регулятор суспільних відносин, що уможливує безпечне й результативне життя їх учасників.

Список використаної літератури:

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>.

2. Жидкова Н.М. Формування предметних умінь із правознавства в учнів 9-10 класів: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Н.М.Жидкова; Інститут педагогіки НАПН України. – К., 2012. – 23 с.

3. Збірник завдань для державної підсумкової атестації з правознавства (практичний курс): 9 клас / Т.О. Ремех, С.П. Ратушняк. – К. : Центр навчально-методичної літератури, 2011. – 64 с.

4. Наровлянський О.Д. Правознавство: Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільний рівень). – К. : Грамота, 2010. – 272 с.

5. Пометун О.І., Ремех Т.О. Правознавство. Практичний курс: підручник для 9 кл. / О.Пометун, Т.Ремех [Текст]. – К.: Літера ЛТД, 2009. – 192 с.

6. Пометун О., Ремех Т. Правознавство (практичний курс). Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 9 клас / О.Пометун, Т.Ремех [Текст]. – ПП «Вікторія». – 2009. – 31 с.

О.В. Мазурик, студент V курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.В. Желіба, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ «ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ»

В умовах реформування сучасної шкільної освіти все більше уваги приділяється на вивчення регіональної та місцевої історії. Одним з результатів модернізації шкільної історичної освіти стала практика впровадження в навчальні плани за рахунок варіативної складової курсу «Історія рідного краю».

В більшості випадків «Історія рідного краю» викладається синхронно з курсами Історії України та Всесвітньої історії. Це дає змогу вчителям оптимально поєднувати навчальний матеріал

місцевого та загального характеру, комбінувати способи вивчення історії «від конкретного до загального» в Історії рідного краю та «від загального до конкретного» відповідно в Історії України.

Як показує практика курсу «Історія рідного краю», на основі краєзнавчого матеріалу та за рахунок додаткових навчальних годин вчителі дістали змогу включити в навчальну програму з історії ряд важливих проблем, які до цього практично не розглядалися. З практики викладання «Історії рідного краю» відомо, що має перспективу стати об'єктом ґрунтовного розгляду проблема діяльності органів місцевого самоврядування [8]. Розгляд даного питання є актуальним у зв'язку з характером розвитку українства в різні історичні періоди, його бездержавною історією. Адже загальноприйнятим є твердження про залежність роботи місцевих самоврядних установ від характеру державної політики. У зв'язку з цим, вивчаючи історію діяльності органів місцевого самоврядування, поряд із розглядом суто теоретичних конструкцій особливостей державної політики в той чи інший період у рамках курсу Історія України учні мають змогу ознайомитися вже безпосередньо із практикою її впровадження на місцях.

Хронологічно проблема місцевого самоврядування зачіпається авторами шкільних підручників з «Історії рідного краю» вже починаючи з розгляду додержавного періоду української історії, де основними самоврядними одиницями виступали сім'я, рід і т.д. В даному випадку вчителі мають змогу зупинитися на їх детальному аналізі, по можливості виокремивши регіональні особливості [8].

Розглядаючи місцеве самоврядування Київської Русі вчителям рекомендується звернути увагу на такі форми місцевого самоврядування як віче, верв, міська громада та ін. Найбільш оптимально висвітлити зміст їх діяльності на прикладах Чернігівського князівства.

Після входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського елементи місцевого самоврядування, особливо у містах та містечках, отримали подальший розвиток у формі вейтівства. У цей час виникає складна система взаємовідносин між центральною владою, власниками міст та міськими громадами, яка була зумовлена статусом міста. Дані зміни яскраво простежуються на основі краєзнавчих матеріалів [7].

Важливе значення для подальшого розвитку місцевого самоврядування в Україні мало маґдебурзьке право, що поширилось на українські міста із сер. XIV ст. Наприклад, викладаючи «Історію рідного краю» в Ніжині чи в населених пунктах поблизу Ніжина, вчитель може розширити загальну інформацію, що вивчається в кусі Історії України, конкретними краєзнавчими відомостями з практики Маґдебурзького права в Ніжині, що було подароване місту в 1625 році [10].

Своєрідних форм набуває місцеве самоврядування за часів існування Козацької держави, що зумовлювалось її полково-сотенним устроєм. Полки та сотні – одночасно військові й адміністративно-територіальні одиниці, користувалися військово-адміністративним самоврядуванням [2]. Якщо знову ж таки взяти за приклад Ніжин і близькі до нього населені пункти, то розглядати історію краю оптимально виходячи саме з його адміністративно-територіального. Зважаючи на існування значного історіографічного нашарування даної проблеми, на прикладі Ніжина, можемо говорити про широкі можливості у використанні різних методик проведення уроків «Історії рідного краю».

Після видання Катериною II у 1785 р. «жалованой грамоты на права и выгоды городам Российской империи» на Лівобережній та Слобідській Україні були створені нові станові органи місцевого самоврядування (міські думи). Це означало уніфікацію форм організації суспільного життя в Україні за російським зразком [7]. В курсі «Історії рідного краю» знову ж таки можна конкретизувати загальні відомості про міські думи та їх виконавчі органи – міські управи. На нашу думку, при розгляді даного питання при можливості доцільно буде використати роботу з джерелами. На їх основі розглянути конкретні відомості про діяльність даних органів місцевого самоврядування: механізм формування їх складу, розгляд компетенцій їх діяльності, що важливо підтвердити на конкретних прикладах.

Варто не забувати те, що більшість населення українських земель проживали в сільській місцевості, якій також були притаманні своєрідні форми місцевого самоврядування. В даному випадку, як і загалом в ході всього курсу «Історія рідного краю» учні повинні активно залучатися до пошуково-дослідницької роботи. Адже, на жаль, історія багатьох населених пунктів на сьогодні залишається темною плямою на фоні їхнього сьогодення. Фахівці, які займаються розробкою краєзнавчих курсів, їх методичним обґрунтуванням, доволі часто стикаються з проблемою відсутності як вже напрацьованого історіографічного масиву з відповідної теми, так і відсутністю джерел або неможливістю їх опрацювання в межах краєзнавчого курсу. В такому випадку нами пропонується заповнення навчальної програми відповідного періоду різними альтернативними

методами, що не притаманні курсам загальної історії. Можна використати форми альтернативної історії. При відсутності конкретного краєзнавчого матеріалу задля розвитку культури мислення доцільно зайнятися абстрагуванням. Приміром, запропонувати учням, які вже ознайомлені із загальними особливостями історичного розвитку відповідного періоду, поміркувати, наприклад, над питанням «А що могло бути в цей період в моєму селі?». Такі методи роботи можна використати й при розгляді історії місцевого самоврядування на селі.

Окрему цікаву сторінку в історії місцевого самоврядування складають спроби побудувати його систему на поч. ХХ ст. незалежними українськими урядами (Генеральним Секретаріатом, Гетьманатом, Директорією), і тому саме з цього періоду йде відлік процесу його українізації. Але при аналізі навчальних програм з Історії рідного краю з'ясуємо, що еволюцію самоврядних установ цього доволі динамічного періоду автори програм намагаються уникати. Це пояснюється насамперед складністю проведення краєзнавчих досліджень даного аспекту [8].

Своєрідним та суперечливим був радянський період в історії місцевого самоврядування. В СРСР функції місцевих органів державної влади і функції самоврядних установ мали бути поєднані в собі Радами. Питання їх діяльності на уроках краєзнавства, як більшість проблем курсу, можна відводити на самостійне дослідження учнями шляхом їх спілкування з батьками чи іншими сучасниками радянської держави з подальшим обговоренням в класі. З учнівських розповідей вчителю можна нашаровувати краєзнавчу інформацію з відповідної тематики з перспективою її подальшого використання на уроках «Історії рідного краю».

На особливу увагу заслуговує якісно новий етап в історії місцевого самоврядування, що розпочався з проголошення Незалежності України й триває по наші дні. Він характеризується відходом від радянських зразків, спробами побудови демократичної держави, невід'ємним компонентом якої є дієве місцеве самоврядування [9]. Зважаючи на те, що період Незалежності зазвичай вивчається в 11 класі, то відповідно до вікових особливостей учнів доцільно розглядати це питання в проблемному руслі. Поряд з розглядом фактичного матеріалу по діяльності місцевих самоврядних установ, можна використати ряд додаткових форм роботи. Крім того актуальним видом роботи є самостійне написання учнями статей, рефератів, творів-роздумів, в якому вони мають продемонструвати власне бачення сутності місцевого самоврядування на краєзнавчій основі; показати свої варіанти удосконалення системи, методи вирішення проблем і т.д.

Підсумовуючи вищевикладене, слід наголосити на тому, що фахівці, які займаються створенням та методичним обґрунтуванням курсів «Історія рідного краю» намагаються охопити якомога більший спектр актуальних для розгляду проблем. Й історія місцевого самоврядування поки що не може стати об'єктом комплексного вивчення. Головну причину цього ми визначили в низькому рівні дослідженості проблеми на місцевому рівні. Зважаючи на це, за доцільне ми визначили використання різного роду нетрадиційних форм організації навчального процесу з переважанням самостійної пошуково-дослідницької роботи учнів.

Список використаної літератури:

1. Білоусько О.А. До характеристики навчально-методичного комплексу шкільного курсу «Історія Полтавщини» / Наукові та технологічні засади шкільного курсу "Історія Полтавщини": Зб. наук. пр. / Відп. ред. Білоусько О.А. – Полтава: Оріяна, 2003. –184с.
2. Білоусько О.А., Нова історія Полтавщини (друга половина XVI – друга половина XVIII століття): Пробний підручник для 8 класу загальноосвітньої школи. / О.А.Білоусько. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с., іл., карти.
3. Білоусько О.А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок ХХ століття): Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи. / Білоусько О.А. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с., іл., карти.
4. Вивчення історії рідного краю // http://nemyriv-rda.gov.ua/news/vivchennjaistoriji_ridnogo_kraju/2012-06-13-824
5. Історія України. Календарне планування // <http://ukrintschool.org.ua/methodics/istorija/istorija-ukrajini/kalendarne-planuvannja.html>
6. Мисан В. Проблема змісту шкільної історичної освіти в посібниках з історичного краєзнавства / В. Мисан // http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ped/2008_15/mysan.pdf
7. Місцеве самоврядування в Україні: довга дорога до демократії // <http://www.refine.org.ua/pageid-1011-1.html>
8. Програма з історії рідного краю Дніпропетровщини // www.doippp.dp.ua/.../063_...
9. Руснак Б. Місцеве самоврядування в Україні. Теорія та практика / Б. Руснак //

http://dep.od.ua/dep/im_article/File/V%20pomoshch%20deputatam%20i%20sovetam/Misceve_samovrjaduvannja_v_Ukrajini.pdf

10.Самойленко Г. В. Ніжин – європейське місто / Г. В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Чернігів. 2010. – 72 ст.

11.Шкільний курс історії України та методика його викладання // http://geo.mdpu.org.ua/index.php?option=com_mtree&task=viewlink&link_id=211&Itemid=0

І.В. Хвостик, студент V курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Науковий керівник: О.С. Дудченко, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри
права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

РОЗВИТОК ПРАВОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ТИЖНЯ ПРАВознавства В ШКОЛІ

В умовах становлення громадянського суспільства і правової держави в Україні обізнаність особи у праві є, насамперед, її потребою, що детермінує соціальне замовлення середньої загальноосвітньої школі. Вимогою сьогодення є оновлення змісту шкільної правової освіти, переосмислення сутності кожного з компонентів системи навчання правознавства, передусім цільового, на засадах компетентнісного підходу. Це пояснюється тим, що застосування знаннево орієнтованого підходу обумовило наростання кризових явищ у освіті, загострило проблему відриву теоретичних знань від практичних умінь і навичок, унаслідок чого більшість випускників були навченими, але не готовими до вирішення професійних, життєвих завдань. Спрямованість освіти на засвоєння знань не відповідає вимогам сучасності, сьогодні проблемними є самостійні, активні, відповідальні члени суспільства, здатні ефективно взаємодіяти у виконанні соціальних, виробничих, економічних завдань, що зумовлює посилення самостійної продуктивної діяльності, розвиток особистісних якостей, творчих здібностей, умінь самостійно здобувати нові знання та розв'язувати проблеми, орієнтуватися у житті суспільства (О. Пометун) [1, с. 4]. Отже, актуальність і доцільність дослідження мети навчання правознавства, виходячи з положень компетентнісного підходу, сумнівів не викликає.

Проблема реалізації компетентнісного підходу дедалі більше притягує інтерес науковців. Теоретичне й практичне обґрунтування освітніх компетентностей здійснено у працях таких дослідників, як: Н. Бібік, Л. Ващенко, Я. Габтелович, І. Зимня, В. Краєвський, О. Локшина, О. Овчарук, Л. Парашенко, О. Пометун, О. Савченко, С. Трубочова, Н. Хомський, А. Хуторський та ін. Питання професійної компетентності вчителів вивчали Л. Карпова, Т. Грицька, Г. Кашкар'юв, А. Коляда та ін. Різні аспекти формування компетентностей в учнів у процесі навчання історії та правознавства досліджували К. Баханов, В. Дячук, В. Маньгора, І. Матвієнко, С. Нетьосов, О. Пометун, Т. Смагіна, В. Смірнова, Н. Ткачова, Г. Фрейман та ін. [2, с. 66]. Проте спеціального дослідження розвитку правових компетентностей учнів під час проведення тижнів правознавства у школі проведено не було, що й обумовило тему нашого дослідження.

Проведення предметного тижня є ефективним засобом підвищення пізнавального інтересу до вивчення правознавства, стимулювання творчої активності учнів. Тиждень правознавства – це, по суті, творчий звіт учителя. Висока ефективність Тижня правознавства в школі залежить в першу чергу від досвіду та майстерності вчителя, його вміння керувати діяльністю учнів, співпрацювати з колегами [3, с. 4].

Тиждень правознавства має стати дієвою формою організації навчання, виховання, поглиблення рівня знань учнів, сприяти їх розвитку та поширенню світогляду. Водночас зміст заходів, що проводяться, має бути тісно пов'язаний за змістом з основним програмним курсом. Проведення Тижня правознавства – це не стільки розваги для учнів, скільки одна з форм організації навчання, засіб виховання, шлях до порозуміння з учнями. У цей час між вчителем і учнем виникає тісне спілкування, що дозволяє їм краще пізнати один одного.

Від того, наскільки цікавими, різноманітними, змістовними будуть заходи, наскільки активно братимуть участь у їх підготовці і проведенні учні та вчителі, залежить успіх цього важливого заходу. Заохочення школярів до участі в підготовці та проведенні предметного тижня спонукає їх, з одного

боку, до творчої дослідницької праці, з іншого – сприяє тому, що епізодичний інтерес формує сталий пізнавальний інтерес школярів та як наслідок творчу активність.

Серед традиційних заходів, що використовуються в позакласній роботі з права – засідання правознавчого гуртка, випуск газет, брейн-ринги, кругли столи тощо. Сьогодні особливу увагу варто приділити також організації клубів «Юний правознавець», дитячого форуму «Держава, яка чує дітей», Всеукраїнської Олімпіади з правознавства.

Успіх предметного тижня багато в чому залежить від рівня його підготовки. Тому, залежно від часу проведення Тижня правознавства, підготовка до нього має розпочатися не менше, ніж за місяць. Визначають основні структурні блоки кожного з днів Тижня, передбачаючи участь у заході всіх шкільних паралелей. Важливим моментом є вчасне інформування учнів і вчителів про тему, форму, час, місце та відповідальних за його підготовку.

Одним із завдань сучасної шкільної правової освіти є вміння учня орієнтуватись у величезному потоці інформації. Навчити цього лише на уроці права просто неможливо, тому доречно проводити в школі Тижні правознавства, які являють собою комплекс різноманітних форм позакласної роботи [4, с. 142].

Основні завдання тижня:

- підвищення інтересу учнів до предметів суспільно-гуманітарного циклу;
- розширення й поглиблення знань та умінь учнів з предмета;
- реалізація на практиці основних принципів особистісно-орієнтованого підходу до навчання;
- створення сприятливих умов для виявлення знань та умінь учнів у нестандартних ігрових ситуаціях.

Досягти цього неможливо без відповідного організаційно-методичного забезпечення всього комплексу заходів предметного тижня, розроблення чітких стратегічних планів, прогнозування результатів роботи, неформального підбиття підсумків.

У зв'язку з цим, варто детально розглянути найбільш важливі аспекти даного питання. Так, для максимального ефекту позакласного заходу доцільно дотримуватись таких *принципів*, як: масовість, видовищність, диференційований підхід, інтерактивність.

Але також, що важливо, слід зазначити, проведення Тижня правознавства в школі розвиває правові компетентності учнів.

Спершу, слід повернутися до поняття компетентнісного підходу – порівняно нове педагогічне явище (Д. Брітел, В. Кричевський, О. Овчарук, Ж. Ольховська, П. Фляйсман, Д. Хегер) – характерним є здебільшого визнання, що компетенція є необхідним складником компетентності, а компетентності є універсальним виміром успішної діяльності.

На думку дослідників (В. Болотова, В. Серикова) саме цей підхід фокусує увагу не на інформативності особистості, а на її умінні розв'язувати проблеми, що вимагає нової задачі, і оцінення нового досвіду, рефлексії та контролю щодо ефективності обраного шляху відповідно до розв'язання проблеми, що виникає. Отже, йдеться про «доведену готовність особистості до діяльності».

Слід виокремити думку, що у правовій компетентності – правовій свідомості, що включає правову ідеологію і правову психологію – своєрідні «фільтри» усіх факторів, які впливають на право і правову поведінку учня [5, с. 126].

Правова свідомість особистості та її поведінка є виявом правової культури. Визначити поняття «правова компетентність» учня означає розкрити його зміст на вищому рівні узагальнення, уточнивши суттєві ознаки. Вихідними положеннями при цьому мають бути наступні:

- генеза правової компетентності особистості міститься в площині її правової культури;
- правова компетентність – інтегративна особистісно-навчальна якість учня, який репрезентує «навчання захисту»; виявом цієї якості є потенціал здатності особистості, безпосереднє підґрунтя якого складають соціально-педагогічна і правова різновиди культури, а опосередковано – духовність особистості, соціально-правовий зміст свідомості суспільства;
- виходячи з співвідношення понять «компетентність», «компетенція», «ключова компетенція», правова компетентність особистості виступає інтегрованою за характером і з наявними ознаками «ключової» (багатофункціональність, багатовимірність, надпредметний і міждисциплінарний характер), що зумовлено, по-перше, виключним значенням притаманних праву управлінських функцій як для особистості, так і для суспільства; по-друге, невід'ємним виявом протягом усього життя людини, оскільки у процесі взаємодії особистості і суспільства завжди наявні соціально-правові аспекти;

- правова компетентність постає в контексті поняття «діяльність особистості» – соціально-правові задачі, що розв’язується учнем у соціально-педагогічній діяльності, з точки зору суб’єкта, є цілями діяльності; будучи правокомпетентним, суб’єкт соціально-педагогічної діяльності результативно досягає її цілей, виявляючи мобільність, спрямованість, критичність мислення;
- правокомпетентна діяльність учня виконує прогностичні функції у зв’язку з орієнтацією на перспективні потреби правової держави;
- передумовою розвитку правової компетентності учня є ціннісне його ставлення до соціально-педагогічної діяльності, усвідомлення своїх повноважень у вирішенні правових питань через переконання у справедливості, розумності, доцільності того правового поля, що створює чинне законодавство;
- правова компетентність формується і виявляється лише в діяльності, вона здійснюється як правозахисна і право реалізаційна й може бути активною, деструктивною, пасивною в залежності від набутого учнем «порогу» правової компетентності («неусвідомлена некомпетентність» складає найнижчий поріг правової компетентності; «усвідомлена компетентність» – мінімальний поріг; «неусвідомлена компетентність» – середній поріг; «усвідомлена компетентність» – стартовий поріг, на якому здебільшого можна і доцільно цю особистісно-навчальну якість сформувані в учня на етапі його шкільного освіти);
- правова компетентність як утворення має компетентну структуру, що визначається взаємозв’язком, взаємодією і взаємовпливом із духовністю особистості, її навчальної і правової культурою.

Отже, правова компетентність як особистісно-навчальна якість, відбивається через характер ставлення до діяльності та певні компетенції. Правова компетентність учня параметрами вияву має: 1) ціннісне ставлення до навчальної діяльності; 2) компетенції, що умовно можна об’єднати у групу «інструментальні» («знання», «уміння») та у групу «термінальні» («досягнення», «відповідальність») [6].

Виходячи із встановленого у педагогічній науці уявлення про поелементний склад будь-якої якості, тобто «сутність», «зв’язок із іншими елементами», «спрямованість», «дієвість», «ставлення людини до цієї якості», і розуміється правова компетентність як складне, цілісне і інтегроване утворення. Його складовими є такі компоненти: мотиваційний, когнітивний, аксіологічний, діяльнісно-творчий.

Мотиваційний компонент характеризує саморегуляцію суб’єкта навчальної діяльності правового характеру. Йдеться про спонукання, що включають якість індивіда – її потреби, інтереси, переконання, ідеали (Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн). Мотив не лише передуює діяльності, а й спрямовує її; мотивація свідчить про особистісний смисл, якого набуває саме цей вид діяльності для особистості. Природа правової компетентності пов’язана з конкретизацією спонук поведінки особистості, таксономією цілей діяльності. Сьогодні науковці стверджують, що склалась «педагогічна таксономія» (Б. Блум, Д. Кратвол, П. Крейтсборг та ін.). Водночас відома й така дослідницька позиція, за якою насправді жодних мотивів немає. Тож терміном «мотив» позначають специфічну функцію, яку може представляти й реалізовувати будь-що. Попри ведення наукових дискусій, цілком очевидним є те, що у такому складному утворенні, яким виступає правова компетентність, саме мотиваційний її компонент «концентрує» і ставлення особистості до навчальної діяльності, і усвідомлення цілей та потреби в ній, і оцінку такої діяльності. Тобто, вище зазначене виступає як показник й ознака прояву саме мотиваційно-цільового компонента правової компетентності учня.

Когнітивний компонент вказує на сукупність правових знань, яка створює своєрідний кістяк правової компетентності. Через змістові характеристики цього компоненту видається за можливе судити про правову поінформованість як результат вияву ним пізнавальної самостійності. При цьому враховувалось, що правова інформація може бути засвоєна ним на різних рівнях розуміння, впізнання, відтворення, застосування, творчості.

Аксіологічний компонент правової компетентності розкриває зумовленість цієї особистісно-правової якості ціннісними орієнтаціями, «домінуючими в особистості». За Е. Шпрангером, ціннісні орієнтації виступають тим духовним началом, яке визначає світобачення і є «похідною частиною загального людського духу». Відомо, що ціннісні орієнтації були покладені науковцем в основу класифікації людини, оскільки цінності духовної орієнтації утворюють «духовну індивідуальність особистості, її духовну цінність». З огляду на викладене й конкретизовано критерії, за яких умотивовано «виміряти» правову компетентність особистості – сприйняття навчальної діяльності як

особистісної цінності, ціннісне ставлення до права, активність в утвердженні змін, що характеризують суспільство як громадянське, державу – як правову.

Аксіологічно-творчий компонент окреслює дієвість правової компетентності через феноменологію «суб'єктивної активності» (К. Абульханова-Славська, В. Романець, В. Татенко). У цьому контексті особистість розуміється як змістова характеристика людини, а суб'єктивність – функціональна. Якщо йдеться про учня як суб'єкта соціально-правової діяльності, то по суті здійснюється його «звернення» (О. Осницький) до наявних внутрішніх можливостей [7, с. 27]. Відтак, окреслений компонент явища дозволяє вимірювати не лише характер здійснюваної учнем правової діяльності (репродуктивний, репродуктивно-творчий, творчо-репродуктивний, творчий), а й вияв самодіяльності, здатності до самозмін.

Отже, правова компетентність учня розуміється як особистісна якість, що виявляється у здатності до пізнання соціально-правової дійсності, усвідомленні ціннісного впливу права, спроможності відповідально здійснювати правозахисну і правореалізаційну діяльність. Як найважливіша складова навчальної компетентності учня, правова компетентність формується на всіх етапах його учбового становлення. Шкільний період навчальної підготовки учня у цьому відношенні має специфічний і, водночас, вагомий формуючий вплив. Здійснивши аналітичну роботу, можна довести, що сукупність принципів визначає функціональність, теоретично обґрунтованої моделі формування у школі правокомпетентних учнів. Тому таку сукупність складають: універсальність, контекстуальність, інтегральність.

Можна встановити, що правову предметну компетентність складають відповідні компетенції: інформаційно-правова, правової логіки, юридично-мовленнєва, практично-орієнтована, юридичної рефлексії (рефлексивно-оцінна). Вони утворюють відкриту систему, є взаємопов'язаними, взаємообумовленими й відносно автономними. Крім того, вони виступають як результат опанування учнем складових (компонентів, елементів) компетентності, а також як основний показник навчальної діяльності учня, що визначається комплексом його умінь у певній сфері.

В цілому, варто зазначити, що Тиждень правознавства повинен стати традиційним методичним заходом у школі. Він дає можливість педагогам, підвищувати рівень кваліфікації, професійної компетентності, а учням – не тільки розвивати правові компетентності, а й показати свої знання, вміння, навички, розвивати організаційні здібності, поглибити та розширити знання з предметів. Тиждень правознавства має стати своєрідним творчим звітом, формуванню творчих відносин між учнями, вчителями та батьками, які взаємодіють у процесі підготовки і проведення тижня.

А головне, слід відмітити, що державно-правові явища, до яких відносяться і правова компетентність, можливо досягнути лише в комплексі. Як доводить практика, усвідомлення зазначеного слугує запобіганню правового невігластва і правового нігілізму, які притаманні частині сучасної учнівської молоді. Тому на етапі їх правового виховання краще спиратися на певні принципи, а саме: поєднання переконання з примусом, єдності прав і обов'язків, принципу законності.

Список використаної літератури:

1. Пометун О. І. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті// Історія в школах України: науково-методичний журнал. – К. : Педагогічна преса, – 2007. – № 6.
2. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Умань : ПП Жовтий, 2011. – 306 с.
3. Тиждень історії та правознавства в школі / Упор. Н.І. Харківська. – Х.: Вид.тр. «Основа», 2004.– 128 с.
4. Кічук Я.В. Правова компетентність майбутнього фахівця – пріоритетне завдання громадянської освіти у вищій школі // Вісник Львів. Ун-ту. – 2008. – Вип. 23. – С. 141–147.
5. Кічук Я.В. Експериментальний підхід до формування правової компетентності майбутніх соціальних педагогів: своєрідність, деякі результати запровадження // Наукові записки. – Вип. 88. – С. 124–129.
6. Кічук Я.В. Правова компетенція – інваріантна суб'єктна характеристика сучасної студентської молоді // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденція розвитку. – Вип. 3. – 2010. URL: http://www.intellect-invest.org.ua/ukr/pedagog_editions_emagazine_pedagogical_science_vypuski_n3_2010_st_13/
7. Олійник В.В. Теоретичні та практичні аспекти проблеми формування правової компетентності керівників навчальних закладів у системі післядипломної освіти // Обрії. – 2007. – № 2 (25). – С. 25–31.

ЗМІСТ

Дудка Л.О. Формування правосвідомості учнівської молоді в контексті громадянської освіти.....	16
Віротченко Ю.В. Способи тлумачення норм права.....	19
Гречка О.Г. Співвідношення системи права та системи законодавства.....	22
Москаленко О.Ю. Ольвія – демократичний поліс на півдні України.....	26
Страшко Є.М., Терещенко М.О. Дружинний інститут влади у Київській Русі.....	30
Гесць І.В. Правове регулювання атестації наукових кадрів у Російській імперії у XIX ст. (на матеріалах українських губерній).....	33
Семенова М.В., Васильченко Т.О. Державотворення як домінуюча риса революцій доби нового часу XVII–XVIII ст.....	37
Ребенок В.В. Московський похід П. Сагайдачного 1618 р. у контексті українсько-російських взаємовідносин.....	40
Косарєв В.В. Сім'я та община у контексті Давньоруської держави.....	44
Рослий Д.М. «Записки Українського Наукового Товариства у Києві» як джерело з соціально-економічної та правової історії України.....	47
Даниленко О.А. Влада і суспільство у повоєнний період 1943–1953 рр (на матеріалах міста Ніжина).....	50
Борщ Н.А. Дискусійні проблеми становлення самодержавства в Московському царстві в російській історіографії.....	54
Білоненко О.Г. Державотворча діяльність Олександра Невського: дискусійні питання історіографії.....	57
Сердюк В. Формування грошово-банківської системи Київської Русі.....	61
Борисюк Я.П. Етнічна структура міста Ніжина у пореформений період (60-ті рр. XIX – початку XX ст.).....	63
Сенько Г.Г. Вплив демократії козацької доби на розвиток суспільної свідомості громадян сучасної України.....	66
Субботін М.Є. Смертна кара як вища міра покарання в українському правовому просторі.....	68
Демченко А. Проблема формування конституційних ідей декабристів у сучасній історіографії.....	71
Марусечко О.М. Покарання за кримінальні злочини на Запорізькій Січі у другій половині XVI – на початку XVIII ст.....	74
Помазан М.Б. Правова відповідальність запорізьких козаків за злочинну діяльність під час військових дій у другій половині XVI – середині XVII ст.....	77
Лугинець Ю.М. Рейд по Чернігівщині махновського загону Феодосія Щуся (весна 1921 року).....	80
Машир Я.І. Історико-правові дослідження Переяславської угоди 1654 року російськими вченими в кінці XIX – на початку XX ст.....	83
Хоменко М.В. Конституційна єдність прав і обов'язків громадян.....	86
Кавунник А.Л. Питання прав і свобод людини в діяльності Європейського Союзу на початку XXI ст.....	89
Правдивець С.С. Конституційне право – провідна галузь національного права України.....	93
Городецька І.А. Поняття, зміст та особливості адміністративно-юрисдикційної діяльності органів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель.....	97
Мушенко В.В., Лазаренко Т.О. Оподаткування та страхування в правовому механізмі державної фінансової підтримки аграрного виробництва.....	101
Дудченко О.С. Принцип колегіальності в державному управлінні незалежної України.....	104
Демченко Ю.Ю. Проблема корупції в суспільстві: історико-правове дослідження.....	109
Жоголко А.В. Застосування правового механізму державного страхування ризиків сільськогосподарського виробництва.....	112
Стригун Л. Особливості бюджетної політики України на сучасному етапі.....	114

Шендрик С. Виникнення і суть грошей.....	117
Городецька І.А. Повноваження державного інспектора з питань інтелектуальної власності Державної служби інтелектуальної власності України.....	119
Квітковська А.В. Принцип законності в державному управлінні незалежної України.....	123
Котляр В.М. Природно-заповідний фонд України як об'єкт правової охорони.....	126
Щербак О.О. Удосконалення системи усиновлення в Україні.....	231
Калантиренко С.В. Правові засади патронату над дітьми в Україні.....	135
Шевчук Т.М. Забезпечення життєдіяльності учасників навчально-виховного процесу ліцею.....	138
Огородник О.Г. Правові аспекти гендеру у сучасному трудовому праві.....	143
Денисенко К.В. Про пенсії за особливі заслуги перед Україною: деякі особливості.....	144
Купенко Т.М. Забезпечення зайнятості та працевлаштування населення в Україні.....	146
Ступенко Ю.В. Правове визнання статусу дітей-інвалідів.....	149
Лебідь А. Перспективи удосконалення системи соціального захисту населення на сучасному етапі.....	153
Баштан В. Соціальний захист населення в умовах ринкової економіки.....	156
Буткевич В. Соціальна функція трудового права і розвиток прав людини у сфері праці.....	159
Ларченко М.О. Правопорушення та їх причини в Україні.....	162
Данильченко Т.М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння внаслідок зловживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин.....	165
Косенко А.В. Кримінально-правова охорона людини від злочинів проти життя.....	164
Косяк О.Ю. Незаконна міграція в Україні.....	171
Вишемірська М.В. Основні тенденції розвитку злочинності неповнолітніх в Україні.....	174
Сльозко О.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини в Україні.....	177
Коберник В.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.....	180
Немцева Д.К. Злочини проти довкілля та відповідальність за їх вчинення.....	183
Войтенко Є.Ю. Загальносоціальна профілактика злочинності неповнолітніх.....	
Томозов А. Кримінально-правові аспекти незаконного обігу наркотичних речовин в Україні.....	188
Ференець Н. Кримінальна відповідальність іноземців на території України.....	192
Демченко Н.М., Баленко В.Ю. Проблема формування правосвідомості та правової культури учнів.....	196
Самаріна С.І. Особливості правового виховання школярів у другій половині XIX – на початку XX століття в Україні.....	199
Павлюк Л.М. Формування правової компетентності старших підлітків як соціально-педагогічна проблема.....	202
Семенова М.В., Трейтяк Л.М. Правові та морально-етичні норми поведінки: проблема формування у сучасному молодіжному середовищі.....	204
Гарькова А.О. Правова соціалізація. Психологічні умови ефективності правових норм.....	206
Микитуха Р.Ю. Теоретичні основи правового виховання старшокласників у історії вітчизняної педагогічної думки (друга половина XX століття).....	210
Ремех Т.О. Структура ефективного уроку з практичного курсу правознавства.....	213
Желіба О.В. Право націй на самовизначення в контексті шкільного курсу «Громадянська освіта».....	217
Пишко О.Л. Аналіз і розв'язування правових ситуацій на уроках з практичного курсу правознавства як засіб формування правових умінь дев'ятикласників.....	221

Мазурик О.В. Висвітлення проблеми місцевого самоврядування в шкільному курсі «Історія рідного краю».....	223
Хвостик І.В. Розвиток правових компетентностей учнів під час проведення тижня правознавства в школі.....	226

Підписано до друку 12.11.12 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. др. арк. 25,06
Тираж 200 прим. Зам. № _____

Видавець ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 26 В.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.